ڪوٽ لکپت جو قيدي

رسول بخش پليجو

ڪوٽ لکپت جو قيدي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪوٽ لکپت جو قيدي

(جيل جي ڊائري)

رسول بخش پليجو

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد، سنڌ.
1991ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر هڪ سؤ پنجيتاليهه

ڇپائيندڙ: نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
ڇپيندڙ: ڏکي پرنٽنگ پريس ڪراچي.
ڪمپيوٽر ڪمپوزنگ: لغاري اين لغاري ڪارپوريشن
ڪلهوڙا ڪالوني، حيدرآباد سنڌ.
ٽائيٽل ڪيليگرافي: خالق چنڊ
پهريون ايڊيشن: مئي 1991ع
قيمت: 100/- روپيا
پڪي جلد سان: 130/- روپيا

(سڀ حق ۽ واسطا اداري جا قائم)

KOT LAKH PAT JO QADI. (Jail Diary) Written by RASOOL BUKHSH PALEEJO., Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammed, Hyderabad Sindh. Pakistan. First Edition May 1991. Price per Copy Rs. 100/-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انتساب

نالي
امان لاڏيءَ جي
جيڪا ۸۵ ورهين کان وڏي ڄمار ۾،
هميشہ وانگر اڄ بہ،
وطن، قوم ۽ انسانيت سان،
وفادارين جو وچن پاڙڻ جي ويڙهہ ۾ ،
پنهنجي اولاد جي پنيرائي ڪندي،
عزم ۽ ثابت قدميءَ جو،
هڪڙو اٽل ۽ اڏول هماليہ بڻجي بيٺي آهي.

-رسول بخش پليجو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فهرست

1. ٻہ اکر – رسول بخش پليجو	10 - 9
2. مهاڳ – سراج	14 - 11
3. مهاڳ – ماهتاب محبوب	24 - 15
4. سينٽرل جيل، خيرپور ميرس	32 - 25
5. ڪوٽ لکپت جيل، لاهور	347 - 33

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پهريون اکر

انسانيءَ زندگيءَ جو چڱو موچارو مطالعو ڪرڻ ڪانپوءِ آءٌ هن نتيجي تي پهتو آهيان ته دنيا ۾ ڏک دستوري ۽ سک اتفاقي آهن. ان ڪري مون هميشه سخت پورهيو، جاکوڙ ولوڙ ۽ خطري واري ڏکي زندگيءَ کي ئي دستوري ۽ (Normal) زندگي ڪري ورتو آهي. هن دائري ۾ مون ڏک ۽ اذيت ڏانهن اشارا ته ڪيا آهن پر انهن جي اپٽار جاٺي ٻجهي نه ڪئي آهي. حالانڪه مون پل پل ڪيئن گذاريو، سان هڪڙي مون کي خبر آهي ٻي منهنجي ويجهن ساٿين کي ۽ جيل اسٽاف کي.

منهنجو آدرش هميشه اهو پئي رهيو آهي ته ارادي کي جسماني ۽ روحاني اذيت تي حاوي هئڻ گهرجي.

هن دائري جي لکڻ جو مکيه سبب اهو هو جو بيمارين جي اذيت جي ڪري مون کان لکڻ جي قوت ڇڏائجي وئي. ان ڪري مون پاڻ کي حڪم ڏنو ته :

تيسين پڳي سان ٿي پيرِ
جيسين رتو راس ٿئي.

ڪجھ نه ڪجھ ضرور لکڻو آهي. چاهي اها ڪيڏي به غير اهم ڳالھ ڇو نه هجي. اهم ترين ڪوڙ کان معمولي سچي احساس جو اظهار وڌيڪ قيمتي آهي. ان ڪري مون ڪنهن فڪري پورهئي ۽ تخليقي جاکوڙ جي پاڻ ۾ پهچ نه ساري سنڌي گرامر دانن جي روحن کان موڪل وٺي جيڪي سنهيون ٿلهيون اڀريون سيريون اهم توڙي غير اهم سوچون ۽ احساس جنهن وقت به پنهنجي دل ۽ دماغ ۾ موجود ڏٺا اهي جيئن آيا تيئن لکي ڇڏيم ۽ انهن جي بناوت اهڙي ٿي اڻ گهڙيل رهڻ ڏني اٿم جيئن اها منهنجي مغز ۾ پهريون دفعو سرجي هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيءَ ڊائري منهنجي فڪر ۽ شعور جي پيٽ ۾ ڌهن ۽ روح مان ازخود ڦٽي نڪرندڙ احساس ۽ ويچارن جو پاڻ مرادو وهڪرو وڏيڪ آهي. هن ڊائريءَ جا ورق ورق پڙهندي مون پاڻ کي وري بہ خيرپور، حيدرآباد، سکر ۽ ڪوٽ لکپت جيلن ۾ ويٺل محسوس ڪيو. جيل ۾ گهاريل زندگي هن ڊائريءَ جي ڪري منهنجي شعور جو هڪڙو اڻ ٽٽ حصو بڻجي وئي آهي. ڪيترا ئي جيل جا ساٿي اڄ بہ ائين ئي ياد آهن جو ڄڻ منهنجي اکين اڳيان ويٺا آهن. مون کي ائين ٿو لڳي ڄڻ اسين سڀ هڪ ئي گهر جا ڀاتي هئاسون بلڪہ هر ڳالهہ جي باوجود اڃا بہ آهيون، انهن ماڻهن جي ڏک سک جي ساٿ جون يادگيرون مون سان هميشہ گڏ رهنديون. آءُ پنهنجي جيل جي زندگي کي اهڙي ئي بامقصد، ڪارائتي ۽ اهم سمجهان ٿو جهڙي جيل کان ٻاهر زندگي بلڪہ آءٌ سمجهان ٿو تہ جيڪڏهن جيل جي زندگي ۽ جيل کان ٻاهر جي زندگي کي ساهمي جي ٻن پڙن ۾ وجهي مڙسي ۽ مٽيا جي خيال کان انهن جو وزن ڪجي تہ جيل ۾ گهاريل جسماني، روحاني، ذهني، فڪري زندگيءَ جو پڙ هر گز هلڪو نہ ثابت ٿيندو. هيءَ ڊائري جيڪڏهن ڪنهن جيل جي ساٿي کي ڪا گذريل گهڙي ياد ڏياري وجهي يا ڪو پڙهندڙ پنهنجي احساس ۽ ويچارن ۾ مون کي بہ ڀاڱي ڀائيوار ڪرڻ چاهي تہ مون کي بيحد خوشي ٿيندي.

رسول بخش پليجو

بي ٣٢ -نسيم ڊيلڪس، حيدرآباد سنڌ.

مهاڳ

آئون رسول بخش پليجي سان جڏهن به ملندو آهيان، تڏهن لطيف جو هيءُ بيت منهنجي دل تي هري ايندو آهي:

سچ سياڻي جا ڪري، سائي سامين روءَ!

مون هن کان اڳي ڪڏهن ان ڳالهه تي ايڏو اونهو ڪونه سوچيو هو ته اهو بيت، هن جي حوالي سان، منهنجي ذهن تي ڇو تو وارد ٿئي، هاڻ جڏهن ان جو تجزيو ٿو ڪريان ته فقط ايترو چئي ٿو سگهان ته مون ڇهڙا ماڻهو جيڪي ماضيءَ ۽ حال جي ڏيڻ ۾ قاتل آهن، ۽ ان مان، سي جڏهن ڪنهن ڏاهي کي ماضيءَ ۽ حال جي انهي ڏيڻ کي، هڪڙي ئي ڇال سان اورانگهڻ جو سعيو ڪندي ڏسن ته پوءِ هنن کي آئت اچڻ لڳندو آهي، ساهس ٿيڻ لڳندو آهي ته بيلي ، جي هھڙا ماڻهو سونهان ٿين ته شايد اسين به ان ڏيڻ مان نڪري پار پئون ته ڪو عجب ڪونهي!

آءُ رسول بخش پليجي کي ٻ پاسو سڃاڻان (جيتوڻيڪ هو گهڻ پاسائون ماڻهو آهي): هڪ اديب، قلمڪار ۽ لکندڙ طور، هڪ مفڪر ۽ ڏاهي طور ۽ هڪ سياستدان (يا سياسي ڪارڪن؟) طور درجيوار انهي ئي ترتيب سان، هن کي سنڌ جي پس منظر ۽ پيش منظر ۾ پرکي سگهجي ٿو. ضروري نه آهي ته هن جي ڪنهن به ڪردار سندس شخصيت ۾ ڪنهن پاسي يا هن جي فڪر ۾ ڪنهن نڪتي سان اختلاف رکڻ سان، ڪا هن جي اهميت گهٽجي ويندي يا هن جي شخصيت جي ڪُل کي سمجهڻ ۾ ڪا دشواري سامهون ايندي، انسان ڀاروتڻ کان پوڙهپڻ تائين، ڪا به غلطي، ڪا به ڏنگائي، ڪا به ڪميڻپ نه ڪري، سا ٿيڻي نه آهي. ڏسڻو اهو آهي ته انسان جو انهن غلطين، انهن ڏنگاين ۽ انهيءَ ڪميڻپ واري ڪردار ڏانهن پنهنجو ڪهڙو رويو، ڪهڙو ورتاءُ آهي. وڏو انسان اهو آهي، جيڪو پنهنجي غلطين کي مڃي، انهن کي سڌارڻ، بلڪ انهن جو ازالو ڪرڻ جو جتن ڪري: رڳو ذاتي سطح تي نه، پر اجتماعي طرح ڪُل جي حيثيت ۾ رسول بخش ان حوالي سان وڏو قداور شخص آهي. ذاتي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حيثيت ۾ هو ڪجهه به هجي پر اجتماعي سطح تي هن ارتقا ۽ اوسر جون اهي سرحدون سورانگهيون آهن، جتي ذاتي طرح نقصان برداشت ڪري، هن اجتماعي نقصان ڪرڻ کان پاسو ڪيو آهي. هن جو ادبي سفر، ڊاهپ جو سفر يا سياسي سفر ان ڪسوٽي تان سچو سون ثابت ٿئي ٿو. راءِ جو اختلاف رکندي به، هر ڪو منصف مزاج پارکو اهوئي چوندو ته ڇا به هجي پر رسول بخش پليجو چوي سچ ٿو! ويهين صدي جي نائين ڏهاڪي ۾ اها وڏي ڳالهه آهي ته ڪنهن اديب، مفکر يا سياستدان ۾ رياڪاري ايتري گهٽ هجي!

مون کي ياد آهي ته پُٽي مرحوم جي زماني ۾ پليجو هن کي بنهه ويجهو به هيو، پر هن سان اجتماعي سطح تي اهڙو اختلاف ڪيائين جو ترنگ. جو منهن ڏسڻو پيس. وري جڏهن پي.اين. اي (پاڪستان قومي اتحاد) سندس خلاف محاذ کڙو ڪيو، تڏهن مون چيو ته مانس ته سنڌ ۾ حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ، پيئن سان گڏ، پليجي سان صلاح ڪرڻ ضروري آهي. منهنجي ڳالهه مڃيائين ۽ مرحوم ڪيس چيف منسٽر هائوس دعوت ڏيئي گهرائي ورتو. سنڌ جي شاگردن جي وفدن سان ملڻ کان پوءِ سندن ملاقاتون ٿيون، ۽ ڪافي ڊگهي ملاقات ٿي. هنن پاڻ ۾ الائي ڇا ڳالهايو. پر ان کان پوءِ مرحوم جيڪي لفظ چيا، سي مون کي اڄ تائين ياد آهن:

"سراج آئي وش آءِ هئڊ لسنڊ ٽو هم ارليئر اُئنڊ آءِ هوپ، اٽ از ناٽ الريڊي ٽو لئٽ ٽو ايڪٽ آن واٽ هي سيز!"

(ڪاش آءٌ هن کان اڳ سندس ڳالهه ڌيان سان ٻڌان ها ۽ خدا ڪري جيڪي هو چوي ٿو، تنهن تي عمل ڪرڻ لاءِ هاڻ حد کان وڌيڪ دير نه ٿي ويئي هجي.)

پر ان وقت واقعي صورتحال اڻموٽ ٿي چڪي هئي! هن جا "پنهنجا" اندر ئي اندر هن جي دشمنن سان ڇانڊين ۽ مڪسين واري ڪردار کي نڀائي رهيا هئا، ۽ هن جا صحيح سچڻ بند ٿيندڙ راهن مان ڪو گس پيدا ڪرڻ لاءِ، حالتن جو سچو بي ريا چيڏ ڪري رهيا هئا!

حالتن جو صحيح چيد ڪرڻ جي اها ذات رسول بخش پليجي کي ان وقت کان آهي، جڏهن هن پنهنجي گس ناهڻ، فڪري ۽ سياسي راه متعين ڪرڻ لاءِ سوچڻ شروع ڪيو هو. مون کي ياد آهي ته ١٩٥٠ع ۾ آءٌ ميٽرڪ پاس ڪري، ڪراچي پڙهڻ آيو هوس ۽ انهن ئي ڏينهن پليجي سان پهريون ملاقاتون ٿينديون هيون. چيني انقلاب جو چوبول هو ۽ رسول بخش جا هي

لفظ منهنجي ذهن تي اُڪريل آهن ”انقلاب اسان جي چائنٺ تي بيٺو آهي، ۽ سياڻي ڪان دنيا، روايتي ڏيکي جي هڪڙي سگهه تان منجهي، ٻئي سگهه تي اچي بيهندي، ۽ ان جي لوڏي سان گهٽائي ٻت ڏهي اچي پٽ پوندا“. حالتن جو اهو حيرت انگيز چيڻ، ايڏي ننڍي عمر ۾، هڪ طرف هن جي بنيادي ذهانت ۽ سندس وسيع مطالعي ڏانهن اشارو ٿو ڪري ته ٻئي طرف ان مطالعي مان صحيح نتيجا ڪڍڻ جي سندس ذات جي نشاندهي ٿي ٿئي! آءٌ ڪيس چيڙائڻ لاءِ، يوڳ ڪندي چوندو آهيانس ته ”پلاءِ وري ته ڪا اڳڪٿي ڪر ته اهو ڏکو وري ڪڏهن ٿو سگهه مٽائي“. پر يوڳ يوڳ ۾، منهنجي ذهن ۾ اها آرزو پڻ هوندي آهي ته من هو وري حالتن جو اهڙو ئي تز ۽ هٿيڪو چيڻ ڪري ٻڌائي جو شايد سنڌ جي چائنٺ تي ڪنهن انقلاب جي ڪا بشارت ملي!.

رسول بخش، منهنجي راءِ ۾، بنيادي طرح هڪ اديب، قلمڪار ۽ لکندڙ آهي، اهڙو اديب، جيڪو پنهنجي وطن ۾ پنهنجي هم وطنن ڏانهن سچائي ۽ ايمانداريءَ سان جوابدار ۽ جانبدار آهي. هن جي اها جوابداري (ڪمٽمينٽ) ايتري مڪمل ۽ همه گير آهي جو ان ۾ ڪنهن لشڪريءَ جي سختي ۽ اڳرائي اچڻ سياويڪ آهي. ان جوابداري ۾ ٻين کي شامل ڪرڻ ۽ پاڻ سان گڏ ولي هلڻ جي آرزو هن کي تحرڪ ۽ تحريڪ ڏانهن وٺي آئي آهي. هن جي اها جوابداري، اڳرائي ۽ اجتماعيت هن کي لکڻ کان، فڪري رهنمائي ڪرڻ ڏانهن، ۽ فڪري رهنمائي ڪرڻ کان عملي سياست ۾ گهلي آئي آهي.

اهو سفر ڏاڍو اٽانگو ۽ ڪٺن آهي، ۽ ان سفر ۾ هن گهڻو ڪجهه پوکيو آهي، گهڻو ڪجهه سَنو آهي، گهڻو ڪجهه وڃايو آهي ۽ ساڳئي وقت هن گهڻو ڪجهه حاصل پڻ ڪيو آهي. ان سفر ۾ هن پنهنجي ملڪيت، وڪالت، صحت ۽ سُڪون جهڙيون نعمتون قربان ڪيون آهن. پر ان جي بدلي لکين مسڪين مارُو ماڻهن جون محبتون ۽ قربتون حاصل ڪيون اٿس!

ان سفرجو هڪڙو باب ”جيل جون يادگيريون“ پڙهندي، ائين ٿو محسوس ٿئي جڻ ته ان ۾ هو اسانکي، اوهانکي شامل ڪرڻ، پاڻ سان گڏ وٺي هلڻ جا جتن پيو ڪري. ”جهڙو حال حبيبان، تهڙو پيش پريان“ واري ڳالهه ڪري، هن سچائي ۽ جوابداريءَ جو ننگ نڀايو آهي. رسول بخش پليجو، جنهن ”بختاور“ ۽ ”انڌا اونڌا ويڄ“ ۾ اسان کي سنڌي ٻوليءَ جي اصل روح سان ڄاڻ سڃاڻ ڪرائي ان جي اها ٻولي هت نظر نٿي اچي، پر ان جي بدران سنڌ جي هڪ سڃاڻ ۽

ڏاهي سياسي ڪارڪن جي گفتگو ڪچهري ۽ رهاڻ پلئه پوي ٿي. جيڪا هن جي روح جي واردات آهي، اُن ڪري من کي جهوريو وجهي.

مون جيئن مٿي چيو آهي ته ضروري نه آهي ته رسول بخش جي فڪر ۽ ڏاهپ سان هر ماڻهو متفق هجي. پر چا بہ ٿي پوي هن جي سچائيءَ ۽ سنڌ، ۽ سنڌ جي عام مسڪين مارو ماڻهن ڏانهن سندس "ڪمٽمينٽ" جو اعتراف ڪرڻ کان رهي نٿو سگهجي. هن جو سفر اڃان اڳاهون آهي. مون جهڙا ماڻهو رڳو سفر جي منزل بابت فڪر مند هجڻ جيءَ عياشيءَ ۾ مبتلا آهن، ۽ ڀٽائي جي هن بيت جو پاراتو بڻيل آهن ته:

متان ٿيئي اونداهه، پير نہ لهين پرينءَ جو!

شل رسول بخش کي سندس سمورا پرين کُهلي سمي کان اڳ نصيب ٿين، ۽ هو سياڻي جيءَ سچ جي آجيان ۾ سڀ کان اڳتي ۽ اڳاهون هجي!

سراج
۲۵ نومبر ۱۹۸۹ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مهاڳ

سنڌ جي سياسي تقدير جو منفرد تصور رکندڙ عظيم انقلابي دانشور، ماهر قانون دان رسول بخش پليجو جي اڄ تائين جدوجهد واري زندگي ڏسي، شاهه سائين جي سٽن، ’تتي ٿڌي ڪاهه ڪانهي ويل وڃڻ جي‘ سان گڏ ياد اچن ٿا، اتم بمبئي جي ’سنڌو درشن‘ ۾ ڇپيل پروفيسر رام پنجواڻي جهڙي سڄيت انسان جا لفظ ته ’جيڪو ماڻهو زندگيءَ جي جدوجهد ۾ بيهي ٿو رهي سو مثل مثل آهي، انهيءَ جي جيئڻ يا نه جيئڻ جي ڪا ضرورت ئي ناهي؛ تنهنڪري محدود زندگيءَ کي ڪارائتو بنائڻ لاءِ جيترو ٿي سگهي پاڻ کي هلائڻ گهرجي...‘

مڃائيندو ليڪڪ، خود دار سياسي اڳواڻ رسول بخش پليجو عملي طور موتڪي انهن جملن جي فريم ۾ ٻڌل نظر ايندو آهي، ڇاڪاڻ جو هن پنهنجي ذات جي دائري ۾ قيد رهڻ بدران زندگيءَ جو هر پل سجايو ڪندي، سدائين گڏيل عظيم مقصدن لاءِ جاکوڙ پئي ڪئي آهي، جن جي حاصلات چاهي ٿوري هجي يا ضرب ٻوءِ به سندس زندگيءَ جو وڏي ۾ وڏو سرمايو آهي.

اسان وٽ قوم جي حقيقي سڄڻ ۽ خيرخواهه سياستدان هئڻ جي ڪٿ ’جيل سينيارٽي‘ جي حساب سان ڪئي ويندي آهي، پوءِ پل ته ڪو سؤ ورهيه جيل ۾ ڇمار ڳاري، قوم کي خالي نعرن، ڪوڙن دلاسن ۽ ڏنن ڪانسواءِ، ڪجهه به نه ڏيئي سگهيو هجي، سڌبو وري به ’اصلي تي وڏا‘ سياستدان. جڏهن ته قابل قدر آهي اهو سياستدان جيڪو سچي حڪمت عمليءَ تي هلندي پنهنجي قوم آڏو هر سچ سچائيءَ سان بيان ڪري سگهڻ جي جرئت ۽ حوصلو رکندو هجي. باقي ٿلها دم دلاسا ڏيڻ ته ’سنڌي قوم جو ڪير وار به ونگو نه ٿو ڪري سگهي يا حقن تي ڪير به ڌاڙو ٿو هڻي سگهي،‘ جهڙا بي عمليءَ وارا بيان، هڪ طرح سان پنهنجي بهادر ۽ جرئت مند نوجوانن جا قومي جوش ۽ جذبا ٿڌا ڪرڻ مثل آهن، جنهن ڪري هو طلسمي نعرن ۽ رڳو جهڙي خوابن کي سچ سمجهي ڪجهه ڪرڻ کان بيوس بڻجي، خوش

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فهمين جي آڏار تي جڻ مينٽلي ريٽارڊيڊ بڻجيو وڃن، انهن ئي افعالن ڪري اڄ بہ سنڌ ۾ جنهن پاسي ڏسو تي نهار ڪَجي اُتي مايوسي جا ڪار اڪڪر ڇانيل آهن حَدنگاهہ تائين پکڙيل رڄ ۽ ان ۾ ٽڙندا ٽڙندا ٽڙندا چيچلائيندڙ پاڇاسہ چؤ طرف آدرشن جا خالي کوهہ، امرت ڪان وانجهيل چشما...دلاسن جا جلسا ۽ اُميدن جا ڦاها، سنڌ جو مقدر بڻيل آهن. رسول بخش پليجي، ست سال جيل ڪاٽيا آهن، سياستدانن جي 'ڪيٽ' واري حساب ۾ ڪيس کهڙو درجو ڏجي، انهن بحثن کي منهن ڏيڻ وارا گهٽئي وينا آهن، مان تہ رڳو اهو چوندس تہ هن جيل اندر ٽوڙي باهر، بنهي حالتن ۾ اسانکي ايندڙ وقت جي تلخ حقيقتن کان باخبر رهڻ جا چتاءَ پئي ڏنا آهن، خوش فهمين ۾ مبتلا رهندڙ سٿل ذهنن کي بيدار ڪرڻ جا وس پچنبدي جتن ڪيا آهن ۽ ريشمي خواب ڏيکارڻ بدران ڪڙو سچ ٻڌايو آهي. سندس قول ۽ فعل ۾ هڪ جهڙائي جانچڻ لاءِ ماضي کان وينڊي حال تائين، هن جي تحريرن، تقريرن، عملن ۽ بيانن تي نگاهہ وجهبي تہ هو اصولن تي قائم رهڻ وارو انسان لڳندو، نہ تہ اهڙن وٽ پنهنجي مفادن کي اوليت ڏيڻ وارن سياست بازن جي ڪمي ناهي جيڪي چار ڏينهن اڳ جيل ڳالهہ تان ايئن ڦري ويندا جڻ سندن چئن پيڙهين مان بہ ڪنهن اِها ڳالهہ نہ چوري هجي، جڏهن تہ پليجو پانيان تي ستر جي ڏهاڪي يا ان کان بہ اڳ، سنڌي عوام کي بنيادي سياسي تعليم ڏيارڻ ۽ وڏيرا شاهي خلاف جنگ جوٽڻ جي ڳالهہ ڪندو اچي. اڄ سنڌ جي ڪروڙين ايڪڙ زمين ۽ شهرن تي اسانجي ايڪن آڏو ڌاڙا لڳي چڪا آهن ۽ حقن تي ڌاڙن جو سلسلو اڃان تائين جاري آهي، پر هن اڪيويهن بوٽي عام سياستدانن جيان قرض فرض جو قرض لاهڻ لاءِ ايئن ڪڏهن بہ نہ چيو تہ، سنڌ تي ڪير بہ قابض ٿئو تي سگهي، ان جو انچ انچ اسانجو آهي،

ان جي برعڪس هن هر دور ۾ هڪ حقيقت پسند سياستدان هئڻ جو ثبوت ڏيندي، حق ۽ واسطا وڃائڻ جي چتاءَ سان گڏ ڌاڙن خلاف ويڙهہ جاري رکڻ ۽ سجاڳ رهڻ جو احساس ڏنو آهي.

سنڌي ۾ هيلتائين جيتريون جيل ڊائريون ڇپجي ظاهر ٿيون آهن اُنهن مان شيخ اياز، طارق اشرف ۽ اختر بلوچ جون ڊائريون ادب ۾ خاص مقام رکن ٿيون ۽ هاڻ ان ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ لکيل رسول بخش پليجو جي نفيس جذبن ۽ اُونهي احساسن سان سينگاريل ڊائري بہ انهن ۾ اچي شامل ٿي آهي، جنهن ۾ هن پنهنجي دل جي ترجماني ڪندڙ خيالن کي پوريءَ سچائيءَ سان

ظاهر ڪيو آهي ته سنگين ساٿين کان وينديءَ ڪامورن ڪڙن، مٿن مائٽن، شريڪن شائين کان علاوه سائنس، مذهب، ڪاسمولوجي، علم ادب ۽ انقلابن جا برجستا احوال ڏنا آهن، ته ڪٿي ڪٿي پنهنجي ترنگ ۾ اينڌڙ طبيعت جي جولانين جا جلوا پسائڻ سان گڏ انسان جي اندر جي عڪاسي ڪندڙ نئين وڏي حقيقت پڙيان هڙ واقعي کي ابديت بخشي اٿس.

رسول بخش پليجي جي شخصيت جا ڪيئي رخ آهن، ڪي اُپ اکئين پيا ڏسبا ته ڪي وڙي مَن جي نهان خانن ۾ لڪل. جيڪي سنڌس ڊائري پڙهڻ کانپوءِ هاڻ نئين سڄ جيان اُبريءَ آڏو آيا آهن، هن جڻ پنهنجو اندر کولي رکيو آهي، جنهن مان ايئن لڳندو ته جيل جون اڪيلايون ۽ اونڌايون هن جي روح جي احساسن ڪي ريٽي ٿئيون سگهن... هو وقت کي منهن ڏيڻ جي سگهه ۽ طوفانن تي غالب پوڻ جي طاقت رکي ٿو.

هن جي ادبي ۽ سياسي ڪمن ڏي نظر ڪرڻ سان هو مون کي نه رڳو سنڌ ليول تي پر ملڪي ليول تي به واحد اهڙو سياستدان لڳندو آهي جنهن وٽ نهايت ئي حساس دل، وسيع ذهن ۽ قوم جي مقدر کي بدلائڻ لاءِ اڻ کٽ حوصلو هجي... گهٽ ۾ گهٽ اهڙين دانشوراڻين خوبين وارو ڪو بيو سياستدان اڃان تائين ته منهنجي نظرن مان ناهي گذريو.

مون جنهن به سياستدان جا ادب جي باري ۾ خيال ٻڌا يا پڙهيا آهن ته ان مان اهو تاثر پيو ملندو ته سندن نظرن ۾ اديب ئي معاشري جي شي کان واندي ۽ بيگر ۾ وهائڻ واري مخلوق آهي، پلا قلم رهڙي ڪاغذ ڪارا ڪرڻ به ڪو ڪارنامو چئبو؟ هون ۽ به غريب عوام جي ڪٿين ۾ ڳرندڙ جهرندڙ سياستڻ بازن وٽ ايترو وقت ڪٿي جو ڪتابن ۾ منهن وجهي ويهن. اخساس ۽ جذبن کان وانجهيل اهڙا مودڪا سياستدان، اديب يا دانشور جي اهميت رڳو ان ويل ئي سمجهندا آهن جڏهن پنهنجو ۽ پنهنجي حڪومت جو بيڙو سير تي اچي پڄندو اٿن ...... تڏهن خلق کي پاڻيچاري واري چارو چارائڻ لاءِ سرڪار پاران ذميدارين جو ڪوپا اچي ڪپندو وپچاري اديب ٿيو.... ته بيلي عالمن جا اَبا اتي ڪا واهر ڪر، ملڪ جون واڳون ٿيون وڃن هٿن مان....

اِها سنڌ جي خوشبختي چئبي جو اسان کي ڪيترن ئي گڻن وارو دانشور اديب ڪم سياستدان ملي پيو آهي، جنهن جي نظر ۾ معاشري جو هر فرد برابريءَ جو حقدار آهي. جنگ شاهيءَ جي نئڊڙي گهر ۾ رهندڙ هي مارو ماڻهو، جنهن جي ذات هر قسم جون تلخيون پوڳيون آهن، سختيون

سٺيون آهن عزت، شهرت ۽ مان مرتبي جي بلندين تي رهندي به هو ماڻهن جهڙو ماڻهو ٿي آهي. پوءِ به هن ۾ اهڙي ڳالهه ضرور آهي جا رکي رکي اهو پئي محسوس ڪرائيندي ته هو رڳو هڏ ماس مان جڙيل رواجي ماڻهو نه پر هڪ مڪمل ڪمپيو ٽرائيزڊ انسان هجي! سندس زندگيءَ تي نظر وجهبي ته اها پڻ مشيني لڳندي. ناهوڪن ڪپڙن لٽن، اَپ ٽو ڊيٽ نظر اچڻ جي تمنا ۽ عمده کاڌ خوراڪ جي شوق کان بي نياز پليجي کي مون سدائين ’ناني نوري سپ ڪم ۾ پوري‘ جيان هر ڪم ۾ پڳرو ڏٺو آهي. هو جيڪا ذميداري کڻندو ان سان سچا هڏ هڻڻ جي حيثيت ۾ توڙ تائين نڀائيندو. ٻارهوئي پنڌ ۾ جنهن لاءِ چئبو آهي ته ’پير ۾ ڪو چنچر هجيس‘ جيڪو سک سان ويهڻ ئي نه ڏيندس. هر وقت طوفان ميل جهڙي تکڙ... هل هلان، ڀڄ ڀڄان... ليڪچر، صدارتون، پريس ڪانفرنسون ۽ جلسا جلوس ته ڪڏهن واري ماڳهين جيلن جي ٻلي... قيد و بند جون مصيبتون سهڻ کان پوءِ به ويچاري سان ظلم اهو جو ڇني ڇهه ماهي پرڙا ساهڻ لاءِ پرڏيهه اسرندو ئي مس ته پويان خلق ۾ گهوڙا پئجي ويندي ته ’اِجهو ويو منيلا!‘ پر پليجي جو سنڌ سان سِر لڳي؛ هن سنڌ کي ڪڏهن به پاڻ کان سواءِ ڏسي نه سگهندو.

سنڌي قوم کي ترقيءَ جون منزلون طئي ڪري دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پکڙيل ڏسڻ جو خواهش مند ۽ هر ڏکيءَ ويل ۾ قوم سان ڀٽ رهندڙ رسول بخش پليجي کي ان ڳالهه تي فخر آهي ته هو ملڪي ماڻهن جي جدوجهد ۾ ساڻن شامل رهندو اچي. ماڻهو هن جي ذهانت، علمي وسعت ۽ جادو بيانيءَ جا دل سان قائل آهن، چاڪاڻ جو هو جدوجهد جي کورڻ ۾ پڪل ۽ آزمايل انسان آهي.

حالتن هن جو سڳ سياپو سياست سان ڳنڍي ته ڇڏيو آهي پر اڄ به سندس روح ادب ڏي ريلا تو ڏي. هو اڪثر چوندو آهي ته ’مون کي لکڻ لاءِ همتائيندا رهجو‘... ان ڏس ۾ طارق اشرف ٻڌايو ته ڪنهن وقت ۾ پليجو ڪتابن جو ايڏو ته فدائي هو جو جيڪو به نئون ۽ سٺو ڪتاب اک چڙهندو هئس، اهو پاڻ پڙهي، ڪيئن به ان تاڪيد سان آٽي ڏيندو هو ته ’اهو ضرور پڙهجانءِ‘ ۽ اهڙي شاهدي ته مان به ڏيندس جو هو مون کي پڻ چوندو رهيو آهي ته جڏهن به ڪو سٺو ڪتاب پڙهجانءِ ته ڪيس ضرور ٻڌايان.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيل جي ڊائري پڙهندي ڪيترا پيرا اهڙا ورق نظرن سان گذريا آهن، جنهن ۾ هن ادب جي باري ۾ ڀرپور طرح سان خيالن جو اظهار ڪيو آهي ۽ جيڪي تخليقي ڪم هن ڪان ٿيڻ رهجي ويا آهن، تن شدت سان پڇتاءُ محسوس ڪندي، فوراً تلافي ڪرڻ جا عظم ۽ ارادا ظاهر ڪيا اٿس. سنڌس تحريرون عام توڙي خاص پنهي طبقن ۾ نه صرف قبول پيون آهن پر انهن ۾ ذهني بيداري پيدا ڪرڻ جو سبب به بڻيون آهن. اها ڪاميابي ۽ قبوليت شايد ته انڪري به آهي جو هُنَ جي ذهن ۾ نه ڪوريئڙي جا ڄارا آهن نه ئي ڳالهين ۾ مونجهارا. هو وڏيون وڏيون ڊاڙائي ڳٺائي ڳالهيون ڪري عوام لاءِ فينٽيسيز ٺو ڪرئيٽ ڪري پر جيڪو ڪجهه ڏيکاري ٿو ان تي پهريائين پاڻ هلي پين کي به هلڻ جا حوصلا ٿو بخشي.

مون هن جا تقريباً سيئي ڪتاب پڙهيا آهن. سنڌس نظرين ۽ خيالن سان ڪنهن حد تائين متفق به آهيان، ته ڪيترن هنڌن تي هن جا خيال، مونکي پنهنجي ئي خيالن جو عڪس پيا لڳندا آهن. سنڌس تحريرن توڙي نظرين جي حوالي سان ساڻس خيالن جي ڏي وٺ ڪندي ڪڏهن ڪو اختلاف ٿيو به هوندو ته هو ان کي سهڻن دليلن سان پڙ وڪيل جيان (Cover) ڪري ويندو.

ليکڪ يا فنڪار قومن لاءِ اهڙو سرمايو ٿيندا آهن جن کي دنيا امن جي پيام بر جو درجو ڏي ٿي. ادب جي ناتي رسول بخش پليجي جوڻ خدمتون اسان لاءِ ان ڪري به اهميت جوڳيون آهن جو هن هڪ سڄاڳ ذهن اديب ۽ دانشور هئڻ جي حيثيت ۾ عملن پويان نيتن جا رخ سڃاڻڻ واري، پنهنجي اثرائتي تحريرن ۽ تعميري تنقيدن سان، سامراجي ايجنٽن ۽ نام نهاد ترقي پسند اديبن وٽان سنڌي ادب جي ساک کي ڇيهو رسڻ کان بروقت بچائڻ جا جتن ڪيا. هن سنڌ واسين کي پنهنجي تحرير توڙي تقرير وسيلي سدائين نئون شعور ڏيئي، نيون واٽون ڏيکاريون آهن ۽ ڏاڍ اڳيان هيٺو ٿي ويهي رهڻ بدران حقن لاءِ جدوجهد ڪرڻ جو ڏانءُ پڙايو آهي.

زير نظر ڊائري ۾ جي شروعات 'راهوجن ۾ رات، قادر ڪنهنجي نه وجهي' وارين حالتن هيٺ، خيرپور سينٽرل جيل ۾ گهاريل رسول بخش پليجي جي انهن بي وسي وارين اُداس ۽ ڇيڇلائيندڙ ڏينهن سان ٿئي ٿي، جنهن ۾ هن جون ذهني، جسماني خواه تخليقي، سموريون قوتون جڻ صلب ٿي ويون هجن. هو مڪمل طور پاڻ کي نستو، بي پهچ، هيٺو ۽ بي روح ٿو سمجهي. هن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي اهڙين سوچن، مون کي حيرتن جي سمنڊ ۾ هڪ طويل ٽٻي ڏياري ڇڏي....سوچيم، ڪيئن تو بي روح ۽ غائب دماغ بنجڻ جي دعويٰ ڪري اهو شخص، جنهن حاضر دماغيءَ سان پنهنجي هر مايوس ڪُن ڪيفيت جو نه رڳو ڀرپور جائزو ورتو آهي پر ان کي شدتن سان اظهاريو به آهي. اظهار جي اها ئي شدت محسوس ٿي ڪرائي ته هن جو سمورو وجود پنهنجي احساسن سان زنده آهي. احساس ۽ اُڌما ئي هن جو روح آهن، هن جي طاقت....هن جو ڏهن.... نه ته جيڪر اهڙي سچائي سان پنهنجو جائزو وٺڻ هن لاءِ ممڪن ئي نه هو. اهي هن جا اونها احساس ۽ گهرا جذبات ئي هئا جيڪي ڪيس جيل اندر پڇي پري پوڻ ڪانپوءِ نئين سر پنهنجي تعمير ڪرڻ جو حوصلو ڏين ٿا ۽ تڏهن ئي هو وس وارن جي نااهليءَ اڳيان جهڪڻ بدران سر بلنديءَ ٿي چئي ٿو، "ڇا ملڪ جا نوان مالڪ واقعي سمجهن ٿا ته انهن اذيتن ۽ پيڙائن جي ڪري يا پنهنجي ساهه جي ڌپ کان سپ ماڻهو سندن اڳيان گيشي ڪري پنهنجي وطن ۽ قوم جي عوام کي لڄائيندا؟"

خيرپور سينٽرل جيل جا تيرنهن ڏينهن تي مشتمل احوال، رسول بخش پليجي جي اُميد ۽ نااُميدي واري ڪيفيتن جا ترجمان آهن، جنهن ۾ هن گهٽو وقت يادن کي ڏنو آهي. بظاهر رف ٽف نظر ايندڙ پليجي جهڙي ماڻهوءَ مان اها اُميد ئي نه ٿي ڪري سگهجي ته پنهنجي لاءِ ڪجهه سوچڻ به ڪو سندس زندگيءَ جي ڊڪشنريءَ ۾ شامل هوندو پر دانشورانه ۽ درويشاڻي انداز ۾ لکيل هي ڊائري پڙهندي، جڏهن سندس ذات بابت نت نوان انڪشاف سامهون ٿا اچن ته اهو سوچڻو ٿو پوي ته هي مشيني انسان جيڪو مڪمل طرح سان پنهنجي ڌرتي ۽ ڌرتي واسين سان جڙيل آهي، جنهن جو هر ڏينهن ڪا نه ڪا تعميري سوچ ڪٿي اُڀري ٿو، تنهن وٽ پنهنجي ذات لاءِ به ڪو ايڏا سارا احساس ۽ اُڌما هوندا.... تڏهن ايئن ٿو لڳي ته جيل جي تاريڪين ۽ اڪيلائن صدقي هن پنهنجو پاڻ کي ڳولي ورتو هجي.. جيل جون اونداهيون هن لاءِ ڄڻ يادن جون روشنيون ڪٿي آيون هجن...اُهي يادون؛ جن جو سهارو نه هجي ته دنيا ۾ انسان بنهه اڪيلو رهجي وڃي. اهڙين ئي يادن ۾ جيئندي، هن اُهي ڏينهن، ڳالهيون، دوست عزيز ۽ مٽ مائٽ دل کولي ساريا سنڀاريا آهن جن کي هو پنهنجي مصروف ترين زندگيءَ ۾ وقت ڏيئي نه سگهيو. ان حوالي سان هن جيڪي به اظهار ڪيا آهن اُهي نه رڳو پڙهڻ وٽان آهن پر هيئين سان هنڊائڻ جهڙا پڻ. سوچان ٿي ته ان سموري سک ۽ سار جو ڪريڊٽ ڪنهن

ڪي ڏجي؟ يادن ڪي، جيل جي اڪيلائن ڪي يا خود پليجي ڪي.... اهو فيصلو ڪرڻ ڏکيو آهي.

خيرپور سينٽرل جيل جي پيٽ ۾ ٢٢-٥-٨٢ کان شروع ٿيندڙ ڪوٽ لکپت جيل جا احوال ڪافي خوشگوار انداز ۾ لکيل آهن. هر ورق پنهنجو پاڻ ۾ هڪ نئون ۽ دلچسپ تاثر رکي ٿو. توڙي جو وقتي مايوسين جا ڪي پاڇا اتي به پليجي جي ذات مٿان ڇانيل آهن، پر هن پنهنجي سموري قوت ارادي سان انهن کي مڙس ٿي منهن ڏنو آهي ۽ اهڙين ڪمزورين تي غالب پوڻ لاءِ وک وک تي پنهنجو تنقيدي جائزو ورتو آهي. انسان جو پنهنجي اوڻاين تي نظر وجهي، پنهنجو پاڻ سڃاڻڻ اهڙي عظمت ڀري سوڀ آهي، جيڪا ماڻهو لاءِ هو جيل ۾ آخر تائين ڪوشش ڪندو رهي ٿو.

جيل کي تربيت گاهه جو درجو ڏيندڙ چڱاين جي ڳولائو پليجي، ان ڳالهه کي پڌري پٽ ڇاڻايو آهي ته قيد ۾ ڪنهن معمولي شيءِ جي حاصلات لاءِ خطرن کي منهن ڏيندي، ڪيڏي نه رٿابندي ۽ جدوجهد تي ڪرڻي پئي، جڏهن ته ٻاهر رهندي انهن ڳالهين لاءِ سوچي به نٿو سگهجي.

هن جيل ڀوڳيندڙ جي پيڙا ۽ مجبورين جا پڻ ڪيئي مثال ڏنا آهن. جيل ۾ مليل ننڍيون ننڍيون خوشيون، هن جي اندر مان ننڍڙي ٻالڪ جو خواب بڻجي ليئا ڏيون پائين... علاج جي بهاني ڪا دير بند خلاص ٿيڻ جي خوشي..... ڪورٽ سڳوريءَ جي مهابي ماڻهن جا منهن ڏسڻ جي خوشي، کُليءَ فضا ۾ ساهه کڻي، گاڏيءَ ۾ گهمڻ جهڙي خوشيءَ ته ڪڏهن وري پوليس واري لاءِ محبوبا جي انتظار جهڙي خوشي....

زير نظر تنصيف، مشاهدي ۾ ايندڙ هر هڪ لمحي ۽ منظر جي اهڙي (Running Commentry) آهي، جنهن ۾ ننڍين وڏين بي شمار ڳالهين، بحثن ۽ واقعن کان علاوه ملڪي ۽ بين الاقوامي، سياسي حالتن جا ذڪر پڙهندڙ آڏو جڏهن پڌرا ٿيندا، انهن پيا لڳندا. سياسي ۽ تاريخي دستاويز جي حيثيت رکندڙ هي ڊائري، اُن شخص جي وٽندڙ جيون ڪٿا آهي. جنهن سڄي زندگي اوپرائيءَ جي احساس تي سوڀ ماڻڻ لاءِ هر اوپري شيءِ سان جنگ جوٽي، اوپرا خيال، ٻوليون، ادب، ڪس ۽ وسيلا جبر ڪري به پنهنجي لاءِ ڇاٽل سڃاتل بڻائي ورتا. ان (Wonder Boy) جا ايڊوينچر رڳو اوپرائپ تي فتح پائڻ جي حد تائين محدود ناهن، هن ڪڇيءَ کان ئي پاڻ کي (All In One) بڻائڻ جي هر ممڪن جاکوڙ پئي ڪئي آهي. ڪڏهن هو محمد بن قاسم جهڙو فاتح

تيڻ جو خواهشمند آهي، ڪڏهن شرلاڪ هومز جهڙو زبردست جاسوس بنجڻ لاءِ آسائتو ته ڪڏهن وري اقبال جهڙو مومن ۽ شاهين صفت بنجڻ جو تمنائي هئڻ سان گڏ، بهترين وڪيل، نقاد، اديب، پورهيت ۽ انقلابي تيڻ جهڙا پروگرام رکي ٿو. سندس اهي خواهشون مومل جو ’ڪاڪ محل‘ لڳڻ بدران حقيقتن تي مبني آهن.... جن کي پرکڻ لاءِ سندس زندگي تي نظر وجهبي يا خيال بڌبا ته ساري حقيقت پاڻمرادو واضح ٿي ويندي ته هو اچ تائين مڙني عظيم ماڻهن واريون صلاحيتون عملي طور پاڻ ۾ پيدا ڪرڻ جا ارمان رکندي، اهو احساس به ٿو ڏياري ته هڪڙو ماڻهو ساڳي وقت ايترا ڪم ڪري به ڪيئن ٿو سگهي، جو هر ڪم لاءِ الڳ الڳ عمر کٽان ايندي..... بهرحال اها ڳالهه ته مڃڻي پوندي ته منهنجس عظيم ماڻهن واريون ٿوريون ڪي گهٽيون خوبيون، جهلڪين جي صورت ۾ ئي سهي، پر موجود ضرور آهن، پوءِ به بقول سندس ته ’عظيم ماڻهن ۽ فنڪارن جون سڀ ڳالهيون عظيم ٿيون ٿي سگهن‘، ڪيس پنهنجي زندگي جو هڪ وڏو قيمتي حصو اڻ ڄاڻائي، وهمن ۽ لا حاصل پڻدن ۾ برباد ڪرڻ جو نهايت ڏک رهيو آهي. پر ان ۾ سندس ڏوهه به ڪهڙو، نيٺ به ته هو سينٽ پرسينٽ مٽيءَ مان جڙيل ادني انسان آهي، ڪو فرشتو ته نه.....

جيون ڪهاڻيءَ جي حوالي هن سان لاڳاپيل سمورا ننڍا وڏا ڪردار جهڙوڪ مختيار اعوان، مجيد قريشي، امير بروچي، بابا رفيق ۽ بيا مٽ مائٽ توڙي ملڻ جلڻ وارا، ڊائري جو اهم ڪردار آهن. شروعاتي ڏينهن جي يادن کي ذهن ۾ (Re- Play) ڪندي هن پنهنجي ماءُ- پيءُ ۽ ننڍپڻ جا احوال ڏيڻ سان گڏ تعليم پرائڻ ۽ ان ڏس ۾ پيش ايندڙ حالتن کي منهن ڏيڻ جا واقعا بنا رکت جي سهڻي نموني قلم بند ڪيا آهن، جڻ ڪيس اندر جون اکيون هجن جن سان هو ماڻهوءَ جي روح ۾ لهي، ان کي ننهن ڪان چوٽي تائين، اندر کان ٻاهر تائين سڃاڻڻ جي سگهه رکي ٿو ۽ وڏي ڳالهه اها ته مشاهدي جي باريڪ بينيءَ سان گڏ اظهار به ڪري سگهي ٿو. هن تصنيف ۾ هن جي ويجهو رهندڙ اهڙا ڪيئي ڪردار ملندا جن کي نه رڳو هن پرکيو آهي پر انهن جي شخصيت تي ننڍا ننڍا خاڪا لکي عجب ۾ وجهڻ جهڙي سڃاڻپ به ڪرائي آهي، ته هنن جو اصلي روپ ڪهڙو آهي ۽ هو ڪيتري پاڻيءَ ۾ آهن. پليجي جي بي ترتيب انداز ۾ گذاريل زندگي جي طرز عمل ۾ ڪي خاميون هونديون به وٽس ادب ۽ احترام، اخلاق ۽ فضيلت

ڪي وڏي اهميت حاصل آهي. هو جنهن ۾ اِهي ڳڻ ڏسي ٿو اُن جو دل سان قدر به ڪري ڄاڻي.

ڊائري ۾ هن جون آدرشن پريون ڳالهيون، زندگي ۽ موت بابت بي باڪ رايا، عورتن جي آزاديءَ جا احساس، سياسي اٽڪل بازيون.... مطلب ته زندگيءَ جو کهڙو اهم نقطو ڇُٽجي، جنهن ڪي هن نظر انداز ڪيو هجي.... سندس مشاهدي جي قوت ۽ سوچن جي رواني ڏسندي ائين پيو لڳندو ڄڻ ڪائنات جي هر رنگ بابت سندس ذهن جي ڊِسڪ ۾ معلوماتن جا خزانا فيڊ ٿيل هجن. سڄي ڊائري وٽندڙ تشبيهن ۽ ٽهڪندڙ پهاڪن سان سينگاريل ڏسي اهو احساس ٿو ٿئي ته هن سنڌي ٻوليءَ جي زرخيزيءَ مان پورو پورو فائدو حاصل ڪيو آهي ته موقعي مهل سارو شعرن جو استعمال به ٺاهوڪو ڪيو اٿس. عام طرح سان دانشورن جون تحريرون ڪوٽيشنس يا حوالن جي ٽيڪي سان ستيل هونديون آهن، جيترا ڊگها ۽ گهڻا حوالا اوترو ئي وڏو دانشور هئڻ جي گيرنٽي... هڪ ڳالهه پويان پڙهندڙ ڪي ڏهه حوالا پوڳائڻ ته ڄڻ دانشور جي ڊيوٽيءَ ۾ شامل هجي... ادب، انقلاب يا سياست جي باري ۾ سنئين سڌي ڳالهه پئي هلندي ته اوچتو ڇتي ڪوريءَ وارو حوالو اچي مُنهن ۾ لڳندو... فلاٽو ليڪ؛ ان جو فلاٽو ڪتاب، تنهن جو فلاٽو باب ان باب جو فلاٽو ڪردار ۽ پوءِ ان ڪردار واتان ڦريل ڪو طويل فلسفي پريو دقيق حوالو... جو پڙهندڙ جتو ٿي پاڻيندو ته حوالن جا ايڏا سارا اسپيڊ بريڪر پوڳائڻ واري ليڪ جو متو ڦاڙي وجهي. پناهه گيرن جي لوڏجيان هڪ پئي پويان ايندڙ اهڙا بي شمار حوالا، اصلي ليڪ جي خيال ۽ سوچن جو ڪنڌو ئي ڪٽائي ڇڏيندا آهن. شُڪر آهي جو رسول بخش پليجي جون تحريرون اهڙي هيڪاندي حوالي بازيءَ جي زد ۾ اچڻ کان گهڻي قدر بچيل آهن، ان جو ڪارڻ لاشڪ ته اهوئي ڇئبو جو کيس پنهنجي سوچن ۽ فڪري صلاحيتن تي مڪمل اعتماد آهي. طويل ته طويل پر هو مختصر ۾ به اهڙيون سياٽپ واريون ڳالهيون ڪري ويندو آهي جن ڪي پڙهڻ وارو ڪن لاءِ پڌي ته هوند مغز جا بند ٿيل طاق کلي وڃنس.

جيل اندر ماٺ ڪري ويهڻ پيڊران پليجي، هر لحظي تبديل ٿيندڙ معاشرتي سماجي ۽ سياسي ڪشمڪش جو ڀرپور جائزو پئي ورتو آهي، ان ڏس ۾ ٽي وي ۽ ريڊيو جن سان هن جو عام زندگيءَ ۾ شايد ته گهٽ واسطو پيو هوندو، اُهي جيل ۾ کيس ٻاهرين دنيا سان لنڪ ۾ رکي جيئارڻ جو وڏي ۾ وڏو سهارو ثابت ٿيا آهن ۽ انڪري ئي هن ڪيترن ئي هنڌن تي ٽي وي پروگرامن، فلمن ۽ ڳائڻ ڪان ويندي قوالين تائين دل کولي تبصري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نگاري جا اهڃاڻ جوهر ڏيکاريا آهن جو نئين وڏي ميصر تابنده لاريءَ کي به مات ڏيئي ويو آهي.

ڊائريءَ ۾ الائي ڇو ڪيترن ئي هنڌن تي نالن جا (Initial) ڏنل آهن جيڪي پڙهندڙ لاءِ مونجهاري جو سبب نا بڻجن. ممڪن آهي اُن ۾ ليکڪ جي ڪا مصلحت هجي، پر انيشئل جي ذريعي شخصيت جي سڃاڻ جيئن رڳو ڊائري لکندڙ يا ان جي ويجهي وارن کي هوندي آهي، تنهنڪري بهتر هو ته پورا نالا ڏجن ها.

خطرن سان وڙهندڙ علم ۽ چاڻ جي عاشق، رسول بخش پليجي کي خود ترسيءَ وارين حالتن تي شدائين ٻچان ولي ۽ چڙ لڳي... پوءِ به جيل اندر ڦاٽوڻ ته ٺٽڪڻ کهڙو وارن حالت تي ان مهل متس ٻي اختيار ڏاڍو ترس تو اُچي ٻڌهن 'چنيُ لولهي ڪتڻ ڪٽون، ڪڏڻ لگنس ڀال' جيان نويڪلو ۽ هتيڪو ڏسي، ڪڏهن 'ڄڻ پڙهيوءِ الهه اڙيو' جهڙي زمضان جا مذهب جي باري ۾ احمقاڻا سوالي سوڻا دل تي جبر ڪري سهٺا تا پونس ته گڏ امير بورچي کان زيان خوربليءَ جي سچي ڏينهن جي ڪارڪردگي به ٻڌڻي تي پويس ته ڪڏهن وڏي ماڳهين راماڻڻ ڄون ڪهاڻيون، لچمڻ جا قصا، هنومان جا حوالا ۽ ٻڌل شعر وڙي وري ٻڌائڻ واري بابا رفيق جهڙين، چرين بلائن کي پوڳڻو تو پويس.... پوءِ به اِهي ڳالهيون کيس لاڏوڏ تي مُلي جي لڳاتار پڻ ۽ واعظن کان وڌيڪ عاماڻيون فاضلاتيون ۽ عاقلاٽيون ٿيون لڳن.

ڊائري ايڏي دلچسپ آهي جو هن جي هر ڏينهن تي پنهنجا ئاچيز خيال ظاهر ڪرڻ تي دل پئي ٿي. پر هڪ ته لکڻ جو وقت بنهه محدود مليو اٿم ٻئي ته اُتان وري ڊائري جا صفحا به برڪت وارا آهن تنهن ڪري مهاڳ ٻئي صورت ۾، جي هڪيو وزني ٿهو ان ۾ شامل تي پيو ته ڊائري ڦري ڪلب سينڊوچ ٿي پوندي. هي جيل ڊائري پڙهي ڪرڻ تي مان رسول بخش پليجي کي ڪوڙ سارين مبارڪون تي ڏيان پر اها دعا هرگز هرگز نه ڪندس ته هو اهڙيون بيون ڪيئي بهترين جيل ڊائريون ڏيئي سنڌي ادب ۽ قوم جي خدمت ڪندو رهي، ڇو ته سنڌ ۽ سنڌي قوم کيس جيل ۾ ڏسڻ بدران پنهنجو پاڻ سان گڏ ٿي ڏسڻ چاهي.... ڪيئن هن جي ضرورت آهي ....
هو، جيڪو پنهنجيءَ قوم جي ماڻهن جو مسيحي آهي.

ماهتاب محبوب
۲۴-۴-۹۱

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سينٽرل جيل، خيرپور ميرس

٨٠ -٧ -٢٦

جن جن شين ڪائڻ پيئڻ کان پاڻ کي منع ڪئي هيم سي سڀ ڪاڏيم، پپيتم- آچار برف جو پاڻي، ڪجيون، انگور بيضا، ڪير. گهر جو پاڻي ملڻ آيو. ڪير، ڊيوراٻولين انجيڪشن ۽ ڪنڊ ڏيئي ويو. قميص بنان وينو آهيان . گرميءَ سبب سڄي بدن ۾ سيون پيون لڳن . پيٽ مسئلو بڻجي پيئي آهي . انسيڊال گوريون کائيندس، ڪريم استعمال ڪندس، ڊير سان سمهندس ۽ دير سان اٿندس . صبح جو هڪڙي وٽندڙ ڳالهه ٿي. ريڊرس ڊائجسٽ رسالو مليم. (هه- ل ٭ وٽان)

٨٠ -٧ -٢٨

٦٠ رپيا وجائجي ويا نه مليا . پاڻ کي سخت جڏو محسوس ٿو ڪريان . صحت مايوس ڪندڙ آهي . حافظو چٽ آهي . تخيل جي قوت بنهه ڪانهي. ڪنهن هڪڙي گهربل ڳالهه تي ڀرپور ڌيان نٿو ڏئي سگهان . قوت ارادي بيحد ڪمزور آهي . معمولي تخليقي لکڻ جو ڪم ڪرڻ لاءِ دل نٿي چوي. غير معمولي تخليقي لکڻيون يا وچٿري معيار جون نيون تخليقي لکڻيون لکڻ جي طاقت ڪانهي . ڪم هٿ ۾ کڻڻ ۽ پورو ڪرڻ جي پهچ ڪانهي. زندگيءَ کي ماضي حال ۽ مستقبل، ٽنهي پاسن کان ڀرپور نموني ۽ مڪمل حالت ۾ سڄي جو سڄو تصور ۾ آڻڻ، چڪاسڻ ۽ چنڊ ڇاڻ ڪرڻ ۽ انکي منهن ڏيڻ جي طاقت ڪانهي. تخليقي پيداوار ڏري گهٽ پئي آهي . روزه مره جي چاڪيءَ جي گهاڻي ۾ پڌو پيو ڦران. هن گهاڻي مان نڪرڻ لاءِ جيڪا جسماني ۽ روحاني طاقت گهرجي سا ونئم ڪانهي . ڇا ڪجي ؟ ڇا هيءَ صورتحال جاري رهندي يا هن کان بہ وڌيڪ بد تر ٿيندي ؟

٭- هه- ل= هادي بخش لاڙڪ وڪيل، خيرپور.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٨٠ -٧- ٣٠

ناچاڪ آهيان. رات ڏاڍي تڪليف سان ڪاٽيم. ف - م جوابدار جي ڪهاڻي سندس واتان ٻڌم. تفصيل سان ٻڌايائين تہ ڪيئن پنهنجي زال کي بي رحميءَ سان منصوبي سٽي قتل ڪيائين . ڏاڍو گهرو اثر ٿيو مٿم . فيصلو ڪيم تہ ان بابت ڪهاڻي لکندس.*

٨٠ - ٨- ٢

رات نسبتن گهٽ تڪليف سان ڪاٽيم .

٨٠- ٨ -٣

رات ۾ ننڊ ٿي پيو اٿم . غلام قادر منهنجي ۽ اسماعيل مهيري جي آزاد ٿيڻ نہ ٿيڻ بابت اطلاع جو انتظار اٿم. ان مان خبر پوندي تہ هنن جا اسان سيني بابت ڪهڙا ارادا آهن . ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ چوي ٿو تہ " سپرنٽنڊنٽ** چوي ٿو تہ تو کي عيد کان اڳ حيدرآباد ٽرانسفر ڪرڻ لاءِ آئي جي کي فون ڪندو." اٽڪل پوڻين ستين بجي رات جو تار پهتيم تہ غلام قادر وارا آزاد ٿي ويا آهن . ڏاڍو خوش ٿيس .

٨٠ -٨- ٤

ٿي ڪجيون ڪاڏم. ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ ۽ سپرنٽنڊنٽ سان مليس . آئي جيءَ کي ٽيلي پرنٽر ويو آهي تہ مون کي حيدرآباد موڪلڻ جي اجازت ڏني وڃي. شبير شاهہ ، منيءَ*** ۽ سليم جا خط پهتا. منيءَ جو خط مزيدار ۽ سليم جو خبرون چارون ڏيندڙ آهي . غلام عباس سهاڳ کان ڪلام ٻڌي چڱو ڳائي ٿو. مونکي ڏندن جي اسپتال ڏانهن موڪلڻ جي اجازت آئي آهي . صحت تمام آهستي بهتر ٿي رهي آهي . شايد بينزائل بينزوئيٽ ۽ صافيءَ جي گڏيل استعمال ڪري. رات اڳي جي ڀيٽ ۾ آرام سان گذري . بدن ۾ اجا بہ جهڙيون سيون پيون لڳن . تہ جو بہ اثر آهي. سوچي ان نتيجي تي پهتس تہ صحت جي تڪليف ۽ پين تڪليفن جو هڪڙو مکيہ ڪارڻ اهو بہ آهي جو

*- ٽن سالن کان پوءِ اها ڪهاڻي لکيم " بختاور ".

**- نورالاهي- ان وقت سپرنٽنڊنٽ سينٽرل جيل حيدرآباد، پوءِ آئي جي جيل سنڌ.

***- مني - ڀيڻ غلام فاطمہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڳتي وڌڻ ۽ پنهنجي پوزيشن مضبوط رکڻ جي وچ ۾ جيڪو توازن هئڻ گهرجي تنهنجي صحيح سمجهه مون ۾ ڪانهي. صحت توڙي ٻين ڳالهين ۾ اڳتي وڌڻ کان اڳ پنهنجي اڳوڻي پوزيشن مستحڪم ڪرڻ تي وڌيڪ ڌيان ڏيڻ گهرجيم.

۸۰-۸-۸

ڊپٽي ٻڌايو ته ڏندن جو سرجن ڊگهي موڪل تي ويو آهي. ٽيليپرنٽر پيغام جو جواب ڪو نه مليو آهي. گهڻو ڪري موڪل ڪانه ملندي. ان جا ڪيئن سبب ٿي سگهن ٿا. نورالاهي مخالفت ڪئي هوندي. مارشلا وارن مون کي ۷۱-۸ -۸۰ تي پنهنجي ٻارنهن مهينن جي سزا پوري ٿيڻ کان پوءِ نظر بند رکڻ جو فيصلو ڪيو هوندو. يا ٻي ڪا به اهڙي ڳالهه ٿي سگهي ٿي. بابوءَ * جوعيد ڪارڊ ۽ اياز جا خط مليا. خوشي ٿيم. ڏسجي ٿو ته اياز کي ريڊيو پروگرام ملن ٿا. قتوءَ** ٻه شيشا شربت جا، چار پڙا بسڪوٽن جا ۽ ٽي ڪتاب ڪلهه صبح جو ڏياري موڪليا. حيدرآباد جي دوستن جو خط پهتو جنهن مان تصديق ٿي ته مني وارا آزاد ٿي ويا. صحت ۾ تمام آهستي سڌارو جاري آهي. مجموعي طرح سمهي سگهان ٿو پر وچ وچ ۾ ننڊ جو ٽٽڻ اهان جاري آهي. ڊيوروبولين جي سئي هٽايم. دوائن جو چڱو اثر ٿيو آهي. انا طول فرانس جو ناول پڙهيم. اجايو عالماڻو آهي. هن صديءَ جي ان ٻئي فرينچ ادب وانگر جيڪو هيستائين پڙهيو اٿم، حد کان وڌيڪ ٻي ويساهه ۽ نا اميد ڪندڙ آهي. ايچ جي ڪين جي لکيل هندستان جي تاريخ پڙهيم جيڪا هن صديءَ جي شروعات ۾ لکي ويئي هئي. ڪافي دلچسپ آهي. منجهس انگريز سامراجين جي ان وقت جي فرعونيت، رهزني ۽ منافقي رڪارڊ ٿي پيئي آهي.

۸۰-۸-۱۰

هڪڙو ننڍڙو گهوٽالو ٿي پيو آهي. جوابدار (مقدم) ف م هڪدم بيحد شرارتي بدمعاش ثابت ٿيو آهي. بد فضيلتيءَ تي جت ڪئي مانس ته قاتل زهر ۾ ٻڏل حد درجي جي فضيلت ۽ ميناخ سان چياٿين، "سائين توهان مون کي ته بئرڪ ۾ قرآن شريف

---

* بابو- بابو غلام حسين ميمڻ. ايم اين اي.
** قتو- عبدالفتاح ملڪ شاعر وڪيل، سکر.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آئڻ كان منع ڪيو ويو هو. ”اهو سڀ جيل ۾ وڃي چڙهيو آهي ته“ آءٌ وڪيل وٽ ڪو نه رهندس . مونکي قرآن اندر آڻڻ نٿو ڏئي!“ ڏسجي ٿو ته بدمعاش هر قسم جي بوڪس ۽ جعلي غيرت ڪي استعمال ڪرڻ پنهنجو ڏندو ڪٽڻ بڻايو آهي . منصوبو سڄي پنهنجي زال ۽ سڳي سوٽ ڪي قتل ڪرڻ جي ڏوهه مان تمام ذلالت وارن طريقن سان پاڻ ڪي بچائي ويو آهي . فقط خسيس ڏيڍ سال جي سزا ۾ ڇٽي ويو آهي . گهڻين معنائن ۾ هڪڙو تمام سفاڪ ۽ عيار قاتل ٿو ڏسجي . آئينده هر قسم جي شرارت ڪندو . ڪو به جوابدار سندس جاءِ تي اچڻ لاءِ تيار ڪونهي !

ٽينڊڙا پاشو* وٽان هڪڙو خوبصورت عيد ڪارڊ آيو آهي . آريسر وٽان اسپتال مان دلچسپ خط آيو آهي . شبير شاهه لکيو آهي ته حسين بخش ۽ ادريس آزاد تي ويا آهن ۽ اسلم ڪي علاج لاءِ لانڍيءَ موڪليو ويو آهي . فاضل جو ڪيس اڃان هلي پيو . لکيو اٿس ته سندس مسئلو جنهن بابت اڳ صلاح گهري هئائين سو ڪن دوستن جي شرارت ڪري پيدا ٿيو هو ۽ هاڻ سڀ خير آهي . ته ڇٽبو ته اسلم ڪي آخر علاج لاءِ موڪليو اٿن . ڏاڏو سنو . جوان مڙس سڀ عيد جي موقعي تي وڃي گهر پيڙا ٿيا . اهو به ڏاڏو سنو ٿيو . خدابخش جوابدار موٽي مليو . هو اچڻ لاءِ بيحد منتظر هو . پيا نه اچڻ لاءِ اوترائي بي چين هئا . ف م جي ان پروپيگنڊا جي ڪري ته ”وڪيل وڙهنو آهي“ انب ڪاڏم. برف جو پاڻي پيتم .

۸۰ -۸ -۱۱

رات ساهه جي سوڙهه ٿيم. ائين لڳو ڄڻ اجهو ٿو ساهه بند ٿئي . اها تڪليف مون کي ۴ سال اڳ ۱۹۷۶ع ۾ هن ئي جيل ۾ پيدا ٿي هئي جڏهن پي پي پي سنڌ سرڪار اسانکي سزا طور ڪراچيءَ مان بدلي ڪري هن ڪاري ڪلر ۾ ڪلر ٽيڻ لاءِ رکيو هو. پ-پ- سرڪار پاران قومي اتحاد (پي اين اي) وارن جون خوشامدون هيون . انهن لاءِ بهترين سهولتون ۽ گهر جا جيل هئا . اسان لاءِ هي ڪارو ڪلر ۽ هر قسم جون تنگيون ۽ سختيون ۽ علاج تي بندش هئي . ڇي ”پليجي کي تڏهن اسپتال موڪليو جڏهن پڪ ٿئي ته هاڻ بچندو ڪونه!“ ائين ٿي لڳو ڄڻ سرڪار ئي قومي اتحاد وارن جي آهي جيڪا کين ڪارائي، پياري، مچائي، مواڙ ڪري پ پ خلاف تحريڪ هلائڻ لاءِ تيار پئي ڪري ! سنڌ سرڪار تي نالو پئي جو هو.

* ٽينڊڙا پاشو- اياز لطيف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اندر جماعت اسلامي جو راڄ هو. اسان کي به چڻ قومي اتحاد جي رستي مان ڪندا پري ڪرڻ لاءِ مهل سر سنڌ ۾ قيد ڪري ميدان قومي اتحاد وارن کي خالي ڪري ڏنو ويو. پي اين اي لڪ ڇپ ۾ ڪو گهٽي وقت جو لهيل هو.

چيم ته اڃهو تو ساهه نڪري. بسترو چڏي بيهي رهيس. ساه جي سوڙهه ويهڻ نه ٿي ڏنو. اتفاق سان طوفان اچڻ شروع ٿيو. اسان جا آواز ڪير ٻڌي ٿي نه. پاڻ کي ذهني طرح موت لاءِ تيار ڪري نتيجي جو انتظار ڪيم. بيٺي بيٺي ڪري پوڻ تي هوش. ليٽيس ته ورتي ساهه بند ٿيڻ لڳو. اڌ رات تائين طوفان چالو هو. آخر جوابدار جون ڏانهون ڪنهن ٻڌيون. پوئين رات ڊاڪٽر آيو. زڪو بيهوش ڪرڻ جي سئي هڻي ويو. بدن ۾ بيحد ڪمزوري آهي.

گورنر طرفان ٻن مهينن جي معافيءَ جو اطلاع پهتو. ٻن ٽن ڪلاڪن کان پوءِ آرڊر پهتو ته منهنجي سزا پوري ٿيڻ تي مون کي ٽن مهينن لاءِ نظر بند ڪيو ويو آهي. ساڳي بي ڪلاس ۾. منهنجي ايندڙ ويندڙ خطن کي هاڻ سي. آئي. ڊي چيڪ ڪندي. سو منهنجو اندازو صحيح نڪتو. منهنجي قيد ۾ هڪ نئون باب شروع ٿيو آهي. اهو به اڳ وانگر هوندو يا ان ۾ ڪا نواڻ به هوندي؟ شام جو ڪجھ وقت پنهنجي سموري زندگيءَ تي ويچار ڪندو رهيس.

۱۵ -۸ -۸۰

عيد جيڪا ۱۳ آگسٽ تي ٿي، تنهن جو ٿيون ڏينهن. ڪا به روڪڙ ونم ڪانهي. ٻورچي لعل بخش جنهن جي منهنجي معاملن ۾ مون سان همدردي آهي، سو منهنجي چوڻ مطابق بچل شاهه کان پئسا وٺي ٻدران پنهنجي هٽان وڃي سچو عيد جو سامان وٺي آيو. ٿوري دير کان پوءِ منهنجو ٻڌ عيد جو سامان گهران اچي ويو. روڪڙا پئسا سو رپيا به آيا.

وڏيرو رمن منگيجو ۽ سندس اولاد جن کي پوءِ قتل ڪري ڇڏيو ويو هو سي ان وقت خيرپور جيل ۾ هئا. انهن ۽ بين سان گڏ چڪر ۾ قيدين سان مليس. اڳي جڏهن پيٽ ۾ وقت گهڻ بور ڪندڙ نموني گذريو. وڏيرن ٿاٽي پير جو ڳوٺ ۾ ساٿن ڪيل عقوبتن جو احوال ٻڌايو. دين محمد سومرو ۽ بچل شاه آيا. اڄ پهريون ڀيرو هتي ڪافي گهڻي ڳالھ ٻولھ ڪيم. رات خدا بخش جي زندگيءَ جي ڪهاڻي سندس واتان ٻڌم. دل تي اثر ڪندڙ هئي. هڪڙو وڏيرو اڪيلو جوشيلو خود اعتماديءَ وارو نهنو ماڻهو آهي. چيو ماڻس ته قيد مان آزاد ٿي مون وٽ اچي رهجانءِ جي تنهنجو ٻيو ڪو پنهنجو نه هجي ته.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٨٠-٨-٢٣

عالم شاه فاضل جا خط مليا. طبعيت ٺيڪ ڪانهي، ڊاڪٽر موٽي آيو آهي. پر اڃا گهٽ ٿيو هئي. نظر بندي خلاف رٽ ڪرڻ جو ارادو پيو ڪريان. وڪيل وٽان ڪو به جواب ڪو نه آيو آهي. ٽيو ڏينهن ڪڪڙ وجيلر ڦشري ڪٽي ڪئي. منهنجي ڪوٺڙي ۾ اچي منهنجي پيٽي ۽ ڪاڏي پيتي جو سامان ڪٽي ويڻ لڳو. چي ”جمع ٿا ڪريون! ضرورت پوي ته گهرائيندو رهجان!“ ڪيڏو نه تعصب ۽ بي شرمي آهي هنن ماڻهن ۾! پر نه، اصل شي اسان جو ئي ”پنهنجو“ سپرنٽنڊنٽ صاحب اوڪاش سنڌي آهي. پٺي جو پرتي ڪيل آهي. هينئر اسين پٺي پارٽي جا حامي سمجهيا وڃون ٿا، ان ڪري ڀي سيڪتون پيون ملن. اوڪاش، پٺي جا احسان ادا ڪرڻ لاءِ ”ڏاڍي هٽي ڏه ته توڏي هٽي تيرهن“ واري ڳالهه وانگر هي ”واڌو“ پلايون پنهنجي طرفان پيو ڪري ۽ ڪڪڙوءَ ڪي پيو ڊوڙائي ته من مارشللا وارن کي فخر سان چئي سگهي ته ”رڳو بدن جا ٽي ڪپڙا ڇڏيا اٿمانس ٻيا ڪسي ورتا اٿمانس!“ واه ڙي عقل جا وير ۽ دل جا سڌير سنڌي سفيد پوش ڪامورا! پلي توکي مائٽن چائو! ڪراچيءَ جي وڪيلن جلوس ڪڍيو. مٿن ٽيئر گيس اڇلائي وئي ۽ کي گرفتار ڪيا ويا ۽ کي زخمي ٿيا. اخبارون جدي واري هوائي حادثي ۽ هندستان جي هندو مسلم فسادن جي خبرن سان ڀريون پيون آهن. منهنجا گهڻا ڪتاب جيل وارا ڪٽي ويا هليا. اڄ آئي جيءَ جو دورو آهي. اڄ ڳوٺ بابت پنهنجي يادگيرين کي ورجايم. گهڻي زماني ڪانپوءِ ڳوٺ جي عزيزن سان جذباتي لاڳاپو محسوس ڪيم. گذريل ڪيترن سالن ۾ هر وقت گهڻن ماڻهن ۾ گهيريل هجڻ ڪري چاڻي ٻجهي اڪيلائيءَ ۾ گهٽي غور فکر ڪان پاسو پئي ڪيو اٿم. گذريل ڪيترن سالن ۾ پاڻ کي ذاتي ڳالهين ۾ جذباتي طرح اندران سڪٽو ۽ خالي پئي محسوس ڪيو اٿم. هتي جي اڪيلائيءَ انهيءَ حالت کي سڌارڻ جو موقعو ڏنو آهي. ڪوشش پيو ڪريان ته جذباتي طرح پاڻ سان هم ڪلام ٿيان. اميد اٿم ته جذباتي ۽ روحاني طرح نئين سر هتيار بند ٿيندس ۽ منجهم نئين بجلي چارج ٿيندي. ارادو اٿم ته پنهنجي جسماني، جذباتي، روحاني ۽ ذهني قوتن جي وچ ۾ هڪڙو نئون توازن قائم ڪريان. پڙهڻ لاءِ ڪو سٺو مواد ڪونهي. هيتري وقت گذرڻ ڪان پوءِ به ڪجهه لکي نه ٿو سگهان. ذهني ڪم جي پيش قدمي وري ڪڏهن حاصل به ڪري سگهندس يا نه؟

٨٠-٨-٢٤

اڄ آئي جي مسٽر پنهور جيل جو پئي ڏينهن به معائنو ڪيو. اڄ هو سڀ ڪان پهرين مون وٽ آيو. سلوار قميص ۾ هو. ڳالهين ۾ ته پلو ماڻهو ٿي لڳو! هاڻ ڪجهه بهتر آهيان، پر صفا ٺيڪ نه آهيان. بدن ۾ چڻ سيوڻ اڃان به لڳن ٿيون. اهو هڪڙو لاڳيتو عذاب آهي. موسم بدلجي پيئي. گذريل موسم جي جڳهه تي نئين موسم جون مصيبتون

ايِنديون. دراصل اهي هينئر ئي شروع ٿيي ويون آهن. ڪي بہ ڪتاب ڪي به ڪاپيون ڪو نہ آهن. اسلم ڪي خط لکڻ تہ چاهيان. گهٽي گهٽي زماني ڪانپوءِ پنهنجي اندر جي سير، تلاش ۽ ڪوجنا جي دور مان لنگهي رهيو آهيان. جي ان جي نتيجي طور جدلي مادي خود آگاهي، بلڪ پاڻ سڃاڻڻ ۽ پاڻ پروڙڻ جي هڪ نئين سطح حاصل ٿيي تہ اها هڪڙي اهڙي ڪاميابي ٿيندي جنهن جي سخت ضرورت اٿم. پر عام ڪمزوري ۽ ڪجهہ بہ لکي نہ سگهڻ جو مسئلو وٽ ئي نہ ٿو ڏئي. ڇا ڪجي؟ هن مسئلي جي حل ۾ ڪا ڳالهہ مدد ڏئي سگهي ٿي؟ هن ڏاڪي تي ان جو ڪو بہ علاج ٿيي بہ سگهي ٿو ڇا؟ خدا بخش جوابدار سان جهيڙو ٿيو. سڄو ڏينهن سپاهين ڪي ڪلام ڳايو پيو ٻڌائي. آئون جي ڪٽي چوانس تہ چي "مون ڪي ڳائڻ اچي ئي ڪو نہ! هي سنهن هي قسم!" ڪوڙ ڳالهائڻ تي سخت جڻ ڪئي مانس.

٨٠- ٨- ٣٠

رڻ پينشن تيار ڪري سپرنٽنڊنٽ کي ڏنم . پهريون دفعو سڄو ڪلاڪ چڪر ڏنم. ٻن آمريڪي صحافين جو خصوصي نفسياتي بابت ڪتاب پڙهيم. ڪافي هندن تي مزيدار هو. تڪليف جاري آهي. اخبارن ۾ ملڪ دشمن سيل جي ٽوڙڻ جون خبرون آهن . اسلام آباد ۾ اهڙو اعلان ڪيو اٿن. "ڏوهارين" ۾ نذير عباسي بہ آهي! جلال آباد لاءِ چون ٿا تہ گهيري ۾ آهي. جنگ اخبار ڪي شڪايت آهي تہ علماءِ ڪرام ڪي اختياريون ڪو نہ ٿيون ملن جو سماج ڪي سڌارين. چئي ٿي تہ سعودي عرب وارو هوائي حادثو انهي ڪري ٿيو آهي جو مسلمان هوائي ڪمپنيون هوائي جهازن ۾ ايئر هوسٽيسون رکن ٿيون ۽ پردي جي خلاف ورزي ٿيون ڪن. خدا بخش ڪي ڪليل جيل بدين لاءِ چونڊيو اٿن. خوش ٿيس.

٨٠- ٩- ١

ڪلهہ سپرنٽنڊنٽ اوڪاش پنهنجي سموري اسٽاف سميت اوچتو اچي تلاشي لاءِ ڪڙڪيو. چي "تو وٽ اعتراض جوڳو ادب آهي." ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ اچ وهنجيس. راتوڪي رات ڏاڍي ڏکي گذاريم. سڄي رات ننڊ نہ آيم. اج سيويون تيار ڪرائي کاڌم. مزيدار ٿيون. وري بہ ڪڏهن ڪڏهن لهرائيندس. هندستان ۾ فرقيوار فساد چالو آهي. جلال آباد بابت ڪا بہ خبر ڪانهي. چون ٿا تہ ايران ۾ آمريڪي يرغمالين ڪي ڇڏائڻ لاءِ آمريڪا وري بہ ڪوشش ڪندي.ايراني وزارت اجان ڪا نہ ٺهي آهي. بني صدر وري بہ يرغمالين جي گهر ڪئي آهي. جنرل ضيا چوي ٿو تہ هٿن پيرن وڍڻ واريون حدود

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪورٽن عالمن سگهڙن جي حوالي ڪندس. پارٽ چئي ته پارٽ جي اندر تينڊڙ فسادن بابت پاڪستان مظاهرا پيو ڪرائي. حڪومت پاڪستان، پارٽ جي اندروني معاملن ۾ دست اندازي پئي ڪري. هڪڙو نانگ مارياٿون، لال بخش اعلان ڪيو ته اهو ڪارنامو مون ڪيو آهي ۽ نانگ ڪٽي آفيسرن کي ڏيکاري ۱۵ ڏينهن جي معافي وٺي آيو.

۸۰ -۹ -۲

اڄ ٻارب ملاقات ڪئي. ميوو ۽ مخزنون آنديائين. لاڪوجيل ۾ آهي. ڏسجي ٿو ته ڪورٽون وري نظربنديءَ جا معاملا ٻڌڻ پيون. آمريڪي صحافين هنري گرس ۽ وليم ڊي جي ڪتاب مان ٽڪرا نوٽ ڪيم. رات ڏاڍي خراب گذري. سپرنٽينڊنٽ کي ليٽر لکيم ته ”منهنجي علاج لاءِ فزيشن ۽ ڏندن جو ڊاڪٽر گهرايو. رڳيون سڪيون ڪوڙ جون لکپڙهون نه هلايو.“ (ڇا ملڪ جا نوان مالڪ واقعي سمجهن ٿا ته هنن اذيتن ۽ پيڙائن جي ذڪري يا پنهنجي ساهه جي ڊپ کان سڀ ماڻهون سندن اڳيان گيسي ڪري پنهنجي وطن ۽ قوم جي عوام کي لڄائيندا؟) اڳي جي پيٽ ۾ هاڻ اهو امڪان وڌيل نظر اچي ٿو ته هاءِ ڪورٽ شايد مونکي عدالت ۾ گهرائي. هاڻ غالب امڪان اهو ٿو ڏسجي. پينسلون ڪٽي ويون آهن. جيل جي ڊاڪٽر جو ڪو پتو ڪونهي. جي منهنجي صحت ڪجهه ٺيڪ ٿي پوي ته پوءِ پانيان ٿو ته پين ڪمن ۾ بہ سٺائي ٿي پوندي. ڊاڪٽر اچي ته چوانس ته مونکي ايول ۽ پيون ان قسم جون گوريون ۽ دوائون پان کو نه ٿيون پون. سپاٽي ڊيورا بولين سئي هٽائڻ گهرجيم. (ڪو تخليقي ڪم ڪئي ڪيڏا زمانا ٿي ويا آهن! ڪيڏي نه ڦياس ۽ شرم جوڳي ڳالهه آهي!)

۸۰ -۹ -۴

سئي هٽايم. سپرنٽينڊنٽ سان مليس. ڪيس پنهنجي بيماريءَ جو واقعي صحيح ۽ ڪارگر علاج ڪرائڻ لاءِ چيم. منهنجي رت آئي جيءَ کي موڪلي وئي آهي! مٿو ئي رلائي ڇڏيائونس ايِن ٽن ڏينهن کان طبيعت ڪجهه قابل برداشت آهي. عوامي تحريڪ جو آئين ۽ منشور پڙهيم ۽ ان تي ڪم ڪيم. خوشي ٿي. اميد ته لکاني ۽ لطيف وارن جي ڪيسن تي بہ ڪم ڪري سگهندس. سٺائي ٿي پوندي. ڪتاب ڪونهن. ڏاڍي رڪاوٽ آهي اها بہ. معلوم ٿيو آهي ته ڊاڪٽر وٽ ڪنن جي گهربل دوا * ڪانهي. بي ڪتان بہ نٿي ملي. هر طرح جي ڪوشش ناڪام ٿي آهي. اخبارن لکن ٿيون ته افغان مجاهدين کي دٻائڻ لاءِ نئين حڪمت عملي لاهي وئي آهي. ايران جي وزارت اجان بہ ڪا نه ٺهي سگهي آهي. شام ۽ لبيا پاڻ ۾ گڏجڻ جون خبرون پيا ڪن!

* ڪنن جي دوا- ريڊيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪوٽ لکپت جيل لاهور

١٣-٥-٨٢

٨ بجه صبح، خميس

ڊبل روٽي ۽ چانهه سان ڪائي ويٺو آهيان. ٽائيگر پاڻ کي چٽي پيو. منير ٽيبل جي پريان اڌ ڪوئيءَ جون. الائي ڇو جون ڇڪون پيو ڏئي. امير رنڊڪي ۾ آهي. هوا ۾ ٿڌاڻ آهي.چئن ڏينهن کان رکي رکي مينهن پيو وسي. اڃي تو ته ڪلاڪن جا ڪلاڪ لڳو پيو هوندو آهي. رات به اڌ رات تائين لڳو پيو هو. صبح ڪپڙا بدلايا اٿم. رات پيرن ۾ جورابن جا ٻه جوڙا پاتم. ٻن ٽن ڏينهن کان ٺيڪ ناهيان. هڪڙي طرف گئس ۽ ٻي طرف ٿوري تڏ. رات ق* چيو ته ٽي ويءَ جي بجلي چارج گهٽائي ٣٠ روپيا ڪئي اٿن. ريڊيو ٽرانسسٽربنا فيءَ ڏيڻ جو لکيو اٿن. چيائين ته، "ريڊيو جو ليسن ڪڍايان ٿو." ٽي ويءَ جي رسيد لاءِ به چيائين ته بندوبست ڪندس. ڪندو. پر بار بار ياد ڏيارڻو پوندس. ڪم حد کان وڌيڪ اٿس. اڄ خميس آهي. اڄ شايد پرويز اچي. چانهه ڪنهن الائي ڪير ٽيون چوٿون ڏينهن ڏئي ويو؟ ڪله ق کان پڇڻ به وسري ويم. اڄ ويس ته پڇندس.

ڪالهه کان مينهن جي ڪري شاهه جون هي سٽون بار بار چپن تي ايندئون رهن ٿيون.

آيو ڪير ڏيهاءِ، جنهن ڪرپچان خبرون؟
وڄون اِن وٺاءِ، رات مارو ءَ تي وليون!
سچ ڪ انا مينهن، مونهان پوءِ ملير ۾؟!
ڪالهه سڄوئي ڏينهن، منهنجي اکڙين اڪيريو!

---

* ق- قريشي جيلر

ڪاله ٻن پهرن جو مزيدار ڳالھ ٿي. ويٺي ويٺي اوچتو هي جملو ٻڌم ۽ ٽپ ڏيئي اٿي ڪڙو ٿيس! جملو هو "ويهڻ ٻہ ڏينديں يا..؟" غور ڪيم تہ اهو ٻي خياليءَ ۾ منهنجيئي واتان بي اختيار نڪتو هو ۽ ڏاڍي احتجاج واري لهجي ۾ نڪتو هو ! سوچيم تہ ڇو؟ ڪير نہ ٿو ويهڻ ڏي ۽ ڪنهنکي؟ ۽ ڇو؟ پوءِ ياد آيم. هڪ پل اڳ لطيف جي هڪ سٽ اٿين اوچتو منهن مان نڪتي هئي "جان جان هئي جيئري ورچي نہ ويٺي!" ۽ پوءِ بي خياليءَ ۾ جهونگاريي رهي "جان جان هئي جيئري ورچي نہ ويٺي !" "جان جان هئي جيئري ورچي نہ ويٺي!" مون شايد ڪا قيديءَ جي اپيل پئي لکي. اها سٽ بار بار جهونگاريي ٻڌي ان جي مطلب ڏانهن ڌيان ڇڪيو ۽ جڏهن ان جي گهرائي سمجهيم تہ تحت الشعور بلڪ لاشعور ۾ هڪدم اهو خيال آيو تہ اسين سنڌي ڪارڪن بلڪ سڄي ملڪ جا پورهيت ڪارڪن تہ ان حساب ۾ ڪٿي بہ ڪونہ ڇٽباسين! ان معيار جي ماٺهن جي قافلي جي ڊوڙ ڪي بہ رسي ڪونہ سگهنداسين ! تہ ڇٽبو اسين رڳو جڪ پيا ماريون ۽ سچن ڪارڪنن جو نالو پيا بدنام ڪريون؟ پنهنجي ان پوزيشن جي احساس تي لاشعوري طرح سخت افسوس بہ ٿيم ۽ لطيف تي حجت واري ڪاوڙ بہ آيم تہ اهڙيون خبرون ڪري اسان جو ويهڻ حرام ڪريو ڇڏي.سو لاشعوري طرح ۽ بي اختيار بي چينيءَ وچان ٽپ ڏيئي اٿي ڪڙو ٿيس ۽ تصور ئي تصور ۾ لطيف کي مخاطب ٿي اهي لفظ بلڪل پاڻ مرادا وات تي اچي ويا "سيدا! پنهنجي ملڪ ۾ ويهڻ بہ ڏينديں يا هتان ٽپڙ ٻڌون!" پيا لفظ اچار يا ڪونہ رڳو اهي لفظ ڇپڻ مان نڪتا." وهڻ بہ ڏينديں يا.........؟!"

اڄ پرويز ملاقات تي آيو. شاديءَ تي ▢ دير سان پهتو. ٻهر حال ڪافي همراهن سان مليو. بهار(ميرجت ڳوٺ) بہ ويٺو . تمام سٺو. فاضل وارا شاهوءَ ❊ سان گڏ ڪراچيءَ ۾ ٻرنجي سان مليا. عارب ۽ عالم شاه گهرانوالہ اسحاق محمد جي ورسيءَ تي آيا.

لوڪ وارن * ۽ ٻين سان مليا. هتي آيا. منٺو سردار شوڪت وغيره سان مليا. پوڙهو * جلد حيدرآباد ويندو. مطلب تہ عالمن جي ابي ▲ وري پر سوٺيا آهن. فاضل خليل کي سڳ ڏنو آهي. زبردست ڪم ٿيو. منهنجي پراڻي دلي آرزو پوري ٿي تہ اسان جا سمجهو، سٺا ۽ شاندار ماڻهو پراڻين گنديں سماجي زنجيرن کي ٽوڙي پاڻ ۾ گڏجن، ماڻهن جي تنهائي ۽ بي وسي ختم ٿئي ، سماجي رستا کلن، اڄ وچ وڏي، نگاهون پري ڏسن ۽ نين خوبين ۽

▢ (شاديءَ تي- فاضل جي مرحوم پٽ صديق راهو.جي شادي تي.

❊ شاهو- شاه محمد شاه.

* لوڪ وارا- پنجاب جي ٽرانسڪائي تنظيم.

*پوڙهو- پروفيسرعزيزالدين احمد.

▲ عالمن جو ابو- سيدعالم شاه.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صلاحيتن وارو نسل پيدا ٿئي. سنڌ جي غلاميءَ جو هڪڙو مکيه ڪارڻ منهنجي نظر ۾ سڱاوتيءَ جو چاچي، مامي، پاڙي، ڳوٺ ۽ ذات تائين محدود هجڻ آهي. ماڻهن کي پري پري ۽ مختلف ذاتين ۽ طبقن ۾ شاديون ڪرڻ جي آزادي ملي پئي ته سنڌ جي ڳچيءَ مان هڪڙو وڏي ۾ وڏو ڳٽ نڪري پئي. اهڙا قدم پراڻي غلام بڻائيندڙ رت چوسيندڙ ۽ لولو لنگڙو ڪندڙ سماج جي منهن تي هڪڙو وڏو زوردار پادر آهن. زنده باد! امان بيمار هئي، ڪراچيءَ ڪٽي ويا اٿس. خبر ناهي پروگرام ڪهڙو اٿس؟! الائي بابا وانگر يڪي ٽڪيٽ وٺڻ جو خيال اٿس! منهنجين ڪمزورين توڙي چڱاين ۾ امان جو وڏي ۾ وڏو دخل آهي. امان جي خواهشن تي هلي ۽ انهن کي پورو ڪرڻ جي جاکوڙ ۾ مون پاڻ کي ڏاڍو هلاڪ ڪيو ۽ تمام گهڻيون سنگين غلطيون ڪيون آهن. گهڻين حالتن ۾ عقل مند ماڻهوءَ لاءِ مائرن جي عقل، سمجهه ۽ خواهش تي هلڻ ڪان وڌيڪ ٻيو ڪا خطرناڪ ۽ تباه ڪندڙ ڳالهه مشڪل هوندي. خود مائرن لاءِ به اهو چڱو ناهي ته پٽ سندن عقل تي هلي پنهنجي، سندن ۽ ٻين جي زندگي برباد ڪن. ٻئي طرف امان مون ۾ ننڍ پڻ کان اهي چڱاجدٻاڻي ۽ ذهني لاڙا ۽ رويا پيدا ڪيا جيڪي مون کي اميد آهي ته مون ۾ اڄ تائين موجود آهن ۽ وڏي ويجهي مضبوط ٿي چڪا آهن. امان مون کي هيٺين سان همدردي، رحم، ٻاجهه، دليري، سخاوت، ارادي جي مضبوطي، ثابت قدمي، فراخدلي، مذهبي تعصب لاءِ ۽ نفرت لاءِ نفرت، علم لاءِ چاهه، خود قرباني ۽ ٻيا گڻ سيکاريا ۽ ان جاڪيترا مثال قائم ڪري ڏيکاريا. اما مون کي راڳ لاءِ چاهه سيکاريو . اما مون کي ڪڏهن به پيش پوڻ لاءِ نه چيو. ڪڏهن به روئي پڇڪي مونکي منهنجي راه تان هٽائڻ جي ڪوشش ڪانه ڪيائين. فقط اڳين سال هڪڙي ملاقات ۾ ڪلندي هڪڙو گنتو ڪڍيائين ته " تون الائي گهڻو وقت ." پر حور □ مني ● ۽ منهنجي منهن ۾ نهاري سمجهي ويئي ته اهو حرف منهن تي ٺهو پوي. هڪدم ٻي ڳالهه ڪيائين. بابا جي وفات کان پوءِ پهريون ڀيرو هاءِ ڪورٽ ۾ ملياسين ته چيائين ته "رسول بخش! پٽهين ويو هليو!" مون سندس ڳل ٿيندڙ ڳوڙهن کي نظر انداز ڪندي چيو " امان! اهي ڳالهيون گهر ٿينديون!" بس! پوءِ وري اکر ڪونه ڪڍيائين! سخت مخالف بلڪ نا ممڪن حالتن ۾ منهنجي تعليم جو سهرو به امان جي زبردست خواهش ۽ اٽل ارادي جي سر آهي. مون جهڙي ضدي ۽ هر فن مولا گوسڙ ٻار جا سمورا بهانا ٽوڙي ۽ سمورا گس بند ڪري ڪيس پڙهڻ تي مجبور ڪرڻ امان جوئي ڪم هو. جو ته بابا اڪثر نوڪريءَ سان ٻاهر هوندو هو.

□ حور- ڀيڻ حورالنساء

●مني- ڀيڻ غلام فاطمه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڄ ٿائيگر کي سزا ملي آهي. در تي ننڍڙن ٻارن وانگر ليلائي ليلائي نااميد ٿيو ٻاهر ويٺو آهي. اڄ صبح جو منير چيو "ٿائيگر ماڻس کي ماري پيو!" مون چيو چرچو ٿو ڪري. پر واقعي ڏسان ته ماڻس کي "شو!" "شو!" ڪري ٻه ٽي چڪ هڻي ڪڍيائين! ماڻس ويچاري ڏٻري ۽ جيل جي فاقن ماري، سا ڏسان ته پنهنجي ننڍڙي پٽ جي ڊپ کان لڪندي وتي! آخر هن ڊوڙائي ڪمري بلڪ وارڊ مان ٿي ڀڄائي ڇڏيس. ٻاهه وٺي ويم! اڄا ڪالهه اڪيون بند هيس ۽ ماڻس وات ۾ ڪٽيو پئي اسان کان ڏوهارين وانگر لڪندي وتي ۽ اڄ هي بدمعاش ان کي گهر مان ڀڄايو ٿو ڪڍي! منير ۽ امير کي چيم ته "هن بدمعاش جو ڪمري ۾ اچڻ بند آهي ۽ في الحال هن کي کا به شيءِ نه ڏيو." گهٽوئي گوڙ ڪيائين، پر اندر اچڻ بند اٿس. اڄا ننڍڙو آهي ۽ هوندن به هن کي ڪهڙي خبر ته سزا ڇا جي ڪري ملي اٿم! پر ته به ڪجهه ته هجيس!

شام جا ساڍا پنج. منير اچهو هينئر دروازي کي تالو ڏيئي ويو آهي. ٿوري دير ۾ پهرين ڊيوٽي وارو نمبردار (مقدم) ايندو. ائين ڇئن ڇئن ڪلاڪن کان پوءِ پهرو بدلبو ۽ نئون نمبردار ايندو. اهي وارڊ اندر پهرو ڏيندا. ٻاهر ملازم (سپاهي) پهرو ڏيندا. اندر توڙي ٻاهر ڊبل پهري جو انتظام هتي سياسي قيدين مان فقط مون تي آهي. هي سيڪيورٽي وارڊ جو آهي! هاءِ ڪورٽ جي فتوي کان اڳ پنو صاحب به ته هتي رکيو ويو هو.

ٿوري دير ٿي ٿي ويو آهي. قصور جو فالودو ڪٿي آيو هو. ننڍي ۽ شڪاپور جي فالودن جي يادگيري ڏياري ڇڏيائين. (ننڍي ۾ مڇي مارڪيٽ کان اوڙيان فالودو کائبو هو ۽ شڪار پور ۾ شايد هاٿي در وٽ). پنهنجي اڪيلي اولاد ڏيڍ سال جي ننڍڙي ڌيءَ جي ڳالهه ڪندي چيائين ته "هڪڙي ڏينهن مونکي چيائين "بابا ! ڳانا؟" مون چيو "هائو ٻڌاءِ ڳانا" چيائين "سائون وي نال لي چل سجڻان!" مون چيس "الوءَ جي پٽي! اهو ڳائيندين ته سٺ اسڪوٽر پٺيان پئجي ويندءِ!" اڄ ريڊيو جو ليسنڻ نهرائي ڏنائين. ههڙو برجستو، متوازن، سنجيدو ۽ انسان دوست ڪامورو زندگيءَ ۾ گهٽ ڏسبو. هڪڙا همدرد آهن ته وري نااهل آهن ۽ ڪم نه ڪري سگهندا، رڳيون ٺلهيون همدرديون ڪندا رهجي ويندا. منجهائن بقول نيواتي چوٽيءَ جي* "نه دود (کير) نه ثواب" ٻيا قابل، تيز، استاد ۽ افلاطون پر بي حيا، بي غيرت ۽ رڳو پئسي جا پٽ. هي قابل، برجستو ۽ ڪارگر به آهي ته انسان دوست، با حياءِ، با فضيلت ۽ وڏي ڳالهه ته زنده دل به. هڪڙو ماٺو سپني کي خوش ڪري ٿي ٿو سگهي. پر هن مان عام قيدي به خوش، سپاهي به،

* نيواتي- ضلعي ننڍي ۾ جنگشاهيءَ جي ويجهو منهنجو ڳوٺ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سياسي بہ ۽ اعليٰ آفيسر بہ. مطلب تہ هيڙي امرت ڌاراقسم جي هر مرض تي پوڻ واري ڪامورڪي شخصيت مون زندگيءَ ۾ ڪاڀي اهان ڪاڻہ ڏلي آهي. وڏي همراهہ ● سان گڏ هو. گهٽو ڪري سڄو پوبون وقت ويندي بنهہ پڇاڙيءَ تائين. بنيادي طرح چالاڪ ڪونهي. نهايت سمجهو هئڻ سان گڏ ڪافي سادو بہ آهي. سندس فطرت سان گڏ سندس حالتون بہ سازگار آهن. سخت محنتي بہ آهي، ايم اي بہ آهي ۽ پئسي واري گهر جو بہ آهي. مالي مسئلو بلڪل ڪونهيس. پر هوس هزارين مسئلا پيدا ڪري سگهي ٿو. هن کي هوس ڪونهي.

هيئر امير مشقتي (بردباشتيءَ) چيو تہ ”ٽائيگر چوي ٿو تہ 'مونکان غلطي ٿي آهي. آئينده آءٌ امان کي چڪ ڪو نہ پائيندس. مونکي معاف ڪر.' ڏس هي ٽائيگر پيٽ تي لٽيو پيو آهي. معافي پيو گهري!“ مون چيس ”ٺيڪ آهي، جي ٽائيگر بدمعاشي ڇڏي ۽ ماءُ جو ادب ڪري تہ کيس معافي ڏيون. آئنده گڙ بڙ ڪئي اٿس تہ پوءِ مار کائيندو!“

چو طرف خاموشي آهي. ٻاهر آسمان ۾ ڪڪرن جا ولر چڪر ڏيندا پيا ڏسجن. هوا ۾ هلڪي ٿڌاڻ آهي. ٽيبل تي امير ڪتاب سٿي ڇڏيا آهن. انگريزي ناول، بلوچي، پشتو، پنجابي ۽ اردو ڪتاب. بخشيش سنگه جي ٽن جلدن ۾ تاريخ پنجاب (انگزيءَ ۾)، قراة العين حيدر جو ناول 'آخر شب ڪي مسافر.' امير اکر بہ پڙهيل ڪونهي. هن جي ڀاڻي رڌون سڀ پوٽ ڪاريون. جيڪو ڪتاب وٺيس ٿو سو وڃيو يا ڪٻٽ ۾ رکي يا اچيو ٽيبل تي رکيو ڇڏي. هيئر هڪڙو انگريزي ناول (Road Night) جيڪو اڌ ۾ ڇڏيو اٿم، سو کڻيو ٿو پڙهان.

١۴-۵-٨٢

ٽن چئن لائوڊ اسپيڪرن تان تلاوتن جا پاڻ ۾ ٽڪرائجندڙ هوڪريا ٻڌي اُٿيس. شايد لائوڊ اسپيڪرن جو پاڻ ۾ ڪو مقابلو هو. اکر بہ سمجهہ ۾ نٿي آيو. مشهور فدائي رسول متبول ۽ باباڻي نعت گويان عبدالعزيز خالد شاعر اڳي جنگ ۾ بہ مضمون لکي انهن لائوڊاسپيڪرن جي پاڻ ۾ ٽڪرائجڻ ۽ مذهب جي بي حرمتي ۽ بدنامي ڪرڻ ۽ ان جي ناليءَ ماڻهن جو جيئڻ حرام ڪرڻ خلاف گهوڙا گهوڙا بہ ڪئي هئي، پر هتي ڪير ٿو ٻڌي؟ سو بہ هاڻ جڏهن حاڪم طبقن جو ۽ سندن ڪمين ڪمدارن جو گدر

● همراهہ وڏو- پٽو صاحب، ڊائريءَ ۾ اوڇتيءَ ڇاپي لڳڻ جي انديشي کان ڪوڊ لفظ لکيا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سفر تہ ڇا حياتيءَ جو مدار ئي مذهب کي ناجائز طرح استعمال ڪرڻ تي ٽڪي پيو آهي. هاڻ اهو ئي آخري هٿيار وڃي رهيو اٿن. سمجهن ٿا تہ ان ڪان پوءِ سندن ٻولي ئي ڪُٽي ويندي. ڀلي ٻنهي ڏينهن موجون ڪري وٺن! ۽ ڀلي ماڻهن جون خاص ڪري پنجابي ماڻهن جون اکيون بہ ٽمڪن تہ جنهن کي ڦورو ۽ ظالم طبقن جا ڊنڊورچي تاريخ نويس صدين کان "مسلمان حڪومت" سڏي پڏائيندا اچن سا (چوڏهن صدين مان فقط ويهن ٽيهن سالن جي عرصي کي ڇڏي) حقيقت ۾ ڇا ٿيندي آهي. تڪ "ڦون!" "ڦون"! پيو ڪري، ان مصيبت ماري رکيو آهي. بس ٿوري تذڪار ٿي تہ "ڦون!" "ڦون!" شروع! اڄ سوچيم تہ متي ۾ تيل گهڻ وجهندو آهيان شايد ان ڪري چمڙي خشڪ ٿي وئي آهي. اڄ جمعون آهي، اڄ سڄو ڏينهن لائوڊ اسپيڪرن جو پاڙ ۾ ملاڪڙو هلندو. هتي ماڻهو پنن بہ لائوڊ اسپيڪرن تي ٿا! "بابا مسجد بڻ رهي هي دي جا! او پگڙي والي! الله تيري بچون ڪو سکي رکي گا." سڄو ڏينهن اها تڪار آهي. پاسي واري هڪڙي پونگيءَ ۾ لڳل هڪڙي ملان سگوري جي لائوڊ اسپيڪر تان بہ اها ئي لولي آهي. اخبارن ۾ گهوڙا گهوڙا ٿي آهي. پر پينو وري چو ٻين ڪان گهڻ ٿين! اهي بہ چون ٿا "اسلام ۾ ٿا دست اندازي ڪريو!" سوچين ٿا تہ "اسلام" جي آڙ ۾ ماڻهو ڪروڙ پتي ۽ ارب پتي ٿي ويا آهن. اسان ڏوهہ ڪيو؟

ٻاهران چڪر ڏيئي آيو آهيان. مينهن انبن جو خانو خراب ڪري ڇڏيو آهي. گدڙيل ڏهن ڏينهن ۾ روز ڏس تہ ڇٽيل انبين سان پٽ پريا پيا آهن. چون ٿا هڪڙو ڏاڍو منو وڻ آهي. هر سال انبين سان سٽيل انب ڏسان ٿو پر انب نصيب ڪونہ ٿيا آهن. گهر وارو سنڌڙي انب جڏهن پور جهلي ۽ انبيون ڪيڏي تڏهن همراهہ* اچيو در تي بيهن. سکر جي اسپيشل وارڊ جا انب تيار ٿيا تہ حيدرآباد ڪڍيائون. اتان هيڏانهن. هتي آيس تہ انبن جا وڻ هئا باقي انب ڪاچي ويا هئا. هنن مان هڪڙو انب چون ٿا پنو صاحب ٿاتي وڌو ڪري ويو آهي. ڪيس پاڻي بہ هٿن سان ڏيندو هو. هونئن آءُ انبن جو نڪو شوقين آهيان نڪو ڪاٺي سگهندو آهيان. مڙيئي سوڻ ٿيو ڪرٿو. رات "رود نائيٽ" ناول پڙهي پورو ڪيم. مسئلو اهوئي پراڻو. "شريف" گهر جي ڇوڪري "گهٽ" درجي جي ماڻهوءَ سان شادي ڪري پنهنجي "شرافت" ڪيئن برقرار رکي ٿي. ڊاڪٽر جي شهري ڌيءَ ڇونڙو زميندار سان شادي ڪيئن ڪري؟ خير هتي لاءِ اهو بہ ناول ڇٻو.

ڪيترن ڏينهن کان نہ ريڊيو آهي نہ ٽي وي. ڪڏهن اڻ هوند ڪم اچي ويندي آهي. آءُ اڪثر انهن ٻنهي کان بيزار رهيو آهيان. نہ وقت آهي ۽ نہ انهن ۾ لاڳيٽو مزو. بس

* همراهہ- پوليس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪڏهن ڪڏهن چنبداٽي چمعاٽي ٻنهي پل ٻيڏي يا ڏسي چڏيو تہ واہ نہ تہ ٻهيو. جيل ۾ ريڊيو ڇڻ هفت اقليم جي بادشاهت. ماچيس جيڏي ريڊئي جو مالڪ بہ پاڻ کي شهنشاہ پيو سمجهندو. وجهہ ملندس تہ ائين ڪٽي پيو گهمائيندس جيئن شوقين تترن جي جوڙي پڃري ۾ وجهي گهمائيندا آهن. بقول شاهنواز جوٽيجي جي خفتي چوندا آهن. "پنهنجي پڪيءَ بنا مڙس جڏوا" هتي جي همراهن کي ريڊيو بہ تہ ٿي وي بہ! اسان بہ ڪنگهي ڪنگهي ٻنهي جي منظوري ورتي، پر اچن ڪٿان؟ همراہ تڪڙ ۾ اهڙو هڪڙو سستو ديسي ريڊيو ولي ڏئي ويا جيڪو پهرئين ڏينهن ٻڌي هتي جي همراهن چيو "فيڪٽريءَ ۾ ڏياري موڪليو تہ مرمت ٿي اچي!"

آخر ٽي وي بہ ملي. پراڻي سراٽي پر نئين ريڊئي کان وڌيڪ ڪم تي ڏنائين. دنيا جا عجيب رنگ ڏنائين. صدر محترم ● جون روز زيارتون ڪيوسين. مولانا قبلي اسرار احمد جا واعظ ٻڌاسين. ٻين علماء ڪرام جا موتين جهڙا پلارا گفتا ٻڌاسين. قواليون ٻڌيونسين. ديني ڊراما ڏٺاسين جن جا اصلي هيرا اڪثر مولوي سگورا هئا، جيڪي عين ٽائيم تي اچي ڪفر جي ڪاري اونداهي رات ۾ روشنيءَ جا ڪرڻا ثابت ٿيندا هئا. مطلب تہ نورئي نور ڏٺوسين. البت ڪنهن ڪنهن مهل وچان وچان عطاءُالله نيازي، ريشمان پارن جا ٻول بہ ٻڌي ٿي ورتاسين. ٻئي پاسي ڪافرن جي ٽي وي امرتسر جالندهر کي بہ ڪولي ٿي ڏٺو سون تہ خدا انهن جو ڪهڙو خانو خراب ڪيو آهي ۽ مومنن جي ايمان کي غرق ڪرڻ لاءِ هو ڪهڙيون ڪهڙيون چالبازيون ٿا ڪن. خير اسان جو ايمان تہ خدا کي بچائڻو هو سو بچي ويو ۽ لهر نہ ڪو لوڏو ٿيس. باقي هئي ايمان جي پرک! اصل ڪاري قيام! هفتي ۾ بہ دفعا فلمون ۽ ٽي ڀيرا فلمي گيتن جو پروگرام چتر هار. مومن جي دل لاءِ آزمائش جي حد ٿي ڪانہ هئي. اهي اهي فتنا، اهي اهي تباهيون، اهي اهي نسوريون قيامتون جو رب جو فضل پاڪستان جي ماڻهن سان شامل نہ هجي ها تہ هتي وارا فلمي اسٽوڊيا ۽ ريڊيو ۽ ٽي وي جون اسٽيشنون چريا ماڻهو ڪڏهوڪا هٽي پڃي پرزا پرزا ڪري ڇڏين ها. پر رب رکي تنهن کي ڪير چکي!

جنهن وقت "واڻين" جي ٽيشن تان هڪڙي مسلمان محترم قوال صاحب ڳايو ٿي، "سلام آخري!" ۽ محترم انيسا صابريءَ قوال محفل تي نظر وجهي مرڪي آلاپ ٿي ڪڍيو تنهن مهل وڏين وڏين متبرڪ هستين جن جي مٿان نر پکي پيو هڪلجي تن جا وضو بہ خطري ۾ پئجي ويا هوندا. جڏهن سريندر ڪور "تار بنان تنبا وڃائي نان!" "شونتڻ ميلي دي" تي ٻڌايا، جگجيت سنگهہ ۽ چگجيت ڪور ۽ غلام محمد ۽ ٻين آلاپ تي ڪيا، چنڊيگڙهہ يونيورسٽيءَ جي شاگردن "هير رانجها" "مرزا صاحبان" ٻيلي رقص

●ضياءُالحق

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيش تي ڪيا يا ھن پنجابڻ ميم انگريزي گانا تي ٻڌايا. ٻڌھن روح ۽ دل جا پيچيدا مسئلا ويتر وڌيڪ پيچيدا ٿي ٿي ويا ۽ صراط مستقيم جي پيچري تان نہ ترڪڻ ڏري گھڻ ناممڪن ٿي ٿي پيو. ”انگوٺا دل والي وهي تي لوائي- مين تيري آن، مين تيري آن، مين تيري آن“ ۽ شو ٻنالوي ۽ جو گيت ”اڪ ڪڙي جدا نام محبت“ ٻڌي شاھ جو هي بيت چپن تي آيو ٿي.

چارڻ تنهنجي چنگ جو عجب آهيم اي ٿ،
هٿين ايو هٿن سان جيئرو ڙکيو جي ۽
رات منهنجو ري ۽، ڪانيو تو ڪماچ سان!

جمهوريت جي ڏينهن مواصلاتي سياري وسيلي شڏو دهلي ۽ جو پروگرام ڏيکاريائون. چمڙا پوشي ۽ جي چنا پيني ۽ ۾ شهزادو سليم ڏيکاريائون، پنجابي جٹ ڏيکاريائون، گجرات جي ڪولهڻ ڪنوار ڏيکاريائون جنهن گهونگهٹ مان وڏن زورن سان جهلڪ ٿي ڏيکاري، ٻيا بہ ڪئين هئا. پڇاڙي ۽ جو معلوم ٿيو تہ شهزادو سليم مرڪزي وزير اطلاعات سالي هو، پنجابي جٹ پارليامينٽ جو اسپيڪر هو ۽ ڪولهڻ ڪنوار دهلي ۽ جي نوخيز سانوري سلوٹي پوليس آفيسر ايس پي ٽرئنڪ محترمہ مسز ورما هئي، جنهن دهلي ۽ ۾ ترتلا وجهي ڇڏيا آهن ۽ جنهن جا قانون جي ڀڃڪڙي ڪندڙن خلاف سختين جا ڪارناما پاڪستاني صحافين بہ بيان ڪيا آهن.

فلمي شو ۾ هڪڙو اناؤنسر نرگس جو مڙس سينل دت هو. لتا اچي ڳايو ۽ خوب ڳايو. پر جڏهن مهمان خصوصي ”دادا مني“ اشوڪ ڪمار آيو ۽ حاضرين جي سخت اصرار تي وچ وچ ۾ ٽٽي پوندڙ آواز ۾ فلم ”قسمت“ جو گانو ”ڌيري ڌيري آري بادل ڌيري ڌيري گا“ ڳايائين تڏهن ان معمولي گاني ۽ معمولي آواز تي خلقت پاڳل ٿي پئي. ڪيترن جون جوانيون ان ۽ اهڙن گانن کي جهونگاريندي گذريون هيون، ڪيترن ممتاز شانتي ۽ جي روپ ۾ پنهنجين محبوبائن کي پوڄيو هو. ڪيترن لاءِ بادلن کي سڏ نہ هو زندگي جي گذريل منن ڪڙن اڻ لڀ پلن لاءِ ورلاپ هو. حالانڪ ماڻهو ۽ کي خبر بہ آهي تہ اهڙين فضول ڳالهين جي شريعت اجازت نٿي ڏي تہ بہ الائي ڇو خود ڪيترن ئي مسلمانن جون اکيون بہ ڪافر اشوڪ ڪمار جو ماضي ۽ کي سڏيندڙ آواز ٻڌي آليون ٿي ويون هونديون. ڪوڙ ڇو ڳالهائجي، خود منهنجون اکيون بہ خشڪ رهي ڪو نہ سگهيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پر اصل ڳالھ مشاعرو هو. هندي مشاعرو. آل انڊيا هندي مشاعرو. پاڻ ڪي هندي ايترو اچي جيترو جبليءَ کي اردو. پر مڙيئي دل جي دوڙ تي اڪر اڌ سمجهيو ٿي ورتوسون ۽ ٽويڙ لڳائي تي ورتي سين تہ ڳالھ جو منهن مهاڙ فلاڻي پاسي آهي. مڙس رنين آهرين آيا هئا. مڙس تہ مڙس پر مايون بہ اصل هٽن مان ٿي ويون. پر آخر ۾ مهمان خصوصي جنهن جو ناليو آءُ نوٽ ڪري نہ سگهيس تنهن نظماڻو نثر پڙهيو. همراهہ سِٽرُ اسيءَ جي پيٽي ۾ هو. هڪڙو پير نہ ٻئي قبر اندر هوس. رڳو ٿورڙي ليش وهيٺو هو. ائن پئي شعر پڙهيائين جڻ ڳالهيون پيو ڪري. ڪڏهن جهيڻو جهيڻو. آهستي آهستي تہ ڪڏهن جذبي ۾ تيز تيز. وري ٽڪي تي پيو. وري شروع ٿي ٿيو. پانيان ٿو اڌ ڪلاڪ منو ڪلاڪ ائين ڳالهيون ڪندو رهيو. ٻڌندڙ پنڊپهڻ ٿيا ويٺا هئا. آءُ بہ. آخر جڏهن انسان جي عالمي تاريخي تقدير جو ذڪر ڪندي دنيا جي ٻارن، مائرن، مردن ۽ عورتن مٿان اينمي بادلن جو ذڪر ڪيائين تڏهن سندس اکيون ڳوڙهن سان تار ٿي ويون. پر ڳالهائيندو رهيو. ڳالهائيندو رهيو. جڻ رهاڻ پيو ڪري. راز جون ڳالهيون پيو ٻڌائي. اندر پيو اوري. پوءِ چيائين تہ "اسانکي دنيا بچائڻي آهي. شاعر محافظ آهي. شاعر ضمير آهي. شاعر جوڙو آهي. جي ناهي تہ ڪيس ٿيڻو آهي. اهو تاريخ جو سونپيل فرض آهي." مون بروقت پنهنجي انگريزي نوٽبڪ ۾ نوٽ ڪيو هو. (هي اٿان نقل ٿو ڪريان.) (ترجمو) "هندي مشاعرو ٻڌم. حد ڪان ڪان وڌيڪ دلچسپ، خاص ڪري جيڪو شاعر سيني ڪانپوءَ آيو. عظيم ۽ بي مثال شاعر هو. مون زندگيءَ ۾ جن بہ شاعرن جو ڪلام سندن واتان ٻڌو آهي تن سيني ۾ هي غالباً عظيم ترين هو، مخلص، داناءُ عالم ۽ درويش صفت ٿي لڳو. معلوم ٿي ٿيو تہ کيس ان حقيقت جو اونهو شعور هو تہ "زندگيءَ جو عمل عالمگير آهي ۽ سموري تاريخ سان ڳنڍيل آهي (يعني مڪاني ۽ عارضي ناهي.)" ۽ پوءِ مختلف فلمن ۾ ماڻهو ڏسبا رهيا آهن. ڪي پراڻا، ڪي نوان. خبر بہ آهي تہ چڱا ڪم ڪيا؛ اهڙن ماڻهن کي نہ ڏسبو تہ ثواب ٿيندو ۽ خدا گهريو تہ بهشت نصيب ٿيندو. آمين! (۽ بهشت ۾ جيڪي آهي تنهن جو ذڪر ڪتابن ۾ سربستو موجود آهي. بهشت جي پلارن جسمن جي نازڪ ترين حصن جو بيان بہ نهايت معتبر روايتن سان ۽ نهايت دلڪشي، فصاحت ۽ صداقت سان ديني ڪتابن ۾ بيان ٿيل آهي.)

پر آدم جو پٽ انسان، ازل جو پليل ۽ ان ڪري بهشت مان تڙيل. بقول مرحوم ڏيپلائيءَ جي "انسان ويچارو آهي ماڻهوءَ جي آچار." سڀ ڪجھ سمجهي بہ ابتو ڳيس ولندو. غالب وارو ڪم.

جانتا هون ثواب طاعت وزهد،
پر طبيعت ادهر نهين آتي!

(فرمانبرداري ۽ عبادت جي ثوابن ۽ اجورن جي سموري خبر اٿم. پر ڇا ڪريان؟ ان پاسي دل ئي ڇيو ٿي ڪري!) بس نياڳ جو ٿيو. سو حورن ڏانهن وڃڻ واري ڳس ڪان ابتو ڳس ولي، نه ڏسڻ جهڙا ماڻهو ڏٺا سون. جيڪڏهن ڪو مون کان پڇي ته تو گذريل ڏهن سالن ۾ بهترين پاڪستاني فلم ڪهڙي ڏٺي آهي ته آءُ جيڪر چوان "مٽي پر چاول"، وري جيڪڏ ڪو پڇي ته هندستاني؟ ته به جيڪر چوان "مٽي پر چاول!" مزيدار ڳالهه اها آهي ته پاڪستاني "مٽي پر چاول" هندستاني "مٽي پر چاول" جو نقل ناهي. اهي ساڳئي نالي واريون به بلڪل مختلف فلمون آهن ۽ اتفاق سان ٻئي شاهڪار آهن. هندستاني فلم ۾ مزو وري اهو آهي ته ان جا سڀ ائڪٽر توڙي ڊائريڪٽر توڙي ڪهاڻيڪار غير مشهور آهن. گهٽ ۾ گهٽ مون لاءِ. مون منجهانئن هڪڙي جو به نالو اڳي عمر ۾ ڪو نه ٻڌو يا پڙهيو. هيرو، هيروئن، ڊائريڪٽر مطلب ته ڪوڙيءَ ڪي ئي گهمرو. سڀ اڻ سڃاتل، نوان، نا تجربي ڪار ماڻهو. پر فلم شاهڪار!

قصو مختصر، گذريل مهيني ٽي وي ڪسجي وئي. ريڊيو به. چيائون ته بجليءَ جو بل ۴۰۰ رپيا ائڊوانس ڏيو. ليسن ولنو پوءِ ٽي وي. هاڻ جڏهن نو مڻ تيل گڏ ٿئي تڏهن رادا نچي. تيستائين شڪر آهي اک ۽ ڪن جي ڪيترن گناهن کان بچيا پيا آهيون. جيترا ڏينهن رب پناه ڏئي تيترا ڏينهن چڱو.

عجيب قصو آهي. غلام بڻائيندڙ سامراجي ملڪن جو برابر اهو دستور آهي ته پنهنجي ملڪ ۾ هڪڙا قانون هلائيندا آهن ته غلام ملڪن ۾ ٻيا. پر ائين ڪٿي ڪو نه ٻڌوسين ته هڪڙي ئي "آزاد" ۽ "متحد" ملڪ جي هڪڙي صوبي جي ماڻهن لاءِ هڪڙو قانون ته ٻئي جي ماڻهن لاءِ ٻيو!

اسان وٽ ريڊيو تي سڄو ڏينهن ڳائڻ جو رانياڙ پيو پوي "هم ايڪ هين" اتحاد ۽ يڪجهتيءَ بابت واعظ ڪندي ۽ ٻين کي اتحاد نه ڪرڻ جا طعنا ڏيندي ۽ پنهنجي اتحاد پسنديءَ جون ٻڌاڪون هڻندي ماڻهن جي چاڙي گڏ ٿي ٿئي. پر حالت اها آهي جو ٻين ڳالهين کي ته ڪٿي ڇڏيو رڳو قيد ۾ به سياسي قيدين توڙي ٻين قيدين لاءِ هن صوبي (پنجاب) ۾ ريڊيو ڇا ٽي ويءَ جي به موڪل آهي. پر سنڌ ۾ پنهنجي وات سان سينٽي وڃائڻ به جيل مينوئل جو ڏوهه! هتي سال ۾ ڇهه مهينا معافي ته هتي به مهينا، رڳو اخبارن ۾ پڙهبو ته به علي الاعلان لکيو پيو هوندو ته عيد تي پنجاب ۾ به مهينا معافي ته سنڌ ۾ هڪ مهينو. هتي مهينو ته هتي ندارد. نوٽل ڪبو ته جيڪڏهن ساڳئي ڏينهن تي ٻن ماڻهن کي هتي ۽ هتي جنم قيد جي سزا ملندي ۽ ٻنهي جو رڪارڊ ساڳيو هوندو ته هتي وارو مثلاً ستن سالن ڪاٽپوءِ ڇٽي ويندو ته هتي وارو تيرنهن سالن ڪاٽپوءِ! ڏوهه ساڳيو، سزا ساڳي پر ڇٽڻ ۾ سالن جو فرق! "لماذا تقولوا ما لاتفعلو؟ (قرآن حڪيم)"
"(جيڪي ڪريوئي ٿا تنهن جون ڳالهيون ڇو ٿا ڪريو؟)"

عشقي دي ڪوڪ سڻ ڪي، جوڳي اتر پهاڙون آيا!

رات پئجي وئي آهي. ڪلف ڪڙا لڳي ويا آهن. پهريون پهرو اچ منير جو آهي ۽ ڏر جي شيخن وٽ ڪن تي هٿ رکيو اکيون بندڪريو، سوز مان ڳائي پيو:

عشقي دي ڪوڪ سڻ ڪي جوڳي اتر پهاڙون آيا..

"بيوفا" زال کي تيزاب وجهي ساڙي پنج سال ٽيپ ولي آيو آهي.

"نان دل ديندي بيدردي نون ....."

هاڻ هير شروع ڪئي اٿس.

"ليکي سٺ سهيليان نال آئي، هير متڙي روپ گمان دي جي!"

ڪن ڪن جاين تي وارث شاھ ڏاڍو متي چڙهيو وڃي! هير جي سونهن ۽ سراپا جي ڳالھ ۾ حدون ڪري ڇڏيون اٿس. هير جو سر شايد پنجابي ڪلاسيڪي سُرن جو شهنشاھ سر آهي. هي هتي جي ماڻهن تي اها ڪيفيت طاري ڪريو ڇڏي جيڪا اسان تي راڳو تو ڪري. حقيقت ۾ هن سُر جو استعمال تمام غلط تو ٿئي. هر داستان جا فقط ڪي ٿورا هنڌ هوندا آهن جيڪي رڳو ڇئي بدائڻ جا نہ پر واقعي ڳائڻ جهڙا بہ هوندا آهن ۽ سو بہ هير جهڙي ڪنهن زبردست دل ڏوڏيندڙ سُر ۾ هتي وارث شاھ جي هير جي داستان جي نهايت عام رواجي سٽن کي بہ ان شهنشاھ درديلي سر ۾ ڳائي ان سر جو سمورو اثر خراب بلڪ خوار ڪيو وڃي ٿو. منير کي سمجهائي وارث شاھ جي هير جي داستان جا اهي ٽڪرا ٻوٽ ڪيس ڪري ڏنا آهن جيڪي هير جي سُر ۾ ڳائڻ جهڙا آهن. سو اڄ منير هميشہ وانگر هتان هتان ڳائڻ بدران خاص ٽڪرا ڳائي پيو بدائي. واقعي دل تي هڪ رقت طاري ڪري ڇڏي اٿس. هن ملڪ جي ماڻهن جي وڏي بدقسمتي اها آهي، جو ڪين يوپي، سي پي ۽ دکن جي معمولي ڪان معمولي مسلمان ليڊر، شاعر، اديب ۽ مولويءَ جا داستان شد مد سان بدايا وڃن ٿا پر ڪين هن ملڪ جي ماڻهن جي ادب، شعر ۽ تاريخ کان اڻ ڄاڻ رکيو ويو آهي. خود اسان بہ ون يونٽ جي مخالفت جو مطلب اهو ورتو تہ سنڌي، بلوچي، پشتو وغيره مان جيڪا پنهنجي ٻولي هجي انڪانسواءِ ٻي پڙهڻي يا سمجهڻي ڪانهي. ان ڪري سڀ هن ملڪ ۾ رهندي، هتان جي ٻين ماڻهن جي ادب، شعر، ثقافت ۽ تاريخ کان اڻ ڄاڻ رهجي ويا سين. الائي ڪنهن جو قول آهي تہ جيڪو جيترين ٻوليون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جاٽي سو اوترا پيرا مٽيس آهي. پنجابيءَ سرائيڪي ته خير پر بلوچي ۽ پشتو به مناسب محنت سان آهستي آهستي ڪري آسانيءَ سان سکڻ جهڙيون ٻوليون آهن. ٻروهيءَ لاءِ ٿو چئي سگهان جو مونکي اکر به ٿو اچي. تنهن ڪانسواءِ انهن ٻولين مان ترجما ٿيڻ کپندا هئا.

بهرحال پشتو لوڪ گيتن کان وڏيڪ شوخ ۽ جيءَ ۾ جاءِ ڪندڙ لوڪ گيت مون دنيا جي ڪنهن به ٻيءَ ٻوليءَ جا نه پڙهيا آهن. رڳو فارغ بخاريءَ جو اردو ڪتاب "پشتو لوڪ گيت" پڙهبو ته خبر پئجي ويندي. بالاچ جارزميه نظم خليفي نبي بخش جي ڪيڏاري کان گهٽ ناهن. چام درکي بيبرگ شاه مريد جي عشقيه شاعري ڪنهن کان به گهٽ ڪانهي. خوشحال خان خٽڪ وڏي وسيع ميدان جو مرد آهي. سندس پنهنجي هڪ اسٽائل آهي.

سرائيڪي ۽ پنجابي ادب دوست پلي بابا نانڪ، بابافريد، فريدثاني، شاه حسين، بُلي شاه، سلطان باهو، هاشم شاه، ميان محمد، وارث شاه، خواجه فريد ۽ ٻين سمورن سرائيڪي ۽ پنجابي شعر جي آسمان جي چنڊن ۽ تارن کي پڙهيو وڃنا هُجن پر مونکي يقين آهي ته جيڪڏهن قاضي قاضن، شاه ڪريم، عنايت، سچل، سامي ۽ خليفي نبي بخش ۽ خاص ڪري شاه کي پڙهندا ۽ پروڙيندا ته محسوس ڪندا ته "برابر ٻيلي پلان پليءَ جو چيه ڪونهي." پيا ته نهيو رڳو سانوڻ فقير ۽ حفيظ تيوٽي جو جوڙ ڪٿان آڻبو؟ ساڳيءَ طرح سرائيڪي ۽ پنجابي شاعري پڙهي انصاف پسند سنڌي ماڻهو چوندا ته ٻيلي "هتي به هڪڙي عجيب دنيا آهي." لطيف مجموعي طور ته خير ٻي مثال آهي ئي پر ڪيترن جزن ۾ ٻيا يار به گهٽ ڪونهن. خواجه فريد جو هڪڙوئي ڪلام وٺو "ميڏا يار وي تون دلدار وي تون، ميڏا ڪعبه قبله مسجد مندر ...... يوسف تي ڪنعان وي تون."

ان جو ٻيو ڪو به جواب ڪونهي. لطيف به سون ورنين سورمين جي سونهن جو عجيب داستان بيان ڪيو آهي پر وارث پنهنجي لهجي ۽ پنهنجي سطح تي هير جي حسن بابت بلڪل انوکي ڳاله ٿو ڪري. مطلب ڳالهه جو ته هر قوم جي ادب ۽ شعر ۾ ڪي نه ڪي اهڙيون ڳالهيون ضرور به ضرور آهن جي ٻين ۾ ناهن ۽ اهي ڄاڻڻ ٻين قومن جي ماڻهن لاءِ وڏي خوش قسمتي ٿيندي. هڪ زنده قوم لاءِ ٻين قومن جون زنده شيون سکڻ زندگيءَ جو اولين شرط آهي.

۱۵ -۵ -۸۲

۹ وڳا صبح. ڪله طبيعت خراب هُئي. گهڻا ماڻهو ٿڌ ۾ ورتل هئا. ٽين رات ڙي به نڪ تي رومال رکي آيو هو. هيءَ جيڪا به ڏينهن اس ۽ ٻه ڏينهن برسات آهي تنهن مون جهڙي صحت واري ماڻهوءَ کي ته ڇا هتي جي جان ٻڌائڻ وارن يارن کي به هلاڪ ڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏو آهي. هينئر ڪجھ ليڪ آهيان. ناشتو ڪيو اٿم، امين چانھ جو پيو ڪوپ ڪٽي آيو آهي. هينئر ٻاريو اٿم. صبح کان وٺي هڪڙي سٽ الائي چو زبان تي اٿم. سڄي سٽ اچيم ٿي. جند ته ٿو ڇڏيانس، ٻس پيو رٺيانس!

سبب ته الائي ڪهڙو آهي:

خِلافِ شرعِ شيخ جي ٿُوڪتا پيي نهين،
انڌيري اجالي مِه مگر چوُ ڪتاپيي نهين.

(پلارو بزرگ تڪ ٿو اچلائي سا به پاڻي ته شريعت جي حڪمن ۽ طريقن موجب ٿي اچلائجي. پر ڪنهن مهل ڪو وجھ ٿي ملي ۽ پيس ته ڳسي به ڪو نه ٿو!) اڪبرالله آبادي؏ جا ڪم آهن. سويل بابا رفيق سان ڪچهري ٿي. اردو ڳالهائيندڙ مهاجر آهي. خيرن سان شاعر آهي. ٻين شاعرن جا شعر سون جي تعداد ۾ ياد اٿس. هتان هُتان، حافظو بلا جو اٿس. سٺ سالن جو پوڙهو آهي. اڃا سپاهي آهي. هڪڙي ڦيٽ به ڪانھ ملي اٿس. ٻه ٽي مهينا ٿيا جو ناول پڙهندي ڪانئس پاهر هڪڙو قيدي ڀڄي ويو. (اتفاق سان اهو مون وٽ ڪم ڪندو هو ۽ ان ڏينهن ٽي باهر وٺي ويا هئس) ان جي عيوض اضافو بند اٿس. پنهنجو دوائن جو اسٽور ڪيڊيو اٿس. جيڪو سندس پٽ هلائيندو آهي. مڙس ڳالهين جو ڳهير، جيئن هندستاني هوندا آهن. پر مڙس با اصول، بي لالچ، غريبن جو يار ۽ جھڙو چئجي تهڙو مڙس ماڻهو آهي. هن جيل ۾ بهترين سپاهي اهو ماڻهو آهي. منهنجي سڄي جيل جا قيدي تعريفون ٿا ڪنس.

پڇيومانس "اڄڪلھ اچين ٿو؟" چيائين ته "هرهر اچڻ دوستي؏ جو قدر گھٽايو ڇڏي." لڪ شعر پڙهيائين، پوءِ بيو، پوءِ ٽيون. معمولي بار بار بدل شعر بدي بنور تي پيس. پر ماڻهو پلي بدٿا پيا. پاڻ ٻئي جي ڳالھ بدڻ جي فائدي ۾ ڪونهي. پنجابي به ڳهٽي چاٽي. وارث جي هير جا اهي لفظ جيڪي ٻيا پڙهيل پنجابي نه سمجهيو سگهن سي ٻي سمجهائي وجي. ننڍڙي هوندي اسڪول ۾ پڙهيل انگريزي بيت ته ڇڏيو سڄا مضمون ۽ سبق اڃا به ياد ڪريو ويٺو آهي ۽ موقعو ڏسي وڏي سڏ بدائڻ شروع ڪندو. اڄ سانس دوستي؏ جي موضوع تي خيالن جي ڏي وٺ ٿي. تلسي داس جو شعر بدايائين. پر مفهوم جي خيال کان مونکي اهو نه وڻيو. عظيم ماڻهن ۽ فنڪارن جون سڀ ڳالهيون عظيم نه هونديون آهن. ٿي ٿي ٿيون سگهن. تلسي داس تان ياد آيم ته عظيم هندي شاعر تلسيداس (ڄم:١٥٣٩)، عظيم پنجابي شاعر ماڌولا حسين (ڄم: ٢٨ ١٥) ۽ عظيم سنڌي شاعر شاھ ڪريم (ڄم ١٥٣٨) هڪٻئي کان ٻن سالن اندر ڄاول همعصر هئا! ۽ عين تڏهن ڄاوا جڏهن عظيم شاعر بابا نانڪ گذاري ويو (وفات ١٥٣٨)!

"اِڪ نور تون سڀ جگ اپجيا، ڪون ڀلي ڪون منديا!" نانڪ (هوندئن تلسيداس

قدامت پسند خيالن جو هو ۽ ڪبير ترقي پسند خيالن جو. ٻئي رامانند جا مريد هئا.)

هتي بابا چون جيل جي سپ ڪان هيٺين درجي جي سپاهيءَ کي، پنجابيءَ ۾ بابا وڏي بزرگ، پوڙهي، وڏڙي کي چون. هتي قيدين لاءِ حڪم آهي ته پوليس وارن کي وڏو بزرگ ڪري ڪوٺين! ان بزرگ کي سنڌ ۾ قيدي سپاهي خان ڪري ڪوٺيندا آهن. هونئن سندن سرڪاري لقب سنڌ ۾ آهي وارڊر يا سپاهي ۽ هتي وارڊر يا ملازم. جيل اندر وڏي ۾ وڏي پوليس عملدار کي سنڌ ۾ چون صوبيدار هتي چون چڪر چيف. جيل سپرنٽنڊنٽ جي آفيس کي هتي چون ماڙي هتي ڊيوڙهي. سنڌ ۾ جيلر ته هتي سڏجي اسسٽنٽ ۽ پڻ ڊپٽي. ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ کي هتي چون دارغو. سنڌ جي قيدي ڳاڙهي ٽوپيءَ واري مقدم کي هتي چون نمبردار. سنڌ ۾ جيل جي بورچي خاني کي سڏين بورچي ۽ هتي لنگر. سنڌ ۾ ڦاسي گهاٽ، هتي ڦانسي پهرا. هتي قيدي ڪوٺڙيءَ کي چون کولي ۽ هتي چڪي.باهر بادل آهن. هتي بادل ايترا عام آهن جو ماڻهو شڪايت طور چون "ڏاڍا بادل آهن." اونهاري جي مند ۾ اس لاءِ به واجهائبو آهي سا ڳالهه هتي اڃي ڏٺي اٿم.

هاڻ اتي ڪجهه چڪر ڏيان. زڪام جو ڊپ به آهي پر ته به چڪر ڏنم. اخبار جو انتظار آهي. ڪ چوي ٿو " توهان چيو ته 'پچ نه ماڻهن جو پلو ٿيندو' سو پڳو ڪو نه آهيان. پڇا ڪري ڏسو پلو ٿئي پيو يا نه ؟" اٿر ۽ شايد محنت ۽ لياقت ٻنهي گهٽ پر جذبو شايد وڌيڪ ۽ ذهن به شايد وڌيڪ صاف. منهنجي لاءِ ادب ۽ احترام جو اظهار تمام گهڻو سيني جي اڳيان. ماڻهن کي پڪ ٿئي ته ڳالهه صحيح آهي ۽ ماڻهو به صحيح آهي ته ماڻهن ۾ صدق، مڙسيءَ ۽ همت جي ڪمي ڪا نه هوندي. هتي هر قسم جو شروعاتي تجربو ٿيو آهي.

پهرين رات جڏهن مونکي هتي قيد تنهائي ۾ هن خاص حفاظتي وارڊ ڏانهن وٺيو ٿي آيا ته مون اچڻ کان انڪار ڪيو. هيڊ وارڊر چيو "ميان هي پنجاب جو سخت ترين جيل آهي. هتي اڳوٺيون ڳالهيون وساري ڇڏيو." مون ڏٺو ته ماڻ جي مهل ڪانهي. تر جي گتي سؤچونٽون ڪائي. جي اتندي ٻئي هنن کي دماغ ۾ اهو خيال وهي ويو ته هي دٻائڻ سان سسي پوندو ته پوءِ اڳتي هي جيئڻ ئي ڪو نه ڏيندا. تنهنڪري مون چيس "مسٽر! جي اوهين سمجهو ٿا ته پنٽي جي مارجڻ کان پوءِ ٻيا سڀ سنڌي ساهه جي ڊپ کان گيسيون ڪندا ته توهان سخت ڀليل آهيو. توهان ۽ توهانجي آقائن جي هٿ ۾ جيڪا تلوار هجي سا هٿي ڪيڏو. آءٌ توهان جي ڪا به زيادتي هر گز برداشت نه ڪندس." سيني بيٺي پڌو. خبر هيم ته هڪدم اڪر به اڪر متي رپورٽ ٿيندو. آءٌ زبردستي مونٽي ماڙيءَ ۾ هليو آيس. فونيون ٿي ويون. جيلر رضا جهڙو ٿڏو ۽ سٺو ماڻهو هو، جنهن مون کي ٿاڌاري سياڻي تائين انتظار ڪرڻ جو چئي هن وارڊ ڏانهن موڪليو. ٽئي ڏينهن ڊپٽي ۽ جيلر آيا. بحث هلندو رهيو. گهڻن ڏينهن کان پوءِ نيٺ جڏهن سپرنٽنڊنٽ ملڻ آيو

تڏهن بہ ساڳيو ٽڪراءَ وارو ماحول هو. چيائين "سپرنٽنڊنٽ کي پاور آهي تہ ڪنهن کي بہ ٢۴ ڪلاڪ زنجيرن هٿي رکي." مون مرڪئي چيومانس "ڪو بہ ماڻهو موقعو ملڻ تي ڪهڙا بہ جرم ۽ ڏوهن جهڙا ڪم ڪري سگهي ٿو. ان جي معني اها ڪانهي تہ اهي جائز ٿي پيا." چيائين "توهان لاءِ گورنمنٽ جا سخت ۽ خاص آرڊر آهن. توهان جي سموري رڪارڊ جي اسان کي خبر آهي. اسان وٽ هيڊو فائيل ڪچي آيو آهي." مون چيو "گورنمنٽ جا آرڊر خدا جا آرڊر ڪونهن. اهي قانون مطابق نہ هوندا تہ اهي رد ۽ باطل آهن". قانون جي جڏهن ڳهٽي ڳالهہ ٿي تہ مون ڪلي چيس "قانون ۽ آئين جي خبر مونکي آهي تہ ان جون حدون ڇا آهن."

آخر منهنجو نظربنديءَ جو آرڊر پورو ٿيو. هاڻ پنجاب جي مارشل لا وارن لاءِ قانون مطابق هلڻ جي ڊونگ جاري رکڻ ۾ هڪڙي قانوني پيچيدگي پيدا ٿي پئي.

مون مارشل لا جي خلاف ورزي ڪئي هئي تہ سنڌ ۾ ڪئي هيم پنجاب ۾ ڪا بہ ڪا نہ ڪئي هيم. منهنجي نظربنديءَ جو آرڊر ڊپٽي مارشل لا ايڊمنسٽريٽر حيدرآباد ڪيو هو. آخري آرڊر بہ ان جو هو جنهنجي هلندي مون کي مرڪزي حڪومت جي حڪم تي ٽرانسفر ڪري پنجاب آندو ويو هو. نظربنديءَ جي ان ٽن مهينن جي مدي پوري ٿي وڃڻ کانپوءِ منهنجي ٽئين نظربنديءَ جو آرڊر ڪير ڪري؟ پنجاب جو مارشل لا ايڊمنسٽريٽر يا اڳي وانگر سنڌ جو؟ پنجاب آندي وڃڻ کانپوءِ تہ آءٌ هڪڙو ڏينهن بہ آزاد ڪو نہ ٿيو هوس جو ڪٿي ڪوڙو الزام هڻن تہ مون هي هي خطرناڪ ڪم ڪيا آهن، جيتوڻيڪ هاءِ ڪورٽن جا پاور ڪسجي چڪا هئا ۽ هو ڪنهن بہ ناحق نظربنديءَ بابت پڙڪ بہ ٻاهر ڪڍي نٿي سگهيون تہ بہ اها ڳالهہ نسورو ڪوڙ نظر اچي ها جو پنجاب جو مارشل لا ايڊمنسٽريٽر چوي تہ "تون پنجاب ۾ مارشل لا جون هي پڃڪڙيون ڪرڻ وارو آهين ان ڪري توکي نظربند ٿا رکون."

جيڪو اها ڳالهہ پڌي ها سو چوي ها تہ اها سنئين سڌي بي حيائي آهي. ان ڪري خوارگيءَ کان بچڻ لاءِ هنن ڇا ڪيو جو ساڳئي ڊپٽي مارشل لا ايڊمنسٽريٽر حيدرآباد کان پراڻو پاروٿو سائيڪلو اسٽائيل قسم جو نظربنديءَ جو آرڊر ڪڍائي موڪليائون، جيڪو هميشہ ٽئين ٽئين مهيني پيا ڪڍندا هئا تہ "توهان مان پاڪستان جي امن امان ۽ مارشل لا کي سخت خطرو آهي". هاڻ پوزيشن هيءَ هئي تہ اهو آرڊر سراسر بي قائدگيءَ وارو هو. سنڌ صوبي ۾ ڪيل نام نهاد خلاف ورزيءَ ڪئي روڪڻ لاءِ جنهن ماڻهوءَ مان خلاف ورزيءَ جو انديشو هجي تنهن ڪي سنڌ ۾ ئي رکيو هو. پنجاب جو ان سان ڇا وڃي؟ پر هاءِ ڪورٽن ۽ سپريم ڪورٽن جا اختيار جيئن تہ ڪسجي ويا هئا تنهنڪري هاڻ اهي مارشل لا وارن ڪا پڇي ئي نہ ٿي سگهيا تہ توهان هي آرڊر ڪهڙي قانون هيٺ ۽ ڪهڙي اختيار سان ڪڍيو آهي. ان هوندي بہ هڪڙي آئيني قانوندان جي حيثيت ۾ منهنجي راءِ هئي تہ اعليٰ عدالتن جي پاورن ڪسجڻ کان پوءِ بہ اهڙو قانوني ۽ آئيني رستو نڪري سگهيو ٿي جو اهو آرڊر هاءِ ڪورٽ ۽ سپريم ڪورٽ هٿان باقاعدي رد ۽ باطل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٺهرائي سگهجي. منهنجا سپريم ڪورٽ جا ٻه مشهور وڪيل واقف هئا، محمودعلي قصوري، عابدحسين منٽو ۽ اعتزاز احسن. قصوري بيمار هو. اعتزاز احسن تازو جيل مان نڪتو هو. باقي منٽو ٻاهر هو. ان کي سڄي ڪٿا لکي موڪليم ۽ چيومانس ته "هاءِ ڪورٽ ۾ هيءَ رٽ* وجھ. جيڪڏهن هاءِ ڪورٽ نه مڃي، ته سپريم ڪورٽ ۾ وجهون. ڪيس مضبوط آهي. رڳو قانوني وڙ سڙ ۽ ڏاهپ کپي". لکي موڪلياٽين ته "ڪورٽن جا حال پورا سارا آهن. رٽ بحال ٿيڻ ته پري رهي داخل ٿيڻ به ڪو نه ڏيندا." مون کي سندس راءِ قانوني ۽ سياسي طرح وزندار نه لڳي. هاڻ مون لاءِ بظاهر فقط ٻه رستا وڃي بچيا هئا. يا ته رضا تي راضي ٿي ويهي رهان ۽ ويٺو مارشللا وارن جي دياءُ ۽ بليڪ ميلنگ جو انتظار ڪريان يا ڪو پيو وڪيل ڪريان، جيڪو گهٽ ۾ گهٽ ويهه ٽيهه هزار روپيا خرچ گهري ها جيڪي مون وٽ ڪو نه هئا. مون کي پارٽيءَ جي طرفان ٽي سؤ روپيا ۽ ڪجھ معمولي سامان جهڙوڪ ڪنڊ، کير جو دٻو، بسڪوٽ وغيره ملندو هو. ان ڪري اها في مون لاءِ ڏيڻ ناممڪن هئي. تنهن ڪانسواءِ آهو به معلوم هو ته جي هي آرڊر کٽي ڪنهن معجزي سان ڪورٽون في الحال رد به ڪرڻ لاءِ تيار ٿين ته به مارشل لا وارا ڇڏيندا هرگز ڪو نه. فوراً ڪو نه ڪو اهڙو آرڊر جاري ڪندا جنهن ۾ موجوده آرڊر وارو قانوني نقص نه هوندو. اهڙيءَ طرح سڄي وٽ وٺان مان عملي ڪڙ تيل ڪو به ڪونه نڪرندو. پر گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ آءٌ هن نتيجي تي پهتس ته منهنجي جيڪا شروع کان وٺي جيل اندر اها مضبوط ۽ ثابت قدم پاليسي پئي رهي آهي، ته جيل وارن جي توڙي حڪومت جي هر بي قاعدي، غيرقانوني ۽ غير آئيني قدم کي چئلينج ڪيو چاهي ان مان ڪو ڪڙتيل نڪري يا نه نڪري، تنهن پاليسيءَ تي ڪاربند رهڻ کپي. هيستائين ڪورٽن ۾ رٽون وغيره مون خود پئي داخل ڪيون ۽ هر دفعي وڏن پاپڙن ۽ ڪشالن کان پوءِ ڪٽيون هيم. فيصلو ڪيم ته هن دفعي به اها روايت قائم رکجي ۽ پاڻ جيل اندران رٽ ڪجي. جيل وارا پڌي ڪلڻ لڳا. چي "ابا ڇا جيون ڪورٽون ڇا جون رٽون؟ مارشللا لڳو پيو آهي! ڪورٽن وارا زمانا ويا پورا ٿي! ماٺ ڪري پنهنجو پنڪو بچائي ويهي رهه! متان مارشللا وارا ڪاوڙجي اچا به ڪنهن ٻئي پاسي متو نه ڪيڍي ڇڏنئي!"

مون چيو "اوهان سورنهن آنا صحيح ٿا چئو پر عام ماڻهوءَ جي ابتڙ منهنجو اصول آهي ته وڙهڻ بنا هٿيار ڦٽا نه ڪيا چاهي نتيجو ڪهڙو به نڪري." مون ڏھ ويھ ڏينهن محنت ڪري رٽ لکي "ڊيوڙهيءَ" تي ڏياري موڪلي ته هاءِ ڪورٽ ڏي ڏياري موڪليو. چيائون "هاءِ ڪورٽ منع ڪئي آهي ته اسان ڏانهن ڪا به رٽ نه موڪليو. رٽون بند آهن". مون قانوني طرح لکي موڪليو ته "رٽ داخل ٿا ڪيو ته توهان جيل وارن تي هاءِ ڪورٽ جي بيحرمتي

* رٽ- هاءِ ڪورٽ کي آئين جي ڪنهن ڀڃڪڙيءَ خلاف ڪيل آئيني درخواست.

۽ توهين جو مقدمو داخل ڪندس. "آخر رنجھ رنجھ ڪندي، مرندي ڪسندي چيائون تہ "مٿي، موڪليون ٿيا. نتيجن لاءِ پيڻون پاڻ جوابدار هونديون." رٽ مٿي تہ ويئي پر جنهن نڪونج جي ڪُن ۾ هلي ويئي. عام حالتن ۾ رٽ داخل ڪرڻ کان پوءِ مهيني ٻن اندر هاءِ ڪورٽ جو سڏ ٿيندو آهي؛ پر هتي "نڪو اير نہ پير، نڪو اوني آئيو" وارو ڪم هو.

هڪڙي ڏينهن مجيد قريشي، جنهن ضروري ڪم سان تڪڙو تڪڙو آيو ۽ تڪڙو تڪڙو وڃڻ لڳو. پڇيومانس "خير؟ ايڏي تڪڙ؟"

"فوراً وڃڻو آهي!"

"ڪيڏانهن؟"

"هاءِ ڪورٽ!"

خواه مخواه رسمي طرح پڇيم:

"خير مان؟"

"گهرايو اٿن."

"خير مان؟"

"رٽ جو جواب ڏيڻو آهي."

"ڪنهن جي رٽ؟"

مرندي ڪسندي چيائين:

"توهان جي!"

پڇيو تہ اڄ هائي ڪورٽ ۾ منهنجي رٽ تي بحث هلندو. منهنجو ڪو بہ وڪيل ڪونهي؛ آءٌ خود هتي ويٺو آهيان ۽ تيئن سليماني تي ويٺل ڪورٽ سڳوري رڳو جيل وارن ۽ سرڪاري در جون هڪ طرفيون ڳالهيون ٻڌي منهنجي رٽ جو هڪ طرفو فيصلو ڪرڻ واري آهي. واه ڙي واه لاهور هاءِ ڪورٽ جنهن جي قانوني جرائت مندي جون هيڏيون ڳالهيون ٻڌيون آهن! نانءُ بڙا ديه پيران!

ٻہ ٽي هفتا گذري ويا. هڪڙي ڏينهن چڪر چيف اوچتو اچي نڪتو.

"سائين سامان ڪٺو!"

"خير؟"

"توهان آزاد ٿيا آهيو."

عام پوليس خاص ڪري جيل پوليس ۽ جيل عملدارن جي اٽڪلن ۽ چالاڪين کان گهڻو ڪري سڀ سينئر سياسي قيدي چڱي طرح واقف آهن.

"وري ڪيڏانهن ٿا مٿو ڪيڏو؟"

"سائين خدا جو قسم توهان کي آزاد ٿا ڪن."

دل سان ڪوڙو ٿي نہ لڳي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"توهان جي رٽ منظور ٿي آهي."

ماڙيءَ تي ويس. ساڳي ڳالھ. "رٽ منظور ٿي آهي." ڳالھ سمجھ ۾ نہ اچي. سنڌن منهن ۾ ڏسان تہ منجهن ڪا ڳالھ ٿي ڪانهي. آرڊر گهريم. ڏيڪلاريشن. برابر هو. جسٽس ظل الله ۽ ٻئي هڪڙي جسٽس گڏجي فيصلو ڪيو هو تہ منهنجي نظربندي آئين جي خلاف هئي. جيل وارن مونکي ناحق بند ڪري رکيو هو. آئون جي چاهيان تہ انهي تي ناحق روڪ ناحق بند جو ڪيس داخل ڪري سگهان ٿو!

خيال ڊوڙايم "ڇڏيندا؟" ناممڪن. دستور موجب گيٽ وٽ ڪو پوليس عملدار نظربنديءَ جو نئون آرڊر ڪنيو بيٺو هوندو. رڪارڊ جي پورائي ٿيندي. اڳي بہ قانون جو ايئن مذاق اڏائيندا هيا. پنهنجي صاحب جي ڏينهن ۾ بہ اسان سيني سان اهو مذاق ٿيندو هو. هاڻ بہ ايئن ٿيندو.

منهنجو خيال صحيح نڪتو. گيٽ وٽ يار بيٺا هئا. پر مجال آهي جو جيل وارا ڪٽي اڳواٽ چون "ادا مڙئي رڪارڊ جي پورائي آهي. ڇڏيندا ڪو نہ! نہ!" منهن تي رک چاڙهيو ويٺا هئا ۽ موڪلاڻيون چوڪلاٽيون پئي ڪيائون!

نئون آرڊر جنرل جيلاني مارشل لا ائڊمنسٽريٽر جو جاري ڪيل هو، چئي "تون پنجاب ۾ مارشل لا جون پيچڪڙيون ڪرڻ وارو آهين تو مان ملڪ جي سلامتي ۽ مارشل لا کي خطرو آهي!"

مطلب تہ ساڳيا نڪر ساڳ سان.

پر ان نالي ماتر ڪاميابيءَ جيل وارن جي دماغ جا ڪيئين طبق روشن ڪري ڇڏيا. هاءِ ڪورٽ وٽان منهنجي موڪليل رٽ گهر ويٺي منظور ٿي آئي تہ ڏهن همراهن کي سچي ڳالھ سمجھ ۾ اچي ويئي تہ هن همراھ سان سنجيدگيءَ سان هلڻو پوندو. داداگيريءَ سان ڪم نہ هلندو. هاءِ ڪورٽ جي فيصلي موجب آءٌ سپرنٽنڊنٽ وغيره تي ناحق روڪ ناحق بند جو ڪيس ۽ معاوضي جي ديواني دعويٰ ڪري سگهيس ٿي. مون تي جيتوڻيڪ نئون نظربنديءَ جو حڪم نڪتو پر ان ڪانپوءِ اڄ ڏينهن تائين سپرنٽنڊنٽ مونسان نهايت سنجيدگيءَ سان هلندو اچي ۽ سنڌس قانوني ۽ روايتي اختيارن ۽ دستورن جي حدن اندر پنهنجن انهن لفظن تي عمل ڪندو رهي ٿو جيڪي رٽ جي فيصلي ڪانپوءِ اچي مونکي چيائين: "اسين توهان کي پنهنجو خاص مهمان سمجهي توهان سان پيش ايندا سون ۽ ڪوشش ڪندا سون تہ توهان آرام سان رهو. توهان کي ڪا بہ جائز شڪايت نہ رهي ۽ جڏهن بہ آزاد ٿيو تڏهن توهان اسان لاءِ سٺيون يادگيريون ۽ سٺا جذبا کڻي وڃو." سنڌس اسسٽنٽ جي ڊيوٽي آهي ٻئي ٽئين ڏينهن مون سان ملڻ. ٻئي ٽئي مهيني ڪيس ڪنهن جائز ڪم لاءِ چٺي لکبي آهي تہ ٻنا دير ڪم ٿيندو آهي.

هي جيل پنجاب جو هڪڙو سخت ترين جيل آهي ۽ هي سپرنٽنڊنٽ سيني کان سخت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرڙو، سنهي ٿلهي ڳالهه تي ڏهه ڦٽڪا، ويهه ڦٽڪا، ٽيهه ڦٽڪا. نرميءَ جو اکر هن جي ڊڪشنريءَ ۾ ڪونهي. سنڌي سپاهين جي پيٽ ۾ هتي جا همراه هٿ- ڪس تي وڏيڪ هريل آهن. اچڻ شرط مونکي ورائي ويا. منهنجون درويشياڻيون ڳالهيون ٻڌي سمجهيائون ته "مولا ڏياريو آهي." هڪڙو يار منهنجي درويش برداشتي (جنهن ڪي هتي مشقتي سڏبو آهي) ڪي ٻنائي منهنجو سموڙو سامان تڳائي ڪٽي ويو. ٻتهنجا يار ولي اچي، فرمائشن مٿان فرمائشون ڪري. مطلب ته منهنجي پينگ ڪري ڇڏيائين. ٻيا ٻه اهڙا. هڪڙو چڪر چيف ٻه شامل. مطلب ته اک جي پڪائيءَ جي حد تي ويئي. مقدمن جي ٻه ساڳي حالت. ڪن ته اصل لٽ ٻارڻي ڏني. لاچار مونکي اک پٽڻي پيئي ۽ همراه نيٺ ويا پير ڊاهي.

ٻئي طرف ٻين عام قيدين، مقدمن، سپاهين ۽ جيلرن جي هلت نيڪ رهي. خاص ڪري سياسي قيدين مونسان اهڙين هلت ڪئي جيئن پائرن سان ڪبي آهي. لک قرب ۽ لک عزتون. "دوا کپي، گهرائي ڏيون؟ ڪو خاص کاڌو کائڻ تي دل هجي ته تيار ڪرائي موڪليون." پل پل پڇائون، سلام، سامان، شيون. جيڪي سياسي قيدي ٻئي ٻئي ڏينهن مونسان گڏ رهيا تن ايئن خدمت ڪئي جيئن ڪنهن عزيز بلڪ ڪنهن مرشد جي ڪجي.

سکر، خيرپور، حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ جي جيلن ۾ جن يارن سان گڏ رهي آيو آهيان تن جي جاءِ ظاهر آهي ته ڪير ٻيو ڪيئن ٿو پري سگهي؟ هر روز هر گهڙيءَ ياد ٿا اچن! پر هوئن جو ماڻهو پانئي ته هتي ماڻهو ڪنهن اوپري جنس جي وات ۾ اچي ويندو تيئن ناهي. هتي ٻه ماڻهو آهن، هتي ٻه، ٻرن سان گڏ سٺا آهن. هتي ٻه پيار پنهنجائي، همدردي ۽ انسانيت جي ڳولا ڪبي ته جام ملندا. جيڪو قيدي يا ٻيو ماڻهو سنڌ ۾ رهي آيو آهي سو اتي جيڪي ٻه ڏنڊا ڪري آيو هوندو سي ڪري آيو هوندو باقي هتي هو سنڌي ماڻهن جو نالو ٻڌيو لڙيو پوي. هتي جو ڊاڪٽر ڄامشوري جي ايل ايم سي مان پڙهي آيو آهي. هڪڙو پروفيسر سرجن مونکي ڏسڻ آيو سو ايل ايم سي جو شاگرد هو. سندس زويو ائين هو جيئن ڪنهن پنهنجي وطني ڀاءُ سان هجي. عبدالعزيز مقدم جيڪو جهلم جو اعوان آهي تنهن ڪلاڪن جا ڪلاڪ سکر ۾ ٻڌل شيرل ۽ ٻين جا سنڌي ڪلام ٻڌايا. "آيو ڪربلا ۾ ڪبوتر ڪهي. ڏنو خط نبيءَ ڪي روضي ۾ لهي." مون ان ڏينهن (٣١ آگسٽ ١٩٨١) انگريزي ۾ نوٽ لکيو. جنهن جو ترجمو هي آهي: "ڳاڻڻ وارو جهلم جو آهي. نالو عبدالعزيز اٿس. چئي ٿو ته سنڌ جو بشتني قيدي ٻه هتي جي خاندان قيديءَ کان بهتر آهي." سکر ۾ ڇهه سال رهيو. اتي جي قيدين لاءِ جذباتي تعريف ۾ سرشار آهي ۽ هتي وارن لاءِ ڏڪار اٿس. ڪئين مثال ڏيئي ٻڌايائين: پرخلوص ۽ خود دار نظر ٿو اچي. ٻين قيدين ۽ ملازمن سيني اڳيان پئي اها ڳالهه ڪيائين. نورالاهي، عثمان سهرياڻي ۽ مرزا سپرنٽنڊنٽن جي اياماڪاريءَ ۾ رهيو آهي."

رات جا پوڻا ٩ تي ويا آهن. امير سويل ئي بتيون بند ڪري وڃي ستو آهي. فقط مون واريون ٻه بتيون ڇڏيون اٿس. ننڊ ٻه ٿي اچيم. پڙهڻ لاءِ سٺو ڪتاب ٻه ٿو سجهيم. بهرحال ڏسان ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۸۲- ۵- ۱۶
۱۵- ۱۱ صبح

ريڊيو تي شاندار شرنائي پئي وڄي. ڪا هندستاني اسٽيشن آهي. شايد جالندر. خير. مجيد قريشي اڄهو هيئر تي ويو آهي. ٽيڪي جي ڊپٽي ڪمشنر صاحب جو ليٽر به ڪٽي آيو آهي جنهن هتان موڪليل ڊوميسائيل جي درخواست ۽ زمائينڊر جو ڇهن مهينن ڪانپوءِ به اڪر جواب موڪليو آهي. فارم ڏياري موڪليا اٿس ته هي پڙي موڪليو واهه! ڙي سدورا سنڌي ڪامورا واهه! ست سو ميلن تان همراه کي ههڙي حال ۾ خسيس ڪم لاءِ سرڪاري طرح درخواست موڪلي اٿم ته ڪم ڪرڻ ته نهيو رڳو پهچ جا به اکر موڪلڻ لاءِ به ڇهه مهينا تيار ڪونهي! ڪو احسان ڪو ته هو هڪ معمولي جائز ۽ قانوني ڪم جي سلسلي ۾ رواجي روٽين موجب فرض ادائي ٿئي ها ته جيڪر اهي فارم ڇهه مهينا اڳ به پهچي وڃن ها. پر نه، سٺو سالن جو سنڌي- ماڻ غدار سنڌي ڪامورڪو رڪارڊ ته خراب ڪرڻو ڪونهي!

پنج ئي آڳريون برابر ڪونهن. ڪن ۾ حيا ۽ ديد به آهي. ڪي فرض شناس، ڪي نر مڙس به آهن. پر مجموعي طور سنڌي ڪاموري جهڙي ڪوتاهه نظر، ڪم ظرف، قوم دشمن ۽ عوام دشمن مخلوق دنيا ۾ ٻي ڪٿ ڏسبي. وري چوندو سدائين "ادا، بس سنڌي آهيون، ويڻا لوڙيون ! سنڌي!

هي منهن ڏيئي ٻن، تون وهه ڪائي نه مرين،
جيئن سي ملير جائيون تو سين سڳ نه ڪن
تون ڪيئن ميڄهان تن، پاڻ ڪونبائين ماريئي!
(شاهه)

مجيد قريشي ۽ چيو ته اسپتال ۾ ٽيسٽن موڪلڻ لاءِ حڪومت جو حڪم به پهتو آهي. ٻن ٽن ڏينهن ۾ موڪليو ميو اسپتال ٽپاس لاءِ. چوڌري شريف ڪمپائونڊر آيو. سنڌ ۽ پنجاب جي جيلن ۾ ڊاڪٽري ۽ جي سلسلي ۾ ٻن ماڻهن جي ڳالهه آهي. هڪڙي بابت رڳو قيدين ڪان ٻڌم. ٻئي بابت ٻڌم ۽ ڪيس ڏٺم به. ڊاڪٽرن ۾ ڊاڪٽر قيدين ۾ هر دلعزيز ٻڌم ڊاڪٽر نور احمد ميمڻ، اسان جي يار امام علي ميمڻ وڪيل جو ڀاءُ. پنجاب ۾ ڪمپائونڊرن ۾ چوڌري شريف جو مٽ نه ڏٺم. جهڙو اٿس نالو تهڙو آهي شريف. ٿورو ڳالهائو. پر اشراف، قابل ۽ هاري ڏڪو. سڄو ڏينهن پيو هلي. چانهه به ڪانه پيئندو. "دير ٿي ٽئيم، قيدي ويچارو بيمار آهي." بهشت ۾ هنن هيترن سارن سند يافته سڳورن بزرگن کان ڪو ڪنڌ پاسو بچيل هوندو ته ههڙا ماڻهو ئي ان جا حقدار ٿي سگهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿيا.

۸۲- ۵- ۱۷ صبح.

ٻہ لمبا سپاهي عرف ملازم اچي ڪڙڪيا آهن. اسٽور ڪيپر جي چٺي آڻي هٿ ۾ ڏني اٿن. اسٽور ڪيپر پنجاب ۾ هڪڙو مستقل جيل عملدار آهي جيڪو هونڊو ٿي ان ڪم تي آهي. چوڏهين پندرهين گريڊ جو هوندو. چٺي انگريزيءَ ۾ آهي، فرمائين ٿو ”سر، ٻہ ميزون ۽ ٻہ ڏوليون توهان جي حوالي آهن. توهان کي فقط هڪڙي ٽيبل ۽ هڪڙي ڏولي رکڻ جو اختيار آهي. گذارش آهي تہ مهرباني ڪري باقي شيون واپس ڪريو تہ پين بي ڪلاس قيدين کي ڏيان چن وٽ ڪجھ بہ ڪونهي.“

ٻاهر چڪر ڏيندي الائي ڪهڙي زماني ۾ الائي ڪٿي ۽ ڪنهن کان، ڪهڙي ماحول ۾ ٻڌل سنڌي زبان تي تري آيون ۽ جهونگاريون رهيون! ڪنهن سٽ جو ڪن ڪنهن جو پڇ:

پاڻ نہ چاڙهون دنيا داري، جنهن کي هوندي تنهنکي هوندي.
ڪاڻ پڇا درويش رکن ٿا، ڪيئي اچن ٿا ڪيئي وڃن ٿا
دنيا جي اي دل بيماري جنهن کي هوندي تنهن کي هوندي.

اهي سنڌون پاڻ صدي پوئتي وٺي ويون. ابراهيم جي اسٽريٽ، مئڪلوڊ روڊ، ڪراچيءَ تي ”نئين سنڌ“ روزاني اخبار جي آفيس. مشتاق ابڙو ايڊيٽر، رسول بخش پليجو، علي محمد مجروح ۽ پيا سب ايڊيٽر. پوءِ رسول بخش پليجو ايڊيٽر ۽ پيا سب ايڊيٽر. پگهار پوري ساري. گهڻو گذر چانہ تي. بک کي وندرائڻ لاءِ علي محمد مجروح پهريائين ايڊيٽر ۽ سچي اسٽاف تان چرچا ڪري ٻڌائيندو ۽ پوءِ ڪلام ٻڌائيندو. پنهنجو ۽ پين جو بہ. جڏهن حالت بنہ خراب هوندي هئي ۽ اڊوانس بہ ڪو نہ ملندو هو تڏهن سرشار عقيليءَ جو اهو ڪلام ٻڌائيندو هو. خدا ڄاڻي ڳنجي مجروح جي ان زنده دلي، خلوص، سچائي، سوز ۽ درد جو زماني هينئر ڪهڙو حال ڪيو هوندو. ڪلام روايتي هوس پر اثرائتو ۽ آواز بہ سبحان الله. سرشار جو پٽ ”نئي- وي ۾ آهي. منظور سخيراڻي سندس هڪڙو ڪلام نهايت اثرائتو ڳائيندو آهي. ست ڪم ڇڏي ٻڌبو آهي. ٻئي گل وري ٽڙيا آهن. صفا سڪي سڙي ويا هئا. زندگيءَ ۾ موت سان وڙهڻ جي ڪيتري نہ سگھہ آهي. ٻنا خوشبوءِ وارا گل بہ هتي وڏي غنيمت آهن. جڏهن پهرين هڪڙي ٻاري هٿي ويا تڏهن مون چيو ”هي چا ٿا ڪريو!“ آءٌ هريل هوس ابوبڪر زرداريءَ جي گلن تي جن جو هو سينٽرل جيل حيدرآباد جي ڪرانين ۾ رهندڙ سياسي قيدين طرفان باقاعدي نگهبان تسليم ٿيل هو. گلاب جا وڏا وڏا خوشبودار

گل، صبح جي پهر ۾ ماڪ جي ڦڙن سان جهنجهيل گلاب جا گل، ابوبڪر ڪان لڪائي چني، لڪائي ڪمري ۾ ڪٿي وجهڻ ۾ ڪيڏو نه مزو هوندو هو!

بقول الهڏني شاه شڪر الاهي لنويءَ جي هاريءَ بڪر جي "سي ڏينهن ٻه سي هئا!"

اخبار اچي ويئي آهي. ارجنٽائين ۽ انگريز بهادر جو جهيڙو اڃا ختم نه ٿيو آهي. نقصان گهٽو ارجنٽائين جو ٿيو آهي. پر صاحب بهادر جي پوزيشن به اها نه رهي آهي. جنگي ٻيڙي ۾ ٻين جي رهبري ڪرڻ وارا ٣ خاص جهاز هئا. انهن مان شفيليڊ ۽ برليئنٽ ويا غرق ٿي. باقي هڪڙو آهي. اخبارن ۾ انگريز سپاهين جي گهر وارين جا اوڇنگارون ڏيندڙ فوٽا پيا ڇپجن. انگريز بهادر ڪٿي خونريزي ڪري قبضو به ڪري وٺي پر هو وري اچي قبضو ڪري وجهن ته! ان لاءِ جنگي ٻيڙو جيڪو روز ڪروڙين رپيا خرچ گهري سو ڪيترا ڏينهن پهرو ڏيندو؟ مطلب ته ٻي جنگ عظيم ڪانپوءِ يوٿارن جي پهريون دفعو رنڊٿي ۾ رولو پيو آهي. امريڪا ۽ ٻيا سرمايه دار ملڪ هوندي سدائين ٻين کي ويڙهائي پاڻ ٻاندر وانگر معتبر ٿي پچاڙيءَ جو فيصلو ڪري جهيڙي وارا ٽپڙ ئي پاڻ کڻي ويندا هئا. هاڻ نين دنيا به چئي ته "انگريز ظلم ٿا ڪن." ته روس ۽ چين به پيا ارجنٽائين سان همدرديون ڪن. بهرحال ڪهڙو به نبيرو ٿئي، هن ڪانپوءِ لاطيني امريڪا ۾ طاقت جو توازن اهو نه رهندو جيڪو اڳ هو. ايندڙ ڏهاڪن ۾ اها ڌرتي سامراج لاءِ ايئن ئي ٽامٽي ٿي ويندي جيئن ايشيا ۽ افريقا ٿي ويا آهن.

اخبارن ۾ سرڪاري ملن جو عورتن خلاف جهاد زور شور سان جاري آهي. اڄ به ملن پاران مضمون آيو آهي. ڏاڙهي ملان باقاعدي مهم پيا هلائين. روز ڪنهن مرد يا عورت جي نالي مضمون ڇپائيندا آهن جنهن ۾ شاڳيون ئي چار ڳالهيون ورجائيندا آهن.

٨٢-٥-١٨ ٻجا ٻه پهر.

هينئر ٺورو سمهي اٿيو آهيان. بدن تي ڦرڙيون ٿي پيون اٿم. اها مصيبت نيو ور سال ۾ پر سال هئي، پر نيو ورسال حيدرآباد سينٽر جي اي ڪلاس ۾ عذاب هئي: هن سال ڏسون.

سپرنٽنڊنٽ جي چور چوري ڪري ويا آهن. ٽي وي پئي ڏنائين ته همراه زيور ۽ ٨ هزار روڪڙ ٻهاري ويا. سپاهين جون ته جام چوريون اڳي ٿيون آهن.

نالي ماتر ورزش ڪبي هئي. اها به ڪجهه ڏينهن ڇڏي ڏني اٿم. اڄ منير جي هاءِ ڪورٽ ۾ شنوائي آهي. هتي جي ٻوليءَ ۾ "حوالات" ۽ سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ "ڪچائي" (ڪيس هلندي جيل ۾ رهڻ واري عرصي جي مجرائي) ملي ته همراه ٻاهر آهي. همراه جو اڌ سال اندر آهي اڌ ٻاهر. سچو وقت ڪن نياپي ڏانهن آهيس. شاڪر شاه ملازم آيو

آهي. مومن آهي. اکيون ايران ۽ عراق جي سرحد تي هلانديڙ جنگ ۾ ڪٽل اٿس. ڪله نيو ڏينهن کان خرم شهر جي لڙائيءَ ۾ خوش خبريءَ جو انتظار اٿس. خوب ڪچهري ٿيندي آهي. عنايت ڏوبي آيو آهي. چي "درخواست لکي ڏي منهنجي دوست ڪي." "يک انگور صد زنبور" وارو ڪم آهي. سيني جون لکڻ جون فرمائشون پوريون ڪجن ٿيون ماڻهو چريو ٿي پوي. ڦاسيءَ جي سزا مليل قيدين طرفان مجيدقريشي اڪثر اپيل لکي ڏيڻ لاءِ چوندو آهي. في الحال اهو ڪم ڪبو آهي. ٻيا فائيل ڏيندا آهن ته پڙهي ڏي ته اسين ڇٽنداسين يا نه. يا صلاح ڏي. هڪڙو ميجر صاحب به زال مارڻ جي ڏوهه ۾ آهي. ان جو فائيل به پڙهڻو پيو ۽ راءِ ڏيڻي پيئي. سندس خيال آهي ته ڪيس ڪجهه به ڪونهي. سيشن خوامخواه ڦاسيءَ جي سزا ڏني آهي. مون راءِ ڏني ته ههڙو خراب ڪيس ٻيو ورلو هوندو. ڪيس تي سخت محنت ٿيڻ کپي. ڏاڍو حيران ٿيو. ريڊيو جا سيل ڪمزور آهن. پر ٻڌان پيو. مجيدقريشي سيلن ۾ نئون ساهه وجهڻ جو نسخو ڪالهه ٻڌائي ويو آهي. اصغر چئي ويو آهي ته منهنجي جمع ڪرايل رقم (پي پي سي) مان نوان سيل خريد ڪري هڪدم موڪليان ٿو. وري پيدا ٿي ڪونه ٿيو. سامان ٻاهران خريد ڪرڻ تي مقرر ٿيل سپاهي آهي. گهوٻيون جام هٿندو آهي. ڇا ڪجي؟ نجر جي "تاريخ پنجاب" کي آٿي اورنگزيب تائين رسايو اٿم. اڄ معتبر مسلمان تاريخن جي حوالن سان اهو پڙهيم ته شيرشاه سوريءَ جي جنرل هيبت خان نيازيءَ سان شيرشاه جي پٽ اسلام شاه لڙائي ڪئي. مرزا حيدر نيازين کي سمبلا جي لڙائيءَ ۾ شڪست ڏني ۽ نيازين جي لڄن کي قيد ڪري "انهن مان ڪن کي مهينن جا مهينا عام ماڻهن اڳيان اگهاڙو رکي سندن نمائش ڪئي ويندي رهي. ڪن کي مجبور ڪري چڪلي جون رنڊيون بنايو ويو." اها هئي مسلمان حاڪم طبقي جي ذهنيت جي هڪڙي معمولي جهلڪ. پر حاڪم طبقي جي پٺن ۽ مڱٽهارن ڪان پڇو ته چوندا "اسلامي حڪومت! الله جا پاڇا!"

جن تاريخن ۾ اهو واقعو بيان ٿيل آهي سي آهن : طبقات اڪبري، تاريخ نظامي، منتخب التواريخ ۽ تاريخ فرشته. سال هو ١٥٥٠ عيسوي. سنڌ ۾ ارغونن جو زمانو.

وهنجي آيو آهيان. ڏسان زڪام ٿئي ٿو يا نه . خبرون هلن پيون. ارجنٽائين ۽ برطانيه وڙهه وڙهان پيا ڪن. خير ظاهر آهي وڙهندا ڪونه. پر خنڪي ٻنهي جي اهڙي آهي جو چڻ هڪ ٻئي مان هٽ ڪيندائي ڪونه. هوڏانهن خرم شهر جو فيصلو اڃان ڪو نه ٿيو آهي. پارٽ ۽ چين جون ڳالهيون پيون هلن. افغانستان بابت ڳالهيون ايندڙ مهيني جنيوا ۾ ٿينديون. اخبارون انتخاب جي جنڊ شيون ڇڏين. سندن لهجي ۾ طنز ۽ تلخي آهي. پارٽي ريڊئي مولانا ستارنيازيءَ واري ان ڳالهه کي ڪنيو آهي ته جنرل صاحب چونڊون ٿو ڪرائي سگهي ته پاڻ بابت عام راءِ معلوم ڪرڻ لاءِ ريفرينڊم ڪرائي. جنرل صاحب چئي ٿو ته اها ڳالهه ئي وساري ڇڏيو. چئي ٿو نئين نظام جو خاڪو پيش ڪندس. ڏسون ته "نڪريءَ کي سور ٿيا، ڄائي ڪوئي!" واري ڳالهه وانگر هن دفعي

ڪھڙي ڪرئي ٿي جاپي!

جي ٽي وي جي رسيد ملي ۽ ليسن لهي ته ٽي وي به ملي. گهڻا ڏينهن ٿي ويا آهن. ميو اسپتال به ويٺو آهي. ٻه مهينا اڳ ڊاڪٽر ڏسي ۽ لکي ويا. اڃا پيون منظوريون اچن. منظوري جيل ۾ مزيدار شئي آهي. تنهن پيري خيرپور ميرس ۾ ڏند ۾ سخت سور پيو هو. گهوڙا گهوڙا ڪيم. هفتي ڪانپوءِ ٻاهران ڏندن جو ڊاڪٽر آيو. لکي ويو ته هنکي اسپتال موڪليو ته ڏند ڪيوش. جيل وارن منظوري لاءِ لکيو. ڇگو موچارو فائل لهي ويو. پٺي ليٽر آيا ۽ ويا. ڪئين سوال جواب ٿيا. "ڏند ڪهڙو آهي؟ ڊاڪٽر آهي يا ڪونهي؟ موڪل تان ڪڏهن موٽندو؟ سکر موڪليون يا نه؟" جيسين آءٌ سنڌ ۾ هوس تيسين اڃا لکپڙهه هلي پئي! متصد اڪثر تنگ ڪرڻ هوندو آهي. ڄاڻي ٻجهي به علاج ٻدران رڳو لکپڙهه جو فائيل لاهيندا رهندا آهن. اڪثر جڏهن ڇهن ٻارهن مهينن ڪانپوءِ منظوري بعد مريض ڊاڪٽر جو منهن ڏسندو آهي تڏهن مريض يا ختم ٿي چڪو هوندو آهي يا بيماري هٽي پوري ٿي چڪي هوندي آهي. ڊاڪٽر وڏي شدمد سان تپاسي لکندو ته "هن کي ڪجھ به ڪونهي. شڪايت فضول آهي!"

جيل جي ڊاڪٽرن جو هڪڙو تڪيه ڪلام آهي "جيل ۾ قدرتي طرح اعصابي ڇڪتاڻ ٿئي ٿي." مطلب ته بيماري ڪانهي رڳو قيد جو هراس آهي.

حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ ٽيو سال شاهه محمد شاهه کي هائي بلڊپريشر ٿي پيو. جيل جو ڊاڪٽر مولانا جان محمد عباسي جو ننڍو ڀاءُ نوراحمد عباسي هو. سيني شاهه محمد شاهه کي چيو ته هو ايندي ئي چوندو ته "اهو جيل جو اثر آهي!" يا چوندو ته "مونکي پاڻ اها شڪايت آهي!" ڊاڪٽر صاحب اچي ڏاڍي غور سان تپاس ڪئي. پوءِ تمام همدردي سان چيائين "جيل ۾ ايئن ٿئي ٿو. آخر جيل آهي. مونکي پاڻ ..." بس پوءِ ته تماشو ڏسڻ وٽان هو. مون گهڻو ئي جهليو پر شاهه محمد شاهه هڪڙو اڳي ئي بلڊپريشر جو مريض ٻيو اهو طعنو سو ڪٿان ٿو جهلجي؟ وڏو ڏچو ٿي پيو. ڊاڪٽر صاحب وچي رپورٽون ڪيون. رزلٽ اهو ته قمرالزمان ڪراچي ٽرانسفر، شاهه محمد شاهه کنهن ٻئي پاسي.

پنج ٿي ويا آهن، چڪر ڏجي.

ڪله همراهه ٻئنڙي سيلن جي عمر وڌائڻ جو نسخو ڏسي ويو. اڄ ان تي عمل ڪري پراڻن سيلن کي نوبنو ڪري ريڊيو ۾ استعمال ڪرڻ جو تجربو ڪيوسين. امير چالو سيل ڪڍي پراڻا نوبنا تيل سيل وڌا. پر ريڊئي "چون!" به ڪانه ڪئي. لاچار تجربو ڪامياب ته سمجهي وري اهي چالو سيل وڌاسين جن تي هليو پئي. ته انهن تي به نه هلي! تڏهن سمجهيم ته اميرسيل بدلائيندي ڪا اهڙي ليٿڙ ڏني اٿس جو متيون منجهي ويون اٿس. امير کان پڇيم چي "مون ته ڪجھ به ڪو ته ڪيو!" مس مس ريڊيو موٽي مليو سو به بند ٿي ويو! مٿان جواب اهو ته "مون ته ڪجھ به ڪونه ڪيس!" هي امير

قدرت طرفان مون لاءِ قيد ۾ ٻيو قيد ٻنائڻ لاءِ موڪليل ٿو ڏسجي. جنسي عذاب آهي. اٺين جو ڳهوڻو سوال پڇيس ته ٻوڙي وچي رنڊٽي ۾ گهڙي، پيٽ ڏانهن منهن ڪري، ڪنڌ هيٺ ڪري، پڻ پڻ ڪري چڙهندو. اهو ٿيو سوال جو جواب! سڄو ڏينهن ماٺهو پيو ڪتي وانگر پونڪي ۾ هن جي ڪن تي جونئن به ڪا نه سرندي. اول ته ٻڌندوئي ڪو نه، جي ٻڌندو ته هڪڙي ڪن ۾ آيو ته ٻئي مان نڪتو. اهو عذاب مڙهيو به مون پاڻهي پاڻ تي آهي:

١٩-٥-٨٢

سوا ڏهه ٿيا آهن. نمبردار ريڊيو لهرائڻ ويو آهي. هتي جيل ۾ ريڊيو ٽي وي ٺاهڻ جو ڪارخانو آهي. ڪنيار خانو به آهي. هتان گهڻا قيدي سٺا هنر پرائي ويندا آهن. خاص ڪري ريڊيو ۽ ٽي ويءَ جو ڪم ڪين ٻاهر ڪم ايندو آهي. قالين جو ڪم ته رڳو آفيسرن جي گهرن لاءِ مفت جا غاليچا تيار ڪرائڻ لاءِ ٿيندو آهي. ڪنهن قيديءَ کي ماري ماري خون ڪري ڇڏيائون. اتفاق سان ڪا دانهن ٿي. اتفاق سان انڪوائريءَ جي ڳالهه ٿي ته ٻه غاليچا هن کي، ٻه هن کي. ڪم ٺيڪ ٿي ويو. جيل جو لهيل سامان گهٽي پاڳي جيل وارن جي ڪڌن ڪرتوتن کي لڪائڻ لاءِ مٿين کي رشوت ڏيڻ لاءِ ڪم ايندو آهي. ماستر اڄي ڪالهوڪي پاڪستان ٽائيمس ڏيئي ويو آهي. "اڄوڪي پڙهڻي هجي ته پنهنجي گهرائيو" اخبار انگريزي آهي. هڪڙي سا پهرين مٿي پڙهجي، پوءِ ميجر صاحب پڙهي، پوءِ ٻين کي ملي. سو ٻه جي ڪو هر ويرو ڏڏو ڪري ته هونئن هتي ماڻهو سکيا آهن، هر ڪو پنهنجي اخبار گهرائي. ڦاسي گهاٽ ۾ به ٻه چار اخبارون گهرائيندا آهن. ڦاسي گهاٽ ۾ ڪجهه جيترا بي ڪلاس وارا آهن. هينئر امير ڪان پڇيم "نمبردار ڪٿي آهي؟" چيائين "هتي." چيو مانس "سڏ ڪرينس." چيائين ته "ريڊيو لهرائڻ ويو آهي." پڇيومانس "تو جو چيو ته هتي آهي"؛ چيائين "اهو ته تو مون لاءِ پڇيو ته ڪٿي آهين؟ مون چيو ته هتي آهيان". ٻاهرين دروازي کلڻ جي "چون!" "چون!" ٿي آهي. نمبردار کي ته ريڊيئي سان گڏ ڪونه واپس ڪيو اٿن ته وڃي اسسٽنٽ (جيلر) جي چئني ولي اچ ته پوءِ ڏسهيون!

ڦرڙين ڪڙي رات هڪ بجي تائين ننڊ ڪانه آئي. انسيدال گوريءَ جو چوٿون حصو کائيندو آهيان. اڄ به کائي ڪونه سگهندو آهيان. رات اڄ ڪاڏيم، تڏهن به ننڊ ڪانه آئي. اڄ ٻيو ڪاڏم ته به خير! نيٺ آڌيءَ رات ٻي سڄي ڪاڏيم تڏهن ننڊ آئي. صبح جو وهنجڻو آهيان. ڏسون ته زڪام ٿئي ٿو يا نه. هونئن نڪ ۾ تيل جا ڦڙا وجهڻ شروع ڪيا اٿم ته زڪام گهٽ ٿيو ٿئي. حجام سوير وار لاهڻ لاءِ اچي ڪڙڪيو. چيومانس "ٻارهين بجي اچجان". هڪڙو پاءُ ڦاسي گهاٽ ۾ آهي، ٻيو جنم ٽيپ ۾. سڀ کي ٻه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنم ٽيپ. قريشيءَ منٿ ڪئي ته هنن کي سپريم ڪورٽ لاءِ اپيل لکي ڏي. مون ڏهه پندرنهن ڏينهن محنت ڪري چڱي اپيل لکي ڏني. هاڻي جيل ۾ ڳالهه هلي وئي آهي ته ”ڪولي ٽٽي وئي. ڦاسيءَ جي سزا ختم ٿي وئي. ۽ هنن جي سزا يا صفا ختم ٿي ويندي يا نالي ماتر ٿي ويندي!“ بهرحال هائيڪورٽ جو فيصلو مون کي بيحد سطحي ۽ غلط لڳو. مون پنهنجي اصولن موجب ان تي ايتري محنت ڪئي آهي جيتري ٽيهه چاليهه هزار ۾ ولي ڪجي. شايد هنن جو ڪجهه پلو ٿي وڃي. مون اڄڻ شرط اعلان ڪرايو ته مونکي ڪيسن ۽ اپيلن لاءِ ڪير به نه چوي. جو ته قيدي ويچارو بيمار وانگر پاڻئي ته من پائيءَ جو نفعو ٿئيم. ڪن کي خواهه مخواهه مڙيئي ڪنهن بيروزگار ڊاڪٽر يا وڪيل کي ڏنڏي سان لڳائڻ جو شوق. پراڻا ڪن وقتن جا قصا ڪولي وهندا. ان ڪري مون وٽ رڳو واقعي ضروري ۽ منهنجي ڪرڻ جا ڪم ايندا آهن. اڪثر قريشي موڪليندو آهي. هن وقت هڪ سپريم ڪورٽ لاءِ اپيل ۽ هڪ هائي ڪورٽ لاءِ اپيل تياريءَ هيٺ آهن. ڪتاب ڪونهي. ماڻهو پاڻ روبرو ڪونهي جو پاڻ پنهنجي نموني ڪيس هلائي. مڙيئي آهن اونداهيءَ ۾ چاڙپ هڻڻا. تن ۾ وس وڏو ٿو ڪجي. پڙهڻ لاءِ ڪتاب ڪجهه چڱا پيا آهن. ڪيترن ڏينهن کان پنهنجي پئسن تي امن ۽ مسلم اخبارون گهرائڻ لاءِ جدوجهد پيو ڪريان. (جيل ۾ سٺي ڊاڪي لاءِ به اهڙي جدوجهد ڪبي آهي جڻ امريڪا روس سان جنگ لاءِ تياري پيو ڪري.) پر سهي جون ٽنگون ٽن مان چار نه ٿيون ٿين. هتي هڪڙي سهولت آهي. جيل جي گيٽ وٽ هڪڙو دوڪان آهي. قيدي اتي پنهنجا پئسا جمع ڪرائي ڇڏيندا آهن ۽ پوءِ اتان آهستي آهستي سامان گهرائيندا رهندا آهن. هتي اڪثر ماڻهن وٽ پنهنجو ٿورو ٿورو ڪاڏي پيتي جو سامان آهي ۽ اڪثر پنهنجو پاڻ رڌيندا آهن. رڳو لنگر تي نه ٿا ياڙين. دوڪان وارو به گهوبيون گهڻ ٿو هٽي. ان ڪري دانهن ڪا نه ٿو ڪرائي. ان ڪري سيني جو ڪم آرام سان پيو هلي. ظاهري طرح هر ڳالهه جي بندش آهي. بلڪ رپورٽ ٿيندي آهي ته بدل چور کي ٽڪا ضرور لڳندا. سنڌ جي جيلن ۾ جو قيدين کي دورن وانگر علي الحساب ڪٽي سگهبو آهي. تيئن هتي گهٽ آهي. هتي سپرنٽنڊنٽ نالي ماتر ڪيس هلائي مقرر ٽڪا لکندو آهي لڳندا. هوئن به ٿئي ٿو پر گهٽ. قيدين کان رشوت جو هتي يعني هن جيل ۾ هن سپرنٽنڊنٽ جي دور ۾ چالو گهٽ آهي. اقربا پروري ۽ ٽولي بازي به گهٽ آهي. ان ڪري سپرنٽنڊنٽ جو رڳو ڏهڪاءُ نه پر وقار به آهي. معافيءَ واري ڏينهن جائوٽي ڪونهي. (البت مائي ڪرڙي تي بڌجيس. ان جي اڳيان نه ٿي هليس) پر سيني کي خبر آهي ته سختي پيدا گيريءَ لاءِ ٿو ڪري. باقي بيو مٿيون حساب ته خير هلڻو آهي. لکن جو عالي شان بنگلو نهي پيو.

اڄ الائي جو بڪ لڳي آهي. چڪر ڏئي آيو آهيان. ماني ڪاڏي اٿم. ڇانهن پيئڻ ۽ رات انسيدال گورين ڪائڻ ڪري ماني نيڪ ڪا نه ڪاڌيم. ڦاسي گهاٽ جو نمبردار رمضان آيو آهي. هڪ رسالو ڏئي بيو ڪٽي ويو آهي. اهو به پڇڻ آيو آهي ته مون ڦاسي گهاٽ ۾

پيل انجنيئر خالد جاويد جي هائي ڪورٽ ۾ موت جي سزا خلاف اپيل جو فائيل پڙهي ڪا راءِ قائم ڪئي آهي يا نه. امير چئي ٿو ته ” بدڙ وڏا بٽيا هي. بارش هوسي. پاڻي رکيا اي ڪُروڙي (گرڙي) ڪرلئو.“ ڪروڙي ڪري آيو آهيان. لوڻ ۽ لسڻ پيل ۽ پاڻيءَ سان. سال ڏيڍ کان ڪندو اچان. گوڙ پئي ٿئي. امير وارا بدڙ (بادل) به آهن. جهڙالو ڏينهن آهي. چوٿين پنجين ڏينهن جهڙ ٿيندو آهي ۽ ٻن ٽن ڏينهن تائين هلندو آهي. ڪيس پڙهان نه ته ڏاڍي جي بيچيني ۽ پڇ پڇ مون کي چين ڪرڻ ڪا نه ڏيندي. ريڊيو نهي آيو آهي. امير واري ڳالهه سچي ٿئي. پاهر بدڙ باهه پاريو بيٺا آهن. اها بارش رکي رکي ڏينهن جا ڏينهن هلندي. گوڙ جو نڪاءَ آهي.

باهه پارڻ واري ڳالهه نياز همايونيءَ جون سٽون ياد ڏياريون آهن:

جهوري ويون جهڙاليون، الا،
شل ڪا ٻاهه لڳي برساتين کي!
ماٿهو مرڪن مينديءَ گل جان
مکڙا تن جا ڪيسوءَ ڦل جان
پنهنجون اکڙيون آليون، الا،
شل ڪا ٻاهه لڳي برساتين کي!

رات جا ڏهه ٿيا آهن. وهنجي، پائوڊر هڻي اچي ويٺو آهيان. ڏسان ته زڪام ٿئي ٿو يا نه ۽ ننڊ اچي ٿي يا نه . . اردو سروس لڳل. فرمائش هلي پئي. سويل حيدرآباد تان فرمائش هڻ چڙهي. عابده منصور جو ڪلام پئي ڳايو. پشتو ڏن ۾ سنئين سادي ڏن هئي. عام طرح عابده ساديون گهٽ ڌنون ڳائيندي آهي. بهرحال گهٽي زماني کان پوءِ عابده جو نئون ڪلام ٻڌم. خوشي ٿي.

زندگيءَ ۾ صحيح چونڊ به ڪاميابيءَ يا ناڪاميءَ ۾ وڏو پارٽ ادا ڪري ٿي. ڪنهن ماڻهوءَ ۾ ڪهڙو گڻ آهي؟ ان جي استعمال جو صحيح طريقو جاءِ ۽ حالتون ڪهڙيون آهن اها چونڊ ڪرڻ تمام وڏي ڳالهه آهي. بهترين لياقت غلط هنڌ تي استعمال ڪرڻ سان سچي لياقت زيان بلڪ خوار ٿي سگهي ٿي. مثلاً ريڊيو وارا اڄڪلهه سهٽي نموني ڳايل زرينه جو مشهور لوڪ گيت ” مور تو ٽلي “ ڪي روبينه کان رڪارڊ ڪرائي روز اهو پيا نشر ڪن. حالانڪ هن جا سٺا ڪلام پيا آهن. نورجهان کان سنڌي ڪلام ڳارايائون ”اي هوا آئون چو نه نچان!“ ڪيترا فلمي سنڌي ڪلام غير سنڌي ماڻهن جا لکيل آهن جنجي ٻولي به غلط آهي. مطلب ته هڪڙو بيهودو مذاق آهي سنڌي فلم جي نالي ۾. واهيات ڪهاڻيون ۽ واهيات گانا ڏئي پاڻ به پيا فاقا ڪن ۽ سنڌي فلمن کي به پيا خوار ڪن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فلمن جي ڳالهه نڪتي آهي ته منهنجي خيال ۾ فلمي ڪهاڻيون مختصر ڪهاڻي لکندڙن کان لکائڻ ڀل آهي. هنن جو دماغ ننڍڙا جزا ڳوليندڙ محدود سچائيءَ تي سوچيندڙ ۽ "جونئن مان پٽا ڪڍندڙ" ٿئي ٿو جيڪو فلم لاءِ بيڪار آهي. فلمي ڪهاڻي اهڙن کان لکائجي جيڪي ناول نويس ۽ داستان گوئن وانگر گهڻن ڪردارن، وڏن واقعن ۽ وڏن پيچيدن پلاٽن کي سپ طرفي نموني وڏي پيماني تي سوچي ۽ نڀائي سگهن. ٻيو ته گانا لکندڙ ماٺو هڪڙو ته سڪٿو تڪبند نه هجي ٻيو ته شوخ، چست، آسانيءَ سان سمجهه ۾ ايندڙ ۽ جلد اثر ڪندڙ ڪلام به لکي ڄاڻي. سنڌي فلمن جا گانا اهڙن شاعرن کان لکايا وڃن جيڪي انهي ڏانو جا هجن.

مثلاً امداد، استاد، مجروح، سائل، تاجل ۽ ٻيا. خاص ڪري استاد بخاريءَ کي موقعو ملي ته هو سنڌي فلمن ۾ ساحرلڌيانويءَ جون سکون لاهي سگهي ٿو. ريڊيو ٽي وي جي به درجن کن بهترين ڳائڻ مان چونڊي انهن کان ڳارائجي ۽ ڪهاڻي به ڪنهن سٺي ناول نويس کان مثلاً سراج کان لکائجي ته ڪوبه سبب ناهي ته سنڌي فلمون سنڌي فنڪارن جي زور تي خوب ڪامياب نه ٿين ۽ خوب پئسا نه ڪمائين ۽ سنڌي فلم انڊسٽري به هڪ ڪامياب صنعت نه بنجي وڃي. واهيات ڪهاڻي، واهيات گانا، واهيات ڌنون، جاهل ڊائريڪٽر ۽ تنهن کان چٽ پروڊيوسر. "اگهاڙا هليا آهن بکين وٽ ته هلو عيد ڪنداسين." پوءِ ڪاوڙ سنڌي ماڻهن تي ته سنڌي فلمون ڪامياب ٿا ڪن.

ياد پيم ته پٽ شاه واري ڳائڻي خورشيد بيگم جو آواز هڪ حد اندر ڪمال جو آهي. ان جو فائدو ڪونه ورتو ويو آهي. مردن ۾ به ڪي واقعي طبيعت ٿا خوش ڪري ڇڏين. اهڙن رڪارڊ ٿيل سنڌي ڪلامن جو تعداد ڪافي گڏ ٿي ويو آهي جيڪي روح کي راحت ڏين ٿا. رڳو منهنجي پسند جا ڪلام ٿي سؤ کان ڇڙهي ويندا. قرةالعين حيدر جو ناول "آخرشب ڪي همسفر" جو پهريون باب پڙهيو اٿم. هاڻ ٻيو ٿو پڙهڻ شروع ڪريان. عام طرح سنڌي فلمن کان سنڌي ريڊيو ۽ ٽي وي تي رڪارڊ ٿيل گانا تمام گهٽا اثرائتا ٿين ٿا. فلمي گانن جي گهٽائي نسورو گند هوندو آهي. پر پهرين اها ڳالهه نوٽ ڪريان ته هندستان ۾ فلمي ڪهاڻيون لکڻ جي هڪڙي فرم آهي. "سليم جاويد" جيڪا هڪڙي فلمي ڪهاڻيءَ جا گهٽ ۾ گهٽ به لک رپيا وٺندي آهي! تنهن ڏينهن اميتاب بچن به پنهنجي انٽرويو ۾ انهيءَ ڪهاڻيڪار فرم جي ڪهاڻين جي ساراهه جا ڍڪ پريا هئا.

٢٠ -٥ -٨٢

پيدڙا فريده خانم لاهور تان پيئي ڳائي. پر ڏن اڪثر ساڳي اٿس. ڪلام خاص ڪونهي. هوتئن مونکي سندس آواز وڻندو آهي. رات وري پهريون پهرو منير جو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

امير اشارا پئي ڏنس. پڇيو ماڻس: ”ڇا ڳالهه آهي؟“ چيائين ته ”لهندي پير هن مين کا (کهيا) پير لهندي نه کر.“ ٻنهي کان پڇيم: ”جنهن پاسي سج ايرندو آهي ان کي ڇا چئو؟“ منير جيڪو سيالڪوٽ پاسي جو آهي تنهن چيو ”چڙهدا“ امير جيڪو چناب جي ڪچي جو آهي تنهن چيو ”ايرندا“. اتر ڏانهن اشارو ڪري پڇيم ”ان کي ڇا چئو؟“ منير چيو ”پهاڙ“ امير چيو ”پربت“ دل ۾ چيم: ”اسان جي ڳوٺ پاسي ڪيترا ماڻهو اتر کي جبل ۽ ڏکڻ کي سنڌ سڏين. موٽ ۾ وري پڇيو ”ڏکڻ کي؟“ منير چيو ”ڏکڻ“ ۽ امير چيو ”ڏکڻ“ باقي الهندي کي ٻنهي لهندو سڏيو. جيئن اسانجي ڪلاسيڪي سنڌي شاعريءَ جو لهجو ڏکڻ سنڌ جو يعني لاڙي آهي تيئن پنجاب جي ڪلاسيڪي شاعريءَ جو لهجو وري لهنڌي (الهنڌي پنجاب) وارو آهي. پنجاب جا لوڪ داستان هير رانجهو، سهڻي ميهار، سهتي مراد، مرزا صاحبان به لهندي جي علائقي جا داستان آهن ۽ سنڌن ٻولي اها آهي جنهنکي سرائيڪي سڏجي ٿو. بابا فريد، شاه حسين، بلي شاه ۽ سلطان باهو جي ڪلام جو لهجو به لهندي وارو آهي. بهرحال هاڻ سرائيڪي ۽ پنجابي هڪ ٻئي تي تڙاڪٽيو بيٺيون آهن. ڪي پوٺوهاري به چون ۽ لکن ٿا ته سندن ٻولي هڪ مستقل ٻولي آهي. ڏوگري به جدا ٻولي ليکجي ٿي ۽ ان ۾ جدا پروگرام ايندا آهن. پنجابي دانشور ڏوگريءَ کي به سرائيڪي ۽ پوٺوهاريءَ وانگر پنجابيءَ جوئي هڪڙو روپ ليکرائين ٿا. سرائيڪيءَ جي جدا مستقل ٻولي هجڻ واري ڳالهه ته خير هاڻ چنگن چڙهي ويئي آهي. مزو اهو آهي ته سرائيڪيءَ جي حامين کي سرڪاري ”قومي“ ٻوليءَ جا علمبردار به پٽ لپري ڪانئن سرڪاري ٻوليءَ جا ڳڻ ڳارائين ٿا. هوڏانهن پنجابي اديبن کي سرائيڪين خلاف به پڙڪائين ٿا. ”چور کي چئجي ته چوري ڪر ۽ ڌڻيءَ کي چئجي ته گهر سنڀال.“

سياسي، انتظامي ۽ اقتصادي حالتن به سرائيڪي ڳالهائيندڙن کي پنهنجي ٻوليءَ لاءِ ۽ ان جي وسيلي پنهنجي الڳ شخصيت تسليم ڪرائڻ لاءِ ويڙهه ڪرڻ تي مجبور ڪيو آهي. ان پيچيدي مسئلي کي چڱيءَ طرح سمجهڻ ۽ تسليم ڪرڻ ۽ ان کي سرائيڪي عوام جي حق رسي، سڄي پنجاب صوبي جي پورهيت عوام جي اتحاد ۽ سڄي ملڪ جي پورهيت عوام جي فائدي ۾ حل ڪرڻ جي ضرورت آهي. قوميت لاءِ ٻولي اهم عنصر آهي. پر رڳو مادري ٻوليءَ جو فرق ڪنهن قوم جي اتحاد کي ختم نٿو ڪري. مادري ٻوليءَ جي فرق هوندي به قوميتون ٺهيون آهن ۽ قائم رهيون آهن. شرط اهو آهي ته سڀني کي گڏيل قوميت مان فائدو پهچي، ”ڪنيو ڪاٺي فقير لئيون جهلي پولڙو“ وارو ڪم نه ٿئي.

١٢ بجا ڏينهن. ماني ڪاڌي اٿم. جالندر اسٽيشن. ”ر“ (رمضان مقدم. ڪيس مون سان ملڻ کان منع هئي مٿان ڪري نه پوي) هاءِ ڪورٽ جي اپيل بابت راءِ پڇڻ آيو. سڀاڻي لاءِ چيو ماڻس: ڪله کان ولني ڳچ وقت ان فائيل کي پڙهيو ۽ مٿس ڪم ڪيو اٿم.

One foot up and one foot down,
That is the way to london town,
To see the king in his golden crown.

ون فٽ اپ اينڊ ون فٽ ڊائون،
ديٽ از دي وي ٽو لنڊن ٽائون،
ٽوسي دي ڪنگ ان هز گولڊن ڪرائون!

ننڍپڻ ۾ الائي ڪهڙي زماني ۾ اسڪول ۾ ياد ڪيل اهي انگريزي بيت جون سٽون اڄ چڪر ڏيندي اوچتو ياد آيم.

(هڪ پير مٿي، ٻيو هيٺ،
لنڊن شهر جو رستو اهو پيو وڃي!
بادشاهه کي سندس سوني تاج سان ڏسڻ لاءِ،
وڃڻو اٿو ته اهو رستو وٺي وڃو)

سلطان باهوءَ چيو آهي:

دل دريا سمندرون ڈونگهي
ڪون دلان ديان جاني؟

(دل جا درياهه سمنڊن کان به اونهان ٿيندا آهن
دلين ۾ پيل ڳالهين کي ڪير ٿو ڄاڻي؟)

تحت الشعور جي سمنڊ جي تري ۾ الائي ڪهڙن زمانن جون الائي ڪهڙيون ڪهڙيون ڳالهيون، يادون، امنگون ۽ خواهشون پيون آهن جن مان ڪي ڪڏهن اوچتو بي اختيار ٻڙڪو ڏيو ٻاهر نڪري اچن. ڪي ته شايد ماڻهو پاڻ سان قبر ۾ ڪٺي وڃن ۽ پاڻ سان به انهن جي وجود جي سچي نه ڪن. عام ماڻهو پاڻ سان سچي ڪڏهن ٿو ڪري سگهي؟ ماڻهوءَ جي اندر ۾ جيڪي خيال، اڌما، خوف ۽ انديشا لڪل آهن سي جي سڀ ڪڏي ڪٺي شعور جي ٿلهي تي رکي ته جيڪر انهن سيني کي ڏسي چريو ڪونه ٿي پوي! انهن ابتڙن جي پاڻ ۾ ٽڪراءَ مان جيڪي ڌماڪا ٿيندا تن کان پوءِ ڪنهنجي شخصيت سلامت بچندي؟ منهنجي پراڻي ڊائريءَ ۾ جان گارڊنر جي هيءَ ڇوٽي نوٽ ٿيل آهي:

"ڊانائيءَ جي شروعات پاڻ سڃاڻڻ کان ٿيندي آهي. گهڻن ماڻهن لاءِ دانا ٿيڻ جو سوال پيدا ئي ٿو ٿئي. ڇو ته ماڻهو جيئن جيئن وڏو ٿيندو وڃي تيئن تيئن هو پاڻ کي فريب ڏيڻ ۽ پنيلائڻ جي فن ۾ پڙ ٿيندو وڃي ٿو. اڌ عمر تائين رسي اسان مان گهڻا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماڻهو پنهنجو پاڻ کان پڳل ڪامياب، مغرور ۽ روپوش ٿي وڃن ٿا.“

ماڻهوءَ کي جسماني ۽ سماجي مجبورين، عادتن، اڻ چاڻاين ۽ بزدلين جي هڪڙي چابڪ پرجيو وجي ۽ پوءِ هو چاڪيءَ جي اٽ وانگر پيو وهي، پيو وهي، پيو وهي، تان جو هڪڙي ڏينهن نيٺ چابڪ ڪنيو وجي ۽ هو پٽ تي ٿهڪو اچيو ڪري.

ان وچ ۾ هو پنهنجي پر ۾ وڏا ٽپ ۽ چال ڏو ڏي، وڏا ڪم ڏو ڪري، وڏا چيٽ پٽن سان هٽي ٿو. پر ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن آخر ڪيس ٿورو شڪ پئجيو وجي ٿو ته زماني جو ميلو گهمندي ڪيز سندس ڪيسو ئي ڪو نه ڪٽي ويو آهي! ڳچيءَ ۾ هار پيا آهن، هٿن ۾ زانديڪا آهن، چپن تي ميلي جي مرڪ آهي پر دل جو ڪيسو ڪٽيل آهي!

ميلي ۾ تون تنها تنها، ڪنهن کي ڳولين ٿو.
اک ۾ ڳوڙها، هٿ ۾ گجرا، ڪنهن کي ڳولين ٿو!
(اياز)

اِهي ته اُهي جيڪي ويل شيءِ جو وچائجڻ قبول ڪري ان کي وري هٿ ڪرڻ لاءِ ڳولا ڪرڻ جي ”فضول“ جرئت ۽ جاکوڙ ڪن ٿا. گهڻا، ”قابل“ ۽ ”ڪامياب“ زماني ساز ته مڃين ئي ٿا ته ڪي هو جو ويو. هو چون ٿا ”سڀ ٺيڪ ٺاڪ آهي. اسان ته پاڻ هي هٿ ڪيو ۽ هي لڌو!“ پڇاڙيءَ جو هو شاه شاهوڪاريءَ پاڻ کي مڃايو وڃن ”واقعي سڀ ٺيڪ آهي. ڪجھ به ڪونه ويو.“ ۽ پوءِ هو ماڻهپي جا موتي زماني جي بازار ۾ وڃايو، ڦرجيو ڪنگال ٿيو سواءِ سچين مرڪن جي، سواءِ سچن لڙڪن جي، سواءِ طاقتور پيارن جي، نفرتن ۽ پڇتاون جي، گهاٽي ۾ ٻوڙندا، پاڻ کي ”ڪامياب“ ظاهر ڪندا، سهڪندا سهڪندا ختم ٿيو وڃن ۽ پنيان پاڻ جهڙا ڇٽيو انهن جي اڪين تي ڪوپا چاڙهيو، ٺاهي ٻڌيو، انهن کي ساڳئي يا نئين گهاٽي ۾ روان ڪريو وڃن، ۽ گهاڻو هلندو رهي ٿو- ٿورو طبقن جي چاڪيءَ جي ڪامياب الن هٿان هلندڙ ظالم ۽ واهيات سماج جو گهاڻو.

دنيا ۾ ڪهڙيون به تبديليون اچن، چيٽ پٽن سان لڳن، نيون هوائون لڳن، نيون مندون اچن، وسون ٿين، ڪيچ پڇي پون پر زماني ساز اُنن لاءِ اهي ڪوپا، اهو پيچرو، اهو گهاڻو! ”پڇي پري ٿيو! اسين ڪامياب آهيون. اسين ئي ڪامياب آهيون.“

ڏُريان ئي ڏار جي، وڏي وڻ جدا ڪيا
تن سُکن ڪهڙي سار، ته ڪِئي اُنا مينهن مليرتي؟
(شاه)

سمهڻ جي ڪوشش ڪيم پر ننڊ نہ آئي. پاڙ ۾ چڱو وڏو ٽولو آرايل سبب هونئن بہ ننڊ دير سان ئي اچي. ڏينهن جو سمهڻ تہ رات جو اُچا بہ دير سان ننڊ ايندي. ”آخر شب کي هم سفر“ پڙهيم. ايا تہ ليک پيو هلي. اڳتي ڏسون تہ ڪيڏانهن ٿي منهن مٿو ڪريس. ڪنهن سوليءَ ڪنڌي جي اميد تہ هن طبقي جي ماڻهن مان گهٽ رکبي، پر وري بہ متان پلجي پئي.

ايران، عراق ۽ برطانيہ ۽ ارجنٽائين اچا هڪ ٻئي ڪي نرا ڏيو بيٺا آهن. اڪانامسٽ کي عراق جو ڏاڍو فڪر آهي. چئي ٿي تہ ”من ان جي ڪري مصر عربن ۾ وري مقبول ٿئي.“ چئي ٿي تہ ”مصر ڏهڪي ڏني آهي تہ ايران گهٽي گهٽي ڪئي تہ اسين خاموش نہ ويهنداسون.“ هوڏانهن سعودي عرب ۽ ٻيو سڄو اسلامي عرف آمريڪي سامراج جو چاڙتو ٽولو سعودي عرب جي اڳواڻيءَ هيٺ مصر کي واپس عرب برادريءَ ۾ شامل ڪري پنهنجو ڊالر پرست ڌڙو مضبوط ٿو ڪرڻ گهري ۽ امريڪي، اسرائيلي رجعت پرست جاگيردار نام نهاد اسلامي ٽولي جي عوام دشمن، سامراج پرست سياست کي عرب جي سامراج دشمن جمهوريت پسند عوام تي مسلط ٿو ڪرڻ گهري. پر ايران ۽ سامراج دشمن عرب عوام ۽ حڪومتون ان ٽموريءَ جي منافق ۽ مڪار سياست کي مڪمل طور ڪامياب ٿيڻ نہ ڏين.

جنگ اچ اڪانامسٽ سان گڏ هندستاني انگريزي اخبارن جا انگريزي مضمون بہ نقل ڪري ڏنا آهن. هڪڙو هندستاني سنارتڪار ايس. اين. چوپڙا پنهنجي مضمون ۾ لکي ٿو تہ ”پاڪستان پاڻئي ٿو تہ جنگ نہ ڪرڻ جو معاهدو ڪري مُفت ۾ سڀڪجھ حاصل ڪريان ۽ اڳلي در کي سڪٽين ڳالهين تي ٽارڪايان.“ اهو بہ لکيو اٿس تہ ايران پاڪستان کي منجهائي وڌو آهي. هن موجوده حڪومت کي ”پنهنجي زندگيءَ جي نماشام تي پهتل، سخت دباءَ هيٺ آيل، مطلق العنان حڪومت“ ڪوٺيو آهي ۽ ڏانهس ڪجھ نفسياتي ترمي ڊيڪارڻ جي سفارش ڪئي آهي. صحافي گرڙي لال حسين ٽائيمس آف انڊيا ۾ لکيو آهي تہ ”هندستان هاڻ هڪڙي علائقي جي سربراهہ طاقت آهي. ان ڪي نہ روس اڳيان للو چپو ڪرڻ گهرجي نہ امريڪا اڳيان. ڪيس ٻنهي جي ايڏي پرواهہ ڪانهي جو هر وير و ٻنهي سان پنهنجي هڪجهڙي وفاداري ثابت ڪندو وتي. ڪيس گهرجي تہ منجهائڻ جيڪو هندستان کي گهٽو گهري ان جو اوترو خيال رکي. جيڪو پاڻ کي چڪي تي رکي اهو پل پنهنجي گهر خوش هجي.“ هن لکيو آهي تہ ”١٩٧١ع ۾ پاڪستان بہ ٽڪر ٿيو ۽ هندستان ۾ اناج جي کوٽ ختم ٿي. ان جي کوٽ ۽ پاڪستان ٻئي هندستان لاءِ موتمار مصيبتون هيون جنهن ڪيس روس ۽ امريڪا جو محتاج بنائي رکيو هو. هاڻ هندستان پنهنجي پيرن تي آهي، وڏي طاقت آهي ۽ ڪيس ان حساب سان دنيا ۾ هلڻ گهرجي. سندس گفتگو صاف هجي ۽ گهٽي مِٺ مِٺ ڪرڻ جي پاليسي ترڪ ڪرڻ گهرجيس.“ مطلب تہ هڙاهہ پوليون ئي اور پيا ڪن!

هيڏانهن اچ اخبارن ۾ آيو آهي ته غير جماعتي چونڊون ٿينديون. مارشل لا رهندو. صدر محترم به بدستور صدر رهندو. سبحان الله! فَبِاَيّ اَلآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِبَان. (اجا پلا پنهنجي رب جي ڪهڙين نعمتن کان انڪاري رهندا ايندا؟) مطلب ته "يا سچ ڪٿي يا ٻچ ڪٿي." وچ واري ڳالهه ٿيڻي ڪانهي. يارن جو ڏوهه ڪونهي. پرياڻ به ڪي پڇڻ وارا آهن يانه؟ هي مال خزانا هٿيار پنهوار ان لاءِ ته ڪونه ڏنا اٿن ته اوهانکي جڏهن وڻي تڏهن مال پاڳين جي حوالي ڪري گندي ڪلهي تي رکي ٿيو راهي! ويچارو ويٽنام وارو ٿيو، ڪمبوڊيا وارو لان نول، ايران وارو شاهه ۽ ٻيا به ته آخر هئا. بنهه مٿان وري وين تڏهن به پڇاڙيءَ تائين به ٻي ٻولي ڪا نه ڪيائون. سامراج جي سونپيل ڊيوٽيءَ تي پورا رهيا. تان جو جڏهن آخر مٿان موڪل ملين تڏهن عزت آبروءَ سان موڪلائي چوڪلائي وڃي آمريڪا ۾ پنهنجن نون ڪکن پيڙا ٿيا. حياتي قدرت جي وس آهي. شاهه ويچارو موڪلائي ويو. باقي ٿيو ۽ لان نول اڃ به وڏي عزت سان آمريڪا ۾ دلال بنيا ويٺا الوليون ڪن. ڪمائي وڃي ويٺا آهن، ايئن سڪٽاڪونه ويا آهن. سيڪو ڪم جو مٽ آهي،چم جو مٽ ڪوبه ڪونهي. ملڪن جا ڪم آهن. ڪڏهن رهن ٿا ڪڏهن ٿا رهن. بندي جي وس ڪونهي. سڀ قدرت جي وس آهي. سو ملڪ خدا ڪندو ته رهندو. پر جي هيڏانهن يا هوڏانهن ٿيو ته به پاڻ وارا انشاالله جيڪي وچن ڪري ويٺا آهن سي پڇاڙي تائين پاڙيندا ۽ پويون پير ڪونه ڏيندا! جيسين ملڪ ۾ ڪو ساهه هوندو تيسين منجهانئس هٿ انشاالله ڪونه ڪيندا. باقي ڪم آهن قادر تي. لٿي پٿي ٿيو ۽ لان نول وارو ڪس ته اڳيئي ڏٺل آهي.

امير آيو آهي ته موڪل ڏينم ته جيل جي اسپتال وڃان. اڳي ڪوڙ ڪري پڇي ويندو هو ۽ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ٻاهر وڃي پيو ڪچهريون ڪندو هو. سو مون روڪيو اٿمانس. هينئر به نمبردار کي چيو اٿم ته ڪمپائونڊر کي وٺي اچ. جي بيمار آهي ته علاج ٿئيس. جي بهانو ڪيو اٿس ته موسو پچيس. پيو وس نه ٿو هلي ته جنهن جهل ڏنو آهي تنهن مان ته هٿ آئون به نه ڪيان! سرڪار نامدار جي ڪاوڙ مون تي، منهنجي امير تي، امير جي ٻليءَ تي ۽ ٻليءَ جي ٺائيگر تي! جنهنجي جيتري پهچ هجي! مڙيئي ڪم ته هلائڻو آهي نه! ڪنهن نه ڪنهن مان ته ڪاوڙ ڪڍڻي آهي نه!پرينهن ميو اسپتال ويٺو آهي. ڏسون ڇا ٿو ٿئي؟ ريڊيو تان هندستان جي چونڊن جا نتيجا پيا هلن. اجهو ٽالو لڳو آهيءِ. شين جي ڳولها. وقت تي جيڪا شيءِ ڳول ساند ليي. هوئڻ شيون لٽن ۾ پيون لڳنديون، ڪم وقت ڪونه هونديون. پرينهن ٽن سالن ڪانپوءِ لاهور شهرجون ڏينهن ڏٺي سڙڪون ڏسيون. جيل ۾ انهن عورتن جي جذبن جو احساس ٿئي ٿو جيڪي يا عمر چئن پتين ۾ جيئري دفن آهن. ڪماڪميءَ حيدرآباد اسٽيشن لاءِ گهٽيئي مٿا ڏنا اٿم، پر ملي ئي نه ٿي. ملندي ان مهل جڏهن اسپورٽس ميگزين هلندي هوندي يا ڪو الله جو پيارو هن دنيا جي فاني هجڻ جو سبق ڏاڍي مخرج سان ڏيئي رهيو هوندو. اردو سروس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رمضان جي ڊيوٽي لڳي آهي، نماز پڙهڻ ويو آهي. زال ماري آيو آهي. مومن آهي. ٻه ٽي درجا اردو پڙهيل آهي. پنجابي هاري ماڻهو آهي. هڪڙي ڏينهن مون کان نهايت معصوميت سان پڇيائين "سائين! بيون ڳالهيون ڇڏيو پر هوندي جيڪي دنيا ۾ ٿئي پيو سو سڀ رب جي حڪم سان ٿئي ٿو يا ماڻهوءَ جي پنهنجي وس ۾ ڪجهه آهي؟" هاڻ ته ان قسم جا سوالي سوڻا وهايو ڪڏي ته "پوءِ جناب توهان جو ڇا خيال آهي؟" "ڀلا مذهب جون ڳالهيون صحيح آهن يا نه؟" "ڀلا فلاڻي ڳالهه؟" "ڀلا فلاڻي ڳالهه!" هڪڙي ڏينهن مون آخر چيس، "رمضان ڳالهه ٻڌ! نه تون عالم آهين نه آئون، نه توکي غيب جي خبر نه مونکي. گنهگار بندا آهيون. گناهن ۾ گتا پيا آهيون. اهڙا سوال پڇي هريرو پاڻ کي ۽ مونکي وڌيڪ گنهگار نه ڪر. الائي بي عقليءَ وچان ڪنهن ڏهڻ ۾ ڦاسي پئون پوءِ هتان ٻه ويون هتان ٻه ويون. هونئن جي عقل موجب پڇين ٿو ته برابر فلاڻي ڳالهه جا تو پڇي آهي سا عقل ۽ موجوده علم موجب ٺيڪ سڌوئي ڪانهي. فلاڻي ڳالهه سائنس موجب بلڪل غلط بلڪ ٻاراڻي ۽ ڪل جهڙي سمجهي وڃي ٿي، ان جا ڪي دليل هي ٿا ڏين. پر پنهنجو ڪم آهي عقيدي سان. عقيدو ۽ عقل هڪٻئي جا ويري آهن. عقل تي هلنداسين ته ڪم ٿي لهي ويندا. وڏن جي نقش قدم تي هلندي اکيون پوري جيڪي مٺو آهي سو ميون ٿا. وڌيڪ پاڻ جاڻي، سندس ڪم." پر هو ٿو مڃي! جڏهن اڄي تڏهن ڦڏا ڪٽيو بيٺو آهي. خدا ساڃاهه ڏيندس. عقل ۽ سائنس جي مقابلي ۾ جيڪي آيتون ۽ حديثون سڳوريون ياد ايندڙيون آهن اهي ٻه بيان ڪيون آهن. باقي بيو ماڻهو ڇا ٿو ڪري سگهي؟ نماز پڙهڻ ويو آهي، اجهو ٿو اچي. اچي ڪنگه ڪار ڪري شروع ٿيندو، "اڇا، جناب، مين ني عرض ڪيا ٿا.....!"

دهليءَ تان مرزا صاحبان پيو ڳائجي. هي جرئت، مقابلي ۽ سرمستيءَ جو سُر آهي. مرزا چوي ٿو "ميري بڪي (گهوڙيءَ جو نالو) تون ڊرن فرشتي، تي ميئون ڊري خدا." ("منهنجي گهوڙيءَ کان فرشتا ڊڄن ٿا ۽ مون کان خود خدا ڊڄي ٿو!") نعوذ بالالله من شر ذالک.

۸۲-۵-۲۱ صبح جا ۲۰-۷

ارجنٽائين بابت خبرون ٻڌڻ لاءِ بي بي سي رکي اٿم. آواز ٺٺو اچي. ٻن ٽن منٽن ۾ اردو خبرون ايندڙيون. ڪيرالا ۾ ڪانگريس وارن جي گڏيل محاذ کٽيو آهي. هماچل پرديش ۾ ڪانگريس شايد هارائي پئي جنتا هٿان. اولهه بنگال جي پوزيشن اڃا ظاهر ڪانهي. بهرحال اڃا ڳالهه گهٽي صاف ڪانهي. چيني پارٽي ڳالهيون ڪله ختم ٿيون آهن. ڏسجي ٿو ته پارٽ سرحدي سوال کي بنيادي اهميت ڏئي ٿو يا گهٽ ۾ گهٽ پارٽي عوام آڏيان ڏيندو نظر اچڻ چاهي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سرحدي سوال ڀارت جو مسئلہ ڪشمير آهي، جنهن بابت اجائي نرمي ڪندي ڪا بہ سرڪار نظر اچڻ نٿي چاهي. روس چين تي الزام هنيو آهي تہ اهو صلح ڪان نٽائي رهيو آهي ۽ اجائي ڦڏي جهڙا شرط وجهي رهيو آهي. پاڻنجي تو تہ گهٽ ۾ گهٽ چين ۽ ڀارت ماٺ مني ۾ هڪٻئي سان سخت ڇڪتاڻ گهٽائي رهيا آهن. ان جا تمام بنيادي نتيجا نڪرندا. اڳتي هلي شايد روس ۽ چين جي وچ ۾ بہ ڇڪتاڻ ٿورڙي گهٽ ٿئي. روس جي لاءِ جي اچ جو چين کي فائدو ۽ آمريڪا کي نقصان اهو ٿيو آهي جو آمريڪا کي تائيوان کي نوان هٿيار ڏيڻ جي مسئلي تي پوئتي هٽڻو پيو آهي. ارجنٽائين ۾ صلح نہ ٿيو تہ امريڪا لاءِ لاطيني آمريڪا ۾ ڦرڙيءَ مان ڦٽ ٿي پوندو، جيڪو جڏهن ڇڻي. ش ڪونہ مليو. رات ڪجھ ننڊ آئي ڪجھ نہ، رات جو وهجيس. اڄ جمعون آهي، وار لهارائڻ گهرجن. حجام هميشہ غلط ٽائيم تي تو اچي. الائي ڇو؟ اڄ ١٢ بجي تائين خون واري اپيل جي مفت جي مصيبت بہ ڳچيءَ مان ڪڍٽي آهي. روز پيو ماڻهو اچي تہ "ڇا ٿيو؟" سڀ ڪم ڇڏي محنت بہ ڪريو ۽ هرهر پڇ پڇان کي بہ منهن ڏيو. ماڻهو ڳالھ ڪريو جڻ ڏوهي ٿيو پئي ۽ وٽي بهانا ڏيندو! اهڙي حالت ۾ مون ڪان تہ ڪاوڙ سبب ڪم ٿي نہ پڇندو آهي. ايئن لڳندو آهي تہ جنهن جبر ۽ ناانصافيءَ خلاف ماڻهو سڄي عمر وڙهندو رهيو آهي سو معصوميت، مجبوري ۽ مظلوميت جي ويس ۾ ماڻهوءَ جي مٿان سوٽو ڪٽي اچي ويهي رهيو آهي! ڪٿان بہ ڪو حال احوال ڪو نہ آيو آهي. "نہ خبر، نہ خواب، نہ ڪو اولي آئيو." سڀ خط ضبط ٿيا پيا آهن. نہ هُتان هِتي اچن نہ هِتان وڃن. ننڍڙن پهرين درجو پڙهندڙ ٻارن جا ماڪوڙن جهڙا ليڪا بہ ڏسڻ ٿا ڏين تہ مٿان ڪوڊ ٻوليءَ ۾ ڪا خوفناڪ ڳالھ هُجي!

۴ بجا شام. ٻہ ٽي ڪلاڪ لڳاتار محنت ڪري مس مس رف لکيل راءِ فيئر ڪئي اٿم. دل ۾ سنهن ڪنيو اٿم تہ وري تکڙو اهڙو ڪجھ ڪم ڪو نہ ڪندس. هاڻ وچي ڪيس سمجهيو اٿم تہ ڪيس سچو ٿي سگهي ٿو. پر جنهن نموني ڳالھ ڪئي ويئي آهي سا سراسر ڪوڙي آهي.

بي بي سي تان هندي خبرون پيون اچن. ريڊيو بہ چٽ آهي ۽ موسم بہ خراب آهي. بهرحال برطانيہ، فاڪلينڊ ۾ ڪاروائي ڪئي آهي. پر اعلان وري بہ جنگ جو نہ پر فقط "دباءَ وڌائڻ" جو آهي. سيڪريٽري جنرل بہ پنهنجي ناڪاميءَ جو اعلان ڪيو آهي. پر اچا بہ ممڪن آهي تہ آمريڪا وچ ۾ پئي ٻنهي تي ٿورو ڪري. هونئن انگريز فاڪلينڊ ۾ لٿا بہ آهن. پر اڄڪلھ سنارٽ ڪاريءَ جو فن اڳتي وڌيل آهي. اڃا بہ ڪجھ امڪان ٿي سگهن ٿا ڪنهن نالي جا. ڇو تہ گهر جو گهوٽالو آهي. بهرحال ڏسجي.

سوڀل ٻابا رفيق آيو هو ۽ رامائڻ جي ڪهاڻي ٻڌائي ويو تہ ڪيئن رام ۽ لڇمڻ کي ٻنواس مليو. ڪيئن هنومان سچو مسئلو حل ڪيو. سمنڊ ۾ پٿر وجهي جانورن رستو ٺاهيو .... ڪوروئن جو بہ قصو ٻڌايائين. حالانڪ ٻئي منهنجا ڪجھ ٻڌل ۽ پڙهيل آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پر جيل جي هن پوڙهي مهاجر سپاهيءَ جيءَ مطالعي جي همت افزائي ڪرڻ لاءِ ويٺو بڌان. هونئن ڪن ڳالهين جي مونکي خبر هئي به ڪا نه. مثلا سمنڊ ۾ پٿر اڇلائي جانورن رستو ٺاهيو سا ڳالهه مونکي معلوم ڪانه هئي، منجنيق سان پاڻي پرڻ جي ڳالهه ٻڌايائين. صبح جو شاڪر شاهه ڪرامتن جو داستان ٻڌائي ويو آهي، ته ڪئپٽن ڪيس دعائن سان پٽ ڄائو ۽ ڪيپٽن هن ١٩٦٥ع جي جنگ ۾ جوهر ڏيکاريا. بابا ويچارو پڇاڙيءَ تائين سدائين پنهنجي مرشدن جون ڪرامتون ۽ سندن ٻاريءَ ۾ خواب ٻڌائڻ لاءِ بيچين رهندو هو. نه ٻڌبو هو ته ڪاوڙجي گاريون ڏيئي اِسان کي تڙي ڪمري مان ٻاهر ڪڍي ڇڏيندو هو. دڙڪا ۽ گاريون کائي به، گهڙ مان تڙجي به، اسان پنهنجي مرشدن جون ڪرامتون نه ٻڌيون سي پڇاڙيءَ تائين نه ٻڌيون سين. هاڻ ويٺا شاڪرشاهه جون ڪرامتون ٻڌون ۽ ڪنڌ لوڏيون! شاڪرشاهه هن قيد تنهائيءَ ۾ هڪ وڏو عالم، فاضل ۽ فيلسوف ٿو لڳي. نه ته اڃهو ٿو امير ٻليءَ جون سچي ڏينهن جون ڪار گذاريون ٻڌائڻ شروع ڪري! يا اڃهو ٿي پاسي واري لائوڊ اسپيڪر تان مسجد جي چنديءَ لاءِ گجگوڙ شروع ٿئي. رات جو به ماٺ ڪانهي ان ويچاري لائوڊ ڪي. اڃهو شروع ٿي ويو! زڳو ٿالي ولڻ جي دير هئي!

٢٢ -٥ -٨٢

ش هفتہ آيو هو. ڏسجي. جيل وڏي ۾ وڏي تربيت آهي. بليڊ جي پتي، پينسل جي ٽڪر، ڪاغذ جي ننڍڙيءَ ٽڪريءَ، بيڙيءَ جي ٽوٽي، سلام پهچائڻ يا پن ٻمس سچاٽپ ۾ اينڊڙ اڪرن واري چٺي پهچائڻ لاءِ ڪيڏي نه جدوجهد ڪرڻي پوي ٿي! پاڻ تي ڪيڏو نه جبر ڪرڻو پوي ٿو. ڪيڏين نه لاهين چاڙهين، ورن وڪڙن مان گذرڻو پوي ٿو، ڪيترو نه برداشت ڪرڻو پوي ٿو، ڪيترو ناڪامين تي پاڻ هيرائڻو پوي ٿو! ڪيڏي نه رٿا بندي ۽ ڪيڏي نه تياري ڪرڻي پوي ٿي ۽ ڪيترا نه خطرا ڪٽڻا پون ٿا! انهن ڳالهين لاءِ ٻاهر ماڻهو سوچي به نه ٿو سگهي. هتي شنوائيءَ تي ٻاهر وڃڻ لاءِ ڪيڏي تياري ڪجي ٿي، ڪيڏو خوشيءَ پريو انتظار ٿو ڪرڻو پوي، ٻيا ماڻهوءَ ڪي ڪيڏي نه رشڪ جي نظر سان ڏسن ٿا! ماڻهو پاڻ دل ئي دل ۾ پاڻ کي ڪيڏو نه اهم سمجهي ٿو! ”هي ٻيا هيترا سپ هتيءَ آءُ ٻاهر دنيا جا رنگ ڏسندس، ملاقاتين سان ملندس، وڪيل سان ڳالهائيندس، جج جون ڳالهيون ٻڌندس، ڪيس عرض ڪندس ۽ پوءِ هفتن جا هفتا ان دوري جا داستان ٻڌائي سگهندس!“ اسپتال ڏانهن وينڊڙ کي علاج جي اميد گهٽ، ٻاهر جي هوا جو شوق وڌيڪ هوندو آهي. اڪثر اها ئي سندس مکيه دوا ثابت ٿيندي آهي. انجام تي وينڊڙ وينگس، شيخ جيٺي جي ميلي تي وينڊڙ مومل مريڊياڻي يا ڊاڪٽر بروڪ جي دوا جي ٻهاني ڪراچي لاءِ سنيرنڊڙ خوش

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نصيب لڌڻ ايڏي سنبت ڪا نہ ڪنديون هونديون جيڏي ڪورٽ پا اسپتال لاءِ سنيرندڙ قيدي ڪندا آهن.

دنيا پوليس جي ناليٰ کان ائين پڇندي آهي جيئن ڪانوءُ پڇي ڪمان ڪيان. هتي ڪورٽ وڃڻ لاءِ يا ٻئي بهاني ٻاهر نڪرڻ لاءِ پوليس گارڊ جو انتظار ائين ٿيندو آهي جيئن محبوب جي قاصد جو ڪبو آهي. گهڙيءَ گهڙيءَ پڇا ٿيندي ”اڃا پوليس ڪا نہ آئي آهي !“ جنهن مهل ماڙيءَ تان ڪو اطلاع ڏيڻ ايندو تہ ”پوليس اچي ويئي“ تنهن مهل قيديءَ جي دل کي هڪ پيرو خوشي جو جهٽڪو اچي ويندو. جي نہ آئي ۽ جي قيدي هوندو ابو بڪر زرداريءَ جهڙو سياسي قيدي ۽ ڊپٽي هوندو نواز جهڙو تہ پوءِ هلنديون لڪيڙهون ۽ ڌمڪيون. پٽ پٽ ڪندڙ قاصد پيا ايندا ويندا. نواز منهن پڇڙو ڪري چڻيون پڙهي اڇلائيندو رهندو. ٿاڻ جو ڏينهن پورو ٿيندو. وري ٻئي ڏينهن دڪڙ تي اٿو لڳندو ساڳيو حشر شروع ٿيندو. ٻاهر نڪتو تہ پوءِ سوال آهي تہ پوليس گارڊ ڪهڙو آهي. جي آهي ڪنهن سيونت ۾ تہ واه واه نہ تہ سچي واٽ ڪل ڪل، جهيڙو بورپت. جئن ٻاهر سنيريل مايون ويچاريون پير پيون سورينديون آهن تہ جيڪو واٽي ساڻ هلي تنهن کي ”غيرت“ جي مصالحي جي چپٽي اجائي سرس نہ پيل هجي تيئن هتي بہ پير پيا سوريا آهن تہ گارڊ ۾ ڪو ماڻهپو ۽ حيا هجي ۽ هترادي ڪاموزڪي قانون جي چپٽي گهٽي نہ چڙهيل هجين. اجايو گهڻو لالچي بہ نہ هجن. صفا ڊچٽا بہ نہ هجن. آءٌ بہ گارڊ جو انتظار پيو ڪريان. پانيان تہ اچي، ڪنهن سبب اچڻ ملتوي نہ ٿئيس ۽ هجي بہ ڪنهن افعال ۾. مونکي بہ اسپتال وڃڻو آهي اڄ. پر جهڙو نمونو آهي تہ گارڊ جي آيو تہ بہ ڊبل هوندو. فضيلتون ڪوڙ باقي ڏيندا چرڻ بہ ڪو نہ. پر ’جن لڏيون تن گهٽي ئي ڇڏيو‘ صحيح سياسي قيدي ذهني طرح هوئن بہ ۲۴ ڪلاڪ ڊيوٽيءَ تي ۽ حالت؛ جنگ ۾ رهندو آهي. هر قسم جي اڻ وڻندڙ اوچتين ڳالهين لاءِ تيار هوندو آهي. چڱائيءَ جي گهٽ، بڇڙائيءَ جي گهڻي توقع رکندو آهي. سو ’آئي تہ روزي ويئي تہ بلا!‘ بقول سرشار عقيليءَ جي ”ڪا نہ پڇا درويش رکن ٿا، ڪيئي اچن ٿا، ڪيئي وڃن ٿا.“ ها باقي ڪو تعصبي ۽ ميسٽي نواز وانگر هرويرو ڌڏا ڪري تہ پوءِ اوئين گهٽتائي ڪا نہ ڪبي آهي.

ائين ئي ٿيو جئين ٿيندو آهي. اسپتال ڪو نہ وٺي ويا. حالانڪ خود ڊٽين اچي چيو تہ ”گارڊ گهرايو ويو آهي.“ همراهہ رلي ويا. هاڻ هت اچڻ چئو. هفتي ٻن جي محنت مردار ٿي ويئي. هاٽي سپاٽي پريهن جڏهن موڪليندا تڏهن رڳو اوباسيون ڪائي موٽي اچبو.

وار لهرايا اٿم. اخبارون پڙهيون اٿم. ارجنٽائين واري لڙائي چالو آهي. صلح جا دروازا اڃا مڪمل طرح بند ڪو نہ ٿيا آهن. سلامتي ڪائونسل رات الائي ڇا ڪيو؟ولي خان چيو آهي تہ ”اڇو تہ گڏجي سرخ خطري کي منهن ڏيون.“ ويچارا اهڙا جمهوريت پسند قومپرست گهٽيون ٿا ههڙيون پليون ڳالهيون ڪن، پرپريان قبول ئي ٿا پون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جاگيردار، سرمائيدار ۽ سنڌ جا محافظ ۽ خادم ملان ۽ سنڌ جي آقا سامراجي...... ولي خان صاحب جي اڳواڻيءَ هيٺ سرخ خطري خلاف جدوجهد لاءِ تيار ٿي ويا آهن. هو پاڻ ۽ خود ولي خان صاحب سنڌ جهڙي هيٺ جهاد ڪرڻ لاءِ اڳ ۾ حاضر ٿيا. "جنگ" ڪي انديشو آهي ته هندستان ايٽمي تنصيبات تي حملو ڪري. روس سان ناتو جوڙي اميدون پئي ڏيکاري. ڊاڪٽر اسرار صاحب هڪڙي امير جي هٿ تي بيعت ڪرڻ جي فتوا ڏني آهي. ياسر عرفات جو هندستان وارن باقاعدي سربراهه مملڪت جي حيثيت ۾ استقبال ڪيو آهي. ڪيس ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ڏئي ڏين. بيگم ڀٽو حڪومت جي خاتمي طرفان ايم-آر-ڊي تي ٿيندڙ حملن جي مذمت ڪئي آهي. اڻ سڌيءَ طرح بزنجي تي تنقيد ڪئي اٿس. صوبائي خودمختياري اهم ڳالهه آهي. آئين ۾ ان ۾ واڌارو جيترو ٿئي اوترو نيڪ. ان واڌيءَ گهٽيءَ جو جيڪو اثر بلوچستان ۾ پوندو سنڌ ۾ اهڙو ڪو نه پوندو. بلوچستان ۾ جڏهن به صوبائي حڪومت لهي ان ۾ بزنجي، مينگل ۽ مريءَ کي نظرانداز نه ڪري سگهبو. ان ڪري ان جو سڌو فائدو بلوچ قوم کي ملندو. هتي جيڪي نواب ۽ پراڻا سنڌي حڪومت جا وارث آهن ۽ جيڪي سياڻي ۽ پريهه به ٿيندا رهندا سي بچن شل موجوده پاورن هيٺ ئي ماڻهن کي اڳي ئي گهڻو خوش ڪري ويٺا آهن. انهن کي وڌيڪ پاور ملندا ته اڳي ڪان به وڌيڪ سنڌي ماڻهن جي جيڪا "خدمت" ڪندا سا سڀني کي اڳيئي معلوم آهي. اسان وٽ صوبائي حڪومت جي پاورن ۾ واڌاري جي ڳالهه ملڪ جا مالڪ ڪن ته انهن جي ڪٽي تائيد به ڪجي. باقي "مدعي سست گواهه چست"، هو وَن يونٽ جي تائيد لاءِ به تيار ۽ اسين نچڪارو ٻڌي ويٺا رهون ته "نه! هنن غريب پروَرن جا پاور اڃا به گهٽ آهن." سا ڳالهه لهي ٿي. بهرحال هر ڳالهه جي باوجود پس پيش ڏکي نظر رکي ان مطالبي جي پرخلوص ۽ پرجوش حمايت جاري رکڻ گهرجي. بلڪ ان کان وڌيڪ لاءِ گهر ڪجي ۽ انهن لاءِ جدوجهد ڪجي. پر جيسين ماڻهو اها ڳالهه مڃين تيسين اسانکي رُسي، رُلي مٿان ڪري، گهر جي ڪنڊ ۾ نه وڃي سمهي رهڻ گهرجي. هر وقت ڪي ڏکي عرصي جا ۽ ڪي فوري جدوجهد جا مرڪزي سوال هوندا آهن. هن وقت مکيه سوال ملڪ ۾ انڌي منڊي جمهوريت جي بحاليءَ ۽ ان سان گڏ ان کي واقعي وسيع ۽ گهرو ڪرڻ جو آهي. ان سان صوبائي خودمختيازيءَ واري ڳالهه مڃارائڻ لاءِ قوتون گڏ ٿينديون ۽ ماحول به سازگار ٿيندو. جيڪي گهرجي تنهن کي مڃارائڻ لاءِ طاقت به گڏ ڪجي. رڳو وڏي نعري هڻڻ جي معنيٰ وڏي سياست ناهي. وڏيون فتحون روزمره جي ننڍڙين ننڍڙين فتحن جي گڏ ڪرڻ ڪانپوءِ حاصل ٿينديون. هڪڙو وڏو نعرو هڻي پوءِ پڇي وڃي گهر جي ڪنڊ ولي ويهي رهڻ عقلمندي بلڪ سنجيدگيءَ جي ڳالهه ڪانهي. اها ڳالهه به نوٽ ڪرڻ گهرجي ته پاڪستان جي هر صوبي جون مخصوص حالتون سنڌ ليڊرن کي هڪڙي مخصوص سياسي واٽ وٺڻ تي آماده ڪن ٿيون. انهن سڀني مختلف بلڪ ڪٿي ڪٿي بنيادي تضاد رکندڙ واٽن کي ذهن ۾ رکي گڏيل واٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ولڻ گهرجي. ڪنهن به هڪڙي صوبي جي پسند جي واٽ ٻئي صوبي جي ماڻهن لاءِ مڪمل طرح اطمينان بخش ٿي نٿي سگهي. سنڌي ماڻهن کي سيني مسئلن تي پنهنجين مخصوص حالتن ۽ ضرورتن جي ٻين صوبن جي دوستن اڳيان وڪالت ڪرڻ گهرجي ۽ ڪنهن اطمينان بخش نتيجي تي پهچڻ گهرجي. مثلا هينئر سنڌ جي بنيادي ضرورت ملڪ گير طاقتور گڏيل جمهوري جدوجهد آهي. بزنجي صاحب واري ڳالهه ته "ينا صوبائي خودمختياريءَ بابت اسانجون گهرون مڃو نه ته جيئڻ تصو آهي سو جيترا ڏينهن هلي پلي هلي، اسان جو ڇا؟ اسين وڃي ٿا گهر ويهون." سا سنڌي ماڻهن کي ڊول ۾ ڪا نه وهندي. منهنجي خيال ۾ ته اها بلوچستان جي ئي فائدي ۾ ڪانهي. پر بهرحال اها پاڪستان جي ٻين ٽن صوبن جي عوام جي فائدي ۾ يقيناً ڪانهي. انهن جي سڀ ڪان وڏي ضرورت اها آهي ته سنڌن نڙيءَ تان لت لهي ۽ گهٽ پوسٽ ختم ٿئي ته جيئڻ ٻيون ڳالهيون ۽ مسئلا حل ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻ جو ڪس نڪري پئي. هينئر ٻيون ڳالهيون ڇڏي چونداسين ته "سڀ ڪان پهرين اسانجي هيءَ ڳالهه مڃيو" ته اها ٿيندي. "ميان! راڄ ٿو اُڄ مري، شيرو خان ٿو ڏاڙهه ڏوئي!" واري ڳالهه. هر ڳالهه جو هڪڙو وقت، هڪڙو طريقو ۽ هڪڙو ڪس ٿيندو آهي. هڪ حد تائين پلي ڏٻاءَ وجهي. اشراف هو به ڪونهن. پلي ماٺا ٺاٺا ڪجن، پلي سٺهن قسم ولجن، پر چيه نه ڪجي. پڇاڙيءَ جو نيٽ ڪنهن نه ڪنهن حد تي رسي في الحال ڳالهه ڪُٺائجي. وري ڪا سان ستي ٿئي ته وري نئين سچ نئين ڳالهه. يڪو "نه کي نون ڪوٽ" ڏيئي نه ويهي رهجي. اسين سنڌي اڳئي ان يڪي "نه"، واري ڳالهه جا ڪڙايل آهيون ۽ متو پيا پٽيون ته متان وري بلوچستان جي ليڊر حضرات کي به اچي يڪي "نه" جو شوق ڪنيو آهي! "چري ڪيئن، چي ويران وير وڌا!" "اڳي هيس هيڪڙي هاڻ ٻلي ٿيون سين ٿي!"

٣٠-٥ شام. چڪر ڏئي آيو آهيان. انبن کي الائي ڪهڙو مرض اچي لڳو آهي. هڪڙا مينهن ۽ واچ ڪيرايا پيا وري هن مرض ڪري پيا ڇڻن. چون ٿا هڪڙو ڏاڍو منو آهي. پر جهڙا افعال آهن تهڙو هڪڙو سوڻ لاءِ به ڪونه سرندو.

دروازن کي کلف ملڻ ڪانپوءِ ڊاڪٽر آيو. چيائين ته سياڻي صبح جو سويل ڪجهه به نه ڪائج، ٧ بجي ٺويانا جيپ ايس پي موڪليندو. ميو اسپتال ۾ ائٽمڪ سينٽر ۾ ٨ - بجي پهچڻو آهي. علاج خدا ڪري ڪو ٿئي باقي هونئن مڙيئي ٿيو وڃڻ.

اڄ سوچيم ته حڪومتن جي به سينارٽي جونيارٽي ٿئي ٿي! انسان کي عقلمند جانور (هوموسيپئنس) ٿئي اٽڪل ۴ لک سال ٿي ويا آهن. انهن ڇئن لکن سالن جي عرصي جون جي ١٦ پتيون ڪجن (٢٥ هزار سالن جي هڪڙي پتي) ته ان عرصي جون ١۵ پتيون انسان ڪنهن به حڪومت ڪانسواءِ گذاريون آهن. فقط هڪڙيءَ پوئين پتيءَ جي آخر ڌاري وڃي دنيا تي حڪومت جو وجود قائم ٿيو آهي. پهرين ڪجهه وقت ١٢ ڪوهين الڳ بادشاهي هوندي هئي. هلي هلي گهٽي عرصي کان پوءِ وڃي انهن جون گڏيل ملڪي

حڪومتون قائم ٿيون. آسپاس جي ملڪن ۾ ايران جي گڏيل ملڪ گير حڪومت سيني کان سينئر حڪومت آهي، جيڪا اڄ کان اٽڪل اڍائي هزار ورهيه اڳ، موهن جي دڙي جي سن ١٥٠٠ق. م ۾ تباهيءَ کان اٽڪل ٩ صديون پوءِ ٥٥٩ ق.م ۾ سائرس اعظم قائم ڪئي. هندستان جي متحد حڪومت ٽي صديون پوءِ اشوڪ اعظم ٢٧٢ کان ٢٣٢ ق. م جي وچ ۾ ڪئي. انهيءَ ئي زماني ۾، اشوڪ اعظم جي وفات کان فقط ١٢ سال پوءِ سال ٢٢ ق.م ۾ پاڙي واري عظيم ملڪ چين ۾ شهنشاهه چين شي هئانگ گڏيل چيني حڪومت جو بنياد رکيو.

سنڌ ولايت جي حڪومت جون اڳوڻيون سڀ ڳالهيون ڇڏي رگو راءِ گهراڻي کان شروع ڪجي ته اها اٽڪل ٤٥٠ع ۾ قائم ٿي. اڄ کان اٽڪل ساڍا پندرنهن سو سال اڳ. عربستان جي گڏيل حڪومت جو بنياد ان کان به صديون پوءِ ٦٣٠ع ۾ حضور صلعم جن فتح مڪہ کانپوءِ رکيو. روسي حڪومت انهن سيني کان جونيئر آهي. اها تاريخي طرح بنهہ هاڻي هندستان ۾ لوڌي گهراڻي ۽ سنڌ ۾ ڄام نندي جي حڪومت جي ٢٤ سالن گذرڻ کانپوءِ، ١٤٨٥ ۾ قائم ٿي جڏهن ١٤٨٠ ۾ چنگيزي منگولن کان جان ڇڏائڻ کانپوءِ، ماسڪو جي شهزادي، شهزادي (Grand Duke) اعظم جو لقب اختيار ڪري موجوده روسي حڪومت جو بنياد رکيو. اسان واري نئي نڪوري پاڪ حڪومت اڃا ڇڻ ڪڪڙ جي آني مان مس نڪتي آهي. ڪيس قائم ٿئي اڃا خيرن سان اڌ صدي به ڪا نہ ٿي آهي ته ٽوٽي اڌ وڃايو ويٺي آهي. ڪرمي پٽ پينگهن ۾ پڙرا!

خبرون پڙيم. ارجنٽائين، برطانيه جي وچ ۾ گهمسان جي لڙائي اجهاڻي. سلامتي ڪائونسل وري گڏبي. ڏسجي. عرفات هتي به ايندو. ملتان تان گهٽي زماني ڪانپوءِ مستاني ۽ پرواني کي پڙهم. اڳي ئي وٺندڙ ڪلام پڙهايائون. پنهي کي سگوري رمضان* ۽ "د" سان گڏ ملتان ۾ پڙهو هوسين سرائيڪي ڪانفرنس جي موقعي تي. ڪهڙا نہ ياد گار ڏينهن هئا! ڪيڏو نہ مزو آيو! قبلي** جو رڳو بوسڪيءَ جو سنڌي پٽڪو ئي سچي ملتان کي ڪٺيو بيٺو هو. ان جو ڪيڏو نہ فائدو ٿيو! ڪهڙا ڪهڙا نوان ماڻهو مليا، ڪهڙا ڪهڙا تعلقات قائم ٿيا، واقفيت وڌي، ذهن کليو، وسيع تر منظر سامهون آيو. راڄن کي به خبر پيئي ته هيڏانهن به ڪا وسندي آهي. هبراهن خوب سنارتي جوهر ڏيکاريا هئا. ڪانفرنس جي ڊيليگيٽن مان هڪڙو ڪو نہ ڇڏيائون (سنڌي ماڻهن ۾ هر قسم جا جوهر بي پناهه آهن پر ڪير انهن کي جاڳائي، تربيت ڏئي، همت ڏياري، رهبري ڪري ۽ ڪم وٺي ته هو هر ميدان ۾ لڙي سگهن ٿا. پر ڪوٽ صحيح ليڊر شپ جي آهي، صحيح واٽ جي آهي، صحيح نظريه ۽ صحيح ڪم ڍنگ جي آهي.) طبيعت خوش ڪري ڇڏيائون. ڪيڏا نہ مزا ٿيا. جيڪڏهن آدمشماريءَ ۾ هڪڙو خانو شاعرن جو رکجي ته پوءِ دنيا ۾ شاعرن جي آبادي سچي دنيا ۾ شايد پهريون نمبر يوپيءَ ۾ ۽ بي ڪراچيءَ، خاص

---

* سگوري رمضان- لکانو بهراڻي

** قبلي- عالم شاهه

ڪري ليأقت آباد ۾ ۽ ٽين سرائيڪي علائقي ۾ ليندي. ڪانفرنس ۾ اڌ جيترا تہ شاعر هئا. سڄي رات پئي هليا، پئي هليا. سوچيان ٿو تہ منهنجي وڏي پيءُ ڏسي ها تہ پنهنجو مشهور معروف تبصرو ڪري ها تہ ”شاباش، مئا، ايڏي ڪڳي ڪيئن ٿا هڻو!“ (هن چري ۽ ڪي شعراءِ ڪرام جي مان ۽ مرتبي ۽ سندن ڪلام جي عظمت جي ڪهڙي خبر؟)

ويهي ويهي آءٌ تہ اتي ئي بخار ۾ ولجي ويس ۽ جيسين اتي هئاسين تيسين وري سونت ۾ ڪو نہ آيس. بهاولپور جي نواب صاحب جي ڀاءُ مامون الرشيد جي ڊنر ۾ بہ مون جهونا پئي ڪاڏا! اتي پروانيءَ مستاني، ديره غازي خان جي خورشيد بيگم، ثريا ملتانيڪر ۽ سڀ ڪان وڏي ڳالهہ تہ پٺاڻي خان ڳايو هو. ها سچي روبينہ بہ آئي هئي. ثريا ڳايو هو.

ڪڙي ڏيندي آن سنيهڙي انهان لوڪان ڪون
الله آڻ وساوي ساڏيان جهوڪان ڪون.

چياڻون تہ بهاولپور جي فوج گڏريل جنگ ۾ عظيم وڙهڻ ويئي تہ سندن بينڊ جي ڌن تي اهو ڪلام ڳائبو هو! ثريا ڪي ملڪ سرائيڪي جو لقب نواب صاحب ڏنو هو. پيو پڏايو هئائين ”آءٌ چٽون رل يار پيلو پڪيان ني!“ ان ڪلام ڪي تنگ توري چڙيائين.
خورشيد بيگم جون ڳايل بہ سنون اڄ بہ ياد آهن.

تيڏي ڪوهہ تي ڪڙي آن، ڪوهہ داساواتما ڪوڻ
اسان جڳ لٽيري، تسان لٽيا ساڪون.

(”اسين سڄي جهان جي دلين تي ڏاڙا هڻن وارا ماڻهو، تنڪي بہ تو هٿي لٽي رکيو!“) ۽ پوءِ پٺاڻي خان پڌايو هو خواجہ فريد جي عظيم ترين تخليق:

ميڏا يار وي تون، دلدار وي تون
ميڏا ڪعبا، قبلا، مسجد، مندر...... وي تون“

اهو ڪلام پٺاڻي خان تي ختم آهي.

۽ پوءِ آيا هئا ڊينڊڙا حضرات پنهنجي دستوري ڊيوٽي تي. اسان ڪان انٽرويو گهريائون. آيا، مِٺ مِٺ! ميسٽا ميسٽا هنن جي ڳالهين جو ڏنگيل پاٽي بہ نہ گهري. جي ڳالهين ڳڪاٽيا، تن بٺن پاسي بٺيون. (شاهہ)

جيڪي بہ اتي جا ماڻهو اسان کي سنڌ لاءِ قرب رکندڙ مليا، جن بہ اسان کي سنڌي ماڻهن جي ڪري جهجهي عزت ڏني، تن جي نالي بہ ناليءِ هسٽري شيٽ کولي ويئا. هي چوڻ هي فلاڻي جو ايجنٽ، هي رجعت پرست، هيءَ سچي رجعت پرست سازش آهي. سچي ڳالهہ ٻڌي اسان چيون "اوهان جي وڏي وڏي مهرباني. اوهان جا يار اسان کي روز ملندا آهن. پاڻ هڪٻئي کي چڱيءَ طرح سڃاڻيو ويٺا آهيون. خدا سڀ چڱي ڪندو."

آخري تير اهو هلاياٺون تہ "هيءَ تحريڪ اسين ان لاءِ پيا هلايون تہ اوهان سنڌين کان اڌ سنڌ جا ضلعا ولون." بس پوءِ تہ آءٌ شروع ٿي ويس. هاڻ سوچيان ٿو تہ اهڙن ماڻهن جي اشتعال انگيزين کي ايڏي اهميت ڏيڻ منهنجي ڪيڏي نہ ڪچائي هئي. گهڻ ۾ گهڻ اسان جي انهن سان هلت بنهہ سڌي سادي هئي جيڪا اهڙن معاملن لاءِ موزون نہ آهي.

عام ماڻهن ۾ ڪيڏو نہ پيار، ڪيڏي نہ پنهنجائي هئي. نيڪ آهي، ڪي ميسٽا بہ هوندا. رڳو زبان جا مٺا بہ هوندا. پر سڀ اهڙا ٿي ٿا سگهن. اسان کي ايئن لڳو جڻ اسين پنهنجي گهر جي بہ ڪن نهايت پيارن ماڻهن سان سالن جي وڇوڙي کان پوءِ مليا آهيون. ها سچي ياد آيو. رات جو پهتاسون دير سان، هوٽل ملي نہ. هٽي هٽي نيٺ آڏيءَ جو هڪڙي هوٽل ۾ ڪمرو مليو. "ماني؟" چي "ختم ٿي وئي!" چوڪيدار کي سڏي منٿ ڪري پئسا ڏئي موڪليو سون تہ "سڄي شهر مان جتان کو مانيءَ ٽڪر هٿ اچي ولي اچ. اسان ۾ چرڻ جي پهچ ڪانهي". گهٽي گهٽي دير ڪانپوءِ ماني کڻي آيو. ماني ڪائي حساب ڳهريو سون تہ سڀ پئسا ڪڍي کڻي اسانجي اڳيان رکيائين. چيوسين "بل گهڻو ٿيو؟ اهو ڏيئي بيا پئسا موٽائي اچ." چيائين "سائين سڄي شهر مان ڪا بہ ماني ڪانڻ جهڙي ڪانہ ملي. چيم اوهين سنڌ جا مهمان آهيو. بکيا ڪيئن سمهندا؟ سو وڃي گهر ۾ جيڪي ٿي سگهيو ڪرائي کڻي آيو آهيان." اسان اصل حيلا ڪري بيهي رهياسين، پئسا ڪونہ ورتائين. چي، "سائين شابس اٿوا گهرجي ٽڪر جا پئسا ولبا! چوڪيدار آهيان تنهنڪري؟" جنهن وٽ رهاياٺون تنهن جي قربن جي ڪهڙي ڳالهہ ڪجي! اڪثر سوچيندو آهيان تہ "ڪاش سنڌي ماڻهو گهر جي ڪنڊ ۾ ٻوٽ سڄائي لڪي وهڻ بدران سڄي دنيا جي ڇهن ٿي ڪنڊن ۾ پکڙجي پون ۽ نوان علم، نوان عقل، نيون طاقتون، نوان دوست ۽ نيون نظرون حاصل ڪري صدين جي غلاميءَ جي اثرن کي تاريخي لحظن ۾ ختم ڪري رکن!"

ويون پب پٺي، ڪيرون ڪاهوڙين جون،
آئون تن ڏوٿين جي پچان پير پهي،
رُڃن رات رهي، ڏونگر جنين ڏوريا.
(شاهہ)

نئي، روهڙيءَ، هالن جي شهرن جي عظمت، سمنگ چارڻ، جام نندي، مخدوم هاشم،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گرهوڙي شريف، هوشو، هيمون، لطيف، خليفي نبي بخش، سسئي، مارئي ۽ تاريخ معصومي جي ڳالهين سان گڏوگڏ دنيا جي تاريخ، ڪاليداس، چيني، انگريزي، رومي، يوناني، ادب، تاريخ ۽ سائنس، نيوٽن، اينسٽائين، بوعلي سينا، منگول، فريڊرڪ اعظم، هنيبال، سنزو، هومر، شيڪسپيئر، لارڊ بيڪن، هيگل، علم ڪائنات، علم الارض، علم سماج، علم انقلاب، خلائي سفر ۽ ادب، تاريخ جنگ، علم المستقبل (فيوچر الاجي آئينبدي بابت سائنسي اندازا لڳائڻ) جهڙيون ڳالهيون به پڙهن ۽ انهن تي سوچين، مڪاني ۽ سنڌي ذهن به رکن ۽ عالمي تاريخي شعور به رکن.

وهي منجهين وڳ، ڪتوري ڏار چري
ماءُ منهنجي ڪرهي، پدريڳ م لڳ
جڳ سين جهڙو جڳ، هيئين سين هٽ چري
(شاهه)

ڏوري ڏوري ڏيهه، ماءُ ڪاهوڙي آئيا،
مين پيرين ڪيم، ڪه جاڻان ڪنهن پار جي!
(شاهه)

ڪمزورن کي پنهنجي ڪمزورين جي تلافي ڪرڻ لاءِ هڪڙو ئي رستو آهي ته هو پنهنجي ڪمزورين کي گهٽائڻ سان گڏ پاڻ ۾ اهڙا نوان گڻ پيدا ڪن جو انهن جي مدد سان پنهنجي ڪمتريءَ کي برتريءَ ۾ بدلائي نيٺ برابري حاصل ڪن. پنجن پيپرن ۾ ڪنيل گهٽ مارڪن جي تلافيءَ لاءِ جڏهن باقي پنجن ڪمن ۾ سيني کي ڀاريو تڏهن وڃي گهوڙي جا ڪن برابر ٿيندا. پيا ته لهيو پر رڳو هن ملڪ جا پيا ٽي صوبا ڪيترين الڳ الڳ ڳالهين ۾ اسان کان برتر حيثيت ولاريو ويٺا آهن. خود اسان جي صوبي ۾ به ٻين جي پيٽ ۾ اسان جي حيثيت ڇا آهي؟ آخر ان جي تلافي پاڻهي ته ڪانه ٿي ويندي. رڳو ميڪ ميڪ ڪرڻ سان ته قومون زوال مان ڪمال ڏانهن ڪونه وڌنديون. "سنڌيو! جاگيردار غلاميءَ جي سوچ ۽ سنڌن رجعت پرست علم ۽ عمل جون زنجيرون ۽ ديوارون ٽوڙي اڳتي وڌو" بقول ڪنهن * ڏاهي جي "توهان وڃائي وڃائي وڌ ۾ وڌ اهي زنجيرون وڃائيندا. ڪٽڻ لاءِ سڄو جهان اڳيان پيو اٿو." قومن ۽ ڇڙوڇڙ واڳڙن هجومن ۾ فرق اهو آهي جو قومون رڳو وقتي، ٽائيم پاس ڪونه ڪنديون آهن پر پاڻ کي پنهنجي تاريخ ۽ پنهنجي ايندڙ نسلن ڏانهن جوابدار سمجهنديون آهن. ان سلسلي ۾ سروجني ديويءَ جي هيءَ بنگالي نظم پڙهي ڏاڍو متاثر ٿيس:

* ڏاهو- ڪارل مارڪس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمهي رهو منهنجا ٻارو،
صبح تائين سلامتيءَ سان سُتاپيا هجو.
جو ته اسان جو اوجاڳو ڏکيو آهي،
جيتري دير اوهين ستاپيا هوندا،
اسين ٻنيءَ پوکيندا سين.
اسين خواب پيا پوکيون.
اميدن، ڏکن ۽ ڳوڙهن سان پريل خواب پيا پوکيون،
ته جيئن اوهين جڏهن جاڳو
تڏهن اتي فصل لٿي سگهو.
ٻارو!
پره ڦٽي آهي، رات گذري ويئي آهي.
اسان جا پورهيا پورا ٿيا،
اسان جون ٻنيون سرسبز ٿي ويون آهن.
اسان جا هٿ ڪمزور ۽ هڏ هيڻا هئا،
پر اسان ٻاٽ اونداهي رات ۾،
توهان جي ايندڙ شان شوڪت جا خواب ڏٺا،
توهان جي ٻچن کي ڳوڙهن جو ريج ڏنو سون.
اسان جو اوجاڳو ختم ٿي ويو،
جاڳو ٻارو!
اسان توهان لاءِ خوابن جو جيڪو فصل پوکيو آهي،
ان لاءِ اسانکي شاباس ڏيندؤ،
يا ان تي افسوس ڪندؤ؟
اسان کي ڏوهي ٺهرائيندؤ،
يا اسان کي معاف ڪري ڇڏيندؤ؟

۸۲-۵-۲۳

۳۰- ۷ صبح جا ساڍا ست. هٿ منهن ڌوئي آيو آهيان. اڄ چانهه ته نه پيو پاڻيءَ جو گلاس به پيئڻو ڪونهي. ڪپڙا ڦاٽي ويا آهن. همراهن کي به جوڙا ونيي موڪلڻ لاءِ چيو هوم. پر شايد ڪين گهڻن ڪمن ۾ ڳالهه وسري ويئي. اونهاري لاءِ به پهرياڻ ململ جو چيو هوم. ٻاهر وڃڻ لاءِ ڪوٽ ڪونهي. اسلم وارو ڪوٽ هاڻي ڪافي سينيئر ٿي ويو آهي. رٽائر ٿيڻ گهري ٿو. پيا گرم ڪوٽ آهن ۽ وڏڙن جون نشانيون بنجي ويا آهن. همراهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اچن تہ چوان، قميض جا بٽڻ کوهن. امير کان پڇيان. ڪو ڪبوتر صبح صبح جو الائي ڪٿان اچي هتي نڪتو آهي ۽ ”گهگهوتوا“ ”گهوگهوتو!“ لڳايو ويٺو آهي. دهلي ۽ لاهور پنهي تان غزلن جي صورت ۾ ماتم مچيل آهي، اڪثر سڪتا بي روح رسمي لفظ آهن. انهن کي دهرائيندي صديون گذري ويون اٿن. نڪو تا پاڻ ڦٽڪن نڪو تا سهندڻ پڌڻ وارا. امير ڀٽڻ لاءِ صفا انڪار ڪري بيٺو آهي. ٽائيگر ٻاهران ڊوڙندو ڊوڙندو اچي منهنجي بستري کي هيٺان چڪ هڻي هاڻ ڪٿي لڪي ويو آهي. امير سڄو ڏينهن ويٺو ساٿس ڪچهريون ڪندو آهي ۽ الائي پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڪيس ڪهڙيون سمجهاڻيون پيو ڏيندو آهي. بلڪل ايئن جيئن ماڻهو پنهنجي ننڍڙي پٽ يا ڌيءُ کي ڏي. تنهن ڏينهن منير اچي اڌ چرچي ۽ اڌ سنجيدگيءَ سان ڊانهن ڏني تہ ”ٽائيگر مونسان رنو آهي!“ پوءِ وڏو بيان ڪري ٻڌايائين تہ ڇو رنو آهي. ٻہ ٽي ڏينهن ڏاڍو پئي پرچايائينس، آخر هڪ ڏينهن وڏي فخر سان ڪيس پڪڙي وٺي آيو تہ ”ٽائيگر مون سان پرچي ويو آهي.“ ٻاهر ماڻهو ماڻهوءَ جي شڪل مان بيزار آهي. خود پنهنجي شڪل مان ٻہ. هتي جانورن جو بہ ايڏو قدر آهي جيڏو ڪنهن جگري دوست عزيز ۽ اولاد جو. قدر ڪرڻ وارا اهي آهن جن مان ڪيترائي ماڻهوءَ کي مارڻ ۾ ايتري دير ڪندا جيتري ٻگهاڙ ٻڪر کي هڙپ ڪرڻ ۾! اڄ لڳي اٿم. بار بار پانيان تہ پاٿيءَ لاءِ چوان. پوءِ ياد ٿو اچيم تہ اسپتال ويٺو آهي ڪجھ ڪاٺڙو پيئڻو ڪونهي. فريده خانم پئي ڳائي لاهور تان. ڏن سدائين هڪڙي ٿي اٿس. پر ڏن ڪا اٿس چا! ”غير سي دوستي ڪرو ليڪن ....“ مولانامحمدعلي جوهر جو ڪلام. هي مولانا بہ گهٽ ڪو نہ هئا. هوڏانهن مذهبي واعظ ۽ تقريرون ۽ هيڏانهن هي عشقيہ غزلن جا شغل ۽ سهڻين صورتن جون ڳالهيون. ’ساڌن سان سنمک، پٽنچن سان پورا.‘

ارجنٻائين جو الائي ڇا ٿيو؟

سادا پارهن ڏينهن جي. اجهو هينئر اسپتال مان موٽيو آهيان. امير چئي ٿو پهرين ماني کاءُ پوءِ چانهہ. مون چيو اٿس تہ چانهہ ڪا نہ پيئندس. مانيءَ بہ ٽي بجي کائيندس. پٽي هيڊ واردر ماڙيءَ کان سيڪيورٽي وارڊ چيڙڻ آيو. جڏهن نياٽي ڏيءَ يا ننڍي نينٽي ننهن کيڏانهن اڪيلي کاڌ ويندي آهي، تيئن قيديءَ کي بہ جيل اندر بہ ڪوٺ کو وڃڻ ڀيا چڏڻ ويندو آهي. اڪيلو جيل ۾ هڪڙي هنڌ کان ٻئي هنڌ وڃي ڪو بہ کوٽ سگهندو آهي. ڪجھ ڏينهن کانپوءِ کيس عادت پئجي ويندي آهي ۽ هو ازخود پڇندو آهي ”مونکي چڏڻ ڪير ٿو هلي؟“ اڪيلو ويندي هو خود پيو شڪي شڪي ٿيندو آهي ۽ کيس ڪجھ عجيب ڏوھ ۽ نامناسب هلت جو احساس ٿيندو آهي. ڀائيندو آهي تہ ڪو ساڻ هجي! ڇڀيو مانس ”ڪر خبر ڪهڙو حال آهي؟“ چيائين! ”صبح جو ۴ بجہ اچان ٿو، رات جو سومهڻي ٻهل وڃان ٿو. اها بہ خبر ڪانهيم تہ پاسي واري دڪان وٽ ڇا پيو ٿئي.“ ڇيو مانس ”تنهنجو پنهنجو ڇا حال آهي؟“ چيائين، ”بس ڳالهہ نہ پڇ! اڳي چڱو هو ”شڪر آهي دال

روئيءَ ملي پيئي،" هاڻ ته دال جي ڳالهه ڇڻ عياشيءَ جي ڳالهه ٿي پيئي آهي ...."
مٿي ۾ سور وڌندو وڃي. ٻاهر گوڙ پيو ٿئي. سپاهيءَ سومر جو ڏينهن آهي جو سپرنٽينڊنٽ کي دورو ڪرڻو آهي، يعني رائونڊ تي اچڻو آهي. ايندو ڪونه آهي. پر صفائي آرتوار ڏينهن ٿيندي آهي. صفائيءَ وارا پيا شور مچائين ته ٻئي پيرا آهستي ڳالهائڻ لاءِ چيو اٿمان، پر وري به گوڙ پيو ٿئي. آخر وڃي سپاهي کي چيو اٿم ته اوچتو هليا. نمبر دار کي چيو اٿم ته هنن کي ڪيڏي دروازو بند ڪري ڇڏ.
هرهر نند ڦٽڻ ڪري مٿي جو سور وڌي ويو آهي. گوري ڪائيندس ته به مزو نه ايندو. چانهه به آهي ته نقصانڪار. پر امير کي چيو اٿم ته چانهه نه آهي. ان کي وري گرميءَ جو زڪام آهي! هو گرمي سهيو ڪو نه سگهي ۽ آءٌ سردي! جمون اسٽيشن تان گانا پيا اچن. سويل ڳوناٽي پروگرام ۾ لفظ "ڳام پئو" ڪتب آڻدائون. سوچيم هي لاڙ جا سنڌي اکر جمونءَ ۾ الائي ڪٿان آيا؟ پنجاب ۾ ڳام کي ڳاهه به چون پر عام طرح "پنا" اکر ڪتب آڻين. "ڳام پئو" جا لفظ هتي ڪو نه ٿين.
اڳڻ جي چوڌاري چڪر ڏيئي آيو آهيان. هاڻ ڪجهه سور گهٽ ٿيو آهي. نمبردار چئي ٿو "چڪر چيف چئي ٿو ته مون ماڻهن کي اهڙيون اهڙيون صفايون ڪرائي ڏنيون آهن، ميجر جو ڪمرو ۽ اڳڻ شيشي وانگر پيو چمڪي. پليجو بادشاهه ماڻهو آهي. ڇڏي ٿو ته سچو وارڊ چمڪائي ڏيانس. خيروس وارو آهي. جڏهن چوي تڏهن وڃو. جڏهن منع ڪري ته هليا اچو" دل ۾ چيم ته "شيشي وانگر چمڪائيندا مسڪين قيدي موچڙن سان، تون ۽ آءٌ ڏينداسين رڳو شيشي کي ڏسڻ وارا." بهرحال موجوده چڪر چيف راجا نيڪ ماڻهو آهي، سڀ قيدي تعريفون ٿا ڪنس. اڳي هن جهڙو ظالم ٻيو ڪو نه هو. ڪئين قيدي ماري مرٽينگ ڪري وڌائين. نيٺ هڪڙو اڻٽ مري ويو. ڪيس هليو. جيل ۾ پيو. هاڻ اشراف ٿي ويو ٿو ڀڄي. تنهن ڏينهن آيو ته چيائين ته "تفسير جو فلاڻو ڪتاب مس مس هٿ آيو آهي. ڪن نقطن تي پاڻ ۾ ڳالهائينداسين" اڄ اسپتال ويندي پڇيو مانس "تفسير تي تبادله خيالات ڪرڻ ڪڏهن اچبو؟" چيائين "انشاءَالله جلد حاضر ٿيبو."
اڄ صبح ماڙيءَ تي پهتس ته گارڊ جو صوبيدار پنهنجي لاءِ لشڪر سان پهچي ويو هو. معلوم ٿيو ته "اسٽرانگ گارڊ" جو سلسلو آهي. جڏهن آخر روانا ٿيڻ وارا ٿياسين ته صوبيدار صاحب چيو ته "هٿڪڙي هڻبي." مجيد قريشيءَ سمجهايس ته "بي ڪلاس آهي، ان کي هٿڪڙي ڪا نه لڳندي آهي ...." پر هو مڃين نه. آخر مون سمجهايس ته "مون کي نظربنديءَ دوران سنڌ توڙي هتي هٿڪڙي نه لڳي آهي. آءٌ اڳي به هتان ٻاهر اسپتال ويندو رهيو آهيان." چيائين "اها ڳالهه سنڌ ۾ رهي. تنهن ڪانسواءِ تو سويل جو چيو ته منهنجون ٽيسٽون هتي ٿيون ئي ڪونه آهن؟ هاڻ چئين ٿو ته آءٌ ٻاهر ويندو رهيو آهيان" ٻئن پوءِ ته مونکي جيڪي ڪجهه چوڻو پيو سو چيم. همراهه ڪجهه دوناڙ هڻيا پر وارو گهٽ مليس. هڪو ٻڪو ٿيو پر مڙڻ ٻئي عزتي سمجهائين. مجيد قريشي مونکي

"اسلامي جونس" ۾ ڏسي (جنهن جو مظاهرو اڳين ٻارهين مهينن ۾ هنن کي نہ ڏٺو هو. سدائين مرڪندو ڏٺو هئائون). هڪدم سپرنٽينڊنٽ ڏانهن پڳو. منٽ ۾ اچي اعلان ڪيائين، "صاحب جو آرڊر آهي تہ هن جيل جو خاص آفيسر گڏجي هلندو" صوبيدار ٺڪو ٺيو پر هڪدم چيائين "اها ڳالهہ ڪريو نہ! مون تان ذميواري تہ گهٽ ٿي." جناب عظمت شيخ صاحب جيلر گڏ هليو. اسٽيشن ويگن ۾ مون سان گڏ اڳيان بہ اهو ويٺو. صوبيدار پنهنجي اٺالي سان پويان ويٺو. هٿڪڙي واري پوليس وارو بہ خالي هٿڪڙيون ڇڻڪائيندو ساڻس گڏ وڃي ويٺو. اسان لاءِ تہ هٿڪڙي زيور آهي. پر چيم تہ خواه مخواه ڇو؟ جناب عظمت شيخ جهڙي چيز ڪنهن بہ جيل ۾ ڪا ورلي هوندي. هڪڙو نشورو غذاب آهي. سندس فضيلت ۽ تميز جو ذڪر فضول آهي. ٽنگون ٽيبل تي پير ماٿهن ڏانهن. ڪنهن وڏي هستي جو عزيز آهي. سو چويس ڪير بہ ڪو نہ. پائر شوُرا جا ميمبر ا ٿس. روز جيستائين ويهہ قيدي، پنج نمبر دار نہ ڪُٽي، جيسين پنجن ڏهن سپاهين کي گاريون نہ ڏئي يا سسپينڊ نہ ڪرائي (اڳ انهن کي بہ ماريندو هو.) تيسين آرام ڪونہ اچيس. هڙو في سبيل الله اذيت پسند ماٿهو مون جيلن ۾ ڪونہ ڏٺو. پر خير مون سان تہ جئين هلڻو ا ٿس تئين هلڻو پوندو اٿس ۽ هلندو آهي. هن پيري بہ ائين. مون سچي وات اکر بہ ڪونہ ڳالهايو. بهانو اهو ڪيم تہ مون کي اجا بہ ڪاوڙ آهي، پر حقيقت ۾ مُون عظمت صاحب کي گفتگوءَ جي تڪليف ٿي ڏيڻ گهري تہ متان اجايو مٿي تي نہ چڙهي وڃي. تنهن کان سواءِ سواري ۽ نظارن جو مزو بہ ٿي ولڻ گهريم.

بي بي سي تان اردو خبرن جو ٽائيم بہ ٿي ويو ٦.٢٠ ارجنٽائين برطانيہ جي جنگ هلي پئي. روس فائربندي جي اپيل ڪئي آهي برطانيہ چيو آهي "ارجنٽائين بيٽ خالي ڪري تہ پوءِ." ايران عراق تي سرسي ۽ خرم شهر ۾ گهيرو مڪمل ڪرڻ جي دعوا ڪئي آهي. اتفاق سان ريڊيو "وائيس آف ويٽنام" جيڪو بہ سال اڳ هٿ آيو هوم ۽ پوءِ گم ٿي ويو هو سو اوچتو پاڻهي هٿ اچي ويو. عجيب خبرون ڪندو آهي. سندس انگريزيءَ جو لهجو خاص آهي. اناؤنسر مائي جي انگريزي بڌي شڪ پيم تہ ويٽناماڻي تہ ڪانهي! هئي. انگريزي پروگرام پيو هلي، اهم تاريخي احوال پيو ڏي.

٢٤-٥-٨٢

ڪلهہ شام جو بخار محسوس ڪيم. ٦.٣٠ تي ويا آهن. اڄ وري بہ اسپتال وڃڻو آهي. ١٥ منٽ اهو سوچيو اٿم تہ اڄ بہ الائي نيراني وڃڻو آهي يا نہ. ياد آيم تہ هنن شايد اڄ ڪائي پي اچڻ لاءِ چيو. ڪلهہ بہ پي ٽيسٽ ڪائڻ پيڻ کان پوءِ تي هئي، سو ناشتو تيار ڪرايم، پر جڏهن آيو تڏهن وري شڪ پيم تہ متان ائين نہ هجي. بڌتر. آخر فيصلو ڪيم تہ جڏهن پڪ ٿي ڪانهي تہ پوءِ اجايو خطرو ڇو کڄي. حالانڪ اڄ بہ لڳي

اٿم ۽ بک بہ

ڪلم آيو ڊين جي ٽيسٽ ڪيائون. اٿمي ٿوت جي تباهہ ڪندڙ وجود مان بس اهي ٿي ڪجهہ فائدا حاصل ڪيا ويا آهن جو بجلي پيدا ڪئي ويجي ٿي، مرضن جي سڃاڻپ ۽ علاج وغيره ۽ ٻين اهڙين ڳالهين ۾ بہ ڪم آندي ويجي ٿي. اهڙو ساڳيو مرڪز حيدرآباد جي ايل ايم سي ۾ بہ آهي.

جڻ ڪن زمانن کان پوءِ ڪلہ ڪار جي سواري ڪيم. مون کي تہ وسري ويو هو تہ ڪار جي سواريءَ ۾ بہ ڪو ايڏو مزو ايندو آهي! اهڙا مزا ٻنيدي هوندي ايندا هئا. پوءِ تہ ماٺهو ڪار هلائي هلائي ڪار جي سواريءَ جي لطف کان ئي محروم ٿي ويو. اٽلو اها چٽي ٿي پيئي.

ڪو ڳائي پيو:

آج اگر ڪانٽون پري هين زندگي ڪي راستي،
ڪل نئي گلشن ڪلين گي آدمي ڪي واسطي.

٢٥ -٥ -٨٢

صبح :”متِرا بلوريا ملي جاٿين چوڙيا.“ (بلوري اکين وارا يارا! چوريءَ چوريءَ اچي ملي وڃ!). جمونءَ تان ڊوگري گيت پيو هلي. سويل گيت ۾ هي اکر هئا. ”ڇيل ڇبيلا ماٺهو“ - ”رنگ رنگيلا ماٺهو“ ”ماٺهو“ لفظ ڊوگريءَ ۾ ڪيئن آيو ۽ ڳاهہ پنو بہ، سو سمجهہ ۾ ٿو اچي، حد اها آهي تہ مون ڪاڪي پيرو مل جي، ”قديم سنڌ“ بہ اجا تائين ڪانہ پڙهي آهي! ماٺهو جيترو ٿورو گهٽو پڙهندو اوترو ئي اڻ ڄاڻائي ۽ جهالت جو احساس وڌندس. لسانيات تي توجهہ ڏيڻو پوندو. گرئيرسن وغيره. سراج ۽ بلوچ صاحب جو عربي ۽ سنڌي بحث اڳ پڙهيو هوم. پر اهو پڙهڻ بس ائين ئي هو. سچو قصو نٿين سر سمجهڻو پوندو. گريخشاڻيءَ، جي رسالي جو مهاڳ تنهن ڏينهن ڏٺم. اهو ئي نظريو ”سنڌي سنسڪرت کان نڪتي آهي.“ بهرحال ٻولين ۾ گڏيل (ڪامن) لفظ ايترا گهڻا آهن جو عام پڙهيل کي ان جو اندازو ئي ڪونہ ٿي سگهندو. سرائيڪي، پنجابي ۽ سنڌيءَ جي تہ ڳالهہ ئي ڇڏيو. سنڌي، بلوچي، پشتو، گجراتي، هندي، بنگالي (پات- پت) جا عام لفظ سون هزارن جي تعداد ۾ ساڳيا آهن. رڳو اُچار يا لهجو بدليل هوندو يا هڪ اڌ اکر بدليل هوندو. خبرون پڙهيون اٿم، ايران نيٺ خرم شهر تي قبضو ڪري ورتو. ان جا نتيجا زبردست نڪرندا. رجعت پرست بادشاهن، ملڪن ۽ شيوخن جي حويلين ۾ رڙ ورڙ هوندي. سامراجي بازيگرن کي ڏاڍا وٽ پوندا. هوندا. ارجنٽائين ويتر رنڊڻي ۾ رولو وڌو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تيري بنا يون گهڙيان بيتين
جيسي صديان بيت گئين!

ڪن ڪن سٽن ۾ ڪيڏو نه زبردست تاثير هوندو آهي! اخبار پڙهندي هي سٽون پڙهي اخبار پڙهڻ تان دل کڄي ويئي.
علم ڪائنات (Cosmology) تي هڪڙو ڪتاب پيو پڙهان. ڪائنات بابت سالن کان پيو پڙهان. هلندي هلندي پيرن هيٺيان چڻ زمين نڪريو وڃي. ڪائنات ڪان اڳ ڇا هو؟ وقت ڇا آهي؟ جاءِ ڇا آهي؟ خلا ڇا آهي؟ مادو؟ ازل، ابد؟ انت، بي انت؟ حد ۽ لاحد؟ ڇي ڪائنات ۾ وڪڙ آهي! ائيا ايستائين جي ڳالهه ٿي پوري سمجهه ۾ ٿي اچي ته متان وري هنن ڇا بيا ڦڏا! پر آخر ڪنهن نه ڪنهن کي انهن مسئلن تي غور ڪرڻو آهي.
انگريزي دور کان اڳ گذريل هزار سالن ۾ سنڌ ۽ هند ۾ ڪنهن سائنسدان جو نالو ڪونه پڌو اٿئون. بي دنيا ۾ الائي ڪير ڪير ڪير تي ويا آهن. هن ڪتاب ۾ هڪڙو چرچي طور سوال جواب لکيل آهي. چي پادريءَ کان پڇيائون "ڪائنات بنائڻ کان اڳ خدا ڇا پيٺي ڪيو؟" جواب ڏنائين "اهڙا ڦڏي جهڙا سوال پڇڻ وارن بيوقوفن لاءِ دوزخ پيٺي ناهيائين!" مطلب ته ملن ۽ پادرين جي سامهون اهڙا اونها سوال نه پڇيا آهن.

۵ بجي شام.

تتيءَ تڏيءَ ڪاهه، ڪانهي ويل وهڻ جي،
متان ٿئي اونداهه، پير نه لهين پرينءَ جو.

سبحان الله! لطيف ۽ ڪنورا عظيم ڪلام ۽ عظيم آواز جو سنگم! چڻ زمانن ڪانپوءِ پڌو اٿم. آل انڊيا جي سنڌي سروس وري اوچتي بنا ڳولڻ جي ازخود ملي ويئي آهي. رفيق سان دڳهي ڪچهري تي. ڏاڍو پلو ماٺهو آهي.

۲٦- ۵- ۸٦

پورا يارهن مهينا اڳ هن جيل ۾ آيو هوس. لکڻ جا الاهي ڪم پيا آهن. ڪوبه ڪونه ٿيو آهي. اڄ زور ڪري ڪتاب ۾ نوٽ ڪيل خاص دلچسپ پنجابي پهاڪا پنجابيءَ جي نوٽبڪ ۾ لکڻ جو ڪم ڪيم. هيستائين ٦٦ لکيا اٿم. اردو سروس ۾ تاريخ ساز جي تقرير پئي هلي. آخري ٻن سٽن مان معلوم ٿيو ته ڪنهن "شاهه لطيف" نالي ماٺهوءَ جي ڪلام بابت تقرير هئي. پهرين سوچيم ته اسان واري بابت ته ڪانه هئي؟ پوءِ چيم ته يو پي، سي پي ۽ دکن جا سڀ للو پنجو ڪٽي ويا آهن جو ٻين جو وارو ايندو؟ منجهن سڀ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ليڊر، سڀ قائد اعظم جا قريبي ساٿي، سڀ انگريز کي پڇائڻ وارا! انگريزي جاسوس بہ سچي هندستان جا عظيم قومي رهنما. سندن مسيت جو هر ملون متبحر عالم، هر تڪ بند شاعر بي بدل. اردو نام نهاد "قومي" اخبارن جي صفحن جا صفحا انهن جي احوالن سان سينگاريا پيا آهن. بيا تہ ٺهيا پر اسان جا ملان بہ مظلوم، جن جو نام نهاد "قومي رڪارڊ ۾ پاڻ تي بہ نالو ڪونهي. پشتو جا ڪجھ پهاڪا آهن، پر ٿورا. پشتو ۽ بلوچي شاعري ۽ پهاڪن جي ڪتاب لاءِ ماڻهو ڊوڙائي ڊوڙائي بيٺو آهيان پر نام نهاد "قومي ڪتابن جي دڪانن تي هن ملڪ جي ماڻهن جي ٻولين جا ڪتاب ڪٿي؟ همراه اچن تہ 'گل شڪر' گهرايان. سنڌي، پنجابي، سرائيڪي، بلوچي ۽ پشتو پهاڪن جو تقابلي مطالعو ڪجي. انهن ادبن جي ۽ هندي ادب جي تاريخ جو تقابلي مطالعو بہ ٿيڻ کپي. هندي باراڻو ڪتاب بہ گهرايو اٿم. پر ملي ئي ٿو. پشتو الف ب سکي ويو آهيان. پر هنديءَ جا ماڪوڙا ڏسيو همت ئي جواب ڏيو وڃي. پر خير جيڏبس ڪونہ. رڳو ڪتاب ملي يا ڪو اندو مندو استاد هٿ چڙهي. بي بي سي چئي ٿي تہ ارجنٽائين جا جنگي جهاز ڪُٽڻ وارا آهن. انگريز سرڪار جي دعوا مطابق ايراني وزير اعظم خاميني ٺئين آزاد ڪرايل خرم شهر جو دورو ڪيو. ڪيڏو نہ عظيم ڏينهن هوندو ايرانين لاءِ جن لاءِ ڪجھ وقت اڳي دنيا سمجهيو ٿي تہ ويا ختم ٿي ۽ وري بہ وڃي سامراجي چاڙتن جو ڪاچ ٿيا. پر عوام جڏهن انقلابي جذبي سان سرشار ٿي ڊڪهي، اٿ ورچ ۽ دليريءَ واري جدوجهد ڪن ٿا تڏهن سامراج جا اوچا پهاڙ پورا پورا ٿيو پون ۽ "اڳيان نڪر نر، متان روھ رتيون ٿئين!" وارو ڪم ٿيو وڃي. زنده باد ملت ايران ۽ زنده باد ايراني عوام!

نيو ڏينهن اسپتال ويندي ڪيڏا نہ عجيب احساس دل ۾ پيدا ٿيا! ٻي انداز ماڻهو. قسمين قسمين، هر عمر ۽ هر طبقي جا ماڻهو. بيل گاڏيون، ريڙها، اسڪوٽر، مني ٽيڪسيون، بسون، ڪارون، ٽرڪون، هل هلان، آواز شور ٽريفڪ جا سگنل. نہ مقدم، نہ سپاهي، نہ برجيون، نہ لوهي سيخون، نہ هيبت جيڏا دروازا ۽ گيٽ، نہ سنترين جا هوڪريا، نہ خوف، نہ هراس! ماڻهو بنا واتين ۽ سسن جي پئي هليا. ڪنهن کي ڪنهن جي ڳڻتي ڪانہ هئي تہ متان پڇي نہ وڃي! هڪڙي (الائي ڪهڙي) رستي تي پهچي پوءِ سمجهيم تہ رستو ڏنل آهي. هتان اڳتي ڪيئي پيرا ڪار ۾ لنگهيو آهيان. آخر لاهور جي نهر وٽان لنگهياسون. ڪئين پيرا ان جي پاسي کان لنگهيو آهيان، پر نالو اڄ معلوم ٿيو "گلبرگ نهر." چئبو هن پاسي بہ گلبرگ آهي. لاهور جي ڊفينس ڪالوني. آخر مال آيو، سڃاتم "الحمرا". فن جو مرڪز. اڄ نوٽ ڪيم تہ خوبصورت ٺهيل آهي. عجب جي ڳالھ جو هي مختصر (اوٽ موٽ ٣٠-٤٠ ميل) جو سفر انهن تمام ٿورن سفرن مان هڪ هو جنهن ۾ مونکي بيحد مزو آيو. هٿن ۾ هٿڪڙيون ۽ پهريدارن جي وچ ۾ قيد جي حالت ۾ پاڻ کي بلڪل بي فڪر محسوس ڪيم. اڳي اڪثر تہ پاڻ گاڏي هلائيندو هئس، سڄو وقت اهو فڪر تہ متان ائڪسيڊنٽ نہ ٿئي. ٻيو سڄو وقت سوچون، ذميداريون، رٿائون، غور فڪر ڳڻتيون ۽ انديشا. هٿ گاڏيءَ جي ويل ۾، خيال الائي ڪٿي! بس ايترو شڪر آهي جو وڃيو ڪٿي نہ ڪٿي پهچبو هو. نيو ڏينهن ڪابہ اپائنٽمينٽ ڪانہ هئي، ڪٿي بہ پهچڻو ڪونہ هو. ڪنهن سان بہ بحث ڪرڻو ڪونہ هو. ڪنهن کي بہ قائل ڪرڻو ڪونہ هو.

کوبہ ڪم لازمي طرح ڪرڻو ڪونہ هو. نہ ميٽنگ، نہ تقرير، نہ آڏي پڇا، نہ آرگيومينٽ. واندڪائي واندو. مڪمل واندو! ذهني توڙي جسماني طرح. اهڙي ڪيفيت زندگيءَ ۾ مونکي گهٽ گهٽ سالن کان پوءِ ورلي ڪا ملندي آهي. نہ تہ هر وقت وٽ ولان، پچ پڇان، جنهن ڏينهن ڪڙيو گنهور هاري ڪانفرنس تي پئي اُن ڏينهن اسٽيج تي ويٺي، ايڏو ٿڪل، ايڏو ٿڪل هوس جو چيم تہ رڳو اجهوڪي رات خير سان گذري، وري هفتو گهر مان ٻاهر ڪونہ نڪرندس. پانيم تہ اجهو ٿو هتي ڏهي پوان (ان مهل هڪڙي ڇوري ننڍڙي ڇوڪري اچي پرسان ويٺي ۽ نهايت معصوميت سان چوڻ لڳي "بابا! مون سان ڳالهيون ڪر!")

هر شئي پياري، عجيب ۽ مزيدار پئي لڳي. پاڻي، وڻ، ٻوٽا، جايون، پريان آسمان. لُطف بہ بہ طرفو قصو آهي. نظارو بہ سٺو هجي ۽ ماڻهوءَ جي دل بہ نظاري مان لطف اندازو ٿيڻ جي حالت ۾ هجي.

اسپتال پهتاسين تہ پوليس ائٽ پوزيشن ولي بيٺي، چڻ آءٌ ستٽ خون ڪري آيو هوس ۽ هتي آيو ٿي ڇاڳي وانگر گولي ٿيڻ لاءِ هوس. (ڇاڳو نيٽ نہ مڙيو. اهي ٿي هنگاما! آهي ٿي پريس داستان) ٻيسمون ڪيائون. رٽ ورتائون، وچ ۾ انتظار ڪرڻ لاءِ چيائون. هڪڙي ڪمري ۾ اچي ويناسون. اڪائونٽنٽ جو ڪمرو هو. ان ڪي الائي ڇا ٻڌايائون. نهايت عزت سان گڏيو. چانهہ بسڪوٽ ڪرايائين. پاڻ ڪم ڪي لڳي ويو. هڪڙو همراهہ (وچولي درجي جو ملازم) بيماريءَ بابت ڳالهائڻ لڳو. ڳالهہ نيٺ ٿري گهري اتي آئي جتي هميشہ ايندي آهي. چيائين "اسين معمولي نوڪر آهيون. پر مسئلو بلڪل آسان هو. قرباني ۽ شهادت مسلمان جو ڏاج آهي. قرباني ڏيون ها تہ هيءَ حالت نہ ٿئي ها. جيڪي همراهہ بنگلاديش ۾ ٻڌجي پيا هئا، انهن جي قرباني ڏيون ها تہ انهن کي جنت جون حورون نصيب ٿين ها. ۽ هتي اسان کي بہ اهي ڏينهن ڪونہ ڏسڻا پون ها." هو بہ خوش ۽ اسان جو بہ ڪم ٿي ويجي ها. سندس مطلب سمجهي مرڪيس. ڪنگ ايڊورڊ ڪاليج جي لان تي وڃي ويناسين. انسپيڪٽر ۽ عظمت چورن کي سچي ڪرائڻ جي مشڪلاتن ۽ قيدين کي سڌو ڪرڻ جي نسخن تي خيالن ۽ تجربن جي ڏي وٺ ڪرڻ ۾ لڳي ويا. آئون لان تي ويهي اخبار پڙهندو رهيس. ڊاڪٽر ۽ پين جو رويو عزت ۽ خاص خيال رکڻ وارو هو. هنن شايد ڪين ٻڌايو هو تہ همراهہ هتي جو ڪونهي. منهنجي حليي، شڪل ۽ ڪپڙن بہ ڳالهايو پئي. پوليس جو هيترو انالو بہ هو . مطلب تہ هر ڪنهن کي احساس نظر آيو ٿي.

ٻئي ڏينهن وري ساڳيو قِدو! اڳئين ڏينهن صوبيدار پويان وينو هو. اڄ ڪار ڪنهن جج ٻچ جي اسڪورٽ ۾ ويئي هئي. دستوري ڇڪڙو هو. سيٽون بہ، ڊرائيوار ڪانسواءِ. اسين ٻئي اڳيان ڪير ويهي ڪير پٺيان؟ صوبيدار چئي تہ آءٌ تہ پٺيان ڪونہ وهندس. ڳالهہ خسيس پر مسئلو نازڪ پٺيان ڪير وهي؟ آخر حل اهو نڪتو تہ "سڪيورٽي جو سوال آهي. بنا هٿڪڙيءَ قيديءَ جو اڳيان وهڻ خطرناڪ آهي. اهو پٺيان وهي، جتي ٻي پوليس رائفلن سان موجود آهي. اتان ڀڄي ڪونہ سگهندو." ڳالهہ ۾ ڪجهہ بہ ڪو نہ هو ۽ سيڪجهہ بہ هو. ڏوهہ انهن جو بہ ڪونہ هو. عام طرح ڪو بہ آفيسر پنهنجي اسٽاف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڳيان پنيان چڪڙي ۾ ويهڻ لاءِ تيار ڪو نه ٿئي ها. ظاهر آهي ته انهن ماڻهو کلن ها. پر مون سان به مسئلو هو. قيدي قومن ۽ ماڻهن جا حق ايترا ٿورا وجي بچندا آهن جو انهن خسيس ۽ ظاهري طرح کل جهڙن حقن تان بنا حجت جي ۽ چپ چاپ هٿ کڻڻ هنن لاءِ جڻ پنهنجي وجود جي موت کي تسليم ڪرڻ جي برابر هوندو آهي. هنن وٽ بچت ۾ ڪابه قوت هوندي ڪانهي جنهن سان هو ٿيل نقصان جي پوءِ به تلافي ڪري سگهن. هنن لاءِ 'تر جي گٿي سو چوٿون ڪاٺي' وارو قصو هوندو آهي. انهن خسيس ڪان خسيس حقن جي سلامتيءَ لاءِ ضرورت وقت پوئتي نه هٽڻ يا ضرورت وقت خطرو نه کڻڻ، ثابت قدم نه رهڻ ۽ نقصان نه سهڻ، ٻئي ڳالهيون هنن کي اهڙو نقصان رسائينديون آهن جنهن جي پوءِ تلافي ٿي ڪانه سگهندي آهي. مون کي خبر هئي ته آئون بي وس قيدي آهيان. قيدين لاءِ ٿرڙين مان ئي ٿي پوندا آهن. ڪامورا پاڻ ۾ جمڻ ٿي، خسيس مان خسيس ڳالهه تي وڏي ۾ وڏو ممڻ مچائي وجهندا آهن. دشمن کي بل ڏيڻ ۽ سو به ههڙي خسيس ڳالهه تان ناداني ۽ ابهرائي ٿي سگهي ٿي. خود حڪومت به دل ۾ خوش ٿيندي ته چگو ٿيو جو هن کي ڇيهه ڪيائون. ضرورت پئي ته معذرت به ڪري ڇڏيندي يا ڪنهن کي ٽرانسفر يا سسپينڊ ڪري ناراضگيءَ جو ڊونگ رچائي ڇڏيندي. پر سچي ڳالهه ۽ حالتن ۽ سنڌن توازن تي ڪجهه سيڪينڊن ۾ غور ڪري مون چيو ته "آءٌ اتي ئي ويٺو آهيان. توهان مان جيڪو چاهي پٺي وجي پنيان وهي." وڏو گوڙ ٿي ويو. آخر ٻئي جٿا اچي منهنجي پرسان اڳيان ويٺا. منهنجي حالت اهڙي ٿي جو اندر هئڻ ڪري آءٌ ڊرائيور سان وجي لڳس، تنهنڪري چيم ته "ٿي ڪونه وهي سگهنداسون به وهون." ان تي عظمت لهي صوبيدار کي چيو "بابا هي سڪيورٽي جو مسئلو آهي. تون جاڻين تنهنجو ڪم. پٺي پنهنجي ڪاروائي ڪر ۽ جتي وٺي اتي قيدين کي وهار!" هاڻ هي ٻئي هڪڙي پاسي. قصو ڪوتاهه مون چيو ته "آئون پويان بلڪل ڪونه وهندس. توهانکي جيڪو ڪرڻو آهي سو پٺي ڪريو" عظمت کي به چيم ته "تون هن کي ٻچون پٺو ڪرين ! تون به مون سان هاڻ نه ڳالهاءِ!" عظمت پڳو اندر الائي ڇا چيائين ڇا نه چيائين. ان وچ ۾ گلزار جيلر آيو. ان صوبيدار کي سمجهايو. راڄ مڙي اچي گڏ ٿيا، ڳالهه ۾ ڪجهه به ڪو نه هو. جنگاڻ شاهي. عظمت ٻاهر اچي اعلان ڪيو ته "آءٌ ٿو هلان! توهان وڃو" وانٽ ۾ صوبيدار تلافيون ڪيون. چي، "هي ذميواريون ڪٿي رعايتون آءٌ پيو ڏيان، نه ته مون کي ليٽر آيو آهي ته هن کي ڊبل هٿڪڙيون لڳنديون. خطرناڪ ترين ماڻهو آهي." مون چيس "اها فضول ڳالهه آهي. مهرباني ڪا به ڪانهي. جئين عام طرح ٿيندو آهي تئن آهي" چيائين ته عظمت مون کي چيو آهي ته "هي سياسي ٻياسي ماڻهو ڪونهي. رڳو اهي ڦڏا ڪندو آهي ۽ ڪنهن جي ڳالهه نه مڃيندو آهي ان ڪري اندر پيو آهي. سياسي جيڪي هئا سي سڀ بندوبست ڪري نڪري ويا. يا پنهنجي گهرن ۾ نظر بند آهن." مون ڪان جيڪا توالي پهتي سا بڌائي مانس. ڪجهه پئسو نڪو ڳالهه ڊول ۾ ڦيٽس يا چا، بهرحال پوءِ ڪجهه وڌيڪ خيال ڪيائين. هلندي شرط ان ڏينهن ٽيسٽ وٺڻ واري ڊاڪٽر سان ڳالهه ڪيائين. ان اچي چيو" توهان چانهه پيندو؟"

مون چيو ”ها، مون غلطيءَ وچان احتياطًا ناشتو ڪو نہ ڪيو آهي.“ بسڪوٽ گهرايائين. چانهہ هٿ سان ناهي ڏنائين. وڏي عزت، وڏي احترام ۽ وڏي قرب سان، چي ”اسين نوڪرماڻهو آهيون. سياڻي توهان حاڪم ٿيندا اسانکي چوندا هيئن ڪريو، اسان ائين ڪنداسون “ ويانا (آسٽريا) مان پڙهي آيو هو. انٽيمي تشخيص ۽ علاج جو ڊاڪٽر هو.

وري ڪالهہ ڪو همراهہ ” ش“ آيو. وري ڳالهيون. ون يونٽ، يحيٰ، جنرل گل، حسن ۽ رحيم ۽ قوميت. مون چيس مونکي توهان جي هر ٻنقطي سان اختلاف آهي. اها نواءِ وقت ۽ اردو ڊائجسٽ جي پروپيگنبدا آهي. جيڪا پنجاب کي زهروانگر ڪائي ويئي آهي. پنجابي حڪمران طبقي جي ڪيل ڏوهن جي ڊگهي فهرست تي پاڻ ۾ تفصيلي بحث ڪرڻ جي ضرورت آهي. ضرورت آهي تہ عوامي سطح تي پنجاب توڙي ٻين صوبن جا تو جهڙا صحيح جذبا رکندڙ نيڪ نيت ماڻهو پاڻ ۾ گڏ ٿين ۽ هڪٻئي جي نقطہ نظر کان واقف ٿين ۽ غلط فهميون دور ڪري رهيل نقطن تي خيالن جي ڏي وٺ ڪن.

ڊاڪٽر پنهنجي پاءُ ڪي ولي آيو ۽ شروعاتي تعارف ڪرايائين. ان وچ ۾ پرويزملڪ نظر آيو. (لاهين ڇاڙهين، ورن وڪڙن واري ڊگهي، اٿانگي آورچ ۽ سورهيائيءَ واري جدوجهد جي نسخي جو تاثير!) گپ شپ. خاص نہ. ٽيسٽن جو رزلٽ مليو. ڳلتڙو يا الائي ڇا پنهنجو ڪم گهٽ ٿيو ڪري. واڻ ۾ صوبيدار پنهنجي نوڪريءَ جا حال ٻڌائيندو آيو. ماڻهو خراب ڪو نہ هو. پر عادت جي مجبوري.

جيل اندر گهڙياسين تہ عظمت هڪ دم صوبيدار کان پڇيو ”ڇا ٿيو؟“. مطلب هوس تہ پوليس منهنجو ڪجهہ علاج ڪيو يا نہ؟ منهنجي وهڻ لاءِ ڪرسي اڃڻ ۾ دير ٿي. هونئن بہ مون کي خبر نہ هئي تہ عظمت مون هيان ”سندس بي عزتي بلڪ سڄي جيل ڊپارٽمينٽ جي بي عزتيءَ ۽ خواريءَ“ جو ڪهڙو پيانڪ ۽ جڙتو داستان پيش ڪيو هوندو. ان ڪري في الحال ”چڏ منڊو واريءَ ۾“! واري اصول تي عمل ڪندي پنهنجي وارڊ هليو آيس. ڪالهہ رات سوچيندو رهيس تہ عظمت چيف جسٽس لاهور سان پنهنجي مائٽي پيو ٻڌائي. جيل آفيسر ضرور ڪائنس ڪن هٽندا هوندا. جيل ڊپارٽمينٽ جي عزت جو بہ مسئلو تي سگهي ٿو. چئي سگهن ٿا تہ اسان هن سان همدرديءَ طور پنهنجو آفيسر ڪيڏي ڏنو تہ انکي پاڻ سان گڏ ويهڻ بہ نہ ڏنائين ۽ ڪيس لاهي ڇڏيائين. هيتري ٻاهرين پوليس توڙي جيل پوليس جي اکين اڳيان.

ٻين گهٽن ماڻهن وانگر منهنجو بہ زندگيءَ جي وڏي عرصيءَ تائين گهٽو گذر سفر ”هينئين جي زور“ ۽ ”بهادريءَ“ تي رهيو آهي. ”جيڪي هوندو سو ڏسي رهبو“ اهڙين نڪي ٽين پئسن وارين ڳالهين کي ڪير ٿو پڇي؟ خوامخواهہ ڪنهن کي جهيڙو ڪرڻو هوندو تہ پاڻ وري ڪنهن کان ڊڄون ٿا ڇا؟“ وغيره وغيره. پر سياسي ۽ تاريخي مطالعي

توڙي تجربي کان پوءِ اهي ڳالهيون ٻاراڻيون ۽ جذباتيون لڳيون، خاص ڪري جدلي ماديت، محمد ضلم جي سياست ۽ مثبت سفارتڪاريءَ (ڊپلوميسي) لينن، اسٽالين، مائو، هوچي من ۽ لي دوئان جي لکڻين ۽ سفارتڪاريءَ جي تاريخ جو مطالعو ڪرڻ کانپوءِ خبر پيئي آهي ته ”زندگي هيٺان کان مٿي ۽ مٿي کان هيٺ جو سفر آهي، عظيم شيون، خسيس شين مان نهيل آهن، زبردست ڊرامائي ڪاميابيون توڙي تباهيون معمولي ڪمن جي آهستي آهستي ۽ تيز تيز نمونيءَ جمع ٿيڻ کان پوءِ وجود ۾ اچن ٿيون. جيڪو ماڻهو اڳتي وڌڻ سان گڏ گهربل تيزيءَ سان پوئتي هٽي نه سگهي اهو دشمن جو آسان ترين شڪار آهي، اهو ويڙهو ناهي“.

سنڌيءَ ۾ چئي ويا آهن ته ”ٻاهر، پاڻيءَ ۽ دشمن کي گهٽ سمجهڻ مورک جو ڪم آهي“ خاص ڪري ويڙه توڙي سفارتڪاريءَ ۾ خسيس شيون ٿيندڙيون ٿي ٻاهن. پنجابيءَ ۾ هڪڙو ڏاڍو دانائيءَ وارو پهاڪو آهي ”دشمنيان وچ انج رهو، جيون بتيان دندان وچ جيبهه“ (دشمن جي وچ ۾ ائين رهو جيئن ڏندن جي وچ ۾ جيڀ)

معلوم ٿيو ته مجيد قريشي ٻه موڪل تي ويو آهي. انڪري اهو ٻه معلوم ڪو نه ٿيندو ته ميان عظمت کهڙو ممڻ مچايو آهي ۽ انجو کهڙو اثر پيو آهي؟ اهو سوچي سپرنٽنڊنٽ کي چٺي لکيم. جنهنجو مطلب هو ته ”اينڊڙ رائونڊ ۾ مون ونان ٿيو ويجو. اينڊڙ رائونڊ سومر تي ٿيڻو آهي. اجان ڪجهه ڏينهن پيا آهن. ان وچ ۾ مر ڦ ٻه اينڊي پوءِ ڏسبو.

ڪاله چٺي لکيم. اوچتو سپرنٽنڊنٽ اچي نڪتو ڊپٽيءَ ۽ رضا گڏ. پڇيائين ”ڪهڙو حال آهي؟“ ٻڌايومانس ته ”هاڻي شايد بيمارين جي سياڻپ ٿي رهي آهي ۽ علاج ممڪن ٿي سگهي“. چيائين ،”اسين توهان جو هر حالت ۾ علاج ڪرائي توهانکي مڪمل طرح ٺيڪ ٺاڪ ڪنداسون، ضرورت پئي ته توهانکي وري ٻه اسپتال موڪليندا سين. اسانجو خيال آهي ته توهان صحتمند ۽ خوش رهو“ مون عظمت واري ٻاري ۾ پڇيس ته ”مونکي دل ۾ ڪونهي. مون سوچيو ته معلوم ڪجي، متان توهان کي خيال ٿيو هجي ته پوءِ ٻاقاعدي ڳاله ٻوله ڪجي“ چيائين ”مونکي پاڻيءَ جو ٻه خيال ڪونهي، مون هڪڙي ماڻهوءَ کي چيو ته پوليس کي ڊپ آهي ته متان پليجو صاحب پڇي نه وڃي. پر اسان ماڻهو چاريا آهن. مون چيو ته پليجي کي چئبو ته تون آزاد آهين. گهر وڃ ته چوندو ته ”پهرين ليٽر ڏيکاريو ته ڪهڙي اٿارٽيءَ موجب مونکي ٻاهر ويٺو آهي!“ ڊپٽيءَ عظمت لاءِ هن چيو ”چوڪرا ٻار آهن“. سپرنٽنڊنٽ چيو ته ”مون وٽ دانهن ڪٺي آيو، مون چيس ته ”تون ماٺ ڪري ويهي رهه، تنهنجي وڃڻ جي ضرورت ڪانهي“. سپرنٽنڊنٽ چيو ”اهو سچ ٿو چوان ته توکي هتي، هن بيماريءَ جي هيڏي تڪليف ۾ ڏسي. مونکي سخت ڏک ٿو ٿئي“.

آخر چيائين ”جڏهن ٻه ڪو ڪم هجي، ٻه اکر لکي موڪل. آءٌ هليو ايندس“ پوءِ معلوم ٿيو ته جنهن ماڻهوءَ سان مٿين ڳاله ڪئي هئائين سو هوم سيڪريٽري پنجاب

هو. دل ۾ سوچيم ته ويڙهه جي اصولن جي پڪڙي ڪريو وينو آهيان. جهيڙن جي ڪوتا ڪڏهو ڪو ختم ڪريو وينو آهيان. ڪئين جهيڙا اڳ ئي مچيل آهن: (١) سرڪار نامدار جو جهيڙو (٢) بيماريءَ جو جهيڙو (٣) انگريزي اخبار نه ملڻ تان (جيڪو جيل ۾ بين الاقوامي اهميت جو مسئلو آهي ۽ ايران عراق جنگ کان گهٽ ڪونهي!) فوجي ميجر تيديءَ سان جهيڙو. (۴) ڊاڪٽر تي هنتو اڳ داوئن وغيره جي سلسلي ۾ سخت ڪاوڙ ظاهر ڪيم (ڊاڪٽر ويچاري ڳالهه ٻڌي اڄي معذرت ۽ تلافي ڪئي). (۵) خطن پڻن نه ملڻ تان هتي جي ايس- پي، سي- آئي- ڊي لاهور سان جهيڙو (پنجاب سرڪار سان گرما گرم لکپڙه هلندڙ آهي) (٦) نيون ڏينهن چڪر چيف (صوبيدار) جي موڪليل صفائيءَ وارن ماڻهن جن گوڙ پئي ڪيو، تنڪي مڙي اماڻي ڇڏيم. انڪري جڻ چڪر چيف جي بي عزتي ڪيم. (٧)۽ هاڻي هن بچي شل عظمت جنهن مان ڪارداريون ڪڪ آهن تنهن سان جهيڙو ۽ ڳالهه سچي جيل جي وقار ۽ عزت جي هڻڻ ڪري سچي جيل جي وقار ۽ عزت سان جهيڙو. پاڻ کي چيم ته "اهي هيترا سارا ساڳئي وقت جهيڙا آخر ڪهڙي ڪتاب ۾ جائز آهن؟ ڪٿي ڪجهه به نه ٿئي پر ويڙهه جي اصولن جي سنگين خلاف ورزي ته ٿي، جيڪا ناقابل برداشت آهي. اهي سب جهيڙا ڪنڊڙ ڦوٽون پاڻ ۾ گڏجي مون خلاف خمينيءَ وانگي يڪو جهاد شروع ڪري ڏين ته مفت جي هچا ڳچيءَ ۾ پئجي ويندي." جيل جي افواهه نيوز ايجنسيءَ مشهور آهي، انهيءَ ايجنسيءَ جو اطلاع آهي ته "سنڌ جو شاگرد ليڊر علي حيدر شاهه ڪوئيٽا وٽ گرفتار ٿيو آهي ۽ هن وقت شاهي قلعي ۾ آهي. سندس ڪو بيو دوست به تازو گرفتار ٿيو آهي." مطلب ته قلعي ۾ سنڌين جي نمائندگي ٿي رهي آهي.

سچو ڏينهن حيدرشاهه بابت سوچيندو رهيس.

واهڙ پريون مَ پاءِ، تو پڻ ليکو ڏيٺو
وهاڻيءَ وينداءِ، اوير اتان هان لهي.
متو آهين مڇ، ٿلها ٿوٿونا هٿين.
تو جا پاڻئين اڇ، تنهن پاڻيءَ پنا ڏينهڙا.

ڪلهه ولي خان ۽ ٻين ڪي پنجاب بندر ۽ قيد ڪيو ويو آهي. ارشاد احمد حقانيءَ بزنجي جي آپي شاهي پاليسيءَ تي دوستاڻي تنقيد ڪئي آهي ۽ ڪيس ايم آر ڊي سان ساڻ ڏيڻ جي صلاح ڏني آهي. ڪالم نگار ظفر اقبال سرڪاري وعدن جو بني رحميءَ سان مذاق اڏايو آهي. اصل ڪا ڳالهه پوئتي ڪانه ڇڏي اٿس. هاڻي ڊالري ليڊرن پنهنجيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زالون، عورتن خلاف هلندڙ جهاد جي ميدان ۾ آنديون آهن. بيگم لياقت علي خان ۽ اپوا تي حملا ڪرايا ويا آهن. هنن جو بليڪ ميلنگ جو پراڻو سي آئي ڊي جو سيڪاريل ٽيڪنيڪ جاري آهي. 'دليل دلائل نه ڏيو! اتندي شر ط هماليه جبل جيڏو ڪوڙو الزام هٽي اڳي جو حواس خطا ڪري ڇڏيو! پلي سچي عمر صفايون ڏيندو وتي.' تئي به ائين پيو. سندن شڪار ڪيل سچو ڏينهن صفاين ۾ پورا آهن. ڪوبه ڪونه ٿو خود سندن سُڌ سماءُ لهي ۽ اهو پڇي ته "اوهان جو سياسي شجرو ڪهڙو آهي ۽ ڏنڊا ڪهڙا ۽ ڪنهنجا پيا ڪريو؟" بليڪ ميلنگ جي جواب ۾ صفائي ڏني معني' مڙس ويو! صحيح طريقو آهي دشمن جي ڳالهه جو نهايت سنجيدو، مدلل ۽ قائل ڪندڙ جواب ڏيئي ان سان گڏوگڏ سندس مجرمانه اصليت جو پردو بي جگري ۽ بي رحمي سان مڪمل حقيقتن سميت پيش ڪرڻ ۽ ڪيس اگهاڙو ڪري دليل ڪري ڇڏڻ. پر ڪوڙ ۽ وڏاءُ ڪان قطعي پاسو ڪجي. ان جي بدران صحيح حقيقتن جي ڳولا تي ڄاڪوڙ ڪجي ۽ دماغ کان سوچڻ جو پورو پورو ڪم وٺجي. ڪوڙ جو مقابلو ڪوڙ سان نه پر وڏي جاکوڙ سان معلوم ڪيل ۽ بي خوفي ۽ قابليت سان پيش ڪيل سچ سان ۽ ان سچ جي آڌار تي وزندار دليلبازي ذريعي سنڌائين موتمار ڌڪ هڻڻ سان ڪجي.

۳ بجا شام. ننڊ نه آئي، سا نه آئي. هن مهل ماسڪو ايندو آهي. سو اهو برزنيف جي زرعي مسئلن بابت ڪيل تقرير نشر ڪرڻ ۾ لڳو پيو آهي: پاڪستان، ڀارت، برطانيه، چين، روس، آمريڪا سيني جي ريڊين ڪي وارو ڏبو آهي، سيني جي ڳالهه بڌبي آهي. جهڙ لڳو ته آسٽريليا، جرمني، ايران، ڪوريا ۽ افغانستان جهڙا ريڊيا به بڌي ولبا آهن. جيڪو آيو سو ڪار. گهڻ ۾ گهڻ ريڊين کي جمهوري حق ڏجي ته پنهنجي ڳالهه بڌائين، پلي هر ڪو فقير پنهنجو "داستان بيان ڪري بڌائي!"

امير چئي ٿو، "سلوار نهين پائي!" ڏلم ته برابر وهنجي ڪپڙا ته مٺايا اٿم، پر سٿڻ ساڳي ميري پيئي اٿم!

ڊائري ۾ هوئڻ ٿي ماڻهو سڀ خيال ۽ ڳالهيون لکي ٿو سگهي. ڪو روسو (فرينچ اديب) هجي ته به ڪي نه ڪي ڳالهيون ڇڏي ويندو. سياسي ماڻهو خاص ڪري قيدي سياسي ماڻهوءَ جي ته ڳالهه ئي ٻي آهي. ٻي ڳالهه ته هن ڊائري ۾ جيڪي رايا يا ڳالهيون لکان ٿو سي سياسي خيال کان باقاعدي سوچيل سمجهيل (آفيشل) ڳالهيون تي ئي ٿيون سگهن. هي ته ڪچا ٿڪا خيال جيئن اچن ٿا، تيئن لکان ٿو. انهن مان ڪي قائم رهندا، ڪي تبديل ڪرڻا پوندا. پنهنجي حال سارو باقاعدي ۽ مستند ڳالهيون اهي آهن جيڪي مضمون، مقالن يا تقريرن جي صورت ۾ پيش ڪجن ٿيون. هي پرائيويٽ خيال آهن ۽ ممڪن آهي ته لکڻ کان پوءِ ٻئي ڏينهن ئي غلط نظر اچن ۽ بدلائڻا پون! هوئڻ خدا ڪندو ته منجهائڻ رڌي ۽ ڪٽ ايترو گهٽو ڪونه نڪرندو پر ته به ڳالهه ذهن ۾ صاف هئڻ گهرجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڦون ڦون! وهنجڻ ڪري نڪ وهڻ جا خيال پيو ڏيکاري. ساڍا چار ٿيا آهن. پنجين بجي چڪر ڏيندس. سادي پنجين مهل در پورا ٿي ويندي. هونئن پهرين مئي کان پوءِ صرف وارڊ بند ٿيڻ گهرجي، ڪمرو نه. ماڻهوءَ کي ٻاهر ورانڊي اندر سمهي سگهڻ گهرجي، پر پهري لاءِ ملازم (سپاهي) گهٽ آهن سپرنٽنڊنٽ چوائي موڪليو هو ته ٻه ٽي ڏينهن ترس. اڄ پل ڪيم جو ڊپٽيءَ کي کوڙ چيم ته "گهٽ ۾ گهٽ سانجهيءَ تائين ته ٻاهر رهڻ ڏيو. هي وچئين جو تالا ته نه ڏيو" پر جڏهن ويسر جند ڇڏي.

ٻاهر ڪنهن برتن جو ڪڙڪو ٿيو. هڪ سيڪنڊ لاءِ ائين لڳو ڄڻ ڪو چئي پيو "ڪير وارو!". شام.لطيف آباد. گهر. گيٽ تي ڪير سان پريل ٻالنيءَ، وارو ماڻهو. منهنجي هٿ ۾ ڪير جو ٿانو. 'نورن الائي ڪيڏانهن گم ٿي ويو؟' سيڪنڊ جي ٻه هڪ ننڍڙي حصي ۾ ڄڻ بجليءَ جي تيزيءَ سان سڄو منظر ذهن جي پردي تي ڊوڙي ويو! ان ئي سيڪنڊ ۾ وري ڪٽي ڏس ته ڪوٽ لکپت سيڪيورٽي وارڊ، ساڳيو ڪمرو، امير، منير، نائيڪر ۽ آئون! واه ڙي لاشعور تنهنجون بازيگريون ۽ ڪرتب! پنج ٿي ويا آهن. هاڻي چڪر ڏيان.

۸۲-۵-۲۷ صبح

سويرا جهان پر، بسيرا وهين هو
جهان په بسيرا، سويرا وهين هي.

(جتي صبح هجي، جهوپڙي اتي هجي. جتي جهوپڙي هجي، صبح اتي ئي آهي) ها، مائي لتا! برابر، پر جتي پنهنجي جهوپڙي هجي، اتي اوندهه ئي اوندهه هجي ته پوءِ؟ صبح جو نالو نشان ئي نه هجي ته پوءِ؟ جتي مفت خور ڦورو ۽ ظالم نه هجڻ گناهه هجي، منافق، مڪار ۽ ڪوڙو نه هجڻ گناهه هجي، وطن فروش، قوم فروش ۽ ضمير جو سوداگر نه هجڻ گناهه هجي، انسان ذات جي قاتل دشمنن جو دلال، سياسي پاڙ ڪائيندڙ ۽ شڪاري ڪتو نه ٿيڻ گناهه هجي، جتي، مائي لتا! تنهنجي ذات، عورت ذات ٿيڻ گناهه هجي، حق پرست، با غيرت ۽ سرفروش، انسان دوست ۽ انقلابي ٿيڻ گناهه هجي ۽ جتي نيڪ پيارين ۽ خوبصورت شين ۽ ماڻهن جو وجود ئي گناهه هجي ته پوءِ اتي ڇا ڪجي، لتا؟ ته پوءِ منهنجي صلاح آهي ته هڪڙو ڪم ته اهو ڪجي ته سر ڄي ستن سمنڊن مان پنهنجي آواز جي جادوءَ سان هماليه جبل جيڏا غصي جا شعلا ڀڙڪائي اهڙي نظام کي جلائي رک ڪرڻ ۾ مدد ڏجي، جنهن ۾ اهو سڀ ڪجهه ٿيڻ لازم ۽ اٽل آهي. پوءِ هڪڙي ڏينهن نيٺ جتي صبح هوندو پنهنجون جهوپڙيون به اتي هونديون ۽ جتي پنهنجون جهوپڙيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هونديون، صبح بہ اتي هوندوا سچو پگهر جي پيو آهيان. وهنجان، ڪپڙا بہ بدلايان. اجا ڪالھ بدلايا اٿم. پر سچا ڦاٽا پيا آهن. اڄ پرويز ملاقات تي ايندو. خدا ڪري رسالا ۽ ڪتاب آڻي! هتي هڪڙي وڏي ضرورت آهن سٺا ڪتاب ۽ رسالا. ٻاهر رسالا ۽ ڪتاب جام آهن تہ پڙهڻ جي فرصت ۽ ضرورت ايڏي ڪانهي. هتي فرصت ۽ ضرورت سخت آهي پر رسالا ۽ ڪتاب ڪونهن! "ڪٿي دور سجا ڪٿي چور سجا." امير چئي ٿو "اي جوڙا تسان نون سوٽردا اي، او نهين سوتردا، او جيڙها مٺي وانگون لڳدا اي" (هي جوڙو توڪي لهي ٿو. هو ٿو لهي جيڪو مٺيءَ وانگر ٿو لڳي، مون چيس "اسين ويٺل ئي مٺيءَ ۽ ريتيءَ جي پٽ جا آهيون. پٽرن ۽ ريتيءَ جي وچ ۾. جهڙو ديس تهڙو ويس." هاڻي هنکي ڪيئن سمجهايان تہ مٺيءَ جهڙو ايرو ويس لطيف جي مارن، سامين، جوڳين ۽ ڪاهوڙين جو ويس بہ آهي.

اسين تتان آئيون، جتي ڪهنبو ناھ
جي وڃون ڪنهن وهاڻ تہ پڻ مٺئون لوئيون
(شاھ)

بهرحال شڪر آهي هي جوڙو تہ امير کي منظور آهي. گهر جا ياتي اچن ٿا تہ تڪڙ ۾ سچي گهر گهاٽ جو پورو حال احوال ڏيو ڪونہ سگهن. جي سچو سربستو احوال لکي اچن ها تہ بہ چڱو. جنهن وٽ احوال هوندو آهي تنهنجي نظر ۾ فقط مڪيہ مڪيہ نقطن جي اهميت هوندي آهي، پر ٻڌڻ واري لاءِ سڀي ڳالھ ٻڌڻ ۽ سمجهڻ ضروري هوندي آهي. خبر چار بہ انسان جي ڪيڏي نہ وڏي ضرورت آهي؟ ڪپڙن ڦاٽي وڃڻ جي ڳالھ تان معيار زندگي وڏائڻ نہ وڏائڻ جي مسئلي بابت سوچ ۾ پئجي ويس. سوچيم تہ ذاتي معيار زندگي وڏائڻ ۽ قومي عوامي معيار زندگي وڏائڻ جي جدوجهدن ۾ تضاد آهي. پرپور سکي ۽ شاندار زندگي گذارڻ جي لاءِ جيڪي ڳالهيون کپن سي گڏيل عوامي انقلابي جدوجهدن کان سواءِ نہ ملنديون. ذاتي معيار زندگي وڏائڻ جي جدوجهد ذريعي عام ماڻهن جي وڏي گهڻائيءَ کي گهربل پرپور سکي، شاندار زندگيءَ جا فقط ڪي مٿاڇرا، نمائشي ۽ خسيس جزا هٿ اچي سگهندا. سچي عمر انهن پٺيان ڊوڙڻ ۽ هلاڪ ٿيڻ تہ اعليٰ زندگيءَ جي اهم ترين ڳالهين جي حاصلات لاءِ گڏيل عوامي انقلابي جدوجهد ۾ هٿ ونڊائي ڪونہ سگهبو. رڳو فوري ضرورتون پوريون ڪبيون تہ بہ ڪم ڪونہ هلندو. فوري ذاتي روزمرھ جون ضرورتون پوريون ڪرڻ لاءِ بہ وقت ڪيڏو آهي ۽ جاکوڙ ڪرڻي آهي ۽ دائمي ضرورت وارين گڏيل ضرورتن لاءِ بہ وقت ڪيڏو ۽ جاکوڙ

ڪرڻي آهي. انهن ٻنهي ۾ توازن پيدا ڪرڻو آهي. انقلابي ماڻهن کي فوقيت پوئين ڳالهه کي ڏيڻي آهي. ڇو ته وڏي اڪثريت صرف پهرين ڳالهين ۾ رڌل آهي ۽ پوئين ڳالهه ڏانهن پائي جيترو به ڌيان نه ٿي ڏئي.

ان جي تلافي ڪرڻ لاءِ ۽ توازن کي درست ڪرڻ لاءِ انقلابي ماڻهن کي گهڻو ۽ مڪيه ڌيان ڪڏيل جدوجهد تي ڏيڻو آهي ۽ ان لاءِ گهڻيون قربانيون ۽ تياڳ ڪرڻا آهن. پڻ جي ماڻهو شروعات ڪري ۽ ان تي مضبوطيءَ ۽ اورچائيءَ سان قائم رهي ته پوءِ تياڳ ۽ قربانيءَ وارو مسئلو به ڪافي حد تائين حل ٿيو وڃي. پوءِ سادي رهڻيءَ ڪهڻيءَ کي ڏسي ڏسي ماڻهو ان کي پاڻ ۾ نه ته به ٻين ۾ قبول ڪري وٺن ٿا. اڳتي هلي اها رهڻي ڪهڻي خود فيشن بڻجيو پوي. جيئن مائو واري ٽوپي.

رات پوڻا نو.

اڄ پرويز آيو. ڪتاب ۽ نيئي رسالا آنڊائين.ڪتاب هڪ به سٺا ۽ ٻيا هالو چالو آهن، گذارو. اڄ هن جيل ۾ رهندي پورن ١١ مهينن ڪان پوءِ مر (سابق پي پي صوبائي وزير) سان ملاقات ٿي. پهريائين خبر ڪانه هُئس. پوءِ خبر پيس ته ٣-٤ دفعا هٿ ٻڌي معافي ورتائين ته سڃاتم ڪونه. زال ملڻ آئي هيس. گلزار جيلر دستور موجب ٻانهون ٻڌي ڪيڪاريو. عظمت به هو. مون اڄ لاپرواهي ۽ غلطي ڪئي، عظمت ٿورو لاڙو ڏيکاريو ته مون ڪيس لفٽ ڏيئي ۽ ساڻس ٿورو ڳالهايم. حالانڪ مون کي دم جهلڻ کپندو هو. الائي ڇو مونکي اهڙن ماڻهن سان ليڪ نموني هلڻ نه ٿو اچي. بنيادي سبب اهو آهي ته نفسياتي طرح اهڙن ماڻهن کي پنهنجي مقابلي جو ماڻهو تصور نه ٿو ڪجي ۽ ماڻهوءَ جو تحت الشعور ساڻن ويڙهه جي ضرورت ئي تسليم نه ٿو ڪري. ان ڪري جلدئي ڳالهه لئي مٽي ڪرڻ گهري ٿو. پر اها منهنجي سخت ڀل آهي. اهڙا ماڻهو پوءِ سمجهن ٿا ته هو جيڪا بيهودگي ڪندا سا ڪين ٿيي ويندي. بهرحال اها منهنجي پراڻي غلط پاليسي آهي جنهن مان مس مس جان ڇڏائي هيم ته اڄ وري ساڳي غلطي ڪري ويٺس. هاڻي ڇا ڪجي؟ سوچبو.

نوجوان* عجيب رويو اختيار ڪري رهيا آهن. نامناسب ۽ بيفائدو. ساڳي پراڻي ڪهاڻي، اول مٺ مٺ ۽ پوءِ اوچتو ٻيڙيءَ تي چاڙهي ڦرهو ڪڍي وٺڻ جي ڪوشش. هي ماڻهو هن طريقي سان پس وپيش سياست ۾ ڪڏهن به ڪامياب ڪونه ٿيندا. ضرورت کان زياده چالاڪي سياسي خودڪشيءَ جي برابر آهي. بهرحال مسئلي جو حل ڪڍي سگهجي ٿو. پر ڪيئن؟

* نوجوان- اردو ڳالهائيندڙ نام نهاد انقلابي گروهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساڳيو حال بزنجي جو آهي. صورتحال چو طرف پيچيدي آهي. ايم آر ڊي ۾ شامل نہ ٿيو. منهنجو خيال هو تہ بزنجو ۽ اسين سڀ گڏجي ايم آر ڊي کي زور وٺايون تہ ضياءُ جو تختو وڏيڪ جلد اونڌو ٿي سگهي ٿو. بزنجي صاحب تي جن حلقن جو اثر هو سي اندر ئي اندر ضياءُ شاهيءَ سان مليل هئا. هڪ بهترين موقعو هٿان وڃايو پيو وڃي. اڻ ڄاڻائي، نااهلي ۽ تنگ نظريءَ سبب، "ڪل" جو تصور بہ ڪونهي. سيڪو جزي کي سڀ ڪجھ سمجهيو ويٺو آهي. "م"※ جو ايڪي بابت ننڍڙو مضمون بلڪل فرسٽ ڪلاس آهي. سٺو لکيو اٿس. ڳالھ ٻن اکرن ۾ پوري ڪئي اٿس. ڪٿي اختصار جي بہ وڏي ضرورت آهي. آءٌ ٻاهر هجان ها تہ ٻانيان ٿو تہ ڳالھ جي ڪا منهن مهاڙ ڪرڻ ۾ هٿي ملي ها. ها، اڳي توبہ زاري ڪرڻ ڪانپوءِ اڄ وري ڦاسي گهاٽ جي قيديءَ جي منٿ تي سندس ڪيس بابت راءِ ۽ صلاح ڏيڻ قبول ڪري ويٺو آهيان! هاٿي ٻئي ٽئين ڏينهن ماٺهو ڪنڌ تي چڙهيو ويٺو هوندو تہ "هڪدم ڪيس پڙهي، اسانکي راءِ ۽ صلاح ٻڌايو، سا بہ لکي!" مهيني ٻن لاءِ جان ويل ۾ هوندي. "عقل بنا عذاب گهڻا سهندين جندڙي" پر ڦاسي گهاٽ ۾ بند ٿيل ماڻهوءَ کي جواب ڏيندي بہ شرم ٿو اچي. ويجهي ڪيڏانهن؟

۸۲ -۵- ۲۸ پوڻا ست صبح.

وهنجي آيو آهيان. بي بي سيءَ تان آواز صاف ٺٺو اچي. هڪڙو ريڊيو ائن پيو سيل چٽ، ڇني پري بہ بجليءَ تي ريڊيو هلائڻ جي موڪل ولبي. نہ تہ ريڊيو بين الاقوامي خبرن ۽ ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد لاءِ بي ڪار رهندو. فقط ايترو سماءُ پيو تہ برطانيہ حملو ڪيو آهي، سندس فوجون وڌي رهيون آهن، ارجنٽائين جوابي حملو ڪيو آهي، آمريڪا برطانيہ کي ميزائل ڏنا آهن ۽ ارجنٽائين جي احتجاج کي رد ڪيو آهي. خير هفتي ٻن ۾ اچا ڪارا پڌرا ٿي پوندا! بهرحال سامراج جي گهر ۾ گهوٽالو وڌيو. 'پرائي ڏيءَ تان ڪارڪ بہ ڇڱي' (يا ڏکو بہ چڱو!) بدمعاش وڙهيا پلا. "بڙي ميان تو بڙي ميان، ڇوٽي ميان بہ سبحان الله" آهن. فاڪليند ۾ ارجنٽائيني فوجن جو ڪمانڊر بہ بٺياتي شيءِ آهي. سٺن پيڙهين کان ولي عوام جو قاتل آهي، فوجي خاندان آهي. جڏهن بہ جمهوريت جي ڳالھ ٿيندي آهي يا حڪمران ٽولو جمهوريت جو ڍونگ رچائيندو آهي، تڏهن هي خاندان بغاوت ڪندو آهي. ڏاڏي بہ ائين ڪيو، پٽس بہ ائين، هن لاڪيٽي جو فوجي تجربو آهي ئي اهو جو پنهنجو حق گهرندڙ هارين جي بغاوتن کي ڪچليندو ۽ جمهوريت جي گهر ڪندڙن جي صفائي ڪندو رهيو آهي. تاريخ جا عجيب کيل آهن. ڏکڻ آمريڪا ۾ سامراج جي گهوٽالي کي تيز ڪرڻ ۽ عوامي قوتن کي اتي پير رکڻ جي جاءِ

※ "م" - پروفيسر عزيز الدين احمد، مظلوم قومن جو دوست پنجابي ترقي پسند.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري ڊيٿ (ارجنٽائين جي رجعت پرست قاتل ٽولي، ڪيوبا جي انقلابي وزيراعظم، ڪاسترو کي پيغام موڪليو آهي! ”جڏهن وين واهون تڏهن ڦري تيا فقير“) لاءِ تاريخ ٻين سان گڏ انهيءَ ست پيڙهياتي عوام دشمن، قاتل ۽ سامراجي ڇاڙتي جناب برگيڊيئر جنرل ماريو مينينڊيز ڪان ڪم ورتو آهي!

۳۰-۴ بجہ شام. ننڊ آئي پر الائي ڪير آيو جو ٿڻي پئي. ٻہ ننڍڙا گدرا ڪاڏا اٿم، انڪري آرايون پيون پوسرن. هتي جا گدرا ڏري گهٽ سردن جهڙا آهن. تہ ننڍو اٿن، باقي هوئڻ جهڙا سردا. ڪلهہ رات امرتا پريتم جو ”نوين رُت“ مجموعو پڙهيم. امرتا بہ عجيب چيز آهي. شاعر، ڪهاڻيڪار ناول نگار انشاءَ پرداز ٽيليڪاسٽر ۽ ٻيو الائي ڇا ڇا. (ڏسون اسلم جي امرتا ڪهڙو ٿي ٻونٽو ٻاري!) ڳالهيون اُهي ئي ساڳيون پر نظر ڪمال جي:-

”رانجهن وي تيرا نان
پهلي ليتا مولوي، جس رکهيا تيرا نان
فير رانجهن رانجهن ڪردي رهي، تيري ڪرمان والي مان
رانجهن وي تيرا نان،
امڙي ني ليتا، بابل ليتا، ليتا فيربهران،
پيٽا ليتا، پاپيان ليتا، ليتا ساري گران
رانجهن وي تيرا نان،
ڪسي نون دوش ڪوئي نہ ڏيوي، ڪري نہ ڪوئي مٺان،
پر تد ڪيون بٽي گناه وي رانجها، جد مين هير تتي، مونهون لان،
رانجهن وي تيرا نان.“

”رانجهن ڙي تنهنجو نالو،
پهرين مولويءَ ورتو جنهن (تنهنجي ڪن ۾ ٻانگ ڏيئي) نالو رکيو.
پوءِ رانجهن رانجهن ڪندي رهي، تنهنجي ڀاڳ ڀري ماءُ.
رانجهن ڙي تنهنجو نالو
امڙ ورتو، بابل ورتو، پوءِ ڀائرن ورتو
پيٽن ورتو، پاڃاين ورتو، سڄي ڳوٺ ورتو.
رانجهن ڙي تنهنجو نالو
ڪنهنکي بہ ڪو ڏوهہ ٿو ڏئي، ڪو بہ ڪنهنکي منع ٿو ڪري،
پر تڏهن گناه ڇو ٿو بنجي ، ڙي رانجهن،
جڏهن آءُ هير تتي، وات سان ولنان ٿي،

رانجهن ڙي تنهنجو نالو."
جواب آهي:

"رانجهن تيري دا نان

ني هيري، رانجهن تيري دانان،
کي هويا جي مولوي ليندا،
لي ليندي امڙي، تي بابل وي ليندا،
لي ليندي وير، بهابهيان وي ليندبان،
تي پانوين ليندا سب گران،
پر اڪ هيري جي تون نہ ليندي، تان اڄ ڪون ليندا اوهدا نان،
صديان پچون اڄ وي ڪڙيان،
اپني اپني سڄڻ دا، رکھ ديندبان نين رانجهن نان،
ني هيري! رانجهن تيري دانان!"

"رانجهن تنهنجي جو نالو"
ائي هير! رانجهن تنهنجي جو نالو
ڇا ٿي پيو جي مولويءَ ورتو.
پلي امڙ بہ ولي تہ ابو بہ ولي،
ڀائر بہ ولنس ۽ ڀاڄايون بہ ولن ها،
پلي ڪٺي سڄو ڳوٺ ولي
پر ائي هير! جي تون هڪڙي نہ ولين ها،
تہ اڄ ڪير ولي ها سندس نالو؟!
صدين ڪانپوءِ اڄ بہ ڇوڪريون،
پنهنجي پنهنجي سڄڻ جو رکيو ڇڏين رانجهن نالو،
ائي هير! رانجهن تنهنجي جو نالو!

ق- زال تي ڪاوڙ. ڇي "ڪم جو خانو خراب ڪري ڇڏيائين." تي ويءَ جو مسئلو جلد ڏينهن ٻن ۾ حل ٿيندو. بند ٿيڻ جو وقت ڇهہ بجہ. دروازو بند نہ ڪرڻ جي ڳالھ. دماغ جي تازگيءَ جو نسخو.
امرتاپريتم جي ڪتاب جي ٻي ڪاپي سوڪڙيءَ طور مجيد قريشيءَ کي ڏنم. ڏسون تہ ڪيس ڳالھ سمجھ ۾ اچي ٿي يا نہ. امڪان گهٽ آهي. اڄ چڪر ڪونہ ڏيئي سگهيس. پيٽ بہ ڪائي ڇڏيم. هاڻ رات جو ڇا کائبو؟ امير ڇئي ٿو تہ ڪدو ٿو تيار

ڪريان. ٽرانسڪائين بابت ڪجھ ڪتاب پڙهيم. شايد آهي لينن ڪي ۽ سندس لڏي کي جن ڦهڙن لباڙي، خر دماغ ۽ بيهودن ماڻهن کي برداشت ڪيو. سندن عملي غدارين جا ڏک برداشت ڪري به پنهنجو ذهني توازن برقرار رکيو ۽ ڪين نيٺ ڪٽن ۾ ڪنايو. ڦهڙي زبان دراز بيماري ڪنهنکي چنبڙي پئي ته پوءِ ان جو بچڻ مشڪل! گهٽ ڏينهن ڪانپوءِ لينن جي لکڻين جا ٽڪرا پڙهيم. ڇا دماغ آهي! جڏهن ڪيس پڙهجي تو تڏهن ماڻهو پاڻ کي ڪچي ٻاراڻي جو ڪتابي تو محسوس ڪري. علمن جا ست سمنڊ پيٽ ۾، انهن کي ڪوزي ۾ بند ڪري سگهڻ جو ڪمال، علم دماغ تي سوار نه پر ان ۾ هضم ٿيل، انجو جوهر ۽ عطر ڪيندي رهڻ جو عمل سدائين جاري، انکي عمل ۾ تبديل ڪرڻ جو سلسلو چالو هر فن مولا، عالم با عمل، سر ترئ تي چئو طرف جنگ جاري ۽ سا به اهڙي ميدان ۾ جنهنجي کهڙي ڳالھ ڪجي!

ڪرڙي ڪائي رت، پت نه وجهي وات ۾،
پڙ ۾ پهلوانن جي، ويئي پرکي پت،
چنين نيڻ نست، نينهن نه لائي تن سين،
(خليفو نبي بخش)

ساڳئي وقت بارن جهڙو معصوم، درويشن جهڙو سادو، عاشقن جهڙو مجبتي ۽ نهٺو! ڦهڙن ماڻهن جي صحيح ڳالھ ڪو لطيف هجي جو بيان ڪري سگهي. اسان ڇهڙن کي ته ماٺ اچيو وڃي.

سريو سين سڪوت، جوڳيءَ سندي ذات کان
(لطيف)

سچ ته لينن جي ذات جو پورو پورو جلال، جمال ۽ ڪمال پسائي سگهڻ، هڪڙي تخليقي معجزي کان گهٽ ڳالھ ڪانه ٿيندي.

ذري گهٽ سال کانپوءِ لينن جون ڳالهيون ٻڌي ذهن هڪ دفعو وري انقلاب ۽ عوام دوستيءَ جي آسمان جو سير ڪرڻ لڳو.

ڪاپا جا آندي ڪيچين وڪاران وائي،
سٽي مون سائي، نيٺين ننڊ وهه ٿيي
(شاھ)

۸۲-۵- ۲۹ صبح جا ساڍا ست وڳا.

انگريزن ڊارون ٻيٽ تي قبضي جي دعوا ڪئي آهي: ريڊيو پاڪستان ٻبرڪ ڪارمل کي جنا ٻ ڪري پيو ڪوٺي (فلاڻي ڪي ڪوٺي اچ! لنڊي جي زبان) ("ر" جا لنڊي ۾ الائي ڪهڙا حال آهن) يعقوب ڪيوبا ويو آهي. اعلان ٿيو آهي ته بلوچستان ۾ عورتون ڪائونسلن جون ميمبر ٿي سگهن ٿيون! گرفتار ٿيل قيديءَ تي پوري ڏهني قبضي ڪرڻ لاءِ هڪڙا پوليس وارا ڪيس مارينداآ آهن، پيا سندس همدرد ٻڌبا آهن. هڪڙي پاسي عورتن ڪان نالي ماتر انساني حق به ڪسي وڃڻ لاءِ هڪڙي يڪي لوڏپئي لهي، ٻئي پاسي هي عنايتون ۽ ڪرم. سامراج هندو، يهودي، مسلمان ۽ ٻين پراڻن توڙي نون دينن ۽ ڌرمن کي نئين سر جيئرو ڪرڻ جي آڙ ۾ ٽين دنيا جي اَڌ غلام غريب ۽ انقلابي عوام کي پنهنجي چاڙتن هٿان جسماني، روحاني، ثقافتي ۽ نظرياتي نازي لوڙهن ۾ بند ڪري رکڻ گهري ٿو. کين پنهنجي زرخريد پادرين، پنڊتن، ملن، پڪشوئن ۽ ٻين هٿان اهڙو بتال ۽ دهشت زده رکڻ گهري ٿو جو هو سامراج ۽ سندس چاڙتن جي ڦر لٽ ۽ غلاميءَ خلاف ٻڙڪ به ٻولي نه سگهن بلڪ اها سوچ ئي سندن ذهن مان نڪري وڃي. هو اهڙا ڊنل ۽ هيسيل ڊور ٻنجي وڃن جو کين ستي به چرڪ پيا پون ۽ اشاري تي حڪم جي تعميل ڪن. ان جي خلاف جيڪو تاريخي ردعمل ٿي رهيو آهي ۽ جيڪو ٿيندو، تنهن جي اڄ کين پرواه ڪانهي، پر سياڻي جڏهن ماٺو نيٺ سمجهي ويندا ته ڪليسائيڻ، مندرن ۽ مسيتن تي ڊالرن جي هن مينهن جو مطلب ڇا آهي، جڏهن ڪاري ڏيگي جا ڏٽي جاڳندا، تڏهن پاڻهي هر ڪنهن کي خبر پئجي ويندي ته گهٽين ويهين سئو آهي.

۸۲ -۵ -۳۰

رات ننڊ گهٽي دير تائين ڪا نه آئي. ڏاڍي گهٽ هئي. ان ڪري ڪچ دير مختلف ڪتاب نظر مان ڪڍندو رهيس. پنجابي شاعر هاشم شاه جو ڪلام ۽ ماسڪو ۾ رهندڙ آمريڪي صحافي هئري اسڪوارز جا جنگ عظيم ڪانپوءِ روس بابت ڪيل تبصرا. پراڻي زماني جا اهي تبصرا پڙهي دل ۾ عجيب ابتڙ احساس پيدا ٿيا. انبيون وڏيون پيون ٿين. گهٽيون ڪري ويون آهن، پر ايا ڪچ بيٺيون آهن ۽ هاڻي منجهائن انبڙين جي خاص خوشبو پيئي اچي. ڪنبي مٺي خوشبوءِ! (وات ۾ پاڻي اچيو وڃي ڪناڻ جي تصور سان!) امير ۽ گيٽ وارن نمبردارن جي پاڻ ۾ ويڙهه چالو آهي. نوڪڙيءَ تي. ٻئي راند ۾ غش آهن. انب هيئنان لڳا پيا آهن. شاڪر شاه آيو هو، چانهه جو ڪوپ به پيئندو، مانيءَ جا سڪل ٽڪر به گڏ ڪرائيندو، پنهنجي مذهبي خيالن جي تبليغ به ڪندو ۽ پنهنجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حساب ۾ مونکي به "بنائيندوا". هونئن ماڻهو برو ڪونهي. رفيق جو ننڍڙو ڏوهٽو اسپتال ۾ بيمار آهي.بدن ۾ رت نهيس ٿو ۽ جيڪو لهي ٿو سو پيشاب ۾ نڪري وڃيس. ويچارو ڏاڍو منجهيل آهي. پر هي ۽ شاڪر شاهه جنهن معاشري مان آيا آهن تنهن ۾ هر ماڻهوءَ جو ڪم آهي پاڻ کان وڏي ماڻهوءَ جي خوشامد ڪرڻ ۽ ڪيس وندرائيندو رهڻ. منجهائڻس رڳو ڪم ڪڍڻ ۽ منجهائڻس ڪنهن به قسم جي سچي همدرديءَ جي توقع نه ڪرڻ. رفيق ان اصول پٽاندر پنهنجي پريشانيءَ کي لڪائي، چرچا ڀوڳ ڪري مونکي وندرائيندو رهيو. پر ڏٺم ته همراهه جي اندر ۾ ڪا ڳالهه آهي، رڳو پنهنجي "فرض ادائي" پيو ڪري. تڏهن وٺي خبر پئي. سچي ڳالهه ٻڌائڻ کان پوءِ به وري مونکي وندرائڻ جي "ڊيوٽي" ڏيڻ لڳو. آخر جڏهن مون تفصيلي احوال پڇيس ۽ چرچو ڀوڳ ڪرڻ نه ڏنو مانس تڏهن مٺاڻهن وانگر پنهنجي اصل بيحد غمگين حالت ۾ آيو. زال جوانيءَ ۾ مري ويس. وري شادي نه ڪيائين. ڌيئن ۽ پٽ کي ماءُ وانگر سانديائين. ڏهٽن ۾ ساهه پساهه اٿس. اوچتو چيائين "چون ٿا ڏهٽا ڪميڻا ٿين ٿا" پوءِ مثال ڏنائين. ڳالهين جا ڳهير ته اهي ماڻهو آهن ئي. مون پنهنجي دستور موجب سچي ڳالهه سمجهايس. مون چيس "اهي جاگيرداري وڏيرڪي سرداري معاشري جا ڪرتوت آهن جيڪو ڏهٽا ٿي کي ڪميڻو ٿيڻ نه رڳو سيکاري ٿو پر ڪيس ان لاءِ مجبور به ڪري ٿو. نه ته هڙ ٻار قدرتي طرح پنهنجي ماءُ جي ڪري ناناڻن کي سچو پيار ڪري ٿو. پر ڏاڏاڻن طرفان آهستي آهستي ڪيس پنهنجي ماءُ بابت ۽ ماءُ جي عزيزن بابت احساس ڪمتري ۽ احساس جرم ۾ مبتلا ڪيو وڃي ٿو. سندس نس نس ۾ انهن خلاف زهر ڀريو وڃي ٿو. فقط پيءُ سنو ۽ پيءُ جا مائٽ سنا. مرداڻي برتريءَ جي سماج ۾ اولاد ماءُ جو نالو به نه وٺي نه ته ماڻهو کلندا. "تون ڪنهنجو پٽ؟" ٻار جو پهريون جواب آهي "امان جو!" ٽهڪڙا پئجي ويندا. ڪيس شرمسار ڪيو ويندو. "اڙي بيوقوف چئو بابا جو." اتان تصو شروع ٿيندو ۽ سڄي زندگي هلندو. سڄي عمر ناناڻن بابت طعنا سهڻا پوندا ۽ انهن خلاف پروپيگنڊا ٻڌي ٻڌي آخر "ڇريا لوهه به ٽيپو پون" واري ڳالهه ٿي پوندي آهي. ناناڻن سان نفرت ۽ انهن لاءِ حقارت مردانگيءَ ۽ غيرت جو پهريون شرط بنايو ويو آهي. سرداري ۽ وڏيرڪي سماج انسان جي انسانيت کي جيڪي روڳ ڏنا آهن تن ۾ هڪڙو وڏو روڳ اهو به آهي......" منهنجي خيال ۾ ڳالهه سمجهيائين. پهريائين ٿورو هڪو ٻڪو ٿيو پر پوءِ ڳالهه سمجهي مطمئن ٿيو.

۳۰-۱۱ بجه. ڪن زمانن ڪانپوءِ پنڊت اونڪرنات جو راڳ پيرويءَ ۾ خيال "مت جا جوڳي، مت جا!" پيو ٻڌان. سبحان الله! هڪڙي "خيال" ۾ دل جي درياهه جون ڪهڙيون ڪهڙيون نه زورآور ڇوليون سمايل آهن! ڪن ماڻهن، ڪهڙين، شين، جاين، ڪلامن ۽ ڪتابن جو ڪيڏو نه انتظار ڪرڻو پوندو آهي ۽ پوءِ نتيجو ڪڏهن توقع جي ابتڙ نڪرندو آهي! هن 'خيال' ٻڌڻ جو مون ڪيڏا سال انتظار ڪيو آهي! شڪر جو اهڙو ئي زبردست آهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جهڙو سال اڳ لڳو. اڌ ڪلاڪ هليو. وڻ وڄائي ڇڏيائين. سنڌين کي به ڪلاسيڪي راڳ جي تعليم وٺڻ گهرجي ۽ ان کي پنهنجي رنگ ۾ گهڙي ڪتب آڻڻ گهرجي. ڪلاسيڪي راڳ جي انڌي پوڄا ڪرڻ ۽ ان کي اول ۽ آخر سمجهڻ به جهالت آهي (جيڪا هندستان ۽ پاڪستان ۾ عام آهي) ٻئي طرف انکي بلڪل نظر انداز ڪرڻ به سخت غلطي آهي. سنڌي راڳ کي پشتو، بلوچي، پنجابي ۽ بنگالي عوام جي راڳ مان به پورو فائدو وٺڻ گهرجي. بنگال جا به راڳ (ڀٽيا ۽ ڀٽيالي) ته اسان کي خوب استعمال ڪرڻ گهرجن. ڇا اثر ۽ گهرائي آهي انهن راڳن ۾! ريڊيو ٽي ته خير ڪڏهن ڪڏهن پڌبا هئا پر ڍاڪا جي انجنيئرنگ انسٽيٽيوٽ ۾ فردوسي بيگم ۽ بدرالدين احمد کان جڏهن اهي راڳ ٻڌم تڏهن ايئن لڳو ڄڻ روح جي سمنڊ جي تري ۾ جيڪي درد ۽ سور، جيڪي احساس ۽ اڌما، ڪن ڄڳن کان لڪل هئا سي ڪنهن تاري شعور جي سطح تي آڻي ڪڍيا آهن.

(نو ون ازائن آئيلينڊ انٽو هم سيلف (No one is an island unto himself) "ڪو به ماڻهو پنهنجي سر سمنڊ جي ڪنهن ٻيٽ وانگر ٻي دنيا کان ڪٽيل ڪونهي ۽ پنهنجو پاڻ ۾ پورو ڪونهي." قومون به ايئن آهن. ٻي دنيا جي ملڪن ۽ قومن جي ماضيءَ ۽ حال کان، سندن خوبين ۽ خامين کان ۽ ساڻن ڇاڻ ۽ سمجهه ۾ ذات جي مٿا سٽا کان ڪٽيل ملڪ ۽ قومون، دنيا جي وهڪرن کان ڪٽيل گندي پاڻيءَ جا تلاءَ ٿي ويندا آهن. مڪانيت ۽ عالميت، قوميت ۽ بين الاقواميت جي وچ ۾ صحيح توازن ڳولهي لهڻ ۽ سدائين صحيح حالت ۾ برقرار رکڻ ڪانسواءِ ملڪ ۽ قومون جهجهن جا جيس ۽ جوڙ رهي نٿا سگهن. سنڌ جو وڏي ۾ وڏو الميو اهو آهي جو اهو دنيا جي عظيم سياسي، ثقافتي ۽ تاريخي وهڪرن جي وچ سير کان اڪثر ڪٽيل آهي.

۳ بجا شام: ٿوري ننڊ ڪري اٿيو آهيان، شاڪر شاهه الائي ڪٿان گدرو ٿرمار ڪري آيو سو گڏجي ڪاڌو سون. اهڙو مٺو ڪو نه هو. انجو مطلب ته منهنجو اهو جيڪو خيال هو ته هتي گدرا ٿين ٿي سردن جهڙا مٺا، سو صحيح نه آهي. ڪي ٿين ڪي نه. اخبار پڙهي ستو هوس. جيل ۾ اخبار پڙهبي ڪانهي، سڄي ڇنڻي ڇڏبي آهي. اشتهار به ڪي ڪي ته ذري پرزي پڙهبا آهن. ڪلهه سعودي عرب، ايران کي شيطاني حڪومت سڏيو آهي. اقوام متحده ۾ ايراني سفير چيئي ٿو ته صدام کي گرفتار ڪرڻو آهي. انگريز ارجنٽائين تي زور پوندا وڃن. لاطيني آمريڪا جي رياستن يورپ ۽ اتر آمريڪا خلاف نهراءُ بحال ڪيو آهي. آمريڪا علي لاعلان برطانيه جي مدد پيو ڪري. اجا وڏيڪ ڪرڻ لاءِ تيار آهي، پر انگلينڊ ايتري بحري قوت ڪٿي ڪٿي آهي ۽ ڪيس آمريڪا ۽ چليءَ وغيره جي ايتري مدد پئي ملي جو ڪيس وڌيڪ مدد جي ضرورت ڪانهي. مولانا نوراني چيئي ٿو ته "جماعت اسلامي دهشت پسند تنظيم آهي". ايم آر ڊي کي فاشسٽ ڪوٺيو اٿس. جماعتي قاضي حسين احمد چيئي ٿو ته "اسين ملڪ اندر رهي جمهوريت جي بحاليت جي جدوجهد پيا هلايون." خواجه خيرالدين چوي ٿو "پاڳارو

وزارتن لاءِ مذاڪرات پيو هلائي". بزنجو چيئي ٿو تہ "ايم آر ڊي سان ڳالهيون ختم نہ ٿيون آهن، هلن پيون." چيئي ٿو تہ "اُهي جدوجهد نہ ٿا هلائڻ گهرن، اسين جدوجهد هلائڻ لاءِ ڪابہ ڏر جو اتحاد ناهيندا سيون". اصغر خان جي گهر ۾ نظر بنديءَ، کي بہ سال پورا ٿيا آهن. منو ڀائيءَ جي ڪالم ۾ چيل آهي تہ اردو جي ڇهين ڪلاس جي ڪتاب جي ڏهين سبق ۾ پناڻ ڪوٽ جي پارٽي هوائي اڏي مٿان يونس حسن خواجہ شهيد جي بهادري، قرباني ۽ شهادت بابت.جيڪو قصو بيان ڪيل آهي سو سچو من گهڙت آهي. سرڪاري رڪارڊ موجب يونس ان اڏي ڏانهن ويو ئي ڪو نہ! اهڙو واقعو ٿيو ئي ڪو نہ! يونس سنئين سڌي هوائي لڙائيءَ ۾ شهيد ٿيو، پنهنجي منزل تي پهچڻ بنا، واپس مونندي. سندس منزل بہ هلواڙه هئي نہ پناڻ ڪوٽ جو هوائي اڏو! عبدالعزيز خالد ۽ رياض قرضيءَ جي لائوڊ اسپيڪرن جي آزار خلاف مضمونن کان پوءِ محمد ڪريم نالي لکندڙ ان آزار بابت گهوڙا گهوڙا ڪئي آهي. ان شور کي "ڪينسر" جهڙي ناسور جو عذاب، "ناقابل معافي" جرم سڏيو اٿس. چئي ٿو "قرآن ۾ لکيل آهي تہ بلند آواز گڏهہ جو آواز آهي. عالمن سڳورن گڏهہ کان ڪيئي دفعا وڌي آواز وارا لائوڊ ڪٺي هنيا آهن. مسجد خدا جو گهر آهي. خدا جا پاڙيسري امن ۾ هئڻ گهرجن، پر اهي هٿ سيٺ ڪان وڌيڪ آزار ۾ آهن. ان ڪري ڪو بہ ماڻهو خدا جو پاڙيسري ٿيڻ لاءِ تيار نہ آهي، ماڻهو پنهنجا گهر وڪڻن پيا، پر وٺڻ وارو ڪونهي. ملائن جو ڪرخت ۽ ڊيڄاريندڙ فل آواز ٻڌي ڊپ کان ٻار ماڻن کي چنبڙيو وڃن، جانور بہ ڀڄيو وڃن." وڌيڪ چئي ٿو تہ "ماڻهن مولوين کي ڳائيندي وعظ ڪندي ڏسي پارٽي ڳائڻ جا ڪيسٽ ڪٺي ورتا آهن. انهن بہ مولويءَ وانگر دڪانداري چالو ڪئي آهي".

شام جا پوڻا ڇهہ. چڪر. منير چئي ٿو، ٻاهران سارين جو پلال گهرائي انبن جو پال ٿيا وڃهون. انب ايترا ڪونهن تہ بہ سوڻ ڪرڻ جيترا ٿيندا. ڏسون اها اسڪيم ڪيتري قدر ٿي ڪامياب ٿئي. پهرين تاريخ ملازمن جو پهرو بدلبو. رفيق ۽ شاڪر شاهہ ويندا، ائمنسٽي انٽرنيشنل جي خط سان گڏ جيڪا چٺي آئي آهي تنهن جي هيٺيان لکيل آهي (اي ايچ) سچو ڏينهن سوچيم ڪير ٿي سگهي ٿو. اندازو لڳايم تہ عبدالحئي قريشي جيلر ٿي سگهي ٿو. اها ڳالهہ اچ حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ جيلر ۽ ڊپٽيءَ تي ٿيل فائرنگ جي خبر پڙهي خيال ۾ آيم. آمريڪي صحافيءَ جو ڪتاب ڪافي واقفيت ڏيندڙ ۽ سوچ پيدا ڪندڙ آهي. ڊاڪٽر برف جي ورنديءَ ڪا نہ ڏني آهي. ڪيترن ڏينهن کان جمهوري اتحاد کي ڪشادو ڪرڻ بابت سوچيندو رهيو آهيان، پر تاريخي حالتن ۽ موقعن جي صحيح واقفيت نہ هئڻ ڪري ڪو بہ صحيح رستو في الحال ذهن ۾ ڪو نہ اچي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٣١-٥-٨٢

صبح ٨ بجه.

اردو سروس. ”فرمائش.“ تاريخ ساز پروگرام ۾ بڙ جي وڻ جي ساڙاھ ۾ هڪ تقرير پڙهم. واھ ڙي بڙ تنهنجا مان شان! دير سان اٿيس. رات ننڊ ئي ڪا نہ ٿي آئي، سو اٿي ڪتاب پڙهندو رهيس. صبح جون خبرون هلي ويون. ارجنٽائين جو الائي ڇا ٿيو؟ بهرحال جيڪي بہ ٿيو، هن ڪانڌ پوءِ لاطيني آمريڪا اها ڪا نہ رهندي جيڪا اڳ هئي. آمريڪا جي سامهون واري ان جاگير جا هاري هاڻي جاگيردار صاحب کي گهڻو وقت آرام سان موجون ڪرڻ ڪو نہ ڏيندا. پنجن ڏهن سالن ۾ اها ڌرتي سامراج لاءِ تپي ڳاڙهي ٿي پوندي. ”ٽائيگر آهديا اي ميري واسطي پاني ٽڙونکيا ڪرو..... نيڪ اي امير ڪليو پيو چوي ”ٽائيگر تو چوي تہ مون لاءِ پاڻي جي ڇنڪار ڪندا ڪريو.... نيڪ آ.“ واقعي ٽائيگر لاءِ ڇنڪار ٿي پيئي آهي ۽ مزي سان ليٽيو پيو آهي. قيد ۾ ڪن جانورن جا رعب آهن. چون ٿا تہ سکر ۾ ابوبڪر وارن نور جو بچو پاليو هو. ڪنهن ٻلي ان کي ڪائي ڇڏيو يا ڪجھ ڪيو. ٻلي کي گرفتار ڪيو ويو، وڻ سان ٽنگيو ويو. مٿس ڪيس هلائي ڪيس سزاياب ڪيو ويو، ڪيس سنهڙن لڪڙن سان ماريو ويو. طارق اشرف اهو حال ڏسي سخت بيچين ٿي ويو. سپرنٽينڊنٽ کي اطلاع مليو، آيو. مطلب تہ نور ۽ ٻلي جو ڪيس وڏو سياسي ڪيس بڻجي ويو. هونئن ٽائيگر آهي تمام خوبصورت، چست، چالاڪ ۽ مزيدار ماڻهو. عيب رڳو اهو اٿس تہ راند جي شوق ۾ تڪل ٽنل ماڻس تي اوچتو چال ڏيئي وجي مٿان پوندو. هو ويچاري سڄي ڇرڪي ويندي. هيو پيٽ تي بي ايمان ٿيو پوي. ڪاڏي مهل پاڻئي تہ اهان نہ هجي رڳو آءٌ هجان. وتائي وارا ڪم اٿس. وتائي جهڙو عقل ڪونهيس جو عيد جو وقت چتائي، ماڻهن جو طعام تيار ڪرڻ کان پوءِ سندن مري وڃڻ، ماڻس سان گڏجي طعام گڏ ڪرڻ ۽ پوءِ ان جو بہ مري وڃڻ ۽ ”ڪاءُ ڙي وتايا ڪاءُ“! واري اسڪيم تيار ڪري سگهي.

ميجر صاحب اڄ آزاد ٿي ويو. مون ڪيس پڙهيو هو. هن کان وڏيڪ خطرناڪ ثبوت مون ڪنهن بہ ٻئي ڪيس ۾ پنهنجي توڙي ٻئي ۾ نہ ڏٺو. پر قانون قانون آهي. خاص ڪري اڄڪلھ تہ آهي ئي قانون جي بالادستي! جڏهن کان ولي طبقا ٺهيا آهن ۽ دنيا ۾ حڪومت وجود ۾ آئي آهي، ڦورو طبقن پنهنجي فائدي لاءِ قانون ٺاهيا آهن ۽ انهن کي پنهنجي فائدن لاءِ عوام خلاف استعمال ڪيو آهي. سدائين ڊڪٽيٽر شپ رهي آهي. ”جيڪو ڏاڍو سو گابو“ ”ڏاڍي جي لٺ کي بہ مٿا“ ڪڏهن ڪڏهن هن اصليت مٿان ”عدل ۽ انصاف“ جا بخملي پوش بہ چڙهيل هوندا آهن ۽ اهو ڪڏهن وڪرما جيت جو انصاف ڪڏهن عدل جهانگيري بہ سڏيو ويو آهي. پر هر ٺهيل قانون جو جوهر ۽ تت ڦر لٽ ۽ ظلم جي واهيات نظام کي گهٽ ۾ گهٽ گڙ ٻڙ سان قائم رکڻ پئي رهيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انقلاب جو پهريون فرض آهي عوام جي فائدي ۾ عوام دشمن نظام جي خلاف قانون ناهڻ ۽ ان تي عمل ڪرائڻ. تيستائين عوام دشمن قانون پلي موجون ماڻي وٺن.

ته پنهنجي رت ۾ ريشو جهندو اپ تائين جهوليندو
اهڙو ڏينهن به ايندو ساٿي، اهڙو ڏينهن به ايندو!
(اياز)

ڪجهه ڪم نه ٿو پهچي، رات جو سخت گهٽ ۽ اُبس سبب ننڊ تمام دير سان اچي ٿي. ماڻهو بدن مان بيزار رهي ٿو. پانڀي ته سنا ڪتاب هجن سي ويٺا پڙهجن يا پٽ شٽ هڻجن، پٽ شٽ هتي ڪنهن سان هڻجن ۽ خبرون به ڪهڙيون ڪجن؟ هتي اچڻ جي سيني کي سخت منع آهي، گيٽ جي پهريدارن جناب منير ۽ بين کي به عام طرح اندر اچڻو ڪونهي. اندر فقط آئون ۽ تائون. آئون ۽ امير پاڻ ۾ گڏ وهي سگهون ٿا. امير جي ڳالهه جو موضوع آهي نائيگر. منير جو موضوع آهي اهو سيٺ چنهن وٽ رهندو هو. بس الله خير صلاح. مجيد قريشيءَ جي گفتگو جو موضوع به جيل ۽ ان جو ڪم. امريڪي ڏاهپ رالف والڊوايمرسن، ماڻهوءَ جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ جهڙو تعليم، ڏاهن جي صحبت ۽ سفر کي ضروري ليکيو آهي تهڙو اڪيلائيءَ کي. فقط پاڻ سان گڏ رهڻ وڏي دل گُرڊي جو ڪم آهي ۽ سفر جهڙو بلڪ ان کان به وڌيڪ دلچسپ ۽ فائديمند آهي.

٨٢-٦-١ ساڍا اٺ صبح.

وهنجي، (سهنسدي گرم پاڻيءَ سان) ناشتو ڪري، چڪر ڏئي آيو آهيان. اڄ امير جي وارڊ کان پاهر نه وڃي سگهڻ جي سزا ختم ٿي. هاڻي امير يڪو گهر ڪو نه ٿيندو. تنهن اڌ رات تائين ڪا نه آئي. دير سان اٿيس، صبح جون خبرون ٻڌڻي ڪو نه سگهيس. رات ٻڌيم. اندرا ضيا کي خط لکيو آهي جيڪو نٽور سنگهه کڻي آيو آهي. رات، پاڪستان سان ڳالهين کي ملتوي ڪرڻ جو هنگڙو سبب اهو ته ڪو نه هو جو اندرا گنڌريل چونڊن چونڊن ۾ پاڪستان واري مسئلي کي ڪتب آڻڻ ٿي گهريو؟ آمريڪي پروفيسر، فار ايسٽرن ايڪانامڪ رويو وغيره اندرا ۽ روس جي وچ ۾ ٿڌائي اچڻ جي ڳالهه ڪئي آهي. اندرا کي پنهنجي هندستاني ڪميونسٽ پارٽين جي مخالفت تي خاڙ ته ولندا هوندا ۽ جن سرمائيدارن جي کيس حمايت آهي سي متس ان باري ۾ نفسياتي توڙي پيو دٻاءُ ته ضرور وجهندا هوندا. بهرحال پنهنجي ملڪن جون حالتون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيون آهن جو ڪجھ وقت تائين سندن تعلقات ويجھڙائي وارا ٿي رهيا آهن.پراوڊا ايران جي عراق ۾ گھڙڻ خلاف صلاح ڏني آهي، جيئي تي ان ڪري بين ڪي مداخلت جو موقعو ملندو. چئبو روس ڪنهن وڏي ممڻ جو خطرو ڪٿي آمريڪا کي سونهري موقعو ڏيڻ نه ٿو چاهي. حالانڪ صدام بدمعاش ۽ رجعت پرست عرب حڪمران ٽولن کي جيتري سزا خميني وارا ڏين سا ٿوري. سعودي عرب ته اڳهاڙو ٿي بيهي رهيو آهي. جي خميني جي حڪومت شيطان جي حڪومت آهي ۽ سامراج دشمن حڪومت سان رجعت پرست عرب حڪمران ٽولا تعلق ختم ڪري ڇڏين. منهنجي خيال ۾ وچ اوڀر ۾ طاقت جو توازن وري آمريڪا جي خلاف ٿي رهيو آهي. امريڪا جا چاڙتا عرب حڪمران ٽولا هاڻ آهستي آهستي سخت دٻاءُ هيٺ اچي وڌيڪ اگھاڙا ۽ خوار خراب ٿي رهيا آهن.

(هان ميري جيسي حسينہ ڪا دل جسئي مل جائي!) اڄ انگريزي گانو، اڄ انگريزي ڏن ۾، اردو سروس باھ ٻاريو ويٺي آهي.

ارجنٽائن جيؤ تي ته شهزادو انڊريو وارو جهاز ناقابل شڪست (Invincible) انوينسيبل سخت ڏکيو آهي ۽ ٻڏندي ڏنو ويو آهي. جي ٻڏو هوندو يا سخت ڏکيو هوندو ته انگريزن کي ڪافي صدمو رسندو.

٧ بجا شام. بي بي سي جئي تي انگريزي فوجون پورٽ اسٽينلي کان ٢١ ميلن تي لڙي رهيون آهن. اسلامي نظرياتي ڪائونسل نئين سياسي ڍانچي بابت اهڙيون تجويزون ڏنيون آهن جيڪي ون يونٽ کان به بدتر اهڙو آمرانه نظام قائم ڪنديون جيڪو علاءُالدين خلجي، محمد تغلق ۽ ارغونن ترخانن ۽ نادر شاه جي راڄ جي ياد ڏياريندو. اهو سڀ اسلام جي نالي ۾ ٿيڻو آهي. پوپ صاحب پراٽيسٽن جي چرچ ۾ عبادت ڪرڻ کان سواءِ يهودي ربين (ملن) ۽ مسلمان عالمن سان به ملاقاتون ڪيون آهن .سامراج مذهب کي هاڻي عالمي پيماني تي استعمال ڪري سڀني رجعت پرستن ۽ عوام دشمنن کي متحد ڪري سڄي دنيا ۾ مذهب جي نالي ۾ عوام جا صدين جي جدوجهد کان پوءِ هٿ ڪيل انساني ۽ جمهوري حق کائڻ کسڻ گھري ٿو. پاڻ ڇڱو. دنيا جا مظلوم عوام ذهن ويهن سالن جي جدوجهد ۾ هڪڙي ئي ڌڪ سان دنيا جي سمورن مذهبن کي استعمال ڪندڙ دين فروشن ۽ مذهبي ٺيڪيدارن ۽ سندن آقائن ۽ انهن سيني جي آقائن کي سڃاڻي وٺندا. هوئڻ لائي ڪيترو زمانو لڳي ها. هاڻ ماڻهو سامراجي چاڙتن واري هٿرادي هندو ڌرم، نام نهاد "اسلام" ، يهوديت ۽ عيسائيت جو اصل مطلب سمجھي وٺندا!

ڪلھ ميجر موڪلائڻ آيو. ڏسڻ جھڙي چيز هو. ٻاهر ٻدڙ آهي. ٿڌي هوا پئي لڳي، پر ڏوڙ گھٽي آهي. سلمان رشدي جو انگريزي ناول (مڊ نائيٽ چلڊرين) "آڌي رات جا ٻار" شروع ڪيو اٿم. ڪتاب جي تعريف

ڪريو ڪريو مغربي اخبارن جا نقاد مٿان ٿيو ڪريو پون .سندس پيٽ نيپال ۽ ميلان ڪنڊيرا سان ڪن ٿا جيڪي انگريزيءَ ۾ لکندڙ ٽين دنيا جا 'مشهور' ناولسٽ آهن . نيپال تہ خيرن سان جديد رجعت پرست آهي ، ڪنڊيرا جي خبر ڪانهي ، چورن جا پائر ڳنڊي چوڙ. هن کي ڏسون، هيستائين ڪردار نگاري بوڪس اٿس، ڏسون اڳيان من ڪو پونو پاري .

منهنجي خيال ۾ اسلامي نظرياتي ڪائونسل جون تجويزون ١٩٧٣ع جي آئين جو تختو بلڪل اونڌو ڪرڻ جي مترادف آهن جنهنجي سزا آئين مطابق "سزائي موت" آهي. منهنجي خيال ۾ اعليٰ عدالتن ۾ آئين ۽ قانون جي موجوده حالتن ۾ بہ گهٽ ۾گهٽ ڪائونسل جي ميمبرن خلاف آئين جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ بيچ ڪرڻ جي الزم هيٺ مقدمو داخل ڪري سگهجي ٿو يا گهٽ ۾ گهٽ ان لاءِ ڪوشش ڪري سگهجي ٿي. اهڙي ڪوشش ضرور ٿيڻ گهرجي چاهي ان جو نتيجو پلي ڪجهہ بہ نڪري .

گهوٽيتن جي مذاق اڏائڻ لاءِ جيڪي ڳيچ زالون ڳائينديون آهن تن کي لاڙ ۾ هيرا چئبو آهي. هتي انهن کي چون "سِٺٹيون." اهي هت پنجاب ۾ باقاعدي ريڊيو تان بہ ايندڙيون آهن تہ ادبي ڪتابن ۾ بہ ڇپيون آهن . هڪڙي سٽ بار بار ورجائبي آهي "وي نلجيو لج قانون نهين" "اڙي بي لجا! توهان کي شرم ڪونهي." سٺٽي وجي پيئي.

٨٢-٦-٢ صبح ساڍا ست.

بلاسي ڪوئي هاٿ ملتا رهي
تيرا حسن سانچي مين ڍلتا رهي

اردوسروس. ڪرونا ، عرش ملسياني جو غزل پئي ڳائي . ڏن عجيب آهي ۽ آواز اڃا بہ وڌيڪ دلفريب. حضرت عرش هندستان جي مشهور اردو شاعرن مان آهي ۽ هندو آهي.

مجيد قريشي سپريم ڪورٽ لاءِ اپيل تيار ڪرڻ لاءِ هاءِ ڪورٽ جي هڪڙي ججمينٽ موڪلي آهي. پڙهي ڏٺي اٿم، ڳالهہ سنئين سولي ۽ڪيرڏوتي آهي. ان ۾ اپيل جي ڪهڙي ڳالهہ آهي؟ تعلقي لاهور جي ڳوٺ پراٽا خان جي هڪڙي پنجابي جوشي محمد ماڇي جي نوجوان پٽ برڪت کي پنهجي عزيزياڻي الله رکي زال محمد بوٽا وٺي ويئي. بد قسمتيءَ سان الله رکيءَ کي برڪت نہ وٺيو . عزازت جي آڙ ۾ برڪت کيس ڪئين مارون ڏنيون، پر الله رکي قائل نہ ٿي سگهي . لاچار ٢٢ جون ١٩٧٦ع تي صبح جو نوين ٻجي ڌاري برڪت مسئلي جو "آخري حل" ڪرڻ لاءِ الله رکيءَ کي ڇُرا هڻڻ شروع ڪيا. هوءَ ڀڄندي اچي حسن الدين آرائينءَ جي گهر ۾ ڪري. برڪت باقي ڇرا اتي اچي هنيس . ڪل ارڙهن زخم آرپار ڪيائين . الله رکي موڪلائي ويئي. حسن

الدين جي ننهن شهناز ۽ ٻيا راڄ شاهد، ڏينهن ڏلوبچاءَ اهو تہ "مونکي خبر ڪانهي". وڪيل لاءِ پئسو ڪونهي. هونئن اهي بہ هن حالت ۾ ڇا ڪري سگهن ها؟ سيشن طرفان ١٩٧٨ ۾ ڦاسي، هاءِ ڪورٽ ڇي ججن محمد رفيق ۽ سهراب خان طرفان ٣٠ مارچ ١٩٨٢ع تي ڦاسيءَ جي سزا بحال. الله رکيءَ جي حسن ڪيي سانچي ۾ ڍالجندو ڏسي حضرت عرش ملسياني وانگر هٿن مهڻ جي بدران هٿ جي صفائي ڏيکارڻ، ويچاري برڪت ڪي مهانگي پئجي ويئي آهي. ڇه سال قيد ۾ تي ويا اٿس. اڳتي جي خبر خدا ڪي.

مادام سوئچائين جو هي قول پڙهيم! "جن گهٽو سٺو آهي سي انهن وانگر آهن، جن ڪي گهٽيون ٻوليون اچن ٿيون. انهن ماڻهن ٻين سيني ماڻهن ڪي سمجهڻ ۽ انهن ڪي پنهنجو پاڻ سمجهائڻ سکي ورتو آهي." ۽ ڪنهن نامعلوم داناءَ جو هي قول بہ پڙهيم تہ "مصيبت بيوقوفن کي تنگ ڪري ٿي، گيڏين کي مايوس ڪري ٿي، ڏاهن ۽ جفاڪشن جي لڪل صلاحيتن کي ٻاهر ڪڍي ٿي ۽ ڪاهلن کي محنتي بنائي ٿي." يوناني ڏاهي پنڊار پوڙهپڻ (جنهن مان راڄ بيزار آهي) تنهن لاءِ هيئن چيو آهي "قربائتي ۽ آبروءَ واري پوڙهپڻ لافانيت جي پالپڻ آهي."

شام ٧ بجا. ريڊئي جي تار همراه پل ۾ ڪڍي وڌي. تار اسان مان ڪنهن کي ڳنڍڻ ڪان اچي. لهرائڻ موڪلي اٿم. اڄ شام جو چڪر ڪونہ ڏنم. گرمي ڳچ آهي. پکو هلي پيو پر گهٽ ٿي محسوس ٿئي. اجا بسم الله آهي، هتي جي گرميءَ جي. ڪافي فلڪون ڏيکاريندي. آڪٽوبر جي پڇاڙيءَ تائين هلندي. سيارو وري اپريل جي اڌ تائين هلندو. ڪم الاهي رهيا پيا آهن. تنهن ڏينهن ڪمپائونڊر شريف چئي ويو تہ رت جي ٽيسٽ جو نتيجو مهيني کان پوءِ هن مهيني جي ٢٢ تاريخ ملندو. مطلب تہ تيستائين بيماريءَ جي سڃاڻپ جو ڪم ملتوي. منهنجيون بيماريون هميشہ ڪئين سالن کان پوءِ تڏهن سڃاڻبيون آهن جڏهن اهي منهنجا ڪم لاهي ڇڏينديون آهن. هاڻي بہ ايئن. جيل ۾ هينئر لاڳيتا اڍائي سال اها غير معمولي سرديءَ جي تڪليف هلي آهي. اجا خدا کي خبر آهي تہ "ڳالهہ آهي ڇا؟" بهرحال هاڻ اٺمي همراهن ڪجھ پير ڪُرُ ڪڍيو آهي. وڌيڪ ڏسجي. هر بيماري سالن جا سال نامعلوم رهي آهي ۽ هر بيماري ڏري گهٽ تباهہ ڪري ڇڏيو آهي. هر هڪ تي منهنجي وت کان ٻاهر اسان جي حساب سان بي انداز خرچ آيو، جو هر پيري ٻابا ڪيو ۽ آءٌ سندس بيماري تي اٺ آنا بہ خرچ ڪري نہ سگهيس، هڪ تہ علاج باقاعدي ڪرڻ ئي نہ ڏي، ٻيو پڇاڙي ۾ آءٌ اچي هتي رسيس. هر پيري علاج جو بحران پاڻ سان ٻئي ٻيا بحران شامل ڪري آيو! قصو بحران واڌو بحران نہ پر بحران ضربيان بحران بنجي ويو. هاڻ اڍائي سالن کان لڪپڙهون پيون هلن، پر سهي جون ٽنگون نہ مان بہ ٽيڻ لاءِ تيار آهن، چار ٽيڻ لاءِ نہ. منهنجي خيال ۾ مون قيد جي دستوري تڪليف کان ٽيٽو چوٽو وڌيڪ پوڳيو آهي. درجن کن وقت اهڙا بہ آيا آهن جڏهن پنجاهہ سيڪڙو بلڪ ان کان بہ وڌيڪ امڪان هو تہ صبح جو ماڻهو الائي موجود هجي الائي نہ!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هر دفعي ذهني طور پاڻ کي هر قسم جي نتيجي لاءِ تيار ڪيو ويو آهي. هڪڙي دفعي ته پڪ ٿي ته قصو ختم ٿيو. اهو اڳوڻي "جمهوري ۽ عوامي" حڪومت جي دور ۾ ٿيو (جمهوري عوامي حڪومت= پيپلز پارٽي جو وڏير ڪو ڀڪنيڙي راڄ). جڏهن آءٌ خيرپور جيل ۾ هوس ۽ خيرپور کان حيدرآباد ڪيس جي شنوائي تي آيو هوس، اتي بيماريءَ جو اٽيڪ ٿيو. قومي اتحاد جي تحريڪ هلي پئي، ڊاڪٽرن جي هڙتال هئي. ڪئزولٽي وارڊ ڪليل هو، پر سرڪار نامدار جي منع هئي ته سواءِ لکيل حڪم جي هنن قيدين جو علاج نه ٿئي. سول اسپتال جي ڊاڪٽرن سڀني هٿڻ کان به انڪار ڪري ڇڏيو. سفر ناممڪن. ڊاڪٽر لڀي ڪونه. ان بيماريءَ جي سلسلي ۾ اسلم ۽ ساٿي جيل جي همت ۽ احساس ۽ ننڍڙي اياز جي لاڳيتي حاضريءَ ۽ خدمت مونکي سڄي عمر ياد رهندا. ان ڏينهن آءٌ صحيح معنيٰ ۾ هڪ پل ۾ موت جي منهن مان ايئن پڇي ويس جيئن ڪار جي خوفناڪ ائڪسيڊنٽ ۾ ٽنگ نڪري وڃي پر جان بچي وڃي، هتي به منٽن جا سودا هئا. اسلم پنجن منٽن ۾ الائي ڪٿان، الائي ڪهڙو ڊاڪٽر پيدا ڪري نه وٺي ها ته مسئلو "حل" ٿي وڃي ها.

پر بيمارين جو مکيه ڪارڻ منهنجي جهالت پئي رهي آهي. مون ڪتابن ۾ لکيل هڪ طرفين ۽ سطحي ڳالهين کي سو فيصدي حقيقت سمجهي انهن تي لفظ به لفظ عمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، مثلاً جي "سقراط ٿو چئي ماڻهو جيئڻ لِيا کائڻ لاءِ ۽ آءٌ کان ٿو جيئڻ لاءِ" مون نتيجو ڪڍيو ته "ماڻهو پر گراه ڪاڻي به نه مڙي ته پوءِ ٽين گراهن کائڻ جي ڪهڙي ضرورت؟ چانهه جي چڻن ڪوپن سان بک ختم ٿي وڃي ته پوءِ باقائدي ماني کائڻ جي ڪهڙي ضرورت؟!" جي "پاڻ کي سختين تي هيرايو "مجاهد ٿيو!" مون سياري ۾ گرم ڪپڙا پائڻ جو جڻ قسم کڻي ڇڏيو. ٿوڪي به نه، رات جو سوڙ به نه. سڄي رات سيءَ ۾ لرزندي ۽ جاڳندي صبح ڪري ڇڏيو. وري پي رات ائن. ائين سال گذري ويا. مون زندگيءَ جي جسماني ۽ مادي پاسي کي خيال پرست فلسفي جي اثر هيٺ نظر انداز ڪري ڇڏيو. مون سمجهيو ته سنا خيال، سٺو ذهن ۽ سٺا عمل ئي سڀ ڪجهه آهن. انهن جو جسم سان، صحت سان، ڪاڌي سان، شيءِ واءِ کان بچاءَ سان ڪوبه واسطو ڪونهي. مطلب ته سڄو زور ويڙهه تي. بچاءَ جو خيال ئي نه، بلڪ ان کي بزدلي سمجهڻ. حالانڪ خيال مادي مان ئي پيدا ٿين ٿا. آسمان مان ڪونه ٿا نازل ٿين. بيمار جسم ۾ پس وپيش بيمار خيال ٿي وڃي رهندا. اها خبر مونکي "ڏاڍي دير سان پئي!" تڏهن پئي جڏهن ان غلط سوچ مون کي ڏري گهڻ تباه ڪري ڇڏيو. وري به شڪر ٿيو جو بابا جا هٿ رسيمي پاڻ ۾ به ڪجهه ارادي جي مضبوطي هئي، ڪجهه جسم بنيادي طرح سختين تي هريل هو. سڀ کان وڏي ۽ بنيادي ڳالهه ته جدلي ۽ سائنسي سوچ ۽ عمل جي واٽ هٿ آئي جو ماڻهوءَ جو ڪجهه نه ڪجهه بچاءُ ٿي ويو. بهرحال منهنجو تحت الشعور اڃا تائين به انهن ڳالهين ۾ خيال پرستيءَ ۽ هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طرفائيءَ جو شڪار آهي. ان خلاف جدوجهد جاري آهي. اها جدوجهد مون اڻانگين ڪان، اڻانگين حالتن ۾ بہ جاري رکي آهي. شڪر آهي جو مون هر وقت ڪتابن، ماڻهن ۽ زندگيءَ کان نئين سکيا حاصل ڪرڻ، نوان آزمودا ۽ تجربا ڪرڻ، ذهني ۽ عملي نيون چيزون تخليق ڪرڻ، پنهنجي غلطين کي ڳولهڻ، انهن جو قبولدار ٿيڻ، انهن جو اطلاع ڏيڻ ۽ انهن خلاف ويڙهہ ڪرڻ جي ڪوشش ڪڏهن بہ مڪمل طرح نہ ڇڏي آهي. ٿورن وقتن جي ڳالهہ ٻي آهي. منهنجي خيال ۾ غيرت ۽ جوانمرديءَ جو روپ هڪڙو ڪونهي، بيشمار آهن. پنهنجي خيالن ۽ ڳالهين مان جيڪي غلط ثابت ٿين تن کي ڇهنو رهڻ ۽ انهن خلاف ويڙهہ نہ ڪرڻ هڪڙي باضمير ماڻهوءَ لاءِ غيرت ۽ جوانمرديءَ جو مسئلو آهي. هڪڙي سچي انسان لاءِ ان کان وڏي بي غيرتيءَ ۽ بي همتيءَ جي ڳالهہ ڪانهي جو هو پنهنجي غلطي ثابت ٿيڻ ۽ سمجهڻ کان پوءِ بہ اها مڃي نہ سگهي، ان کي ترڪ ڪري نہ سگهي، ان خلاف جدوجهد نہ ڪري سگهي ۽ ان کي ڇهنيو پيو رهي.

منهنجو خيال آهي تہ صحيح باضمير انسان اهو آهي جنهن کي جيڪڏهن مرڻ کان صرف هڪ منٽ اڳ پتو پوي تہ هن سموري زندگيءَ ۾ جيڪي سوچون ۽ عقيدا رکيا سي غلط هئا ۽ سندس سموري زندگي زائگان ۽ فضول گذري ويئي، تہ هو ان ڳالهہ جو اعلان ڪري پوءِ دم ڏئي تہ "مون سموري زندگي جيڪي سوچيو ۽ ڪيو سو غلط هو!" فقط ان رويي تي سختيءَ سان قائم رهڻ سان ئي ماڻهو حقيقتن جي ڳولا ۽ عمل جي سچائيءَ تي ثابت قدم رهي سگهندو هوندو نہ آءٌ پاڻ کي ذهني طرح هميشہ ان موت کان هزارين دفعا وڌيڪ خوفناڪ گهڙيءَ لاءِ تيار ڪندو رهندو آهيان جڏهن ماڻهوءَ کي اوچتو اهو معلوم ٿي وڃي تہ منهنجا پياري ۾ پيارا خيال، ويساهہ ۽ عقيدا غلط ۽ بي بنياد هئا، منهنجا جوش ۽ ولولا گمراهين تي ٻڌل هئا ۽ منهنجا عظيم ڪارناما فضول ۽ واهيات هئا. جيڪڏهن اهڙي ڀيانڪ گهڙي خدانخواستہ آئي تہ مونکي يقين جهڙي اميد آهي تہ آءٌ هزارين موتن کان بدتر انهيءَ موت کان منهن نہ موڙيندس ۽ پنهنجو فرض، پوري همت سان ادا ڪندي، حقيقت جو نہ رڳو اعتراف بلڪ اعلان ڪري سگهندس.

ٻئي طرف حقيقت کي ڄاڻي سڃاڻي ۽ سمجهي مات بہ نہ ڪبي.

ڄاڻي سڃاڻي وهان ڪيئن مات ڪري؟!

(شاهہ)

هو هلن، آءُ وهان، تہ ڪو ائن ڄڃاءِ!؟

(شاهہ)

مڙيئي رڪارڊ جي پورت بہ ڪانہ ڪبي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻريائي ته ٻاڻ ڦوڪ ته لڳي انبرين!

مونکي مجموعي طور پاڻ بابت ڪو به احساس ڪمتري يا بنيادي پڇتاءُ ڪونهي، بلڪ آءُ زندگيءَ جو بيحد شڪر گذار آهيان، جو ان مونکي هن ڪان بدتر نه ڪيو آهي. مونکي خوشي آهي ته زندگيءَ کي بهتر بنائڻ لاءِ هن ملڪ جي ماڻهن جي جدوجهد ۾ آءُ به شامل آهيان ۽ پنهنجي پتيءَ جي ديوتي ڏيئي رهيو آهيان. ان ڳالهه تي به مونکي بيحد خوشي بلڪ فخر آهي ته ميدان جدوجهد ۾ آءُ هميشه عوام جي صفن ۾ رهيو آهيان ۽ نه انهن جي دشمنن جي صفن ۾. هن ملڪ ۾ سياڻي لاءِ اڄ جيڪي نوان ٻج پيا پوکجن، تن ۾ مون سميت اسان جي ساٿين به پنهنجي پتيءَ جا نوان ٻج پوکيا آهن. انهن ڪڻن مان سياڻي يقيناً ڪيڄ ڦيندا.

پر انهن سڀني ڳالهين جي باوجود منهنجي زندگيءَ جو ڪيڏو نه وڏو حصو اڻ ڄاڻائيءَ، جهالت، وهمن، خوفن، انديشن، فضول ڄاڪوڙن ۽ لا حاصل پنڌن ۾ برباد ٿيو آهي!مونکي هڪڙي وک صحيح کڻڻ لاءِ ڏهه وکون اوجهڙ ۾ رلڻو پيو آهي. هر شيءِ لاءِ زندگي مون کان بازار جي اگهه کان سؤڻي وڌيڪ قيمت وصول ڪئي آهي. هر منزل تي آءُ تڏهن پهتو آهيان، جڏهن ان جي ڳولا ۾ ڏڪا جهلي جهلي، سهڪي سهڪي ايترو بيزار ٿي چڪو هوندو آهيان، جو اها منزل مون لاءِ ذري گهٽ بيڪار ۽ بي معنيٰ ٿي چڪي هوندي آهي: ذاتي طرح منهنجي ڄاڪوڙ جي خرار ترن مان تولو به تيل جو مس پڇي حاصل ٿيو آهي. جڏهن به ڪنهن ڳالهه کي حاصل ڪري، ان مان فائدو حاصل ڪرڻ جو وقت ٿيندو آهي تڏهن الائي ڪيئن ۽ الائي ڇو اکين اڳيان ڏسندي ڏسندي يا ته اها سون مان ڦري پتل تي پوندي آهي يا آءُ ڪيڏانهن بئي ڪنهن مسئلي ۾ اڙ جي غائب ٿي ويندو آهيان!

آءُ پانيان ٿو ان ۾ منهنجي ذات جي دخل سان گڏ جن غير معمولي حالتن جي آءُ پيداوار آهيان تن جو به دخل آهي. مثلاً آءُ اتي ڄايس جتي اناج جي ڪوٽ، پاڻيءَ جي ڪوٽ بلڪ چانو جي به ڪوٽ آهي. ڳوٺ ۾ دهل به نه وڄي ڇو ته اهو حرام آهي. ماڻهو حق تي چوندا آهن "هنن پليجن جو گهوٽ ائين پيو ويندو جين ڪو جنازو ڪنيو وڃي!" منهنجي زماني ۾ راند به حرام هئي. بدعت.! جڏهن آءُ پڙهڻ ويس تڏهن انگريزي اسڪول ته نهيو، سنڌي اسڪول به نهيو پر ملان مڪتب ۾ پڙهڻ به حرام هو. مون کي اڄ به ياد آهي ته بابا وڏي ملان مڪتب تي وهايو ته ان کي اسان جي ڳوٺ جي ميانجين (ملن) ناجائز ۽ حرام ٺهرايو. ڇو ته ان ۾ ڪٽ مٽ به پڙهايو ٿي ويو، رڳو قران پاڪ نه. لٽي واري مولويءَ کان به فتوا وٺي آيا. مونکي اڄ به اهي راتيون ياد آهن، جڏهن ملان مڪتب خلاف راڄ گڏ ٿيندا هئا، سڄي رات ڪتا ڀونڪندا (ڀونڪندا) هئا، وڏا وڏا ڳالها ٿيندا هئا، ڳوٺ تي خوف ۽ دهشت طاري هوندي هئي. نيٺ جڏهن بابا وڏو

نہ مڙيو ۽ فتوائن جي باوجود ملان مڪتبِ وجهايائين تڏهن بہ اسين جيڪي ان جا پهريان شاگرد هئاسين سي ڪو ماٺهو ايندو هو تہ پنهنجا سنڌي ٻاراڻا ڪتاب لڪائي هڪدم وڏي سڏ.واڪا ڪرڻ شروع ڪندا هئا سون"الف زيرِ نو نا يي زيرِني اِني،" متان ڪافرن وارو سنڌي الف بي وارو ڪتابِ ماٺهو ڏسي نہ وٺن! ميان جي طيب ڪي جوڙ ڪٽ ايندي هئي سا اسانکي سيڪاري پوءِ ضرب وٺڻ لاءِ وري وجي ملان ڪاليج حيدرآباد ۾ پڙهيو. اهڙي ريت مون لاءِ زندگيءَ جي ڏري گهٽ هر شيءِ ممنوع رهي آهي. جيڪا ڳالهہ ٻين لاءِ عام، معمولي ۽ دستوري سان منهنجي حالت ۾ زلزلن ۽ طوفانن جو باعث بنائي ويئي.

ان جي جواب ۾ منهنجون زندگيءَ ڪان تقاضائون بہ ٻين جي ٻيٽ ۾ سئوٽيون وڏي ويون. مون سيڪجهہ حاصل ڪرڻ ۽ سيڪجهہ ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي. منهنجي ڪوشش معني' ننهن چونٽيءَ جو زور. لنهيونِ سڏون ڪرڻ مونکي اچن ڪونہ! ڪا ڳالهہ چڱي آهي تہ ان جو مطلب ٿيو تہ اها ضرور ڪرڻ گهرجي ۽ چا ٻہ ٿي پوي ڪرڻ گهرجي، هر قيمت تي ٿيڻ گهرجي.

ٿورو سمجهہ پريو ٿيڻ ڪان پوءِ مون جيڪي ڪجهہ ٿيڻ لاءِ سرنوڙ ڪوشش ڪئي تن ۾ غازي محمد بن قاسم جهڙو فاتح ٿيڻ، شرلاڪ هومز جهڙو افلاطون جاسوس ٿيڻ، آرسين لوپن جهڙو ڌاڪو ٿيڻ، اقبال جو مومن ۽ شاهين ٿيڻ ۽ بدعتن جي پاڙ پٽيندڙ وهابي عالم ٿيڻ بہ شامل آهن . سمورن رومانوي ناولن جي بهترين ڪان بهترين هيرن جهڙو هيرو ٿيڻ ان ڪانسواءِ. البت مٿرڪ ڪانپوءِ پورهيت انقلابي ٿيڻ جو فيصلو ٿيو، جو قائم آهي. پر ان سان گڏ بهترين وڪيل ٿيڻ ،بهترين اديب ٿيڻ، بهترين نقاد ٿيڻ جا پروگرام بہ شامل. هاڻ اهي سڀ ڪم هڪڙو ماٺهو ساڳئي وقت ڪري تہ ڪيئن ڪري؟ هر ڪم هڪ سڄي عمر جي تقاضا ڪندڙ.

هزارون خواهشين ايسي ڪہ هر خواهش پہ دم نڪلي
(غالب)

زندگي ريگزار آ جنهن ۾ چو طرف آرزوءَ جا ڪانڊيرا
(اياز)

تنهن ڪان سواءِ زندگي جو واسطو بہ جنگشاهيءَ جي نڪرن جهڙن، سخت ۽ غير لچڪيدار ماڻهن سان. بسم الله پابا سان. "زمين جبند نہ جبند گل محمد." پوءِ امان. پوءِ سڄو گهر ۽ قبيلو. ڪوڙيءَ کي گهمرو. ردعمل ۽ بچاءَ طور مون ۾ سختيءَ جي مقابلي ۾ سختي پيدا ٿيڻ ۽ وڌيڪ سختيءَ جي مقابلي ۾ اجا بہ وڌيڪ سختي پيدا ٿيڻ. نہ تہ جيئون

ماڻهوءَ کي پيچي پور پور ڪري ڇڏين! سختي معنيٰ اجائي سختي بہ. سختي معنيٰ مخالفت ۽ اُڪثر في سبيل الله بہ! تان جو زندگيءَ جو هڪڙو پل گذارڻ بہ هڪ چئلينج کي منهن ڏيڻ هڪ آزمائش مان پار پوڻ ٿي پيو. ڪاڏو نہ. ٿنڊ نہ. سڪون نہ، ۲۴ ڪلاڪ ويڙهہ، جسماني، ذهني، نفسياتي، روحاني، اقتصادي ويڙهہ. سڄي جهان سان، سموري زندگي سان ويڙهہ. ونڊر بہ ڪم، خوشي ڪرڻ بہ ڪم ، مرڪڻ ۽ کلڻ بہ ڪم- ماڻهوءَ مان مشين.

ان سموري عمل سان گڏ زندگيءَ جي انقلابي نصب العين تي بہ قائم. اهي رويا، همدرديون، احساس ۽ عالمي انقلابي مقصد بہ قائم. معنيٰ هزارين دشمن، ڪي ڏنل ڪي اڻ ڏنل، ڪو بہ سمجهوتو نہ، ڪابہ ٺڏائي نہ،ڪا بہ رعايت نہ، ڪو بہ بچاءُ نہ، اڳهاڙي تلوار ذاتي معاملن ۾، وڪالت ۾، ادب ۾ ، سياست ۾، هر ڳالهہ ۾. معنيٰ اجا بہ وڌيڪ مخالف بلڪ دشمن. سڄو سال جدوجهد ڪجي تہ دشمنيءَ جي هڪڙي لهر ڪانپوءِ ڏس تہ ڪجهہ بہ ڪونهي! حيدرآباد، ادب، تنقيد، نعپ، ون يونٽ خلاف جدوجهد، قومي سوال تي بزرگن سان اختلاف، مطالعو، وڌيڪ مطالعو اجا وڌيڪ مطالعو، مقالا بحث، بحث، بحث، دشمنيون، دشمنيون، دشمنيون. تان جو وجهہ ملڻ تي بزرگن جو حملو شروع ٿي ويو. الامان والحفيظ! پٿرن جي ڳوٺ ۾ جمر ۽ نيپاج ۽ پٿرن جهڙن ماڻهن جي وچ ۾ پٿرن جهڙي زندگي نہ گذاريل هجي ها تہ ماڻهو يا دانهون ڪري پچي وڃي ها يا چريو ٿيو گدو بندر ۾ داخل ٿيو ويٺو هجي ها. پر جنگشاهي ۽ ٺيوات ۾ چاول، پليل،محمد صلعم، سقراط، ارسطو، بدر احد، قادسيہ، يرموڪ ،اسٽالن گراڊ، لانگ مارچ، ڊين بين ڦو جا داستان پڙهيل. گورڪي، هاورڊ فاسٽ، پبلو نرودا، ناظم حڪمت، منصورحلاج، اسپارٽيڪس، مارڪس، لينن، اسٽالن ، مائو، هوچي منهہ جهڙن جو عاشق وغيره وغيره وغيره، وغيره اڏيبن جو پرستار ۽ سڀ کان وڏي ڳالهہ تہ لطيف جو عاشق، ڪتابي ۽ مريد! پوئتي پير ڪيئن ڏي؟

.....ٿوڪ تہ لڳي انبرين!

مسئلا مسئلا، جيل، فوجي عدالتون، ائڪسيڊنٽ، بيماريون، الزام، سازشون، فتنا، ويڙهيون، تبليغون، تنظيمون، اتحاد ٽٽڻ، ڊهڻ وري ٽٽڻ، وري ڊهڻ.

......ٿوڪ تہ لڳي انبرين!

تحريڪ جو بنياد رکڻ لاءِ تبليغي دورا اهڙي حالت ۾ ڪيا ويا جڏهن ويهي ڪو نہ سگهبو هو. ليٽيو پيو هجبو هو ۽ ماڻهو سوال هن قسم جا پڇندا هئا: ”توهان کي وڏيرن جي دلاليءَ جي هر مهيني پگهار گهٽي ملندي آهي“؟ (سوال پڇندڙ هيئنر تحريڪ جو يار آهي). دورا، بنگلا ديش، مجيب، ياشاني، پنو رانگاماٽي، چٽاگانگ، ڪاڪسز بازار لاهور،

ڪوئٽيا، پشاور، بيروت، دمشق، استنبول ، روم، جرمني، افسانا، مضمون، تنقيدون، ڪتاب، رسالا، جلسا، تقريرون، فوجي عدالتون، هاءِ ڪورٽون، رنون، آئيني ترميمون، سنڌ بدريون، تنهايون، ڊائريون ۽ هي نصيحتون:

هي تان ٿورڙيون جي تون پورا پسي پلئين
راتيون بيون گهٽيون جي تو ايندڙيون هيڪلي!
(شاهه)

اڪيون پورجڻ لڳيون آهن. امير ٿوڪون پيو ڏي. پهري وارو نمبردار بہ اوجهري پيو. ملازم جي اوچتي ڇاپي جي ڊپ سبب ويچارو هر هر چرڪ پريو اٿيو ويهيو رهي. سمهان.....

٢-٦-٨٢

ريڊيو اسپتال ۾ آهي. صبح سان ئي شاڪر شاهه اچي ٽڪتو. اورنگزيب جي شيعي امير نعمت خان عاليءَ جي هوشياري ۽ مومن نوازي جا قصا ٻڌايائين. تنهن ڏينهن رامپور جي شيعي نواب جي سني نوابن سان نوڪ جهوڪ جا داستان ٻڌايائين. مزي سان سندس ڳالهيون ٻڌي چيم ”اهي سڀ پليون ڳالهيون، بدمعاشن ڪي چڱيون سيڪتون ڏنائون. پر مونکي اها ڳالهہ ڪڏهن بہ سمجهہ ۾ اچي ڪا نہ سگهندي تہ سون هزارن ۽ لکن ٻارن ۽ عورتن جو رزق ڪسي ڪين اچن، بکن،بيمارين، جهالتن، خوفن ۽ دهشتن جو شڪار ڪري، محلن جي ٿڌين هوائن ۽ برف خانن ۾ ست رڇيون ڪائيندڙ.عيش ڪيندڙ ۽ وقت جي يزيدن ۽ شمرن جي پاڇي ۾ سندن بيعتون ڪري سندن پارن ماٺهن جا شڪار ڪندڙ ماٺهو، اجيا ۽ بکيا معصوم ٻچا کهائڻ ۽ وقت جي بادشاه جي بيعت کان انڪار ڪرڻ واري حسين عليہ السلام جا حامي ۽ شيعا ڪيئن ٿا ٿي سگهن؟ يا محلن ۾ رهندڙ ۽ هوائي جهازن ۾ سفر ڪندڙ پنجن مٽن پيٽن وارا ماٺهو، فاقا ڪندڙ ڪٽيءَ ۾ ڊڪيل ۽ ڪپڙن ۾ چتيون لڳل آمنہ جي پٽ (صلعم) جي دين جا علمبردار ڪيئن ٿا ٿي سگهن ؟“ چيائين ”سڀ بدمعاش آهن، فقط خميني مومن آهي!“ مون چيو ”خميني تہ آهي. اڳتي هلي خمينيءَ وارا ملان بہ لازمي طرح مسڪين ايراني عوام سان وڙهندا، مٿن ناحق جي ڊڪٽيٽرشپ مڙهيندا. پر بيون ڳالهيون ڇڏي هو هينئر سامراج ۽ سندس چارٽن عرب رجعت پرست حڪمران ٽولن سان جيڪا ويڙهہ ڪري رهيا آهن تنهن تي هزار سلام. امام العصر امام خميني زنده آباد!“ خوش ٿي چيائين ”زندهباد!“

پوٺا بہ پهر گرمي. اڄ منهنجي اخبار ڪا نہ آئي. ڦاسي گهاٽ جيڪو لڳو لڳ آهي اتان گهرايم. عام قيدين کي عام سزا ڪانسواءِ خاص سزا ڏيڻ وارو هنڌ بند وارد، ڦاسي

گهاٽ، جنهن ۾ سزائي موت جا قيدي رهندا آهن. ڦاسي ڏيڻ جي جاءِ ۽ سياسي قيدين کي سزا ڏيڻ لاءِ ڪين سخت ۽ غير معمولي چوڪيءَ ۾ تنها رکڻ جو وارڊ يعني سيڪيورٽي وارڊ هڪٻئي جي لڳ هوندا آهن. ڦاسي ڏيڻ جي جاءِ يعني خود ڦاسي گهاٽ ۽ هن سيڪيورٽي وارڊ جي وچ ۾ رڳو پٽ آهي، سا به هيٺ. رات جو ڦاسي ڏيڻ مهل جيڪي ٻه ٻلب ٻرندا آهن سي اجهو هو ٽنگيا پيا آهن. جڏهن ماڻهن کي ڦاسيون ڏينديا آهن ته انهن جي اڇ وڇ وغيره جا آواز صاف ٻڌبا آهن. منهنجي هوندي ڪيئن ماڻهن کي ڦاسيون آيون آهن. موکو نمبردار منهنجي هن وارڊ ۾ رات جو اچڻ ڪان ڊچندو آهي. چئي ٿو "مونکي لاش تا نظر اچن" پاڪستان جو هڪڙو بدنام ترين شخص تارا مسيح هن جيل جوئي جلاد آهي. هتان ئي ٻين هنڌن ڏانهن وٺي ويندا اٿس. اخبار ۾ خاص خبرون ڪونهن. ايران، عراق ۽ فاڪلينڊ جي لڙائين ۾ حال مات آهي. ڏسون ته ڇا ٿو ٿئي. ارجنٽائين جي هڪڙي ليڊر چيو آهي ته لڙائيءَ ڪانپوءِ اسين پنهنجي خارجه پاليسي جو نئين سر جائزو وٺندا سون. بلوچستان جي عبدالباقيءَ مضمون لکيو آهي ته "پنجاب سنڌ هڪ آهي ۽ هئڻ گهرجن" هفتي ٻئي زهريلا مضمون لکندو آهي. ريڊيو اڄ به ڪو نه ٿاهي ڏنائون، بلڪ ان تي ڪم به ڪو نه ڪيائون. اڄ منير کي ڪنهي ڪٽي ويا آهن. گيٽ تي پيچ ڊوڙ جي ڪم تي هنيو اٿائونس. شايد سوچيو اٿن ته گهڻا ڏينهن سيڪيورٽي وارڊ ۾ معتبريون ڪيون اٿس. ڪنڌ ۾ ور پئجي ويو آهي، سور آهي.

ٽي وي جي رسيد جو ڪو به نالو نشان ڪونهي. بزنجي ۽ ايم آر ڊي جي اڳٿٽت هلي اچي. هتي ويٺي ته ڪا ڳالهه سمجهه ۾ نه ٿي اچي ته هڪڙي پاسي فاشسٽ ٽولا نالي ماتر ڪوڙيءَ سچيءَ جمهوريت جو به نالو نشان مٽائڻ جي پويان ۽ ٻئي پاسي اهي مطالبا ته موجوده صوبائي خومختياريءَ جو دائرو اڃا به وسيع ڪرڻ قبول ڪريو. "اٽ ا تي ئي نه چي سيٽ پارو ڏي!" للهي بدنصيبي ۽ بي عقلي آهي. ۽ اڃا ڪا بد تر ڳالهه؟! يا ڪو اهڙو پيچيدو مسئلو آهي جنهن جو مون کي في الحال اندازو ٿي نٿو سگهي؟ مي ماڻهو ننڍڙا ٻار آهن ڇا؟ جو نه ٿا سمجهن ته جيڪو ملڪ يا قوم پاران گهٽي ۾ گهٽي گهُر ڪري وڃي گهر ويهي رهي، سو هرويرو ملڪ يا قوم جو گهٽي ۾ گهٽو خير خواه ۽ گهٽگهرو ڪو نه ٿي پيو! گهٽگهرو اهو آهي جيڪو وقت جي سمورين حالتن کي خيال ۾ رکندي اهڙي ڳالهه ڪٿي جنهن لاءِ گهٽي ۾ گهٽا ماڻهو تيار ۽ بي چين هجن يا انهن کي سمجهائي تيار ۽ آتو ڪري سگهجي ٿو. باقي وڏا نعرا هڻڻ ۽ مطالبا ڪرڻ ۾ کهڙو خرچ ٿو ٿئي ؟ وات جي پلاءُ کي گيهه جي کهڙي ضرورت؟ هڪڙو چئي " اسان کي آسمان جا تارا کپن" ٻيو چئي " اها کهڙي ڳالهه آهي؟ اسان کي تارا نه چنڊ کپي!" ۽ ٽيون چوي "سچ!"

منير آيو اهو چوڻ ته مونکي بدلي ڪرائي وري هتي رک مجيد قريشيءَ کي چئي. هن کيءَ وهم گمان ۾ به ڪو نه هوندو ته جيل جي انتظامي ڳالهين ۾ دخل ڏيئي اهڙي

خسيس ڳالهه لاءِ منٿ ڪرڻ مون لاءِ کهڙو نه بيحد مهانگو، بيسود ۽ پس پيش فضول ۽ نقصانڪار ڪم ٿيندو . مونکي اهڙن مسئلن کي حل ڪرڻ اچي ٿي ڪو نه. ڪوڙ ۽ مڙيئي آسرو مون کان ڪونه پهچي. ٻئي طرف هڪڙي غرض واري ماڻهو ۾ ڪي ٿڌي نموني اهڙيون ڳالهيون سمجهائي قائل ڪرڻ مونکي ڪو نه اچي. پوءِ قصو هلي سو ڪيئن هلي؟

دراصل ماڻهن جي گهڻائيءَ سان ايمانداري سان اُهڙي هلت ڪرڻ جيڪا هنن کي وٽي به ۽ مونکي ڪو غلط ۽ خراب ڪم به نه ڪرڻو پوي سا واٽ مونکي اڄ ڏينهن تائين نٿي اچي. هيترا سارا مون کان لک دفعا وڌيڪ سچا ۽ ايماندار ماڻهو هيترن لکن ڪروڙن ماڻهن سان ڪيئن نڀائي ويا ۽ نڀائين پيا سو راز مونکي اڄ ڏينهن تائين معلوم ٿي ڪو نه سگهيو آهي. الائي ڪڏهن معلوم ٿيندو؟! منير ٻڌايو ته مجيد قريشي ايندڙ مهيني بدلي ٿيندو.مجيد پاڻ به ڪجهه ڏينهن کان اهڙيون خبرون پئي ڪيون ۽ ”وڃان! وڃان“ جا سنهڙا سر پيو ڪڍي، جي هي ويو ته هڪڙو پيرو هن جيل جي دنيا جيڪا ٻن دنيائن منجهان هڪڙي دنيا آهي. (هڪڙي جيل جي دنيا ٻي جيل کان ٻاهرجي دنيا) تنهن ۾ سچ ٿي ويندي، پوءِ ته هن جيل جا قيدي جڻ رڳو راڪاسن جي حوالي رهجي ويندا. خود مون لاءِ به هڪڙو وڏو ڦيرو ايندو ۽ مونکي بلڪل نئين قسم جي وڌيڪ سخت حالتن کي منهن ڏيڻو پوندو. جيل اختياريءَ وارن سان هنن ١١ مهينن تائين جو ڪو به وڏو ٽڪر نه ٿيو آهي، تنهنجو هڪڙو مکيه ڪارڻ مجيد قريشي به آهي، جنهن مون لاءِ ڪنهن به ڳالهه کي صفا اهڙو ناقابل برداشت بنجڻ نه ڏنو آهي جو مونکي مجبورا گوڙ ڪرڻو پوي ۽ سخت تلخي پيدا ٿئي، هو هن وارڊ جو انچارج بڻيو رهيو آهي ۽ جن سخت ۽ اڻانگين حالتن ۾ آءُ رهيو آهيان تن کي گهٽ ۾ گهٽ ناقابل برداشت بنائڻ هن جو ٿي ڪم آهي. بهر حال ڪامورا بدليون ٿيندا رهندا، قيد جو ڪارو بار هلندو رهندو. چر پر ۽ تبديلي، لاڳيتي چر پر ۽ تبديلي، فطرت، زندگي ۽ انساني سوچ جو اٽل قانون آهي. اها چر پر ۽ تبديلي ئي فطرت، زندگيءَ ۽ سوچ جي وڌاري جو اصل ڪارڻ آهي.

ٽڪو سک نڪئين، نه ويساند نيين

(شاهه)

صبح ٣٠.٩ بجه

چڪر ڏيئي آيو آهيان. ڪلهه چياٽون ريڊيو اڄ ڏينداسون. اڄ ته جمعو آهي. (سنڌيءَ ۾ بلوچن وانگر فونيٽڪ صورتخطي ڇو نه استعمال ڪجي؟ هنن جيڪي اکر اچارجن ٿا، سي ڪڏهن ڇڏيا آهن؟ جيڪي ساڳئي اچار وارا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻه ٻه ٽي اکر آهن تن ۾ ان هڪڙو رکيو آهي ٻيا ڇڏي ڏنا اٿن. مثلاً ح جو اچار وٺن آهي ٿي ڪون. تنهن ڪري خير ڪي ڇون حين پر لکن هير نه هير. ح ڪي جواب، ڇو ته ان جو اچار هه ۾ اچي ويو!) سوئيل خبر پيئي ته ٨ ڊاڪٽر ٻيا به اچي ويا آهن. عيد محمد وارا جيڪي نيون ڏينهن آيا تن ڪي ته بي ڪلاس هو پر ٻين ڪي اچا سي آهي. پٽ تي سٽا پيا آهن. پريشان آهن. چي "هيڏو ڪوڙ! قرآن کڻيو اٿيو ٻيٺا آهن ته هن جو سنهن انصافي انصاف ڪنداسون ۽ ڏس ڪٽي ته ڪلاڪ ڪان پوءِ نسورو ڪوڙ ڪري سال سزا، ڏنڊ وغيره وغيره. هيڏو مڪر ۽ منافقي!" ڳالهه ڪندڙ ٻار ٻار پئي چيو!...... "سائين سو به هيڏا سارا عزت ۽ آبرو وارا ماڻهو! توبهه! توبهه!" مون چيس "آن آبروءَ جي آسري متان رهين! اُها آبرو اسان جي مومل واري ناتر اٿيئي، گهٽ ٿي هڪڙي، نه تو ڏلي نه مون! پوءِ حفيظ تيوٽي واري ڳالهه ته:

بحر بلائون بچڙيون آفتون اجگر
وات وحش جي نه ليئي پيا پکڙي ڪوڙ ڪپر!

"نام نهاد عزت آبروءَ" وارا ماڻهو پوليس جي معتبر ناٺون ۽ هر دم حاضر ناظر مشيرن ۽ بازارِ حسن جي معززن ڪان شروع ٿيندا آهن ۽ اراڪينِ سلطنت، اميرانِ دولت، پوپن، مهاپنڊتن، شيخ الاسلامن، سلطانن، ڏنڊي جي زور تي بنيل خود ساخته خليفن ۽ شهنشاهن تائين هوندا آهن. وچ ۾ پوليس ۽ حد جا ڪامورا پنهنجي پنهنجي ليول تي عزت ۽ آبروءَ جا سرٽيفڪيٽ عطا ڪندا رهندا آهن ۽ هر ڪو دل ۾ خوش ته "آءُ آبروءَ وارو ماڻهو، منهنجو "رڪارڊ صاف" مونکي ڪير چوي!" ڪين ڪهڙي خبر ته "عزت ۽ آبروءَ جا آهي سرٽيفڪيٽ ڪاغذ جون بيڙيون آهن. حاڪم طبقن ۽ ٽولن جي مفادن جي هڪڙي لهر انهن ڪاغذ جي بيڙين کي هڪ پل ۾ ٻوڙي سگهي ٿي. اهي "عزت ۽ آبروءَ" جا لوڙها ماڻهن کي عوام جي مظلوم اڪثريت ڪان ڪاٽڻ ۽ ڪين هڪٻئي جي سات ڪان محروم ڪرڻ لاءِ آهن. ڪم لٿو ڪاڳر ڦاٽو. جيستائين ڦورو ۽ ظالم ماڻهن، ٽولن، طبقن ۽ نظامن کي، اوهانکي استعمال ڪرڻ جي ضرورت آهي تيستائين توهان عزت ۽ آبروءَ وارا، ضرورت پوري ٿي ۽ اوهانجي "عزت، آبرو" سنڌن ڪنهن ڳالهه ۾ رڪاوٽ ثابت ٿي ته اوهان جي "عزت ۽ آبروءَ" جون ننگون ڪاٽ هونديون! "عزت ۽ آبروءَ" وارا ڙگو ڊاڪٽر ڪوٽ لکپت جيل جي سي ڪلاس جي ڪولين ۾ پٽ تي پيٽل نه آهن. الائي ڪهڙا ڪهڙا عزت آبروءَ وارا، ڪهڙي منزل تي رسيو وڃن. حاڪمن جي چاڪريءَ ۾ ٿورڙي ڪسر آئي ته قاضي القضائن ۽ شيخ الاسلامن جهڙن مرسن مان هڪڙن جون ڪلون لٿل، ٻين جي وات ۾ گوٻر ۽ ڪرفتي ٽين جي اگهاڙن پٺن تي ڇهبڪ، رت جون ليڪيون ۽ گوشت ڏرا ڏرا ٿي اڏامندڙ. صاحب قران شاهجهان جو لاڏلو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موبي پٽ دارا شکوہ ٻچڙي هاٿيءَ تي سوار خوار خراب، دهليءَ جي گهٽين ۾ ذليل ۽ رسوا، خليفته المسلمين امير المومنين امين الرشيد ولد امير المومنين هارون الرشيد ولد امير المومنين مهدي ولد امير المومنين منصور جعفر باني بغداد ڪوليءَ ۾ بند، قاتلن جي تلوارن جو وهاڻن سان بچاءُ ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي پٽ تي چڙيون پيو هڻي ۽ قتل ڪرائڻ وارو واجب القتل باغي مامون الرشيد امير المومنين جي قتل جي ڏوہ ڪرائڻ جي سنگين "سزا" طور سموري مسلمان امت ۽ علماءِ ڪرام ۽ صوفيان عظام طرفان امير المومنين ۽ خليفته المسلمين تسليم ڪيو ويو! توهان ڪاميابيءَ سان رد چورايو يا ڦر ڪيو تہ هٽ وڏبا ۽ جي بادشاهي يا خلافت چورايو يا ڦر ڪريو تہ توهان سلطان يا امير المومنين يا گهٽ ۾ گهٽ تہ بہ صدر ٿيندا. ڏوہ جيئن وڏو ٿيئن ان جي سزا هلڪي، تان جو جي توهان پنهنجي ملڪ جو وڏي ۾ وڏو ڏوہ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندا تہ توهان نہ رڳو بي گناہ ٿي پوندا پر الٽو ٻين کي ڏوهي ۽ گنهگار ٺهرائڻ ۽ سزائون ڏيڻ وارا ۽ هدايتون ۽ نصيحتون ڪرائڻ وارا پڻ ٿي پوندا!"

ڏاڍي گرمي ۽ گهٽ آهي، وهنجي آيو آهيان. سوچيان ٿو تہ مونکان ٿي ويئي، جيل جي راڄا رسم موجب ڊاڪٽرن کي سلام موڪليان ها ۽ ڪين ڪنهن سامان سڙي جي ضرورت هجي تہ ڏياري موڪليان ها. اهي ڪم ڪري فاضل يا لئي پٽي عالم شاهہ. پاڻ اڻ گهڙيا ڪاٺ. شاڪر شاهہ اچ ثناءَ الله فرادئي جو قصو پيو ٻڌائي. چي "پاڪستان جو وڏي ۾ وڏو فراڊيو ثناءَ الله هتي سالن کان قصوري چڪين (بند وارڊ) ۾ بند آهي. ٨ ڪروڙ روپين جا ڪوڙا بل ۽ چيڪ تيار ڪري، انهن تي مالڪن جون ڪوڙيون صحيحون ڪري، اهي ڪئش ڪرائي کائي ويو. جيل ۾ بہ آفيسر ڪانٽس ڏاڍو ڊڄن ٿا. راولپنڊيءَ ۾ هو تہ هوم سيڪريٽريءَ ۽ ڪورٽن جون صحيحون ڪري جيل اندران ويئي ويئي قيدي آزاد ڪرائي ڇڏيائين! ڊبل گارڊ ويندو اٿس. سالن کان بند آهي تہ متان ڪوڙو ڪاغذ نہ صحيح ڪري مڻ نہ مچائي. پنو ۽ ڪاغذ هن جي ويجهو بہ نہ وڃڻ ڏيندا آهن. اها ڳالھ جيڪو ٿو اچي سو ٿو ڪري. هر ڪنهن جي وات تي ثناءَ الله جو نالو آهي تہ بس هڙڙو فراڊيو لڳ ٿيو نڪو ٿيندو." مون چيس "ويچارو معمولي ننڍڙو فراڊيو آهي. اصلي ۽ وڏن لڳن ۽ فريبين جي پيٽ ۾ ايتري ننڍڙي فراڊ ٿو ڪري، جيتري ننڍڙا ننڍڙا جيب ڪترا ڇوڪرا يا مال جا چڙا ۽ مائينڊ چورائينڊڙ سيڪڙا ننڍڙا چور ڪندا آهن".

حيران ٿي پڇيائين تہ "پلا وڏا اصلي فراڊيا ڪهڙا؟" مون چيس "ڏس! هڪڙا معمولي سيڪريٽريءَ جي ليول کان گهٽ ڪامورا هئا. انهن جرم ڪرڻ جي سازش ڪئي. هن ملڪ جو وزيراعظم مارائي ڇڏيائون. جيڪي ملڪ جا صحيح يا غلط اڳواڻ هئا تن کي آهستي آهستي ڪري رستي تان هٽائي ڇڏيائون. پاڻ ملڪ جا ۽ اِن جي اربين ڪربين روپين جي ملڪيت جا مالڪ بڻجي ويا. سالن جا سال پاڻ تہ اها ملڪيت اربن ڪربن جي لٽيائون پر سندن "الين پيڙهي اُٺ ماڪوڙو ماسات" واري لاڳاپي وارا بہ

قاروني خزانن جا مالڪ بڻجي ويا. هاڻي اهو مال سندن پيڙهيون به کوڙ کٽائيديون. هو شريف بڻجي ويا، عزت وارا بڻجي ويا، الائي ڇا ڇا بڻجي ويا.

”پنڌي مجرم ٽولي هندن ۽ سکن جي ڇڏيل پاڪستان ۾ سموري اربن کربن جي ملڪيت تي قبضو ڪرڻ جي سازش ڪئي. هنن هڪڙو وڏي ۾ وڏو تاريخي فراڊ ڪيو. ٽانڊو ڪٽڻ آيا ۽ بورچي بڻجي ويا ۽ بورچيءَ کي چيائون ته تنهنجي رنڌڻي ۾ صفائي ڪانهي، ٿون ٻاهر نڪر. ڪي ٻه ٽي ڇتا هٿ ڪريو چون ته ”ڪلو“ جي ڪانپور ۾ ڪروڙ جي بلڊنگ هئي“، ڪلو ڪروڙ جي بلڊنگ جو حقدار بڻجي ويو. ڪلو به ان ٽولي جو شاهد به ان ٽولي جا، حقداريءَ جو فيصلو ڪرڻ وارو به اهو فراڊيو ٽولو، اعتراض ٻڌڻ ۽ اهو قبول يا رد ڪرڻ وارو به ان ٽولي جو ماڻهو. ويندي آخري اپيل ٻڌڻ وارو به ساڳئي پٽ جو. قانون ٺاهڻ وارا ۽ پاليسي ٺاهڻ وارا به ان سازشي ٽولي جا ماڻهو. مطلب ته ”...... ٻه جهان خان ته هلو ٻه جهان خان وٽ!“

وهي قاتل، وهي شاهد، وهي منصف ٺهرئي،
اقربا ميري ڪرين خون ڪا دعوا ڪس پر

(قاتل به اهي، شاهدي به انهن جي هلي ۽ جج به اهي. منهنجا مائٽ ڪيس ڪن ته ڪنهن تي ڪن؟)

”ڏسندي ڏسندي شهرن جا شهر ۽ ڪروڙين ايڪڙ زمين اکين اڳيان چورائجي ويا. ڌڻي ويچارا ڏسندي ۽ ٻاڪاريندي رهجي ويا. مزو اهو ته ڦريل ماريل، ڦرجڻ سان گڏ غدار، علحدگي پسند، ڪافر ۽ ملڪ جا دشمن به ٿي ويا ۽ فراڊيا، فراڊ ڪان پوءِ ملڪ جا محسن، ملڪ جي نظرياتي ۽ جاگرافيائي سرحدن جا رکولا ۽ اسلام جا محافظ به بڻجي ويا! ان کي چئبو آهي فراڊ، اصل فراڊ.

”ٽئي فراڊئي ٽولي ايوب جي حڪم تي پنّي جي مخالفت ڪئي. اصل حدون ڪري ڇڏيائون، پر جڏهن اهو هٽي ڌڻي اڳتي نڪري ويو ۽ خلقتون سنڌس پويان لڳي پيون، تڏهن هي به ان جي پويان لڳا. سندس تابعدار موچڙي ڪنيل، سندس گاريون ڪائيندڙ بڻجي ويا. آهستي آهستي ڪري پنّي کي اڳ ۾ ڪري سڄي ملڪ جي مال دولت، طاقت حڪومت تي قبضو ڪري ويا. پنّي جا فدائي به رهيا ۽ سندس قاتل دشمنن سان به ملت ۾ رهيا. پنّي جي اصل حامين کي تڙيائون ۽ سندس دشمنن کي ورسايائون، زور ولڻايائون. ظاهري حڪومت پنّي جي،اندر سندس قاتل دشمنن جي. پنّي جي پيرن ۾ ويهي سندس پير ڪڍيائون، آخر ڪيس مارايائون. متان گوڙ ٿئي، تنهن ڪري قاتلن پاران پهرا ڏنائون، انتظام ڪيائون، حدون ورهائي ڪنيائون. سڄو ڪم پوري بندوبست سان ڪيائون. پر ڪم اهڙو ڪيائون جو هينئر به پنّي صاحب جا وارث ڏيو ويٺا آهن ۽ پنّي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي مارائڻ وارن سان بہ ٻٽ آهن، جيڪو حڪومت تي آهي تنهنجا بہ ماڻهو آهن، جيڪو ايندو تنهن جا بہ ماڻهو آهن. دشمن آهن تہ فقط ان جا جيڪو وري ڪڏهن بہ پاور ۾ ڪونہ اچي سگهندو. سياڻي پنهنجي پارٽيءَ جي حڪومت نہ هجي تہ اهي وري پنهنجي نالي ملڪ جا ميمبر، وزير ۽ حاڪم ٿيندا، پنهنجي پاران بيان ڏيندا، پنهنجي دشمنن يعني غريب عوام ۽ ڪارڪنن کي ڌمڪيون ڏيندا، جيل پريندا، ايندڙ اعليٰ حاڪمن سان ساز باز ڪندا. جي خدانخواستہ هتي اندرا جو راڄ آيو تہ بہ هنن جون اهي ئي پنج ئي گيهہ ۾، مٿي ۾ تلڪ هڻي، اندرا کي هار پارائي پرنام ڪندا، هندي جملا ڳالهائي ڪيس چوندا تہ هي غريب عوام ۽ ڪارڪن تنهنجا دشمن هئا. پر اسان انهن کي زوريءَ مڃائي توهان جي اڳيان جهڪايو آهي. جي خدانخواستہ روس آيو تہ هي ڳاڙهيون جهنڊيون کڻيون سيني ڪان اڳ انقلابي نعرا هڻي سندس استقبال لاءِ بيٺا هوندا ۽ جي آمريڪا مائي باپ جون فوجون آيون تہ هي کين شڪار ڪرائيندا ۽ آمريڪن جهنڊيون لهرائيندا. هينئر بہ ميسٽا ٿيو ويٺا آهن. جڻ جن ملڪ تپايا هئا، راڄ ناپي ماريا هئا، جن پنهنجي جهڙي قابل ۽ استاد ماڻهوءَ کي استعمال ڪري سوريءَ چاڙهائي ڇڏيو سي ڪي ٻيا هئا! هنن جي ملائڪن کي بہ خبر ڪانهي! پنجابي چوڻي موجب "ميسٽي ڪائي منهن نہ هلائي" (ميسٽي ڪائي وات نہ چوري) بادا بي ميار ٿيا ويٺا آهن، جڏهن اجا وڏيڪ ڪاڏي جو موقعو آيو تہ چيتي وارو چال ڏيئي اٿندا، اٿندا تہ وڻ گهوڙو ٻڌڻ ڪونہ ڏيندا. ڪم لاهي وري چپ! جڻ وات ۾ زبان ئي ڪونهين، ڪلمي جي خبر، جيئري زمين داخل. اهي آهن زجعت پرست عوام دشمن سياست جا گوريلا. اصل فراڊيا، وڏا فراڊيا، اربن ڪربن، لکين جانين جا فراڊ ڪرڻ وارا.

"هڪڙي جنگي جهاز جي خريداريءَ جي ڪميشن ڪيتري؟ اربن ڪربن جي سامان جي ڪميشن ڪيتري؟ سا بہ ڊالرن ۾ ملندي ۽ ٻاهران ئي ٻاهر آمريڪا يا سئزرلينڊ جي بئنڪن ۾ داخل ٿيندي. سڄي ملڪ جي عوام جي بادشاهيءَ تي فراڊ ذريعي قبضو ڪجي تہ پيدائش ڪيتري؟ روز جي؟ مهيني جي، سال جي؟ پنجن سالن جي؟ اهي آهن اصل ڌاڙا، بادشاهي فراڊ، هڪ ٻن سان نہ ڪروڙن ماڻهن سان فراڊ، سڄي دنيا جي ڏسندي سندن اکين اڳيان فراڊ، خدا کي حاظر ناظر ۽ دانا بينا ڄاڻائيندي ۽ مڃيندي، رسول مقبول جي حمد ۽ نعت پڙهندي، دين اسلام جي خدمت ۽ پاڪستان سان وفاداريءَ جا قسم کڻندي، الله رسول، اسلام ۽ پاڪستان سان فراڊ. سندن دين، آئين ۽ قانون سان فراڊ، ان کي چئبو آهي اصلي تي ودا فراڊ. باقي هي ويچارا ثناءَ الله مڙيئي ٻڪٽي پيٽ لاءِ پيا متا ڏين ۽ قصوري چڪين ۾ زندگيون پوريون ڪن. "اصلي تي ودا" فراڊي ارب هضم ڪري ۽ لک مارائي بہ عزت آبروءَ سان رهي مري ويا يا اجا تاج تجمل سان ويٺا آهن.......

"تنهن کان اڳ اليڪشن ٿي، برابر ڌانڌلي ٿي. جهڙي چئجي تهڙي ٿي. پر هئي

بلڪل غير ضروري. فرادي ٽولي نمبر ٻئي فرادي ٽولي نمبر ٽين ۽ چوٿين سان گڏجي سازش ڪري غير ضروري ڏانڊلي ڪئي. اليڪشن ۾ هوئٽن ئي ڀڃو ڪني ها، تمام وڏي اڪثريت سان ڪٿي نہ تہ بہ وڏي اڪثريت سان. ڏانڊليءَ جي قطعي ڪا ضرورت ڪانہ هئي. بهرحال ڪئي ويئي! زمين آسمان ”ڏانڊلي“ ”ڏانڊلي“ جي واڪن سان گونجي اٿيو. تحريڪون هليون، اربن جون ملڪيتون تباهہ ٿيون، ماڻهو مئا ۽ ماريا ويا، ڏين! ڏين! جا نعرا لڳا، جمهوريت، اصلي جمهوريت جا نعرا لڳا. نتيجو؟ ٻئي جي فرادي حامين ڄڻي غير ضروري ڏانڊلي ٢٠ سيڪڙو تہ هنن جي ١٠٠ سيڪڙو. اليڪشن ڪان ٿي جواب، بالغ ووٽ ڪان ٿي جواب، ملڪ جي اڌ آباديءَ کي گهرن ۾ تالا هڻي بند ڪرڻ جو حڪم. عدالتن جا اختيار ختم، جمهوريت جو ٿالو نشان ختم، الله، رسول، اسلام ۽ پاڪستان جي نالي ۾ هڪڙي ڀيانڪ نادرشاهي نظام جو قيام ۽ اليڪشن ۾ گهٽ وڌائيءَ خلاف زمين آسمان هڪ ڪرڻ وارا چپ. نہ نعرا، نہ تحريڪون، نہ آگ ۽ خون جي راند، ڇڻ تہ ڪجهہ ٿيو ئي ڪونہ، ڇڻ هنن جو تہ ڪو واسطو ئي ڪونهي، اهي ماڻهو ٿي ڪي ٻيا هئا جيڪي جمهوريت جمهوريت ڪريو ڦاٽيو ٿي مئا!

جمهوريت جي ٿالي ۾ عوام کي ٻچڻ سڌ جي بادشاهيءَ جي حوالي ڪريو هي بادا بي ميار ٿيو هوائي جهازن ۾ چڙهيو سڄي دنيا جي شهرن ۾ دعوتون پيا کائن ۽ تبليغون پيا ڪن! پير ٻي پٽ تي ڪونہ ٿو لڳين...... ان کي چئبو آهي ”اصلي تي وڏا فراد ۽ انهن کي چئبو آهي اصلي تي وڏا فرادي......“

سوچ ۾ پئجي ويو. نيٺ چيائين ”صحيح آهي، ثناءَ الله ويچارو ايڏو فرادي ڪٿي؟ سوچجي ٿو تہ ان ويچاري سان تہ پاڻ فراد ٿيو، جن جوڙيوالن رقم ڪاڏي سي ٻاهر وينا آهن، هي ويچارو ٿصوري چڪين ۾ عمر پيو برباد ڪري.“

شام پوڻا ٽي. برف آئي آهي. هاڻي باقائدي ملندي. اخبار اڄ بہ ڪانہ آئي آهي. اڄ ٿاسي گهاٽ مان ڪونہ ٿو گهرايان، ڪلهہ گهرائي سون تہ جلد موٽائي ڏيڻ وسري ويئي. همراهہ کي وڃي سڄ لتي ملي. سا بہ الائي ڪٿان ڪٿان ٿري. انگريزي اخبار بہ ڪانہ ملي. برف جي مونکي ضرورت گهٽ آهي، پر آيو ويو پيو پيئندو. مونکي اڄ ٿوزڙو زڪام جو بہ اثر آهي، ڇڪون پيون اچن. ٻن مهينن جي سفر ڪان پوءِ سليم، ڙ گندلي، سورج ۽ قمر جا خط آيا آهن . ٨٢-٤-١ تي سليم لکيو آهي ”... مون ڪيترائي ليٽر لکيا آهن پر جوابي احوال بلڪل نہ ٿو ملي...“ ”ز“ لکيو آهي تہ ”من ٽن اهم ماڻهن جا خط لکيل آهن...... ٻار پڙهہ ۽ بختاور مون وٽ آهن. آءٌ ڏاڍي مصروف آهيان.“ گنڌليءَ لکيو آهي (سنڌس اکرن ۾) ”پيارا بابا شال خوش هجو تنهنجو خط پڙهي آءٌ ۽ ڪللي ڏاڍو خوش ٿيا سين. اسين ڪراچيءَ ۾ رهون ٿا. ٽائيگر کي سلام ڏجائين. حيدرآباد واري اماں وڏي مري ويئي. آءٌ ٽيئن ۾ آهيان. امان وڏي تنهنجي ماءَ بلڪل ٺيڪ آهي. اسين توکي ياد ڪريون ٿا. تنهنجي گنڌلي“ سورج لکيو آهي (سنڌس اکرن ۾) ”پيارا بابا شال

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خوش هجو. تون جو خط مليو. آئون ڏاڍي خوش ٿيس. اڄ تون کي مون خط لکيا ٿي اسين ڪراچيءَ ۾ وينا آهيون. اما وڌي به خوش آهي اسين توکي ياد پيا ڪريون ٿا اسين سڀ خوش وينا آهيون تون ڪڏهن ايندا. تون جي سورج"

رفيق ملازم سان وارث شاهه جي هير جي ڪن ڏکين لفظن بابت ڳالهه ٻولهه ٿي. ڪن لفظن جون معنائون ڪيس به نه آيون. بهرحال ڪجهه ڏکيا لفظ سمجهه ۾ آيا ۽ مطلب ۾ جيڪي خال هئا سي ڪافي دور ٿيا. منير چيو ته مجيد قريشي ڪيس ڳڌيو ان چيو ته تنهنجا پئرول بابت پوليس وٽان ڪاغذ ليڪ ٿي آيا آهن. پيو تنهنجي ڊيوٽي هٽائن نه بدلائڻ بابت به چئي ٿو چڏيان. ڏاڍي تڪڙ ۾ هو. جي "ڊيوٽي!" اڄڪلهه مکيه مسئلو جمهوري اتحاد پرزنجو ۽ ايم آر ڊي آهي.

"ز" واري نئي اهم ماڻهوءَ جو خط وسري ويم. لکيل آهي : "To a wonderful guy with all the best wishes, love, respect and bad names- Q" (ٽو اونڊر فل گاءِ وٿ آل دِ بيسٽ وشز، لوِ ريسپيڪٽ اينڊ بيڊ نيمس- ڪيو) "هڪڙي لاجواب ماڻهوءَ ڏانهن- سمورين بهترين تمنائن، سموري پيار، احترام ۽ گارين سان - ق"

۷ بجا شام انگريزي اخبار پڙهي رکي اٿم، اخبار چوي ٿي ته روس جو ايران تي اثر واجبي آهي. آمريڪا ايران سان ڳجهه ڳوهه ۾ تعلقات سڌارڻ ٿو گهري. ان ڪري ان جي ٿوري گهڻي مدد پيو ڪري، واپار پيو وڌائي. ڏکڻ ڪوريا کي منع ڪئي اٿس ته عراق کي هٿيار نه ڏي، شايد رٽ اٿس ته خمينيءَ جي مرڻ کان پوءِ ايراني جنرلن کي جيڪي هينئر ميسٽا ٿيا انقلاب جا فرمانبردار ٿيا بيٺا آهن تن کي استعمال ڪري ايران کي وري سامراجي چاڙتي طور ڪتب آڻجي، عرب، روس ۽ شام کي ٿورڙا ويجها پيا اچن ته شام روس کي سمجهائي چو ته مصر ۽ آمريڪا جو دڙڪو ايران کي گهٽو ديڇاري ڪونه سگهندو. ارجنٽائين ۾ لڙائي اڃا فيصلو ڪندڙ منزل ۾ ڪانه داخل ٿي آهي.

۸ جيئن ڪڏهن بي اختيار دل چاهيندي آهي ته اڄ جيڪر فلاڻو ماڻهو ملي تيئن ڪتابن جي به اوچتي چڪ ٿيندي آهي. اڄ ٽي ڪتاب ڏسڻ تي دل چاهي ٿي: نڪلسن جي عربي ادب جي تاريخ (ٻه جلد) براؤننگ جي فارسي ادب جي تاريخ (ٽي جلد) مولانا شبليءَ جو ڪتاب شعر العجم (ڇهه جلد) زمانا ٿي ويا آهن انهن کي پڙهڻي، شايد ٽئي ۾ جڏهن "انڊا اونڊا ويچ" ڪتاب پئي لکيم تڏهن پڙهيا هئم چڱيءَ طرح. پر آهو زمانو پيو هينئر گهٽيون ڳاليهون ڏسٽيون آهن ۽ ڪئين نتطا صاف ڪرڻا آهن. ڪتاب مان فائدي جو دارومدار رڳو ڪتاب تي ڪونهي، پڙهندڙن جي ڄاڻ ۽ سمجهه جي ليول تي به آهي، دراصل مسئلو هي آهي ته دنيا جي سيني ملڪن جي ادبن جي ڪا ڳڏيل تاريخ اڃا تائين شايد ڪانه لکي ويئي آهي، جي آهي ته هتي ان جو پتو ڪونهي. گورڪي اهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏنڊا ڪندو هو. هڪڙو عالمي ادب جي شاهڪارن جي اشاعت جو سلسلو شروع ڪيو هئائين، اهو الائي ڪٿي پهتو؟ سو به هو روسيءَ ۾. ان ڪري جي ڪو ماڻهو پاڻ ته جيئن ماڻهوءَ کي پنهنجي ملڪ جي ادبي تاريخ معلوم آهي ته مثلاً سنڌي ادب جو پهريون مکيه نالو ڏهين صديءَ جو سمنگ چارڻ آهي تيئن سنسڪرت ۾ ڪير هو؟ (جواب پهرين صديءَ جو اشو گهوش)، فارسيءَ جو؟ (جواب ڏهين صديءَ جو رودڪي) انگريزيءَ جو (چوڏهين صديءَ جو چاسر) وغيره. اها ٿي وڃان وڃان ڳالهه. عالمي ادب جو هڪڙو باقاعده نقشو ذهن ۾ ڪونهي، انڪري ماڻهو ادبي مڪانيت يا وڏ ۾ وڏ علائقائيت جو شڪار آهن. ان ڪري عالمي ادب جي صحيح معنيٰ ۾ ترقي ٿي ٿئي. هڪڙو عالمي تاريخي ادبي شعور پيدا ٿئو ٿئي. هن صديءَ ۾ وطنيت ۽ بين الاقواميت انساني ترقيءَ لاءِ پاڻ ۾ لازم ملزوم آهن.

هي ڪتاب جيڪي وري پڙهڻ لاءِ دل بي اختيار چاهيو ٿي سي اتفاق سان ملي ويا آهن. هڪڙو آهي آسترو وسڪيءَ جو (هائو د سٽيل واز ٽيمپريڊ) (دارو رسن ڪي آزمائش) ٻيو آهي چيني ناول (++ ٽريڪس ان د سنوئي فاريسٽ) ”برفاني ٻيلي ۾ پيرن جا نشان“ جيڪو چوپو جو لکيل آهي. اتفاق سان چوپو عظيم شاهڪار ناول (سانگ آف يوٿ++) ”جواني جو گيت“ جي لکندڙ محترم يئنگ مو جي قيادت هيٺ جيڪو چيني اديبن جو وفد آيو هو تنهن سان گڏ آيو هو ۽ اسين حيدرآباد جا ڪجھ اديب ساڻن مليا هئاسون. مون يئنگ مو ۽ چوپو کي ٻڌايو هو ته توهان جا ناول اسان کي بيحد وڻيا. ڏاڍا خوش ٿيا. خاص ڪري چوپو، چو ته سندس ناول اڃا مس تازو انگريزيءَ ۾ ڇپيو هو. آمريڪي ناول نگار جي بي مارڪنڊ جو ناول (++ سنسيئرلي يوئرس) اڌ ۾ ڇڏيو اٿم، سو پڙهان.

۳۰-۹ رات. ناول ڪافي مزيدار آهي، هيستائين. ڪنڌ ۾ سور اڃان ٻيئو آهي، ڪجھ ناول پڙهڻ جو خيال آهي ڪجھ سمهڻ جو. اڃا ڪجھ پڙهان.

۸۲-۶-۵ پوڻا ۹ صبح.

بيا گويم ٻرايت داستان ها.
ازان پيشين، ازان شيرين زمان ها.

(اڄ ته قصا ٻڌايان! انهن زمانن جا، جيڪي اڄ کان گهڻو اڳ گذري ويا، ۽ جيڪي اڄوڪي زماني کان گهڻا مٺا هئا!)

اڄ صبح کان الائي ڇو اهو شعر چپن تي آهي. شايد ان ڪري جو چڪر ڏيندي گذريل وقتن جون ڪئين عجيب ڳهڙيون ياد اچي ويون. الائي ڇو؟ ڪنهن خاص وقت تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪا خاص ڳالھ، ڪو خاص وقت جو تو ياد اچي؟ سمجھان ٿو ته ماڻھو ليڪ آھي، خوشي آھي ته خوشيءَ جون گھڙيون ياد ٿيون اچن. جي رنج آھي ته ڏک جون گھڙيون ياد ٿيون اچن.

"ڏک جي زماني ۾ سک جي گھڙين جي ياد اچڻ کان وڌيڪ ڪو ڏک ڪونھي!"

اھو عظيم شاعر دانتي جو چوڻ آھي. منھنجي خيال ۾ عام طرح برابر ايئن آھي پر داناءَ ماڻھن سان اھو قاعدو ھر حالت ۾ لاڳو ڪونھي.

۱۲ بجه ٻه پھر.

اڄ جنگ اخبار ڪانه آئي. قاسي گھاٽ واري خالد جي موڪليل، پاڪستان ٽائيمس سرڪاري ڇمڇي آئي. ڪا خاص خبر ڪانھي. جنگ جي ھڪڙي چوٽي ايڊيٽوريل جو انداز سرڪار مخالف ھو. جنگ موقعي پرست ۽ ھوا جو رخ ڏسي ھلندڙ آھي. اڄڪلھ ٻه ٽي ٽڪا جمھوريت لاءِ ٻه ڪٽتي پيئي ڏيکاري ، بھرحال ڪٽر رجعت پرست کان موقعي پرست وري ٻه ٻه ٽي ٽڪا گھڻا ڏليل. سنڌ ۾ اندازو نٿي ٿي سگھيو ته ھتي جي پريس خاص ڪري ھتي جي مکيه اخبار نوائي وقت ملڪي زندگيءَ جي معاملن ۽ عام سياسي سوچ ۾ ڪيڏي نه زھريلي ۽ رجعت پرست آھي. ان جي پيٽ ۾ جنگ جھڙي وڏي انقلابي اخبار ٿي لڳي. جنگ لاھور ۾ نوائي وقت جا پانيا ڪڍي ڇڏيا آھن. سرڪار حد کان وڌيڪ نوائي وقت جو ساٿ ٿي ڏئي ۽ جنگ کي سڪائي رکيو اٿس. تڏھن به جنگ ھڙ ڳالھ ۾ نوائي وقت کي ماري ٿي. اھا ڳالھ پنجاب جي ماڻھن خاص ڪري پنجابي نئين نسل جي سوچ لاءِ ڪافي بھتر آھي.

ريڊيو اڄ به ڪونه مليو. حالانڪه مجيد قريشيءَ کي چٺي به لکي اٿم. اڄ رمضان چيو "امان پوڙھيءَ کي ملاقات لاءِ گھرايو اٿم." مون ڏٺو ته ھي پاڻ پنجاھ کان مٿي، ھن جي ماءُ ته ۷۰–۸۰ جي پيٽي ۾ ھوندي. پڇيو مانس "ڇو؟" چيائين "رحم جي اپيل لاءِ ججمينٽ ھاءِ ڪورٽ کان ولٽي آھي، سا امان اچي ڪنھن کي چٺي ولائي ڏي." ڏاڍو قياس آيم. رحم جي اپيل ۾ ڇا ٿيڻو آھي؟ تنھن لاءِ جھور پوڙھي مائي ٻھراڙيءَ مان اچي، شھر ۾ ڪنھن واقف کي ڳولي ھاءِ ڪورٽ مان نقل ولي! مجبوراً ڪيس چيم ته ماڻھين کي ڇڏ، نقل پاڻ ائين ولنداسين. مر ق کي چٺي يا ٻاھر ڪنھن کي چٺي. جيل ۾ خير جا ڪم ڪرڻ ناممڪن آھن، پر ڪڏھن ڪڏھن ماڻھو مجبور ٿيو پئي.

۷ بجا شام.

ڪلف ڪڙوڙلا پنجي ويا آھن. اڄ مڙيئي گھٽ ڇڪيري آھي، بدن سڄو

پگهر جي پيو آهي، اچ هڪڙو دلچسپ خط پڙهيم، اهو اٽڪ کان دهليءَ موڪليو ويو هو. اسين پانيون ٿا ته اسلام کي خاص نموني ٿهلائيندڙ ۽ نافذ ڪندڙ رڳو هاڻ اسان جي دور ۾ پيدا ٿيا آهن. ايئن ناهي. اڳي به قسمين قسمين اسلام ٿهلائيندڙ ۽ نافذ ڪندڙ ٿي گذريا آهن. دراصل حضور جن جي هجرت کان اچ تائين جي ڪل عرصي يعني ۱۴۰۲ سالن جي عرصي ۾ خلفاءِ راشدين جي حڪومت جي ۲۹ سالن جي زماني ۽ عمر بن عبدالعزيز جي ٻن سالن جي حڪومت جي زماني کي ڇڏي يعني ڪل ۱۴۰۲ سالن مان ۳۱ سالن کي ڇڏي باقي ۱۳۷۱ سالن جي دور ۾ روءِ زمين جي مسلمان حڪومتن ۾ گهٽ ۾ گهٽ ڪري سڀ جا سڀ اهڙا ئي اسلام ٿهلائيندڙ ۽ نافذ ڪندڙ هئا جهڙو هيٺ ذڪر ڪيل شخص. هي خط سال ۱۱۵۱ هجريءَ جي مهيني جماد الاول جي شروعات ۾ دهليءَ پهتو. انگريزي سال هو ۱۷۳۹. لکندڙ لکي ٿو:

"بادشاه سلامت جي ضمير تي روشن هجي، ته منهنجي ڪابل اچڻ ۽ ان تي قبضي ڪرڻ جو سبب خالص دين اسلام جي خدمت ڪرڻ آهي."

هي خط اسلام جي هن خادم ڪابل جي شهر ۾ موجود گهڻن مسلمانن کي قتل ڪرائڻ کان پوءِ لکيو هو. خط لکڻ کان پوءِ هن پشاور کان ولي تائين تائين ۽ اوير تائين دهليءَ ۾ لکين مسلمانن کي ٻڪرن ۽ مورين وانگر وڍڻ ۽ سڄي اسلامي هندستان سان باه ۽ خون جي هولي کيڏڻ ۽ لکين مسلمان عورتن ۽ ٻارن کي زنا ۽ بدفعليءَ لاءِ غلام ڪري بازارين ۾ وڪڻڻ جا نيڪ اسلامي ڪارناما سر انجام ڏنا. اهو خط لکيو ويو هو دهلي جي شهنشاهه کي ۽ خط لکندڙ اسلام جي خادم جو نالو آهي نادر شاه. اچ ٽن جلدن ۾ پنجاب جي هڪڙي تاريخ پڙهي پوري ڪيم. هي پيو پيرو ڏنو اٿم. پنجابي ويچارا محمود غزنويءَ هٿان جيئن پنهنجي حڪومت کسائي ويٺا، تيئن وري رنجيت سنگهه کان اڳ تائين پنهنجي حڪومت قائم ڪري ڪونه سگهيا. هنن جو ڏوهه ڪونهي، حالتون ئي اهڙيون هيون. تاريخ ۾ عام تاثر اهو ٿو ملي ته غلاميءَ جي انهيءَ ۷۷۷ سالن جي عرصي (۱۰۲۱ کان ۱۷۹۸ تائين) ۾ پنجابي مسلمانن ڌارين سامراجين خلاف ڪا خاص جدوجهد ڪانه ڪئي ۽ نه پنهنجي حڪومت ناهڻ جي ڪوشش ڪيائون. هو مجموعي طرح ڌارين سامراجين جا حامي رهيا. پنجابين ۾ ٻن ٽولين جون بغاوتون ۽ هٿيار بند جدوجهدون هندستان جي سامراج دشمن ڏکيين هٿيار بند جدوجهدن ۾ اهم مقام رکن ٿيون. هڪڙا گکڙ ٻيا سک. گکڙ اهي جن محمود غوريءَ کي ماريو. مرهٽن جو نالو آهي، پر گکڙ ۽ سک جدوجهدون به اورچائي، سورهيائي ۽ قرباني ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهن. بدقسمتيءَ سان حالتن جي ڪري مسلمان پنجابين کي مغلن جي حامي ۽ مذهب پائي هئڻ ڪري انهن کان خاص ڪري سکن کان سخت نقصان ٿيا. سکن ۽ مسلمانن هڪ ٻئي خلاف سخت بي رحميون ڪيون. نيٺ سکن، پنجابي مسلمانن توڙي مغلن توڙي پٺاڻن ٽنهي کي شڪست ڏني. گکڙ توڙي سک نسلن جا نسل وڙهيا، ڪچلجي تباهه ٿي ويا، پر هر پيري

ورتي اٿيا. بهرحال سامراج دشمن جنگين خاص ڪري گوريلا جنگين جي تاريخ جي طالب علم کي گهڻن ۾ سکن جي گوريلا لڙائين جي لمبي تاريخ نهايت گهڻي معلومات ڏيندي. پنجابي تاريخ انگريز جي دور تائين پوڻين الن صدين ۾ چار قابل ذڪر سياسي ماڻهو پيدا ڪيا آهن.

انهي مان به گوريلا اگواڻ هئا ۽ ٻه تيز ۽ قابل سياستدان. اهي هئا، جسرٿ گکڙ بندو بيراڳي فقير، آدينا بيگ آرائين تپيدار ۽ رنجيت سنگهه.

جسرٿ گکڙ پوري اڌ صدي (۱۳۹۴ کان ۱۴۴۲ تائين) پنجاب ۾ تغلق ۽ سيد گهراڻي جي اقتدار خلاف لڙندو رهيو. ماکوڙي ۽ هاٿي جي مقابلي ۾ هن خود دهلي جي شهنشاهن کي مجبور ڪيو ته سندس پيچو ڪن. هو هر هنڌان بچي نڪتو ۽ وڃ وانگر پنيان اچي دشمن تي ڪڙڪيو. بندو بيراڳي هڪڙو تارک الدنيا جوڳي هو. ۳۶-۴۷ سالن جو هو ته سکن جي آخري گرو گوبند سنگهه دکن ۾ ڪيس سک بنايو. اورنگزيب جي وفات کان ٿورو پوءِ گروگوبند سنگهه پنهنجي وفات کان اڳ ڪيس پنهنجو نمائندو مقرر ڪيو. اهڙي ريت هڪڙو ويراڳي فقير، اٽڪل ۴۰ سالن جي عمر ۾ ويراڳي مان ٿري اوچتو گوريلا ليڊر بڻجي ويو. ايندڙ الن سالن ۾ هن پنجاب ۾ مغل اقتدار جون پاڙون لوڏي ڇڏيون. بندي بيراڳي جي گوريلا لڙاين جو داستان هڪڙو اهڙو حيرت ۾ وجهندڙ داستان آهي، جنهن جا مثال هندستان جي تاريخ ۾ تمام ٿورا ملندا.

ميان آدينا بيگ لاهور تعلقي جي چنو آرائين جو پٽ هو. هو تپيدار ٿي مغلن جي نوڪري ۾ پرتي ٿيو. جڏهن ۱۵ ڊسمبر ۱۵۵۸ تي هو مئو تڏهن هو دهلي دربار کان ظفر جنگ بهادر جو لقب ۽ پنجاب جي وائسراءِ جي عهدي جو پروانو حاصل ڪري چڪو هو بلڪه ان وقت هو ڌري گهڻ پنجاب جو ٿيم خود مختيار حاڪم بڻجي چڪو هو. هو سازش جو بادشاهه هو. هن ساڳئي وقت مغلن، ابدالي پٺاڻن، سکن، مرهٽن ۽ پنجابي راجائن کي آگرين جي چيٽين تي نچايو. هو ميدان ۾ اعلي فوجي ڪمانڊر هو. هڪ زبردست منتظم هو پر سندس خاص ڪمال سازش هو. هن مغلن خلاف ابدالي کي گهرايو ابدالي جي پٺ ڪي مرهٽن هٿان بي عزت ڪري لاهور مان ڪڍايائين. پاڻيپٽ جي ٽين لڙائي کان پوءِ به احمد شاهه ابدالي جي گورنر کي هن لاهور مان ترڙي ڪڍي ڇڏيو.

رنجيت سنگهه سکن جي هڪڙي معمولي قبيلي جي سردار جو صفا اڻ پڙهيل، بد صورت ۽ ڪاڻو پٽ هو. ۱۸ سالن جي عمر ۾ سڀ سان گڏ لاهور تي قبضو ڪيائين ۽ دليري، قابليت، ڊپلوميسي، سازش، تخيلي قرلت ۽ دانائي سان صدين کان پوءِ پنجاب جي پهرين پنجابي حڪومت نه رڳو قائم ڪيائين پر هلائي ڏيکاريائين. هن اڻ پڙهيل جٽ سک، نيپولين جي جنرلن کي آگرين تي نچايو، انگريزن، پٺاڻن، مسلمانن سيني سان منهن ڏنائين. هندستان جي سڀ کان زياده طاقتور ۽ تربيت يافته فوج تيار ڪيائين. هو

هڪڙو غير معمولي ماڻهو ۽ حاڪم هو جنهنجو داستان هندستان جي تاريخ جو هڪڙو نهايت دلچسپ ۽ اچرج ڀروجهندڙ صفحو آهي.

سکن جي حڪومت ۴۹ سال هلي. اها ان وقت جي حالتن موجب زبردست ۽ بي مثال عوامي جمهوريت ۽ فولادي ضابطي وسيلي تيار ٿيل قوم ۽ فوج جي مدد سان وجود ۾ آئي ۽ رنجيت سنگھ جي مرڻ کان پوءِ انهن سالن اندر ڇڙواڳي ۽ آپيشاهيءَ انکي برباد ۽ ختم ڪري ڇڏيو.

"چون!" "چون!" وارڊ جي گيٽ جي ڪلف ۾ ڪو چابي پيو ڦيرائي. شايد پهرو بدليو آهي. "لڪ!" نئون پهريدار. در مٿان ائين چڙهيا ويٺا آهن جو ڄڻ جيڪڏهن هي ائين هڪيا تڪيا سڄي رات منهنجي مٿان اپا ٿيا نه ويٺا هجن ها ته آءٌ جيڪر گهٽا ڏينهن اڳ هي شاهي تالا پڃي يا لوهي شيخون ڪاٽي، هي اجگر جيڏيون ديوارون ٽپي گولي ٿي وڃان ها!

۸۲-٦-٦. ۱۱ بجه صبح.

اڄ شاڪر شاه ٻڌايو ته مجيد قريشيءَ جي ساهيوال بدلي ٿي آهي. مون وٽ به اپيلون رهيل هيون سي صبح کان هنيون ڪڙو ڪري لکي ڪيس اجهو هينئر نمبردار هٿان موڪليون اٿم. منهنجي ٽي ويءَ جو ڪم هاڻي وڃي مهينن تي پيو. هيءَ ڊائري به الائي ڪيترا ڏينهن هيئن بنا ڪنبڪي لکي سگهجي؟!

۳ بجه شام.

ستو پيو هوس بلڪ ليٽيو پيو هوس ته منير آيو. سمجهيم ته ڪا ڳالهه ٿو ڪرڻ چاهي. معلوم ٿيو ته مجيد قريشي جي بدليءَ ڪري پريشان بلڪ مايوس آهي ته منهنجي پئرول تي نڪرڻ جي لک پڙه جيڪا ڏري گهڻ مڪمل ٿي وئي آهي سا مجيد قريشي جي وڃڻ کان پوءِ بيڪار ٿي ويندي. اڌ ڪلاڪ ڪجھ دلداري، ڪجھ وٽ وٽ، ڪجھ ليڪچر، ڪجھ تبليغ، ڪجھ مسئلي جو حل ۽ واٽ، ڇيو مانس ته "تون خون جهڙو ڪم ڪري ٻئي سال سزا وٺيو هاڻ ڏري گهڻ اچي ڇٽڻ تي ويٺو آهين ته به تون اوکو ۽ پريشان!

"هن ويچاريءَ کي ان کان ماري ڇڏين ها، تيزاب وجهي هن جي زندگي برباد نه ڪرين ها... توکي سزا ڪهڙي ملي؟ ۽ هاڻ باقي وقت رهيو ڪهڙو آهي؟" وغيره وغيره، ڪجھ مرڪيو آهي، ٺڪو ٿيو آهي، ڪنڌ پيو لوڏي، ٺصو پيو ٻڌائي ته ڏوهه برابر منهنجو آهي ۽ هوءَ ويچاري تباه ٿي وئي..... بهرحال في الحال همراه ٺاٺ ٿي ويو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنڊ لڙڪائي آيو هو ۽ هينئر سينو ڪڍيو پيو وڃي.

۷ بجي شام .

جي پي مارڪنڊ جو ناول پڙهي رکيو اٿم. باقي پويون اڌ رهيو اٿس. خبر ته پئي ڪانه ٿي ته ڪيڏانهن پيو ڪاهي. ڪارخانيدارن بابت آهي. سويل مان آيو هو. به ٽي منٽ ويٺو، پريشان ٿي ڏٺو. چيائين ته تنهنجي ٽي-وي ۽ چپ رسپد اچي پيئي، ۷ بجي بس ۾ پهچندي سرگودي ڪان. منير لاءِ چيائين ته ان جو بند هنتي اندر ڪم تي ويندو. تڪڙو هن ڪوشش ۾ هو ته سيالڪوٽ بدلي ٿئي ۽ جي نه ته روڪجي. مزيدار مقابلو آهي. سندس ساهرا (خاص ڪري سس) ۽ سندس پيءُ پاڻ ۾ رنج آهن. جوٽس پنهنجي مائٽن جي پاسي آهي. هي سندس پيءُ جي. هتي لاهور ۾ آهي ته جوٽس جڻ مائٽائي گهر آهي. ان ڪي ۽ سسٽس ڪي سيڪٽ ڏيڻ لاءِ پٽس ويو سو سندس بدلي ۽ جو آءٌ جي ۽ وٽ بندوبست ڪري آيو جنهن سان پٽس جا تعلقات آهن. پر ان وچ ۾ جوٽس ڪي ڪڙڪ پئجي وئي ۽ بدلي ۽ جو آرڊر ساهيوال جيل لاءِ آيو ۽ نه سيالڪوٽ لاءِ. اهو هو سسٽس وارن جو جوابي حملو. سهرس جا ڊي-آءِ-جي سان تعلقات آهن.هي وري آءِ-جي وٽ ويا پر ان چيو ته في الحال وڃي چارج ولي ساهيوال، پوءِ پلي موڪل ولي! مطلب ته جوٽس واري پارٽي کٽي وئي. جوٽس به 12 گريڊ جي آفيسرياڻي آهي،تعليم کاتي يا ڪنهن اهڙي کاتي جي. ساهرا چونس ٿا جي هتي نتو رهين اسانجي شهر ۾ ته پٺهين جي شهر(سيالڪوٽ) ڏانهن وڃ اسين به توکي ڪونه ڏينداسين! پئي ڏريون پنهنجي نالي سان آهن. هن جا پاٿر پيڻ لنڊن ۾ آهن. جوٽس جا پاٿر لبيا، ڪويت ۽ جرمني ۾ آهن. هتي هر ڪنهن وچولي طبقي جي گهر جا به ٽي پاتي لنڊن يا يورپ ۾ ضرور آهن. ٻي دنيا جي ملڪن ۾ رهندڙن جو ته ڪاٿو ئي ڪونهي.

۸۲-٦-۷ ۹ بجه شام.

وهنجي، چڪر ڏئي آيو آهيان. پشتو ٻهاڪا پڙهيم. لفظن جي معني کي پيرو ڏنم. ڪيترا پشتو ۽ سنڌي لفظ ذري گهٽ ساڳيا آهن. بلڪ ڪي لفظ ته سنڌي ۾ پشتو مان آيل ٿا ڏسجن."گهٽو"-جهڙو بنيادي سنڌي لفظ پشتو جو ايترو بنيادي لفظ آهي جو اهو پشتو جي قديم ٻهاڪن ۾ استعمال ٿيل آهن.مثلن پشتو ٻهاڪو آهي:- "پ گهٽو تصا بانو ڪئي غوا مرداره وي" پشتو صورتخطي ۾ لکبو "گنرو قصا بانو ڪبني غواسرداري وي" يعني گهٽن قاصاين جي وچان ڳئون مردار ٿي ويندي".

ملان ڏندا ڪٽي ويهي رهيا آهن ته نا محرمن ڏانهن اکيون ڪٽي نه نهاريو ۽ زالن کي گهرن ۾ تالا ڏيئي ڇڏيو. هوڏانهن اسلام جا پيا ٿنيا اوليا الله جا صوفي بزرگ حڪم ٿا ڏين ته دنيا ۾ جيڪي به سهڻيون صورتون آهن سي الله تعاليٰ پنهنجي خدائي حسن منجهان ئاهيون آهن ، اهو حسن خود خدا جي حسن جو جلوو آهي. ماڻهن جون جيڪي نگاهون انهن موچارين صورتن کي ڏسن ٿيون انهن نگاهن ۾ به رب سمايل آهي! مثلن حضرت جامي عليہ الرحمت جنهن جو ڪلام سڀ ملان پڙهن ٿا ۽ سندس صفتون ڪن ٿا، سو فرمائي ٿو ته:

”اي مولا! سهڻن جي چهرن مان پنهنجي سونهن جا جلوا پيو ڏيکارين ۽ پوءِ عاشقن جي اکين جي وسيلي خود پنهنجي سونهن جو ديدار پيو ڪرين!“ ”حسن خود از روئي خوبان آشڪارا ڪرده- پس بچشم عاشقان خود را تماشا ڪرده (جامي)

هاڻي ماڻهو ويچارا وڃن ڪيڏانهن؟ هوڏانهن ملان گرز کڻيو بيٺا آهن ته سهڻي صورت ڏانهن اک به نه کڻو. هيڏانهن هو الله جا پيارا چون ٿا ته ”ڏسو! توهان جي اکين سان خود رب ديدار ۾ محو ٿو ٿئي.“ هاڻ رب جو ديدار ڪير بند ڪري، ڪير اکيون پوري؟

هوڏانهن حضرت هاشم شاه بادشاه (١٧٣٥ - ١٨٤٠) ته موڙهو چئي ٿو ته حقيقي عشق ته معمولي ڳالھ آهي، اصل ڏکيو ڪم ته آهي مجازي عشق! اهوئي اصل عشق آهي. خدائي عشق ۾ ڇاهي؟!

”رب دا عشق سوکھا ايھه، بهون سکالي بازي
گوشہ پکڙ، رهي هو صابر، ٿڙ تسبيح بڻي نمازي
سک آرام، جگت وچ سويا، اِتي ديک هو وي جگ راضي،
هاشم خاک رلاوي گليان، اي ڪافر عشق مجازي!

”رب جو عاشق ٿيڻ سولو آهي، اها معمولي راند آهي. صابر ٿي تسبيح کڻي وڃي ڪنڊ ۾ نمازي ٿي وهڻو آهي، دنيا ۾ سک ۽ آرام ملندو، عزت ۽ مان ملندو. هر ڪو ڏسي خوش ٿيندو. پرهاشم! هي جيڪو مجازي عشق آهي نه، اهو ڪافر عشق ماڻهوءَ کي گهٽين ۾ رلائي، دربدر ۽ ذليل ڪري ڇڏي!“ (اهو ڪم ڏکيو آهي!) اهو مسئلو جاميءَ جو شعر پڙهي ذهن تي آيو اٿم. هاشم شاه جي ”سسئيءَ“ جي ڳالھ آهي. پر سندس چوسٽا بيت به مشهور آهن، منجهس ڪافي انو کائي (Originality) آهي. ڪٿان ڪٿان لطيف جي پرسان پاسو ڏيو به اچيو لنگهي!

مون وٽ واکو پنڌڻ ڪم پرو وڃ جو
(شاه)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ڪوڪ دلا ڪوئي ڪوڪ تهردي مت صاحب جي سڻ پاوي)
(هاشم شاھ)

(دل! ڪا دانهن ڪر! دانهن به تهر جهڙي دانهن! ٿي سگهي ٿو ته تنهنجي سِرَ جو سائين ٻڌي وٺي!)
هي سٽون به هاشم شاھ جون آهن:

مائي بيٺ اکين وچ ويکين، مينون چاک ڪيها ڪجھ دسدا!

(امان مون کي رانجهڻ ڏراڙ ڪيئن ٿو نظر اچي اهو ڏسٽو اٿئي ته اچي منهنجي اکين ۾ ويھ ۽ انهن سان ڏس!)

نہ بن شيخ مشائخ پياري نہ پهن لباس فقردا
بن گهائل مر دل دي پيڙي اي تا دام مکردا

(اي دل! شيخ مشائخ متان ٿئين، فقيري لباس کان پڇ پري، هي شيون مکر جا چار آهن! ڪنهن انسان جي عشق ۾ گهائل ٿي وڃ! جڏهن مرين، تڏهن به ڀي ڪنهن بيماريءَ سبب متان مرين! عشق جي درد جي بيماريءَ ۾ مرجانءِ!)

عاشق دين نہ مذهب رکدي انهان درد خدا ڪر چاتا

(سچا عاشق انساني عشق جي درد کي خدا ڪري ڄاڻن ٿا. سندن ٻيو ڪو به دين ۽ مذهب ڪونهي!).
اياز چيو آهي،

تهر اها ٿي لهر ڪٿي آ
گدري ويو جو پهر ڪٿي آ!

ڏيڍ سو به سو سال اڳ هاشم شاھ چئي ويو آهي:

نديان نير رهن نت تارو او ڪدي نہ هوون هلڪي
جو جل اج گئي اس راهين اوھ فير نہ آون پرڪي

(ندين جو پاڻي سدائين وهندو رهندو اهي سگهي سگهي وري ٻار تي وينديون. پر جيڪو پاڻي اڄ منجهائنس وهي ويو. سو وري ڪڏهن به موٽي نه ايندو)

ڪپترن ڳالهين ۾ پنهنجي وقت کان اڳتي جو شاعر آهي ۽ هڪ حد تائين سندس نواڻ اڄ تائين قائم آهي. مثلاً هند ۽ سنڌ جي شايد ڪنهن به شاعر وقت جي بادشاهن جي باري ۾ هيئن نه چيو آهي:

ڪهه سڻ حال حقيقت هاشم، هڻ ديان بادشاهان دي
ظلمون ڪوڪ گئي آسماني دکيان. زور دلان دي،
آدميان دي صورت دسدي رکشس آدمخوري
ظالم، چور، پليت، زناهي، خوف، خدائي ڪوري

(هاشم! اچوڪن بادشاهن جا حال ٻڌائي ۽ ٻڌ! بيحد ڏکويل دلين سندن ظلمن بابت راهڙي دردبلي دانهن ڪئي آهي جيڪا آسمانن ۾ وڃي رسي آهي. اهي بادشاهه انسان ناهن پر ماڻهن جي ويس ۾ راڪاس ۽ آدمخور آهن. اهي ظالم آهن، چور آهن، پليت ۽ زاني آهن. خدا جي خوف کان خالي ۽ ڪورا آهن).

اڄ سوچيم "ڪاش مونکي ڪجهه اهم ترين ٻوليون سکڻ لاءِ وقت ۽ ماحول مليل ها. اينجلس عربي ۽ اسپيني سميت ٢٠ ٻوليون ڄاڻندو هو. مائوزي تنگ ٨٠ سالن جي عمر ۾ انگريزي پڙهي سکيو! ڪاش آءٌ دنيا جي عظيم فنڪارن ۽ دانائن کي سندن اصل مادري ٻولي ۾ پڙهي سگهان ها. سقراط کي يوناني ۾. امرءُ القيس کي عربي ۾، فردوسي ۽ قرة العين طاهره کي هاٿوڪي ڏڪا اسٽارٽ فارسي ۾ نه پر اصل فارسي ۾، ڪاليداس کي سنسڪرت ۾، تلسيداس ڪبير ۽ ميران کي هندي ۾ پڙهي سگهان ها!" اها ڳالهه بلڪل ممڪن هئي، بشرطيڪ اسان جي ملڪ ۾ رڳو اردوءَ جو مرض نه هجي ها. لکيو ۽ دهلي کان سواءِ ٻي هيتري سچي خدائي جي وجود جو به احساس هجي ها ۽ دنيا جون ٻوليون سيکارڻ جو پورو انتظام هجي ها. چيني مون کي شايد قيامت تائين ڪانه ايندي، باقي پانيان تو بي هرڪا ٻولي مناسب وقت ۾ سکي سگهان ٿو.

منير ريڊيو ڪٺي آيو آهي. ان سان گڏ بجليءَ تي وڄائڻ جي وائر به آهي. هاڻ ته مزا ٿي ويا! اوچتو هڪڙي فلم ڳچيءَ ۾ پڃي وئي آهي. ٿرڙيءَ کان وڏيرڙي ۽ ڦڻ کان اجان گهڻ آهي پر ٿي سگهي ٿي. ڪجهه ڪرڻ جا رستا جيل ۾ ڪٿي؟ بري ڳالهه ۽ سابه بري وقت تي! ٻارنهن مهينن ۾ هي ٻيو وڏو بحران آهي. منهنجو تجربو آهي ته جيڪي ماڻهو دنيا ۾ ڪنهن به ڳالهه ۾ به وکون اڳڀريون کڻڻ چاهين ٿا ۽ چار ماڻهو پاڻ سان پيڙا ڪرڻ گهرن ٿا، تن جي راهه ۾ وڏي ۾ وڏي رڪاوٽ ٻاهرين نه اندرين هوندي آهي. اڪثر حالتن ۾ دشمن جي اڪثر سوچيل سمجهيل دشمنيءَ سبب نه پر پنهنجن

طرفان رڳو بي خياليءَ، اڻ ڄاڻائيءَ لاپرواهيءَ، جهالت، هلڪڙائيءَ ۽ خودمطلبيءَ سبب گهٽي ۾ گهٽ نقصان ٿيندو آهي. ڪو ماڻهو ٻارنهن مهينا پلي پينو سڄي جهان کي پيرين پوندو رهي ۽ سنڌ ڪاڪشوريون ڪندو رهي، پر سنڌ ڪڙي يا ٻن پنهنجن پٽن، پاڻن يا ڀين ڀارن ۽ پوٽلڳن طرفان کيل هڪڙي ئي خرمستيءَ سنڌ سموري ڪئي تي پاڻي ڦيرائي، سنڌ محنتون مردار ڪري، ڪيس ڪائنگ تڙو ڪري ڏوهارين جي پيڙي ۾ بيهاري سگهي ٿي. جيڪي ماڻهو چڱن يارن، پاڻن ۽ همدردن جي وچ ۾ وڏي اطمينان سان ويٺا رهاٽيون ڪندا آهن تنکي جي. اها خبر هجي ته جيڪي ماڻهو سنڌن ڳالهيون پيا ٻڌن تن مان ڪيءَ تورَي دير ڪان پوءَ وڃي سنڌن زور تي ۽ سنڌن آڙ ۾ راڄ تپائيندا، تن مستيون ڪندا ۽ ڊيڪ چڙهيندا ۽ سنڌن واسطي ماڻهن ۾ همدردي وڏائڻ بدران سنڌن واسطي نت نوان دشمن پيدا ڪندا، ته جيڪر سنڌن ڪچهرين ڪرڻ تان ارواح ئي کڄي وڃي! پنّي صاحب جو مثال ئي ڪافي آهي. هن ويچاري ڏاهپون، حرفتون، نهايون ۽ خدمتون ڪري سال ۾ ٦٦ ڪم جا ماڻهو ٺاهيا ٿي ته سنڌس ڪن "فدائين" ۽ "سرفروشن" پنهنجن ڪارنامن سان اهڙا هزار ماڻهو سنڌس سر جا ويري بنائي ٿي ڇڏيا! "آهيرَ آٿي اوٺڻي، رڻ وڃائي رڻو!" ان ڪري ئي چيو اٿن. "بني تم دوست جسڪي دشمن اس کا آسمان کيوں هو."

"(جنهن جا تو جهڙا دوست هوندا ان سان تقدير جي وڙهڻ جو ڪهڙو ڪم؟ تون ئي ڪافي آهين!)"

تنهن ڏينهن منير جي حالت ڏسي ڏجي ويس. اڳي جڏهن سنڌس ديوتي پوڻ ٿي دفعو هتي جي بدران ٻئي هنڌ لڳائي وئي تڏهن مڙس سهڪندو مون وٽ آيو. منهن ڳاڙهو، جهليو جهل ئي نه ڏئي. چي "منهنجي ديوٽي بدلائي منشيءَ، منهنجي انس "ورڻو ڪلي وريو ڳاڙهو پيلو ۽ ڪارو ٿئي" چي، "مون چيس تنهنجو دماغ خراب ٿيو آهي! خبر به اٿئي ته مونکي نقطب اڪر پليجي صاحب کي چوڻ جي دير آهي. هڪدم جيلر کي چوندو ۽..." مون ان وقت ئي انداز لڳايو ته هن سڄي جهان ۾ ٻٽاڪون هڻي، آڪڙيون ۽ خرمستيون ڪري منهنجي نالي کي ئي هن جيل ۾ گار بنائي ڇڏيو هوندو. هر ڪو ماڻهو مون کي انهن خرمستين جو سرپرست بلڪ ڪارڻ سمجهي منهنجو ويري ٿيو ويٺو هوندو. اڄ مسڪين ۽ غريب رمضان جي حالت ڏسي چڪرائجي ويس. سوچيم ته ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ته هي مسڪينڙا، منهنجي "پارو" جي آسري ڪنهن دکهي جي به ڏاڙهي پٽڻ ۽ منهنجي ڪيڏانهن مٿو ڪڍائڻ کان به ڪونه گسندا! ڪي ماڻهو پيسي ٽکي جو نفعو ڏسي دوست بنجي پوءِ پنهنجي ڪشيري جي معتبريءَ لاءِ ناقابل تلافي نقصان ڏئي ڇڏين ٿا. سبب خسيس ۽ هڃا اٿ جيڏي! بهرحال لاهين چاڙهين ۽ ورن وڪڙن واري ڏاهپ ۽ سورهيائي وارَي جدوجهد ته اڳيئي رکي آهي. هلا ياڙيا جيل! تنهنجون مڙسن لاءِ مجبوريون! اجهو ٽي وي اچي وئي، انڪل به مهينا اڳ ٨٢-٣-١٠ تي

ڪٽي ويا هئا. اڄ ڪجھ انب پال وڏا اٿن. شوڪت مجيد قريشي آيو هو. اڄ ٺيڪ هو. شايد اڄا به ٽي ڏينهن هجي، هن جيل وارا في الحال ڪيس ڇڏيئين ٿا. جالنڌر امرتسر ٽئي وي تان گرلس اسڪول جمون جا ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون ڊوگري گيت ۽ ناچ ڏيکاري رهيا آهن. ڪاٻه هلڪڙائي ۽ ٿرڙائي ڪانهي ۱۲-۱۳ سالن جا ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون نهايت معصوميت سان هڪڙو پيار جو منظر پيا ڏيکارين. هڪڙو ٻه زبردست فنڪار آهي. واه!

مجيدقريشيءَ ڪي گهرايو هو مگر بجليءَ وارو گهرائي ٽي وي فٽ ڪرائي ۽ پاڻ سيٽ ڪري ويو آهي. ۽ مسئلو به في الحال حل ٿي ويو. اڳتي ڏسجي.

”اول الله نور اُپايا
قدرت دي سب بندي
ايڪ نور سي سب جگ اُپجيا
ڪون ڀهلي ڪون منديَ“
(بابا نانڪ)

جالنڌري ٽي وي تان بابا فريد، پنجابي شاعري جي جنم داتا تي مذاڪرو پيو هلي.
هندي ناٽڪ، سوليوشن ايڪس، ٻن ڪردارن جي اداڪاريءَ جو جواب ڪونهي.
مزاحيه ڊرامو آهي. واه جي ڪهاڻي آهي.

۸۲-۶-۸ سوا ڏهه.

ڏاڍي گرمي آهي. پکو فل پيو هلي ته به پگهر پيو اچي. ماني به کاڌ تي وٺي. امير ڪي ڇيو اٿم ته ڪير جو ڪوپ ٿوري پتي وجهي ٿاهي اچ ڏسان من پيٽ جي سور ۾ گهٽتائي ٿئي. سپرنٽنڊنٽ کي لکيو اٿم ته رات جو فقط ٻاهريون گيٽ بند ٿئي ته جيئن ماڻهو ٻاهر سمهي سگهي. هنيئر ته وڃينءَ جوئي ڪمري کي تالا هڻيو وڃن، پوءِ ماڻهو پلي پيو رجهي. جنهن مهل ڪمري مان ٻاهر نڪري چڪر هڻڻ جو وقت ٿئي، تنهن مهل هٽي ڇڏين تالو پوءِ شام جو ٽنگ ڏکهي ڪيئن ڪجي؟ ڏسون ڇا ٿو ڪري؟ اڄ عورتن بابت ڪجھ ڏاهن جا خيال پڙهيم، ۽ وٺيا. شيڪسپيئر چيو آهي:
”منهنجي دل ڪي عورت جي سونهن نه سندس باجھ جيتيندي.“
جرمن داناءَ گوئٽي چيو آهي: ”فضليت ۽ خوش اخلاقي پرائڻ لاءِ عورتن جي صحبت ۾ اٿڻ ويهڻ لازمي آهي.“
هندستاني گانڌيءَ چيو آهي: ”انسان جيڪي به دنيا ۾ گناهه ڪيا آهن تن ۾ سڀ کان وڏيڪ ذليل سڀ کان ٻيانڪ سڀ کان وحشي گناهه اهو آهي جو هن انسانيت جي اڌ سان

يعني عورتن سان ظلم ڪيو آهي. منهنجي خيال ۾ عورت جي جنس ڪمزور جنس ڪانهي. ٻنهي جنسن مان عورت جي جنس ئي وڌيڪ اعليٰ ۽ عظيم آهي ڇو ته اچ تائين عورت ئي قرباني، خاموشيءَ سان پيڙا ڀوڳڻ، نهٺائي، ايمان ۽ سمجھ جو مجسمو آهي.

بنگالي داناءَ ٽئگور چيو آهي: ”عورت! جيئن سمنڊ ڌرتيءَ کي گهيريو بيٺو آهي تيئن تو به پنهنجن لڙڪن جي اونهائين سان دنيا جي دل کي گهيري ۾ ولي ڇڏيو آهي.“

فرينچ داناءَ بالزاڪ چيو آهي: ”عورتن جي غلطين جو ڪارڻ گهڻو ڪري هميشه اهو هوندو آهي جو هو ٻين جي چڱائيءَ ۽ سچائيءَ تي ويساهه ڪنديون آهن.“

مسٽر باوي، انگريزي ڏاهي چيو آهي: ”خدا کان پوءِ اسان تي عورتن جا احسان آهن. پهريون ته اهو جو اسانکي زندگي ڏني اٿن ٻيو اهو جو ان زندگيءَ کي رهڻ جي لائق بنايو اٿن.“

راشن جو گوشت اڄ بند ٿيورو آهي، الائي ڪنهن گهوٻي هنئي آهي؟ واپس ڪيو اٿم. ٽي وي ڏسجي ٿي. اڪين تي پيل بار جي ڪري پڙهڻ تي دل نه ٿي چوي. سانجهيءَ چتر هار آهي. رات آخري پروگرام فراق گورک پوريءَ کان لکنئو ٽي وي طرفان ورتل انٽرويو جو رڪارڊ هو. ٻين جا ۽ پنهنجا شعر ٻڌايائين يا ٻڌايا هئائين. (ڇو ته تازو وفات ٿي اٿس) سنڌس به شعر مون نوٽ ڪيا.

اڪا دڪا صدائي زنجير
زندان مين رات هو گئي هي
جب دل کي وفات هوگئي هي
هر چيز پي رات هوگئي هي.

انداز زبردست هئس جيئن سيني جغادري شاعرن جو هوندو آهي. نت نون نازڪ خيالن کي خوبصورت ۽ دل ۾ چڀندڙ لفظن ۾ ادا ڪرڻ ۾ فراق سان هندستان ۾ ڪو دم هئي ڪونه سگهندو. پر سندس سماج بابت سمجھه ايڏي اونهي يا وسيع ڪانهي. هوڏانهن جوش جا سماجي احساس وڌيڪ تيز آهن. غزل پرستيءَ کان ٻاهر نکري نظم کي پنهنجو ڪرڻ به پلو ڪم، پر سندس ٻولي لفظن جي شان شوڪت ۽ دٻدٻي واري هئي. سوليءَ سنڌيءَ ۾ مونکي سندس لفظ هميشه خواه مخواه جي پرتيءَ وارا، اوٽ پٽانگ ڪجسا ۽ ٻور لڳا. هونءَ نياز فتح پوريءَ وانگر ذهني طور وڏو دلير ۽ باغي جاگيردار شاعر هو. جي سنئين مت اڇيس ها ۽ ماڻهو ڪوڙيون تعريفون ڪري مٿو نه ڪڍنس ها ته سولي ۽ عام فهم ٻولي به سندس در جي گولي هئي. فارسي ۽ عربي جا اکر ڪٽي، انهن جي اصل مفهوم ۽ صحيح استعمال جون ٽنگون ٻانهون ڀڃي، انهن کي بدصورت ۽ بيڙو ڪري سجاڳ ڪان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو ته توهان جي جديد پاڪستاني علمي اردو

تيارا بوگس عربي+ بوگس فارسي+ بوگس انگريزي= بوگس پاڪستاني علمي اردوا غالب جو ڪافي ڪلام خواهمخواه جي مشڪل لفاظيءَ جو شڪار ٿيل آهي. سندس بهترين ڪلام اهو آهي، جيڪو سندس خطن وانگر سادو، خوبصورت ۽ بي مثال آهي.

ابن مريم هوا ڪري ڪوئي
ميري دکهه کي دوا ڪري ڪوئي

اردوءَ جي سيني وڏن شاعرن جي ڪلام جو وڏو حصو ان فضول مشڪل پسندي ۽ خواهمخواه جي کوڙي علمي معتبريءَ جي نذر ٿيل آهي. خواجه مير درد، جهڙا ڪي ٿورا آهن جيڪي ان بيماريءَ کان گهٽي قدر بچيل آهن. تلي قطب شاهه ولي دکني، درد، نظير اڪبر آبادي، بهادر شاهه ظفر (اصل ۾ ذوق؟) جو ڪلام ان ڪري حال سارو گهٽي پاڳي نسبتا حقيقي شاعري آهي، خواهمخواه جي لفاظي ناهي. هونئن جڏهن اجائي لفاظيءَ کان آجا آهن تڏهن مير جي شعرن جو ڪهڙو جواب؟

مير ان نيم ناز آنکهون ڪي
ساري مستي شراب کي سي هي

بي اختيار مصري شاه ياد اچي ويو آهي.

ڪنيائون ڪلي نيڻ گهرا گلابي!

اتي ڳالهه ياد اچي وئي. پارنوو چوي ٿو ته ارسطو جي سائنسي عظمت جي جائز احترام جو ناجائز استعمال ايندڙ ڪيئين صدين تائين سائنس جي واڌاري جي راهه ۾ رڪاوٽ بنجي ويو. اسان شاهه جي عظمت کي ايئن استعمال ڪيو آهي جو چڻ شاهه جي شاعريءَ مان بي شاعريءَ جي پاڻي سنڌ اندر کي به ڪين سرجيو ۽ اها شاعري خدانخواسته نانگي نيپٽي رهجي وئي. لطيف سيني رومانوي داستانن جو عطر نچوڙي ڪيڏي انهن ۾ الائي چا چا ملائي انهن کي اهڙيون چيزون بنائي ويو آهي جو وري بئي ڪنهنجي واتان انهن داستانن جو نالو به ماڻهو پاڻي ته نه پڌان. تنهن کان سواءِ بيت به رڳو شاهه جائي مزو ٿا ڏين. اها ڳالهه اسان جي لاءِ نقصانڪار آهي. پنجابيءَ جا جيترا غير داستان گو شاعر مشهور آهن جهڙوڪ بابا فريد، شاهه حسين، بلي شاهه، سلطان باهو، حيدر ملتاني، خواجه فريد- اهڙائي مشهور آهن داستان گو شاعر پيلو (مرزا صاحبان)، دامودر (هيرانجها)، احمد گجر (هير)، حافظ برخوردار رانجها (سسئي پنهون وغيره)

وارث شاھ، مقبل (هير)، هاشم شاھ (سسئي)، ميان محمد بخش (سيف الملوڪ) وغيره.
هاڻي ته امرتا پريتم جي خراج تحسين ڏيڻ کان پوءِ پنجاب جو وڏي ۾ وڏو شاعر وارث شاھ تسليم ٿئي ٿو. جيڪو ”محض“ هڪڙو داستان گو آهي. اسان وٽ حفيظ تيوڻي جهڙا داستان گو اهڙا آهن جن جو مقابلو، ڪنهن وڏي ڍنگ داستان گو سان ڪري سگهجي ٿو. پر اسان مان ڪيترن کي اسان جي داستان گوئن جي رڳو سڪتي خبر آهي؟ بهرحال مون کي ته ڪانهي. تنهن کان پوءِ لطيف کان اڳ جا شاعر قاضي قاضن، شاھ ڪريم ۽ شاھ عنايت ميون عنايت معمولي شيون ناهن. لطيف لطيف آهي. پر هنن جا به ڪيترائي بيت لطيف جي رسالي ۾ اچن مليا پيا آهن جو سواءِ ڪنهن جغادري جي، ٻئي ڪي پتو ئي ڪونه پوندو ته ڪهڙو لطيف جو ڪهڙو ٻئي جو! ڪريم جي هن شعر جي بندش ۽ سندس تاثر ۽ ماجرا لطيف کان گهٽ آهي؟

آيل سهڻو رد، سوهڻي ڪام وسهي
ستي هنڙم ڪڏ، جان جاڳان تان ناھ پرين!

(امان خواب اجايا آهن، خواب تي متان ڪاوسهي)

يا قاضي قاضن جي هن شعر کان وڌ ڪو پيو!

ڪنز قدوري ڪافيا جي پڙهي پروڙين سپ
ته ڪر منڍي ماڪوڙي کوھ ۾ پيئي ڪچي اپ.

وڏن ”علمي“ پگڙن ۽ ائنبن جي سموري ادنبر جا ڪم ئي لاهي رکيائين! سنڌي غزل، ڪافي ۽ بيت به هرو پرو گهٽ ڪونهن. اسان مان گهڻا سچل، مصري شاھ، خليفي نبي بخش، سانگي ۽ ساوڻ فقير جهڙن شاعرن جي ڪلام مان فيض وٺن ٿا؟ منهنجي خيال ۾ لطيف تي گهڻي ۾ گهڻو ڪم ٿيڻ کپي ۽ ان ۾ ڪابه ڪوتاهي نه ٿئي. ان سان گڏ اسان جي ماڻهن کي ٻين اڳين ٽوڙي وچين دور جي شاعرن جي ڪلام مان به فيضياب ٿيڻ گهرجي ۽ انهن جو قدر ڪرڻ گهرجي.

ساڳيءَ طرح منهنجي خيال ۾ نثر ۾ مرزا قليچ بيگ ۽ ڪاڪي ڀيرو مل مهر چند آڏواڻي جو جيترو قدر ٿيڻ کپي ان جي رتيءَ برابر به نٿو ٿئي. حالانڪ انهن جا ڏينهن به تمام وڏي ڏام ڌوم سان ملهائڻ گهرجن ۽ سڄي سنڌ ۾ ملهائڻ گهرجن. مونکي پڪ ڪانهي پر اڄ پانيان ٿو ته قليچ جهڙي شيءِ ان زماني ۾ پاڪستان جي علائقن ۾ ته نهيو پر دهلي، يوپي ۽ لکنوءَ ۾ به ڪانه هئي. مونکي ان پٽ ۾ ڀيو ڪو به ماڻهو ڪونه سمجهي، جنهن اڪيلي سر پنهنجي ٻوليءَ لاءِ ايڏو اتاھ اعتبار ۾ به نه ايندڙ ڪم ڪيو هجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۸۲-٦-۹ ۴ بجہ شام.

ٿورو سمهي اٽيس ۽ غدر پارٽيءَ جي تاريخ بابت پڙهيم. هيءَ اها پارٽي آهي جنهن سان مولانا عبيدالله سنڌي جو واسطو پيو. مزو هي تہ غدر وارا سڀ پنجابي ۽ هئي مسلمان سو بہ مولانا ۽ مٿان سنڌي. پر ڏريون ٻئي اصل ۾ سڪ ۽ پنجابي. (مولانا اصل ۾ سک هو). هيءَ پارٽي آمريڪا جي ڪئليفورنيا رياست ۾ پورهيو ڪندڙ سکن ۱۹۱۳ ۾ هندستان جي آزاديءَ لاءِ ٺاهي هئي. سندن اخبار جيڪا هو آمريڪا ۾ ڪيندا هئا تنهنجو نالو هو "غدر" يعني بغاوت. ان تان اهو نالو پيو.

ڪئليفورنيا ۾ ڪل ۱۰ هزار سک پورهيت هئا. ۱۹۱۴ ۾ غدر پارٽيءَ انهن کي چيو تہ پنهنجا ڏنڊا ڏاڙيون ڇڏي هلي هندستان آزاد ڪرايو. ڏهن مان اٺ هزارن سڏ تي لبيڪ چيو! انهن مان اڌائي هزارن کي برطانيہ سرڪار نظر بند ڪيو. ۴۰۰ جيل ۾ ودا ويا ۽ هنن تي سخت چوڪسي رکيائون. آخر ۾ هيراهن بغاوت ڪئي. سمجهائون تہ پنجابي فوج بہ ساٿ ڏيندي. ان نہ ڏنو، بغاوت ناڪام ٿي. گرفتاريون ٿيون، ۴۲ ڄڻا ڦاسيءَ تي چڙهيا، ۱۱۴ ڄڻنکي جنم ٽيد ڏيئي ڪاري پاڻي موڪليو ويو ۽ ۹۳ ٻين کي مڪاني جيلن ۾ سزاياب ڪري رکيو ويو. پر ايڏي ڪربلا ڪان پوءِ بہ همراهہ مڙيا ڪونہ، وري وڃي ماسڪو ڪان نڪتا. برلن ۾ اڏو ڪابل ۾ اڏو ويٽنام ۾ اڏو شنگهائي ڏانهن قاصد. مطلب تہ، جان جان هئي جيئري ورچي نہ ويٺي!

جيسين منجهائن هڪڙو بہ بچيل هو تيستائين وڙهندا رهيا. آخر اها تحريڪ ڪميونسٽ تحريڪ ۾ شامل ٿي ويئي ۽ ان ڪميونسٽ تحريڪ کي چوٽيءَ جا اڳواڻ ۽ ڪارڪن ڏنا. سکن جي تاريخ پڙهڻ جهڙي شيءِ آهي، حيرت انگيز شيءِ آهي سک. امرتا پريتم بہ تہ مولانا سنڌيءَ وانگر سک آهي! ياد رهي تہ اسان جي پنهنجن سنڌي هندن جو وڏو تعداد سک مذهب جو پوئلڳ هو ۽ آهي. البت جيئن اسان جي حرن ۾ هڪڙا فرقي ٻيا سالم جماعت، تيئن هي بہ پر امن سڪ آهن. عقيدا ساڳيا البت رهڻي ڪهڻي ٿوري نرم. پاڪستان جو بازوئي شمشيرزن آهي پنجاب. ان ۾ مسلمان پاري اڪثريت ۾. ۱۹۳۱ ۾ مسلمان ۵٦.۵ سيڪڙو هئا ۽ سک فقط ۱۴ سيڪڙو! ان ۱۴ سيڪڙو جي خسيس اقليت پورا سؤ سال بازوئي شمشيرزن تي راڄ ڪيو آهي. اڌائي سو سال اڳ ڪانوني انگريزن جي دور تائين پنجاب ان خسيس اقليت ڪان ڪنبندو رهيو آهي. انگريزن جي دور ۾ بہ سامراج خلاف مردانگيءَ جا جيڪي بہ ڪم ٿيا (سڪٽي ڄاڙي بازيءَ ۾ سک مقابلو ڪونہ ڪري سگهندو) تن ۾ سک ڇانيل هئا. البت سک جاگيردار ۽ رجعت پرست طبقو بہ پنهنجي نالي سان هو. هنيئر ان ٻلا کي آمريڪي سامراج استعمال ڪرڻ گهري ٿو ۽ ڪري رهيو آهي. پر ڪوڙيءَ کي گهمرو ڪونهي. انقلابي جدوجهد ۾ سک اڄ بہ وڏو ڪم ڪري رهيو آهي. جوش مليح آبادي جي مشهور نظم، جو هڪڙو

بند ياد آيو آهي:

وه بڳهت سنگهه جس کي غم مين اب بهي دل نا شاد هي.
اس کي گردن مين جو ڈالا تها وه ڦندا ياد هي؟

سک انقلابي ڀڳت سنگهه هن ئي لاهور شهر جي، شهر جيل ۾ ٢٣ مارچ ١٩٣١ تي آزاديءَ جا نعرا هڻندي ڦاسي چڙهيو هو. مطلب ته عشق وانگر وطن دوستي، انسان دوستي، عوام دوستي، حق پرستي، قرباني ۽ سچي انقلابي سورهيائي جي به ڪا هڪڙي ذات ڪانهي، ڪو هڪڙو وطن ڪونهي، ڪو هڪڙو روپ ۽ رنگ ڪونهي، اها شيءِ ڪڏهن بدر ۽ ڪربلا جو ميدان آهي، ڪڏهن غلام باغي اسپارٽيڪس ۽ عيسيٰ جو صليبن تي سنگسار آهي، ڪڏهن منصور جا اناالحق جا نعرا آهي، ڪڏهن لطيف جا بيت ۽ فردوسي جا ترانا آهي ته ڪڏهن ويٽنامي ٽرونگ ڀيڻرن، جون آف آرڪ، قرة العين طاهره، دودي، دريا خان، هوشو، هيمون ۽ لومبا جون سرڪش للڪارون آهن، ڪڏهن ڀڳت سنگهه ۽ وان ٽروئي جي سورهيائي آهي، ڪڏهن سسئي جي جفاڪشي ۽ جاکوڙ ۽ سهڻيءَ جي سرفروشي آهي ته ڪڏهن مارئي جي سانگين ۽ جهانگين سان اٽل وفاداريءَ ۽ سدا سوڀارو ست آهي. اهي سڀ هڪڙي ئي شيءِ يعني انسان دوستيءَ جا مختلف رنگبرنگي روپ ۽ جلوا آهن.

”اڇا جي! مين تشريف لي آوان گا. انتي ترِيڪ!“

(٢٩ تاريخ) هڪڙو ڪلارڪ آئين چئي موڪلائي ويو آهي. ويچاري مسڪين سان ظلم آهي. گجرانوالي شهر ۾ ٥ ايڪڙ زمين شهري اٿس، قيمت ٢٥ لک. مائٽن جو اڪيلو پٽ، مسواڙين مسڪين کي ستايو آهي.

وڪيل کي غريب ماڻهو ڪٿان ڀي ڏي؟ لاچار مون قيديءَ کان منت جي بيگر ولٽي پئي اٿس. هاڻ ”ان تي تريک“ تشريف کڻي ايندو. چيائين ”پستول لاءِ درخواست ڏني اٿم. ماڻهو شهر ۾ ڇرا کنيو پيا هلن، ڪو هٿي ڪدي ته!“ مون پڇيس ”پرٽيل آهين، شاديءَ ۾ ڪنواريتن ڪو ڏاج به ڏنو هوندوءِ!“ چيائين ”هائو، پر ڀين اڃا به گهڻو تي ڏنو بابا کي چيائين لسٽ لکي ڏي ته ڇا کپي، اسين ان کان پيٽو ڏينداسون.“ پر مصيبت وري به اها جو ماڻهو ڇرا کنيو پيا هلن!

١٠-٦ شام رات مزو ٿيو. امرتسر جالندهر ٽي وي تان غلام محمد ۽ سندس سنگتي (اسان جي طالب پالاريءَ وانگر) ڊوگريءَ ۾ مورا پيا ڏين. رات امرتسر جالندر ٽي وي جي خوبصورت اناؤنسرن وڏي ڊرامائي انداز ۾ مرڪندي چيو ”انگڻ بهاريا تو جا وانو نهاريا“ هڻ توانو اسي اِڪ ملتاني ڪلام سنواني آن!۽ پوءِ رونا ليليٰ وڏي انداز سان شروع ڪيو ”انگڻ بهاريان تنهنجون واٽون نهاريان!“ جهڙو آواز تهڙي اسٽائيل ۽ انداز

سڪ سازندا پڳهرائي وڏائين. لاهور ۾ پرائي اسٽيشن تان اڌ سنڌياڻي رونا ڪي سنڌي ڪلام ڳائيندي ڏسي ڏاڍو مزو آيو. رونا به حدون ڪري ڇڏيون!

”تيري سونهن پلي گيو پيٺا ڪاٺا.“
(تنهنجو سونهن وسري ويو ڪاڏو پيتو!)

ڊوگري مورا پيا هلن. پس منظر ۾ جمون ۽ ڪشمير جا خوبصورت پهاڙي منظر پيا ڏيکارين: چشما، گل، مال چارينڊڙ ڏنان شاهه بلوط جا وڻ، لاهيون، برف، نيرو آسمان ۽ رنگبرنگي ڪکر.

”تاري پيچي گوريئي اسي پلي گئي، اسي رلي گئي.“

”پنيان تنهنجي گوري ڙي! اسين پلجي وياسين، اسين رلي وياسين.!“

منير اچي اطلاع ڏنو ته مجيد قريشي چارج ڇڏي ويو. آئي جيءَ جي فون آئي ته هڪدم بي دخل ڪري اوڏانهن موڪليوس. ڪلاڪ به قريشيءَ جون تعريفون پئي ڪيائين. جيل ۾ جڻ صوبائي وزارت ڊهي پيئي، قيدين ويچارن لاءِ هاڻ ماٺهوءَ پاٺي رات پئجي ويئي. مون لاءِ به سپاٽي ڪان قيد جي نوعيت بلڪل بدلجي ويندي. اڳي اڌ ڳالهائڻ سان ڪم ٿيندو هو، نه ٿيندو هو ته آءُ صبر ڪندو هوس. هاڻ ڪونه ڪو ڦڏو اٿاريندا، مونکي هڪ حدڪان پوءِ گوڙ ڪرڻو پوندو. نتيجو اهو ته هاڻ جيڪا سڪون سان پڙهائي ۽ ٿوري لکائي پيا ڪريون سا ختم ٿي سگهي ٿي. سموو وقت ضايع ٿي سگهي ٿو. فضول ۽ نڪمين چڪتاڻن ۾ جن مان نڪو دود نڪو ثواب.

اڄ هندستاني فلم ايندي باقي اڌ ڪلاڪ اٿس. مونکي ته تالو به وسري ويو آهي! بهرحال ڏرميندڙ آهي. (هندستان جي ڊريم گرل خوابن جي راڻي هيما مالنيءَ وارو) ڏسون کهڙي آهي. امير ماني پيو پچائي. آئون به تيسين پانيان ته پاٽيءَ جا به ڏول پاڻ تان وجهي وٺان. گرمي بدن کي کائي پيئي. فلم جو نالو آهي ”ريشم کي ڏوري“. نالو ته هوائي آهي. اجهو شروع ٿي ويئي! ڏسون!...... هيروئن آهي دليپ جي زال سائره بانو. اڌ هلي پورو ٿيو آهي، وچ ۾ وقفو ٿيو آهي. شاڪر نڪر پيو ٻاهر ڪڍائي شيخن مان! ويچارا جيل جا سپاهي! قيدين سان گڏ قيدي. ماءُ مري وڃي ته موڪل جي پڪ ڪانه، ٢٤ ڪلاڪ حاضري، جيترو سندن قيدين تي آڪڙ اوترو آفيسرن هٿان وري سندن بي عزتي، سڄو ڏينهن ڊوڙ سج تي سيٽ ڪيترا ويچارا ٻيڙيءَ نوڙي ۽ ماني نڪر لاءِ جهوتا پيا ڏيندا....... وقفي ۾ ماني کائي ولجي.

رات پوڻا ڏهه. فلم بس رڳو قابل برداشت هئي. اهائي پراڻي سرمائيدار

پروپيگنڊا:- ”سرمائيدار پيءُ آهي، مزدور سنڌس ٻچا آهن.“ پليل سرمائيدار گس تي آيو ۽ پنهنجي ذهني مزدور عاشق کي پرٽائي ڏنائين! گانا به جڻ کوڻ هئا. البت هڪڙي گاني جا ٻول توڙي ڏن وٺيا:

”اي چمڪا پسينا، ٻڻ کي نگينا
ڪالي رات بيتي، محنت جيتي، ري محنت جيتي.“

هڪڙو سنڌي جملو به هڪڙي سيٺ کان چوائي ڇڏيائون ”هي ۽ ته سڀئي ڳالهه آهي.“ جملو ٻڌي دل خوش ٿي ويئي.

۸۲-٦-۱۰ صبح.

واچ خراب آهي. ٽائيم جي صحيح خبر ڪانهي، ريڊيو تان ڍوڳري گيت پيا اچن. ڍوگري سرائڪي ۽ وانگر مٺي ٻولي آهي. سنڌس لهجو نرم ۽ نماڻو آهي. سنڌس راڳ جون ڌنون به شوخ ٻدران نرم آهن. اڱڻ ۾ ڪٽ وڇايو انبڻ جي اوٽ ۾ ويٺو آهيان. اندر ڏاڍي گهٽ آهي، ٻاهر ٿڌي هوا پئي لڳي. ٻهاڙي آلاپ پيو ٿئي.

اوباگين پکيان ني انبيان چلار شوقني!

(اي منهنجي شوقين محبوب! باغن ۾ انبيون پچي ويون آهن)

چانن اي رات تي گلابي اکهيان
آيا جو بني بروڻ دا سينگار شوقني.

(رات چانڊوڪي آهي تنهنجيون اکيون گلابي آهن. تنهنجي جوڀن کي لهندڙ سينگار اچي ويو آهي)

۸۲-٦-۱۱ صبح پوڻا ٽو.

”مياڻون!“ ”ڇا هي ٽائيگر؟“ ”مياڻون!“ ”ڇا هي؟ ڇا هي؟“ ”مياڻون!“ ٽائيگر جو منهن چت جي هيٺان روشن دان ڏانهن آهي ۽ ڪنهن شي ۾ نگاهون کتل اٿس. رنڌڻي مان اميتو چئي ٿيو ”ڪهڙا اي مينون ڪبوترا دا بچا

ڦڙ(جهلي) ڏي! او ڪبوتر دا بچا باري(دري) تي بيٺا اي! پتہ اي سانون ڦڙڻ دي گاڪي نهين !" مون ٽائيگر کي چيو" نکر ڪتا! توکي پراوا ٻچا جهلي ڏيون تہ تون انهن کي ماري کائين! ڪبوتر جو ٻچو ڇڏي ڏي تہ مون کي ٽائيگر جهلي ڏيو تہ آءُ ٽونگا هڻي ڏسانس!"

وهنجي اچي وينو آهيان. گرمي! صبح سان ئي ملڪ تپي ٻاهر تي ويو آهي. اجا تہ ڪٽي! ڪالهہ کو بہ ڪم ڪار ڪونہ ٿيو آهي . پشتو سبقن کي ڪلاڪ اڍ ڏنم . هاڻ پانيان ٿو تہ نيٺ ڪڏهن سکي ويندس. ڪجهہ سناءُ سمجهہ ۾ اچڻ لڳو آهي. اڳي تہ انهي جو گهوپانئي ڳالهہ ئي مغز ۾ نہ ويهي. پر منهنجو پراڻو نسخو آهي، نئين ڪاڻ نئين شيءِ کي في الحال بسم الله ڪري ڪٽي هٿ ڪنديو. اصل ڇهني وڃوس، صفا تڪي پئو تہ ڪٽي ڦٽو ڪريوس. وري ٽڪ لهي بيزاري لهي ۽ ٽورڙو شوق بہ ٿئي تہ وري ولوس، ٽوڙي سالن جو وقفو ڇو نہ پئجي وڃي. ٽڪ ۽ وقفو قدرتي شيون آهن، انهن جي بلڪل پرواهہ ڪرڻي ڪانهي. پشتو جا بہ پهريائين اردوءَ ۾ لوڪ گيت پڙهيم. سبحان الله! هڪڙو لوڪ گيت تہ مونکي ڪڏهن بہ ياد ايندو آهي تہ ڏهن منهنجا لڳ ڪانڊار جي ويندا آهن ۽ آءُ چاهيندو آهيان تہ مون ۾ ايتري طاقت هجي، ايتري طاقت هجي جو سڀ ڏيئي هماليہ جبل کي ڪٽي وڏيرڪي جاگيرداري سماج جي نظام ۽ ان جي ريتن رسمن تي هٽي ڪين پوڙ پور ڪري ڇڏيان! گيت جا بند ڪجهہ هن قسم جا آهن:

(نالو اهو آهي يا اهڙو پيو)
ڪچا بہ پهر آهن،
ويچاري نيمڪئي!
ڪچا بہ پهر آهن،
معصوم نيمڪئي کي ماس وليو پيو وڃي.
ويچاري نيمڪئي! ڪچا بہ پهر آهن،
نيمڪئي کي ڳوٺ جي وچ ۾ بيهاريو بيٺا آهن،
ويچاري نيمڪئي!
ڪچا بہ پهر آهن،
نيمڪئيءَ اجا ڪچڙيءَ وهيءَ ۾ آهي،
ويچاري نيمڪئي! ڪچا بہ پهر آهن،
۽ نيمڪيءَ کي ماس کهي پيو.
ويچاري نيمڪيءَ
رات جا بہ پهر
۽ نيمڪئي سامائجڻ شرط، "ڪاري" تي ڪسجي ويئي
ويچاري نيمڪئي، ڪچا بہ پهر آهن!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پشتو جو هي ڪتاب حيدرآباد سينٽرل جيل کان هاءِ ڪورٽ ڪراچيءَ ويندي ورتو هئم. ڪڏهن لکو پيو آهيانس، ڪڏهن مهينن جا مهينا پيو آهي، پر صفا ڇڏيانس نه ٿو. ڪتاب کو اکر، ڪتان اڌ ڄيڪو تو پشتو ڳالهائيندڙ ڏسان تنهن تي پنهنجي پشتو جو آپريشن ٿو ڪريان. مسٽر پاڪستان کي چيو هوم ته ”مون سان گهٽو پشتو ۾ نه ته بلوچيءَ ۾ ڳالهائي، لاچار پنجابيءَ ۾. اردو يا سنڌي اصل نه.“ مسٽر پاڪستان تي اهو نالو مون رکيو هو. اهو ئي ماڻهو ڏٺم جيڪو پاڪستان جي پنجن ئي صوبن جون ۽ سرڪاري قومي ٻوليءَ (عوام جون قومي ٻوليون اڪثر سرڪاري قومي ٻوليءَ کان الڳ هونديون آهن) ڳالهائي سگهي ٿو. اردوءَ ۾ ان ڪري پڙهو جو ڪراچيءَ جو هو، بلوچي انڪري جو رهندو ئي اصل کان بلوچي علائقي ۾ آهي ۽ اٽ ويهه ٻه ننڍي هوندي کان وٺي بلوچن سان آهيس. پشتو ان ڪري اچيس جو ماڻس پشتون (پٺاڻ) آهي، پنجابي انڪري اچيس جو ڪجهه ڪراچيءَ جي واقفن چاڪڻن کان سکيو ڪجهه هتي پنجاب جي جيلن ۾ ست مهينا رهي سکيو آهي، باقي رهي سنڌي سو اها ان ڪري اچيس جو پاڻ سنڌي پيءُ جو پٽ آهي! ڪيسا ڪنڻ ۽ چرش گانجي جي وڪري جو ڪاروبار هوس. عمر ١٥-١٦ سال مس هئس، پر اڪ ڪنهن ۾ ٿي پڏيش، مون وٽ مهينو کن مشقتي ٿي رهيو.

ڀارت جي ڪنهن اسٽيشن تان ٻارن جو پروگرام پيو اچي. مون نوٽ ڪيو آهي، ته هنن جا ڪجهه ٻار اهڙا تيار ٿي ٽي وي يا ريڊيو تي اچن ٿا جو اسان جا وڏا به انهن جو ڏکيو مقابلو ڪري سگهندا. خاص ڪري خود ڪلاميءَ (Solilogy) ۾ هو حيرت انگيز آهن. هڪڙو ٻار ڳالهه شروع ڪندو. پوءِ ڳالهه ڪندي پنهنجو، پنهنجي پيءُ ماءُ، استاد ۽ دوست مطلب ته ڪيترن ئي ماڻهن جو ساڳئي وقت پارٽ ڪندو ويندو آهي. اصل ڏسڻ وٽان هوندو آهي. ٻارن ۾ خود اعتمادي غضب جي آهي. شايد اتي جي جمهوري سرمائيدار ماحول جو اثر آهي. اسانجا ٻار اسٽيج تي واڪا ڪرڻ ۾ زور هوندا ته هوندا، باقي صحيح فن ۾ شايد تمام گهٽ پوڻتي آهن. وڏيرڪي جاگيرداري ماحول يا فسطائي سرمائيداري ماحول ۾ شهري ٻار به رڳو جاهل رجعت پرست وڏن جا نيپ ٿيو پيا هلن.

ساڍا نو بجه رات. ڏاڍي گرمي آهي. منو ڀائيءَ جي ڊرامي سيريز ”سونا چانديءَ“ جو هڪڙو پارٽ ڏٺم. دل چسپ ٿو ڏسجي.

هڪڙي ڇوڪري ”چاندي“ (شيبا حسن) جي اداڪاري زبردست آهي. اڄ اسرائيل ۽ شام جي جنگبنديءَ جي خبر آهي. ٻن ٽن ڏينهن کان ان ٻاري ۾ پريشاني هئي ته الائي ڇا ٿيندو. جي بيروت تي قبضو ٿي ويو ته فلسطيني ڪچلجي ويندا. هوڏانهن عراق هڪ طرفي جنگبندي ڪئي آهي. ڏسون ان جو ڪهڙو نتيجو ٿو نڪري. معاملو پيچيدو آهي. بهرحال اسرائيل جو بيروت تي آسانيءَ سان قبضو نه ڪري سگهڻ به وڏي ڳالهه آهي. هڪڙو اسرائيلي جنرل به مئو آهي. ايران مدد لاءِ اڳتي وڌيو، ڏکڻ يمن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽئنڪون ڏياري موڪليون، ٻيا پاڙيا رڳو اخباري بيان بازي ڪندا رهيا. پارٽ ڊاڪٽر ۽ دوائون موڪليون آهن. اسان وارن ڪان تہ اهو بہ ڪونہ پڇيو، رڳو بيان بازي ٿي. ضيا ڪي گڙدي جو سور پيو آهي. اڄ سلپريءَ جماعت اسلاميءَ خلاف مضمون لکيو آهي. ڇي ”رڳو نظرئي جون خبرون پيئي ڪري، پاڪستان جي ڳالهہ بہ ونس ڪانهي. اقبال ڪي استعمال ڪري ٿي، قائد اعظم خلاف آهي.“ ڊاڪٽر اسرار منجهائن آهي. تنگ نظر ۽ ڪل تڙيل آهي. همراهن ڪي احوال الائي رسيو الائي نہ. خبر ناهي ڇا ٿيو، ڇا نہ ٿيو. پيسا ختم ٿي ويا آهن.(پي پي سي * ۾ توڙي هوندا.)

همراهہ ملاقات تي اينديڙ خميس تي الائي ايندا يا اڳيئي خميس تي. اڳ ڇئبو هو تہ جڏهن اچن تڏهن ٺيڪ، پر هاڻي پانچي تہ جيترو جلد ملي حال احوال ڏيئي وڃي سگهجي اوترو بهتر. متان وقت ضايع ٿئي. ڪيس جو الائي ڇا ٿيو؟

۱۲-٦-۸۲ پوڻا ڏهہ صبح.

اڄ چڪر ڏيئي پوءِ وهنجيس. اڳ وهنجي پوءِ چڪر ڏيندو هوس تہ پگهر جي پوندو هوس. اڄ ململ جي قميص ۽ هرڪ جي سٿڻ پاتي ا ٿم. وينو بہ پڪي هيٺ آهيان. گرمي وڌندي وڃي. صبح جو هندستان جي تاريخ بابت ڪتابن جي فهرست نقل ڪيم ۽ پڻ پنجاب ۾ انقلابي تحريڪ جي تاريخ جو ڪجهہ مطالعو ڪيم. هڪ دفعو پڙهي ا ٿم، هاڻ ٻيو پيرو ڏيئي نوٽ ولندس. ٻهريون دفعو تہ ڪابہ واقعي ڪم جي ڳالهہ سمجهہ ۾ اچڻ مشڪل آهي. واقعي سٺا ڪتاب بہ ٽي دفعا پڙهجن تا ۽ انهن جا نوٽ ولجن تا تڏهن انهن مان فائدو ٿئي ٿو. شوڪت عليءَ جو انگريزي مقالو پڙهيم جنهن ڇيو آهي تہ اردو ادب ۽ تنقيد انگريزي ادب ۽ تنقيد جو نقل آهن.

پوڻا اٺ رات. خبرون پيو ٻڌان. بي بي سي هڪ ٽي ٿئو اچي، بي شارٽ ويو تي هڪڙي غير ملڪي اسٽيشن تان وڃي پيس جنهن تان هڪڙي عجيب ساز مان جهڙوڪر سچاتل ميوزڪ پئي آيو. آخر وڃي سچاتم. الغوزو راڻو! ڏن هئي. ”منهنجي راڻل ڪي رحم پوي ڏور وڃيو ڏينهن لاٿي!“ ٿوري دير ڪان پوءِ ميوزڪ ختم ٿيو تہ اناؤنسر ڇيو ”يہ ريڊيو ماسڪو هي!“ هر ريڊيو اسٽيشن پنهنجي سچاڻپ لاءِ خاص موسيقيءَ جو ٽڪرو وڄائيندي آهي. لاهور اسٽيشن جي سچاڻپ جي ميوزڪ ۾ هيءَ ڏن شامل آهي: ”لال ميري پت رکيو ٻلا سنڌڙي دا، سيوهڻ دا شهباز قلندر!“ الغوزي تي راڻي جي ڏن بہ ريڊيو ماسڪو جي اردو پروگرام جي هڪڙي سچاڻپ واري ڏن ٿي ڏسجي.

---

* پي پي سي ـ قيديءَ جي جيل وارن وٽ جمع ڪرايل رقم جنهن مان سامان وٺي سگهندو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۱۳-٦-۸۲ ساڍا ٽي بجہ شام.

ٽورو سمهي اٿيو آهيان. ڇا آيو هو، ٿنهن نٿو ڄاڻان اٿاريو. ايئن پئي شڪ ٿيو. منير کي بدلي ڪري ڦاسي گهاٽ مٿان رکيو آ ٿئن. رمضان کي بدلي ڪري "ڪوٽ" موٽيو" تي رکيو ا ٿن. هن ڪاڙهي جي زال ۾ جيل جي ڏيوار وٽ پهرو ڏيندو ته مٿان کو قيدي ڊوڙ پائي ديوار تي چڙهي ڀڄي نہ وڃي. اها سزا واري ڊيوٽي آهي. شاڪر شاهہ ۽ رفيق جي بہ بدلي ٿي آهي. پهرين تہ شاڪر شاهہ جو مٿو ٺي ويو هو. پر هاڻي وري بہ مڙس وڃي ڪنهن حال ۾ ٿيو آهي. مڙئي ڪنهن ڪنهن مهل اچي منهن ڪڍي وڃي سگهندو، پکو وٺي نہ ٿو. گهٽي پکي هلائڻ جو نتيجو آهي. ۳ سال پيئون گهرايون هيم سي آيون آهن، صفا ڪني ويون هيون. هي آخري آهي. همراهن کي ياد ڪري چئجي تہ ڪا سٺي پين ۽ بال پينون ولي ڪٺي اچن پئي پيري. فلسطينين بہ جنگ بندي قبول ڪئي آهي. ڪجهہ لئي رکياٿون. ارجنٽائين وارو جنرل گالٽيري چئي ٿو تہ "آمريڪا اسان سان ڪن سالن لاءِ تعلقات خراب ڪيا آهن" چئي ٿو تہ ضرورت پيئي تہ روس کان بہ مدد وٺنداسون. ولي خان وارن کي ڪوئٽہ وڃڻ کان روڪيو اٿن. افغانستان بابت اين- ڊي- پي ۾ اختلاف طئي ڪرڻا هئا. سرڪار ٿي چاهي تہ اهي اختلاف طئي ٿين ۽ اين ڊي پي افغان مسئلي بابت پنهنجو رويو تبديل ڪري. ضيا گڙدي جي سور ڪري اسپتال ۾ داخل آهي. اچ اعلان ٿيو تہ همراهہ ٺيڪ ٿي ويو، البت ڊاڪٽرن ڪجهہ ڏينهن اسپتال ۾ آرام ڪرڻ لاءِ چيو اٿس. جنگ جي ڪالم نگار نظير ناجيءَ لکيو آهي تہ "ڏسجي ٿو تہ آمريڪا وٽ هاڻي افغان مسئلي ۽ پاڪستان کي اڳوٽي لفٽ ڪانهي." برطانيہ، پارٽ ۽ آمريڪا جا اختلاف دور ڪرڻ جي ڪوشش ۾ آهي ۽ ان ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي اٿس. سعودي عرب اندرا جو شاهاڻو استقبال ڪيو. لڳي ٿو تہ ولي خان "ضرورت کان وڌيڪ" اهميت حاصل ڪري رهيو آهي. ان جو فوج کي بہ نقصان پوندو. انڪري سياسي پابنديون هٽايون وڃن نہ تہ معاملو خراب ٿيندو. اخبار ۾ آهي تہ سرڪار بجيٽ کان اڳ شوري ۾ رهيل ماڻهو ڪڻڻ جي ڪوشش ڪئي پر ماڻهو تيار نہ ٿيا. هاڻي بهرحال ۵ جولاءِ کان اڳ ڪڻندا. منير وڃان جهٽ هٽي آيو. ياڪر پائي روئي وڏائين. چي، "هتي ڏاڍا سولا آهيون، پر هتي جڻ گهر جا پاڻي هئاسين!"

٦ بجہ شام. هنيئر ٽي وي تان خبر پڌم تہ شاهہ خالد گذاري ويو آهي.

بادل ڙي بادل! منهنجا نيڻ ٿا بس ڪن!
رت آئي، رت ويئي، جهولي ۾ ٿا ڏينهن جهلن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وهنجندي اياز جو اهو گيت چپن تي اچي ويو. جهونگاريندي ٽئين ڏن ڌهن ۾ آئي. ڪو سمجهو ماڻهو پرسان هجي ها ته فرسٽ ڪلاس ڏن لهي وڃي ها. جنهن دور ۾ بيا گس بند ٿي ويا هئا ۽ ثقافتي هلچل وسيلي مٿان مڙهيل مات ٽوڙڻ جي تجويز ناهي هيم ۽ عمل شروع ڪيو هوسين، تڏهن لطيف جي ورسين سان گڏ اياز جي روشن خيال ۽ وطن دوست ڪلامن جون ڌنون ناهڻ پويان ڪيئن چيلهه ٻڌي بيا هئاسين! ڪماڪمي ڪري لٽي مان اچي حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن جي ڊئريڪٽر سان جهيڙو ڪيم ته اياز جو ڪلام چو نٿا براهه ڪاسٽ ڪريو! بنوري ڪان ڪيس هلائي سڌو آيو هوس، پوءِ هڪڙي مهم شروع ڪري ڏني سين. انهيءَ مهم جي سلسلي ۾ اياز جو ڪلام پهريون دفعو جنهن ڏينهن ڳايو ويو سو اڄ به ياد اٿم. آءٌ ۽ زرينه اسڪوٽر تي چڙهي پبلڪ اسڪول آيا هئاسين. ڪلام به ياد آهي. اياز جو اوائلي دور جو ڪلام آهي. مون به سنڌس پهريون ڪلام اهو پڙهيو، پسند ڪيو ۽ مشهور ڪيو هو.

رات انڌيري واءُ تڌيري اپ تي تارا چايا.
هاءِ پرين ياد آيا!
جهرمر وارا پيارا پيارا نيريءَ گهرائيءَ ۾ تارا
مون جيئن اڪ به ته لاتائون ٿي.
پل پل جهاتيون پاتائون ٿي
آهي نينهن به ننڊ جو ويري
جاڳي مون جاڳايا
هاءِ پرين ياد آيا.

ڪلام جهڙو چئجي تهڙو ڪونه لڳو. ماڻهو ان قسم جي ڪلام جا عادي ڪونه هئا. پهريون تجربو هو، ناڪام ٿيو. ڪيڏا بور ٿيا هئاسين! پر سالن جي اورچائيءَ کان پوءِ ڳالهه ٿي بي ٿي وئي! روزي ڪارنر. جويو صاحب پيو ڳائي:

کهڙي ڪاريهر جو ڏنگ
چوراڻي آيو آ چنگ!
هاءِ ڪٿي هوءَ سير مٺي
جنهن جي لاءِ رڙي ٿو ڪنگ!

جا گيت هو. جا آواز هو! جا ڏن هئي! جا ڏينهن هئا! هڪ ڏينهن محمد جمن کي پڪڙي گاڏي ڪاتي واري جاءِ ۾ ولي آيو هوس متس ورڪ ڪرڻ ته اياز جي ڪلام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جونِ ڏنون ناهي ۽ ان ڪلام کي عوام ۾ ڦهلائڻ ۾ مدد ڪري. جمن چئي: ”اهو وري ڪهڙو شاعر آهي؟“ ريڊيو وارن ويچارن لاءِ شاعر يا تہ اڳوڻا يا تہ اهي جيڪي ريڊيو جا ملازم هجن. ٻيا وري ڪهڙا شاعر؟ آخر مٿس تبليغ ڪري ڪيس هڪڙو اياز جو ڪلام ”ڀونر ڀري آڪاس“ مان پڙهي ٻڌايم.چيائين ”اهو بہ ڪو ڪلام!“ ڪليو ڪليو مون تان چرچا ڪري تہ ڪهڙن ماڻهن کي شاعر پيو چوان. بهرحال ڇيو ماڻس تہ ڏن تہ ڪا سٺي ناهي وٽ. چرچا ڪري ڪري نيٺ ”رون!“ ”رون!“ ڪرڻ شروع ڪيائين. نيٺ ڏن ناهي ٻڌايائين. طبيعت خوش ڪري ڇڏيائين. ٺئين ٺئين جاءِ مسواڙ تي ورتي هيم، ڪمرو هڪڙو پيل هو جنهن ٺي ٻئي وينا هئاسين. واڏڻ چٽل هئس. انڪل سان ويهٺو تي پيو. جمن ٻي ڏن ناهي ٻڌائي. واھ! پر ڳالھ اها ٿي تہ ”هي بہ ڪو ڪلام چئبو!“ پوءِ ٽي ڏن. چوٿين ڏن. ماني ڪاڏي سون. ڏنون لهنديون رهيون. آخر منهنجون اکيون پورجڻ لڳيون. جمن لڳو پيو آهي.منهنجي اک لڳي تہ ڇڪيو مونکي اٿاريو ويهاريو ڇڏي. چي ”مونکي ولي آيو آهين ڪلام چوڻ لاءِ ۽ پاڻ ٿو سمهين!“ منٿون آزيون، پر جمن چوي ”سمهڻ جو سوال ئي پيدا ٿو ٿئي، طبعيت مس هاڻ ڇيو ڪرڻ شروع ڪيو آهي. اڳي تہ رڳو تنهنجي زبردستيءَ ڪرڻ تي پئي رون! رون! ڪيم.“ سڄي رات ايو ڪريو ويهاريو ويٺو هوم. هڪڙو سانوڻي درياھ هو جنهن پئي موجون ماريون. ان رات کان وڏيڪ جمن جو ڪلام مونکي ڪڏهن بہ نہ وڻيو. ڪاش مون وٽ ٽيپ ريڪارڊر هجي ها! جيڪڏهن مقصد فقط پنهنجي ذات جي خوشي نہ هجي ڪو واقعي عظيم گڏيل مقصد هجي، تہ پوءِ ان جي حاصلات لاءِ جيڪا گڏيل جدوجهد ڪجي تي تنهن جا ڏک سک زندگيءَ جو وڏي ۾ وڏو سرمايو ٿين ٿا. ڪنهن عظيم مقصد کي ڪامياب بنائڻ لاءِ گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ ڪا نئين تجويز ڪڍجي، ڪوبہ سنجيدگيءَ سان ان تي غور ڪرڻ لاءِ بہ تيار نہ هجي۽ توهان حيلا ڪري ڇڏيو پر ڪو قائل ئي نہ ٿئي، آخر توهان بسم الله ڪري ان تي عمل ڪرڻ شروع ڪريو. سالن کان پوءِ اها تجويز اهڙي ڪامياب ٿي وڃي ۽ ان جا ايترا حامي ۽ علمبردار ٿي وڃن جو ڪنهن کي بہ اهو ياد نہ رهي تہ هيءَ تجويز ڪا توهان ڏني هئي ۽ ان جي هيڏي مخالفت ڪئي وئي هئي ۽ توهان اڪيلي سر ان جون شروعاتي ۽ اٿانگيون منزلون طئي ڪيون هيون. در شمار ارچہ نياورد ڪسي حافظ را- شکر ڪان محنتِ بي حدو شمار آخر شد (حافظ شيرازي)

(جيتوڻيڪ هن هيڏي ساري ڪارنامي ڪرڻ تي ڪنهن بہ حافظ کي ليکيو ئي ڪونہ پر تہ بہ شڪر آهي جو هي سخت ڪشالو تہ اچي پوروٿيو!) اها ڳالھ سوچي تجويز ڏيندڙ ۽ ان تي عمل شروع ڪندڙ ۽ ڪرائيندڙ کي جيڪا خوشي ٿيندي تنهن جهڙي سچي خوشي ڪن ماڻهن کي لک روپيا ڪمائڻ تي بہ مشڪل ٿيندي هوندي. گڏيل جدوجهد جي دور ۾ هڪڙو مست بنائيندڙ نشو هوندو آهي، پنهنجي گڏيل وجود ۽ قوت جو سوڀارو احساس هوندو آهي. ان جا ڏک بہ عام سکن کان سوين دفعا وڌيڪ يادگار بنبا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منهنجي زندگيءَ ۾ اهڙا دور بار بار ايندا رهن ٿا. پهريائين ڪامريڊ حيدربخش جتوئي واري تمبر، شهداد ڪوٽ اليڪشن جي جدوجهد سان تصو شروع ٿيو. آءٌ ايل ايل بي جي امتحان ۾ ٻه ٽي مهينا ڪن هئا ته پڙهائي ڇڏي تمبر پهتو هوس. پوءِ هاري ڪميٽيءَ جي هلچل، ون يونٽ خلاف ۽ جماعتي فاشزم خلاف ادبي ۽ سياسي هلچل ۽ نعپ هلچل، جيئي سنڌ جي هلچل، شاگردن جي تحريڪ، ثقافتي هلچل، عوامي تحريڪ کي منظم ڪرڻ جي جدوجهد ۽ عوامي تحريڪ جي قيادت هيٺ هاري هلچل، ايوب ۽ يحيٰي جي ڊڪٽيٽر شپ خلاف هلچل، پيپلز پارٽيءَ جي دور ۾ وڏيرا شاهيءَ جي ڊڪٽيٽرشپ خلاف هلچل، حيدرآباد سازش ڪيس خلاف قانوني جدوجهد، شيرين سومرو ٽربيونل ۾ قانوني جدوجهد، هاٺوڪي آمريت، خلاف جدوجهد، ١٩٨٣ع جي جدوجهد، طرحين طرحين جون جدوجهدون، هر هڪ جا پنهنجا پنهنجا مسئلا، پنهنجا ساٿي، پنهنجون سوڀون، شڪستون، ڏک سک آزمودا ۽ تجربا، شڪر جو هر دفعي پڙ جي وچ ۾ بيهڻ ٿيو آهي، ڪنڌ پاسي ۾ نه.

هڪڙو هڪڙو واقعو، دور ۽ ان جون ڳالهيون دل تي لکيون پيون آهن. ٿورڙن بين مطالعي جي ڏينهن ۽ ذاتي سکن ڏکن جي ڏينهن کي ڇڏي، بيا زندگيءَ جا سڀ کان قيمتي ۽ سدا بهار ڏينهن اهي ئي هئا. اهي ئي آهن زندگيءَ جو ثمر. انهن کي ڪڍي ڇڏجي ته باقي زندگي ڏري گهڻ وڃي پڙي بچندي.

ڪي ڏينهن هيا، جو نينهن هيا، ۽ ڪينهن جي سونهن ورونهن هئي
نه رهي نه رهي نه رهي او الا! گذري ٻه ويئي، گذري ٻه ويئي.
(اياز)

اي دوست بهار وري گل کيا، جهڙ ڇايا پيمانا ڇلڪيا
هوءَ ياد خزان ٻه رهي نه سدا، گذري ٻه ويئي گذري ٻه ويئي!
سک ڏيئي، ڏک ورتا هان ڪنهن پياري جا جڳ ساري جا
پڇ ٿي نه اياز اهي ڏکڙا، گذري ٻه ويئي، گذري ٻه ويئي!

پنهنجي عوام پاران جدوجهد لاءِ سڀ ڪجهه وقف ۽ قربان ڪري ڇڏڻ مهل ماٺهو ڇا آهي ۽ سڀ ڪجهه پنهنجي ذات ۽ خاندان جي سک لاءِ وقف ۽ قربان ڪري ڇڏڻ مهل ماٺهو ڇا آهي! جڏهن اياز وچ ميدان ۾ هو تڏهن ڇا نه هو!

مون اياز جي ڪلام سان گڏ اياز جي ذات تي به گهڻو سوچيو آهي. سنڌس زندگيءَ کي سنڌس شيخ برادريءَ جهڙين سنڌي شهري وچئين طبقي جي عام واپاري ۽ ڪاموروڪين برادرين جي زندگيءَ جي فلسفي کان، ذاتي آرام، سلامتي، نفعو ۽ ملڪيت

پهرياڻين ۽ عزت آبرو ۽ ٻين معتبرين پوءِ واري فلسفي ڪان قطعي اڻ متاثر ٿيل ٿو ڇئي سگهجي. ساڳيءَ طرح جنهن سڪئي ستائيءَ ۽ خوش حال طبقي ۾ هو پنهنجي محنتي ۽ ذهين جدوجهد سان نهايت ڪامياب وڪالت ذريعي داخلا حاصل ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري چڪو آهي تنهنجي ڪجھ ابن الوقت ۽ ڪجھ ترقي پسند فلسفي ڪان ۽ فرينچ ۽ اطالوي زوال پرست اديبن ڪافڪا، ڪامو، باد ليئر، سارتري (وجوديت ۽ زواليت پرستيءَ جو هڪڙو روپ، بلڪ هڪ حد ڪانپوءِ عملي طرح بدتر روپ آهي.) وغيره جي زهريلي، بزدل، مطلبي، مايوس بنائيندڙ ۽ هر قسم جي ڪلالت فرار ۽ غداري لاءِ ذهني بهانا ميسر ڪندڙ ادب جي فلسفي ڪان بہ ان کي الڳ ڪري ٿو سگهجي. ٻين اڪثر ماڻهن وانگر هن جي زندگي ۽ فڪر ۾ بہ تضاد آهي. خود سندس فڪر ۾ بہ هڪڙي طرف لطيف آهي تہ ٻئي پاسي حافظ ۽ خيام تہ ٽئين پاسي ترقي پسند شاعر آهن تہ چوٿين پاسي متيان زوال پرست اديب ۽ شاعر آهن. ڦرندڙ گهرندڙ گڏ وچڙ خيالن، غير جدلي سوچ جي انداز ڪافي وسيع پر اڻ پختي ۽ اڻ سائنسي سماجي ۽ تاريخي ڄاڻ ۽ زندگيءَ جي سرمائي داري ڍنگ سان ماڻهو تاريخ جي موجوده دور جي سياست جي تيزيءَ سان گوهيون ۽ چال ڏيندڙ ڄڙ گهوڙيءَ تي پنهنجو هوش حواس آخر ڪيترو وقت برقرار رکي سگهي ٿو؟ تنهن ڪان سواءِ هر ماڻهو ڪجھ وقت ڪانپوءِ ٿڪيو پوي. ڪيس ساهي پٽڻ جي، نئين سر غور ڪرڻ جي ضرورت آهي. پر ڪي ماڻهو هٿ ڌوئي سندس پويان پئجي ويا. ڪيس ويهڻ ئي نہ ڏين. اصل ڪيس ٿپائي اڇي ڪنيائون. منهنجي خيال ۾ اها ملڪ جي اصل مالڪن جي ٻڇيل ماڻهن جي ڪينين ڇتو ڪرڻ ۽ خوار ڪرڻ جي هڪڙي سوچيل سمجهيل سنڌي ادب دشمن، سنڌي شعور دشمن اشتعال انگيزمهم هئي جيڪا پنهنجي ناپاڪ مقصد ۾ ڪامياب ٿي. بهرحال اياز جو لڪل ۽ دٻيل خود پرست، موقعي پرست ۽ قابل رحم روپ ظاهر ٿيو. اسان مان هر ڪنهن جي اندر ۾ اسان جو مخالف روپ لڪل ۽ دٻيل آهي. جيسين اسين شعوري ڪوشش ڪري ان جي ڳاٽي تي چڙهيو ان کي دٻايو ويٺا هونداسون، تيسين اهو لڪل ۽ دٻيل رهندو. موقعو مليس تہ پڙڪو ڏيئي ٻاهر ايندو ۽ ماڻهوءَ کي الف ڪري بيهاريءَ ڇڏيندو. خدا هر ڪنهن کي انهي واقعيءَ ڪان پناهہ ڏئي ۽ هر ڪنهن کي پنهنجي شيطاني پاسي کي دٻائڻ ۽ ڪچلڻ جي توفيق ڏئي.

سنڌ ۾ اڄ پهريون ماڻهو آهيان، جنهن اياز کي هڪڙي عظيم شاعر طور سڃاڻي، اها باقاعدي مهم شروع ڪئي تہ سندس ان عظمت کي سڃاڻي سندس ڪلام جو ڀرپور فائدو ورتو وڃي. تن ڏينهن اڄ نواءِ سنڌ ڪراچيءَ ۾ سب ايڊيٽر هوس. شايد ٥٢-١٩٥٣ع جي ڳالهہ آهي. کهڙو بہ اخبارون هلائيندو هو. هڪڙي سنڌ آبزرور جنهن جو ايڊيٽر پير علي محمد راشدي هو ۽ ٻي نواءِ سنڌ جنهن جو ايڊيٽر مولوي عبدالغفور سيتائي هو. سندس تڪيہ ڪلام هو "اهو... اهو اهو" ٿڌڙ ڳالهائو خودداڙ ڪرو ۽ باوقار ماڻهو هو. "اهو...

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهو هي چيا آهي”...... ’اياز جي شاعري‘ اهو ڇورو شڪارپوري واٽ ڳاڙهو.... اهو ورتي توهان شاعر بڻايو آ. توهان ڪي لطيف ۽ سچل ٿا وڻن! جي؟ انهن تي لکو. مون کان به نه پڇو جيڪو لکو سو ڇاپي ڇڏيو! سب ايڊيٽر آهيو. اهو توهان جي اختيار ۾ ڏيون ٿا، پر هڻڻ تي....“ ”زوراور“ روز پيو چوندو هو ”زوراور! نئين زندگيءَ لاءِ ڪو مضمون ڏيو! ڪا خدمت ڪريو! معاوضو به ڏبو. ڪجھ نه ڪجھ خدمت ڪريو!“ مهيني کان پوءِ مضمون موٽائي ڏنائين. ”زور آور! ڪا ٻي چڱي شيءِ لکي ڏيو! هيءَ ته نه ٿا ڇاپين مالڪ! چون ٿا هي اياز ڪير آهي؟“ ٻين ڳالهين سان گڏ اياز بابت اهڙا اونڌا ويچ ڪتاب لکيم. بلڪه سڄي ڳالهه ته ڇمڇو پائيءَ زبردستيءَ ۽ مجاز تي لکارايو. ننڍڙي ڪتاب لاءِ لائبريري ڪتابن جي پڙهڻي پئي. زوراور ڪي مولانا عبدالواحد سنڌي ٻه سڏيندا آهن ۽ ڇمڇو پائيءَ ڪي شمشيرالحيدري به چون. ۽ پوءِ ”اياز! اياز!“ ڪري اسان سڄي سنڌ بلڪه پاڪستان ڪي مٿي تي کڻي ڏنو. هڪڙي پاسي اول مون ۽ جوئي صاحب ۽ رشيد (’جوڳيءَ تي جڙاءُ نسوروئي نينهن جو‘) ۽ ٻين ويجهن اديبن ۽ پوءِ ٻئي پاسي زورڻ ۽ نيٺ ٿئين پاسي سنڌي شاگردن ۽ ڀڄاڙيءَ جو هارين. (شير خان کان سڻو اياز ڪير ڳائي!) ۽ ڏسندي ڏسندي اياز جي بي مثال ذات ۽ اٿاهه محنت ۽ اسان سنڌ جي ماڻهن گڏجي اياز کي سنڌ جو حقيقي آواز بڻائي ڇڏيو!

پوءِ ناناڻي نڪ، طبقاتي ڇڪ، نظرياتي زوال ۽ فطري ٿڪ، ڏيءُ تڪبرُ ۽ لٺي ڪرڻ جي حرص پنهنجو ڪمُ ڪيو. پوءِ جيڪي ٿيو سو سنڌ ڏٺو. پوءِ اها منزل آئي جو اياز سنڌ يونيورسٽيءَ جي وي سي هائوس ۾ مون سان ائين پئي ڳالهايو جيئن ڪو هوشيار پوليس انسپيڪٽر ڪنهن نامياري ڏاڙيل مان ڪم ڪڍڻ لاءِ سائنس ڊپلوميٽڪ نموني ڳالهائي. ٻڌبو هو ته هر ڪنهن کان پيو پڇي ته ”توُن ٻليجي جو ماڻهو آهين نه! مونکي سڀ خبر آهي! هي ڪتاب ٻليجي جا آهن نه! مونکي خبر آهي...“ سنڌ جو آواز ڦري پوليس جهڙو آواز بڻجي پيو ۽ پوءِ ظفر اڄڻ ۽ فهميده رياض جي گهر آخري ملاقات! اف! اڄ به ائين ٿو لڳي ڄڻ ڪو ڀيانڪ خواب يا ڪا ڊيڄاريندڙ فلم ڏٺي هيم.

پر اياز جون اهي ۽ ٻيون ان کان به وڌيڪ ڏک ۽ لڄ جهڙيون ڳالهيون هن حقيقت کي بدلائي نٿيون سگهن ته سچل ۽ سامي جي عظمت پنهنجي جاءِ تي هزارين دفعا تسليم، پر فن توڙي گوناگون جمهوري، روشن خيال ۽ ترقي پسند مواد جي خيال کان لطيف کانپوءِ سنڌ جو وڏي ۾ وڏو شاعر ۽ منڪر اياز آهي. اياز مڪمل طرح پورهيت، جمهوري ۽ انقلابي شاعر ۽ منڪر نه آهي ۽ نه ٿي سگهي ٿو. اجوڪي ڏاکي تي وڏو شاعر فقط سرمائيدار انقلابي جمهوري ترقي پسند ٿي ٿي سگهيو ٿي. خود فيض سان به اهو ئي قلم لاڳو آهي. پر اياز کان وڏو سرمائيدار انقلابي جمهوري ترقي پسند شاعر نه سنڌ ۽ نه ئي سڄي پاڪستان ۾ موجود آهي ۽ نه رهيو آهي. سرمائيدار مان هتي مراد اها ناهي ته اهو پاڻ سرمائيدار هجي يا سرمائيداريءَ جو حامي هجي، پر اهو ماڻهو جيڪو

جيڪي ڳالهيون ڪري سگهي ٿو، حقيقت ۾ ۽ بنيادي طرح سرمائيدار جمهوريت جي منزل سان تعلق رکنديون هجن ۽ نه ڪي ان کان اڳيري پورهيت انقلابي جمهوريت ۽ سوشلزم جي ڏاڪي سان.

هتي مهينو مهينو ڪن مون سان به ٻيا ماڻهو رهيا آهن. پڙهيل ڳڙهيل ۽ سمجهو. هڪڙو نثري نازشي پنجابي ليڊر به هو. انهن سان مون لطيف ۽ اياز جي ڳالهه ٻولهه ڪئي. ڪجهه اردو ۽ انگريزي ترجما ڪيا. تمام ڊگها بحث مباحثا هليا. هو سخت پنجابي وطن دوست هئا ۽ نئين پنجابي قومپرست تحريڪ جا سرگرم حامي. آخر هو اها ڳالهه مڃڻ تي آماده ٿيا ته لطيف برابر پنجاب جي سمورن ڪلاسيڪي شاعرن کان بلڪل نرالو ۽ ٻي شيءِ هو ۽ ان سان هنن جو مقابلو ٿي ڪونهي. هڪڙو هتي جو پروفيسر، جيڪو انگريزي ادب جو پروفيسر ۽ پنجابي وطن دوست ۽ ادب نواز هو، تنهن گهڻا ڏينهن اڳ اها ڳالهه سمجهي، تسليم ڪئي ۽ شاهه جو رسالو گهرائي ان جو (اردو ترجمي ۾) مطالعو ڪرڻ شروع ڪيائين. هي به شاهه کان بيحد متاثر ٿي ويا. جڏهن مون چيو ته اياز فيض کان گهڻ مشهور پر وڏو ۽ وسيع شاعر آهي ته منهنجي منهن ۾ نهارڻ لڳا. بهرحال ٻولي جي ديوار ڪري آءُ مثالن سان انهن کي پوري طرح قائل ڪري ڪونه سگهيس پر ڪافي وقت ملي ها ته هو ضرور سمجهي وڃن ها. اياز سان پاڪستان جي ٻين ڪنهن به شاعر جي ڀيٽ جو سوال ئي نٿو پيدا ٿئي. ها، فڪر ۽ سوچ جي برتريءَ جي ڳالهه ٻي آهي. پورهيت انقلابي جمهوريت پسند شاعر پنهنجي فڪر جي ڪري ڳالهه ئي اور ٿا ڪن. ان ميدان ۾ هو ٻين کان پري آهن. پر اهو ادب اڃا نئون آهي. فڪر ۽ فن جي هم آهنگيءَ ۾ وقت لڳندو. ٻين روايتن لاهڻ ۾ وقت لڳندو، اڃ سوچ ۽ فن جي پوري هم آهنگيءَ واري شاعريءَ ۾ اياز بي مثال آهي.

سندس آخري مجموعو مجموعي طرح مايوسي ڦهلائيندڙ آهي. ان ۾ گهڻو ڪري دهشت زده ڪامورو اياز ٿو ڳالهائي. پر ته به سندس فن اهو ئي آهي.

منهنجو خيال آهي ته اياز ڇهڙيون ڳريون بلائون اهڙيون ٽڪڙيون مرنديون ناهن. ڪهڙو عجب هو پنهنجو ٿهر جو دماغ ۽ اٿاهه ذهني ۽ روحاني صلاحيتون ڪتب آڻي، پنهنجي خود پرستي، مايوسي، ڊپ، شڪست خوردگي ۽ آرام طلبي ۽ ملڪيت پرستي جو پاڙ ئي علاج ڪري ولي! جي ائين ٿيو ته سنڌ لاءِ ڪيتري نه عظيم خوشيءَ ۽ فخر جهڙي ڳالهه ٿيندي! شال اياز هن تباهيءَ مان وري نئون جنم پوي! پر جي نه ته به اياز جيڪي سنڌ کي ڏنو آهي، ان جي ڀيٽ ۾ پاڻ کي ۽ سنڌ کي جيڪو نقصان رسايو اٿس سو گهٽ آهي. تاريخي طرح ڏسجي ته گهٽي ۾ گهڻو نقصان پاڻ کي ئي رسايو اٿس. اياز فرد، ڪامورو يا سياستدان جيڪي آهي سو آهي. پر اياز شاعر عظيم ۽ ناقابل فراموش آهي ۽ سدائين رهندو. اياز شخص کي بليڪ لسٽ ڪرڻ جو اسان کي حق هجي نه هجي، اياز جي شاعريءَ کي هميشه لاءِ بليڪ لسٽ ڪرڻ ۽ ان تي ليڪ ڏئي ڇڏڻ جو ڪنهن

ڪي بہ حق ڪونهي. اها شاعري سنڌ جي عظمت جو اڻوٽ انگ آهي. بهرحال، اياز جو مثال سيني وطن دوستن، عوام دوستن، جمهوريت پسندن ۽ انقلابين لاءِ سبق آهي.

نہ ڪين پانهڙين ۾، نہ ڪين ڳرهيوم،
نہ مون سيندِ نہ سرمون، نہ سينگار ڪئوم،
تيلانهن ڪاند سندوم، رکوئي رڳ ڳڙي.

.....

سونا ڪُرَ ڪنن ۾، ڳچيءَ ڳاڙها هار،
پانهونٽا پانهن ۾، سينڌ سٽيا وار،
تيلانهين پيءَ پچار ڪاند منهنجي چڏيبي!

.....

چانگ چڙهنديس ڪٽ تي ريجهائيندس راءِ،
اهڙو ئي الله جو پورهيتون پيش ڪري.

.....

گهورئو سو سهاڳ، جنهن ۾ پسين پاڻ کي،
ڏوري لہ ڏهاڳ، جنهن ڪرَ لاهو داسڙو.

.....

چنيسر سين چاڳ، متان ڪا منڊ ڪري،
ڪاند ڪنهين جو نہ وٺي ڳيرب ۽ ڳاءُ،
جي ترڙي تورڙياءُ، تہ دوس دسائي داسڙو.

.....

ٻيئي سهاڳڻيون، سيني منهن جڙاءُ،
سيڪنهن پانيو پاڻ کي، ايندو مون ڳر راءُ،
پينو تن دراءُ، جي پسي پاڻ لجائيون!

سنڌ ۾ ٻي انداز ماڻهو آهن جي ڪنهن زماني ۾ سنڌي عوام جي سروس ۾ هئا. هاري ورڪر، مزدور ورڪر، شاگرد رهنما، ادبي ڪارڪن، سياسي ڪارڪن. سوين چهرا اکين اڳيان پيا ڦرن. نالا ڪنهن جا وٺبي ڪنهن جا وئجن. جڏهن ديوتيءَ تي هئا، حرڪت ۽ هلچل ۾ هئا، جهجهن جي نجات ۽ ڀلائيءَ لاءِ ذاتي آرام ۽ نفعي تان هٿ ڪٽيو ڏک، ڪشالي، قربانيءَ ۽ سورهيائيءَ جي پڙ جا پهلوان ٿيو بيٺا هئا تڏهن مڙسن ۾ الائي ڪٿان جون مٺيائون اچي گڏ ٿيون هيون. ٿا مڙسن جو فلڪون هيون.!

ميڏي لکان ٿي فلک نہ پونڏي هي
هڪ يار ٻاجهون ڏل ماندي هي.

ڇا همتون، ڇا حوصلا، ڇا قابليتون، ڇا دليريون ۽ ڇا ڪاميابيون! ڏلي پئي ٻک لهندي هئي! جنهن ڪس تان مٿيندا هئا ان جا ونڻ پيا سندن واڪون ڪندا هيا. جنهن سر جي ڪنڏيءَ تي رات رهيا اهو سر سرهو ڪري ويندا هئا.

اڇي آريءَ چام جو وڻ وڻ منجهان واس.
پر: لڳي تہ لک سواءِ ٽٽي تہ ٽڪو ئي نہ لهي.

جڏهن سنڌي ماڻهن جي نوڪري ڇڏيائون تہ ڇڻ تہ اهي مڙس ئي ڪونہ رهيا! پنهنجي وطن ۾ جهڙا مسافر مسافر!

شالا مسافر ڪوئي نہ ٿيوي ڪک جنهان تون ڀاري هو!
تاڙي مار اڏار نہ باهو! اسين آپي اڏڻ هاري هو!
(سلطان باهو)

(شال ڪو بہ وطن کان ٻي وطن نہ ٿئي. ماڻهو اڙو ٻي ملڪ ۾ ٻي مانو ٿيو پوي جو ڇڻ ڪک بہ ان کان وڌيڪ ڳرا. باهو! تاڙي وڄائي اسان کي ڇو ٿو اڏارين؟ اسين پاڻ ئي هلڻ وارا آهيون!)

اڄ سندن منهن ۾ نهاري، سندن ڳالهيون ٻڌي، سندن خيال ۽ سوچون معلوم ڪري ائين ٿو لڳي ڄڻ ماڻهو مڪليءَ جي قبرستان ۾ اچي ٽڪيو هجي. شاندار نقش نگار ڇٽ ۽ ڳل، عمديون عمارتون، اندر لاش!

ڪالهوڪو ڪيڏي ڳيو سنڌو جوڳين جوش؟!

مرڻ ناهي مهڻو پرڻو ناهي ڳار. جسم جي مرڻ ۾ عيب ڪونهي، هر ڪو هلند. پر شل روح، جذبا، سوچون، حوصلا ۽ عزم، مدي خارج، پراڻا نہ ٿين ۽ مري نہ وڃن.

ٺئين سچ ٺئون مونکي ورهه ويڙهيچن جو!

.....

آءُ نہ گڏي پرينءَ کي تون تو لهين سچ،
وڃي ڪيچ چئج، تہ ويچاري واٽ مئي.

.....

توٽي لهين نہ پير، توءِ راحت آهي رڙهڻ ۾

.....

منجهان منهنجي روح جي وڃي ساجن وسري،
تہ لڳي مر لوهہ تر پاپيهو تي مران!

.....

جان جان هئي جيئري ورچي نہ ويٺي،
وڃي پون پيٺي، سڪندي کي سڄڻين!

مطلب اهو ناهي تہ ماڻهوءَ تي عمر جي، حالتن جي تبديليءَ جو اثر ئي ڪونہ پوندو ۽ ماڻهو جهڙي نموني نوجوانيءَ ۾ پيچ ڏڪ ۽ جسماني جاکوڙ ڪري سگهندو آهي اهڙي ئي هميشہ ڪندو رهي! نہ وري اهو مقصد آهي تہ قوم جو هر فرد پيا ڪم ڇڏي، سڄو ڏينهن رڳو قوم قوم ڪندو وتي! مطلب آهي تہ سچي قوم جي هر فرد کي پنهنجي قوم ۽ عوام جي نجات، ترقيءَ ۽ آبروءَ جو شديد احساس هجي ۽ ان کي بہ پنهنجي زندگيءَ جو هڪ اهم فرض ڪري ليکي ۽ اِن لاءِ هڙان وڙان جيڪي تي سگهي سو ڪري. ڪافي ماڻهو اهڙا بہ هئڻ گهرجن جيڪي پيٽ جي پيٽ ۾ ان جدوجهد تي وڌيڪ توجهہ ڏين ۽ ان لاءِ پنهنجو ڪجهہ وقت ۽ پنهنجي وسيلن جو ڪجهہ حصو وقف ڪن. ڪجهہ تعداد اهڙن ماڻهن جو بہ هئڻ گهرجي جيڪي پنهنجو نسبتاً سمورو وقت نسبتاً سمورا وسيلا فقط ان جدوجهد لاءِ وقف ڪن. جڏهن هنن جون پيون ضرورتون ۽ مجبوريون کين ائين ڪرڻ نہ ڏين تڏهن هو پلي ڪجهہ وقت پوئتي هٽي ساهي پٽين. تي سگهي تہ اڳي جيترو ئي ڪم ڪن ۽ قرباني ڏين ۽ جي نہ تہ بہ جيترو گهٽ ۾ گهٽ ڪري سگهن سو ڪن. مطلب تہ کي ماڻهو اهڙا ضرور بہ ضرور هجن جي جيئن اڳتي وڪ کڻن تيئن وري يا عمر پوئتي لٺوٺو نہ هٽن. ڪم جون نوعيتون ۽ ان جي رفتار بدلبيون رهن. پلي ويساهيون کن. تڪ پچن اڳتي وڌڻ لاءِ عارضي طرح پوئتي بہ هٽن. ورن وڪڙن ۽ لاهين چاڙهين مان لنگهين. پر مرڻ گهڙيءَ تائين پنهنجي ڊيوٽي صفا نہ ڇڏين. يا سچ ڪٿي يا ٻچ ڪٿي. وري پي وائي نہ ڪن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنين ڏلي جوءِ، تنين ڪُجهيو ڪين ڪي!

.....

تہ پڻ تي وڻون جي پنهون پاڻ لڪائيو!

.....

ان تڙ منجهان تڪ، ڏني پاڻ اُڃ تئي!

.....

پيا در تن حرام، اِي در جنين ڏيکيو!

.....

حبين هيڪاڻ منجهان مهر سڌ ڪيو
سومون سڀ جماڻ اوڙڻ اهو ئي تيو!

.....

تاڻين متيَ توڙ اوڙي ڪن نہ آسرو!
تان تان تاڻج تو ڏي، جان آگ نہ اُجهائي!

.....

تيغ تنين جيءَ ڪي، ڪٽ نہ لڳي ڪڏهن نہ

.....

پڻا در وجي مر وڙ! اي اَمل اِثائين سپجي.

.....

هلندي حبيبن ڏي، ڪرها! موڙ مر ڪند.
ولڻون وجج واٽ، ڪند مر تيزج ڪيڏهين.

.....

ساڄن سڀ جماڻ اکيون اوهان جي آسري.

.....

ميڻ متيَ سمڙا، ڪُهين سڌ ڪرين
سات نباهيو تين، اي پڙ سعدي سڄڻين!

پيا بہ پنهنجي حال سارو گهمتائي نہ ڪن. ڪڏهن گهمڻ ڪڏهن وڏ پروڙس پڄندي پويون پير اصل نہ ڏين، صفا گهر جي ڪنڊ اصل نہ ولن. رڳو اچ پنهنجي پيٽ پرڻ ڪي نہ لڳن، سياڻي جو بہ خيال ڪن. وڏن ڪڏيل معتدلن کي بہ پڻ وساريِن. سڀ ڏل جي پوري سچائيءَ سان حال سارو هٿ هٿ ڪندا تہ ڪهڻن ڪئي چيو بہ ڪجي پوندو، ڦڙي ڦڙيءَ تلاءُ، نيٺ ڪڏهن نہ ڪڏهن پيڙا تري وجي ڪنن مان پار پوندا.

”پستول آيا سي!“ هڪڙي همراه ايندي اعلان ڪيو آهي. ”اڇا؟“ ”بڙيان ڳالان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪَٻڌيان!“ ”ڪنهن کي؟ ڇو؟“ ”اپني صاحب کوا!“ ”ڪيون؟“ معلوم ٿيو ته اڳوڻي سپرنٽنڊنٽ مسٽر حميد اصغر عرف پستول جيڪو هينئر آءِ جي آهي ۽ هتي ئي رهي ٿو تنهن جي نوڪر کي هن سپرنٽنڊنٽ مار ڪڍائي آهي. ان تان هو ڪاوڙجي آيو هو. هي همراهه قيدين لاءِ تمام سخت آهي. هو قيدين لاءِ تمام يار ويس ۽ هردلعزيز هو. پوتاڙيو هو. قيدي سندس تعريفون ڪريو ڪريو ڪِريو پون. ”پنهنجي صاحب به يلا جواب ۾ گاريون ڏنس؟“ جواب ۾ شرارتي مرڪ، ”نان جي ڪٿي! اوهه ته دفتر وچ وڙ گيا“. ”يلا پنهنجا جيلر ته پاڻ واري صاحب پاران تتا هونڌا!“ ”نان جي نان ڪٿي! او وڙ گئي اندر ڪرسيان وچ. اودي سامني ڪون آئي؟“ ”گاريون توريون ڏنائين گهٽيون؟“ ”جي او پورا آدها گهنٽا گالان ڪيدا رهيا. انگريزي وچ بڙيان گالان ڪڍيان“ ”تو ڪي انگريزي اچي چا؟“ ”سر! پتا تي پئجاندا اي نان!“ ”يلا پاڻ قيدي ته پنهنجي صاحب جي پاسي آهيون نه؟“ ”اجي ڇڏو سر جي (Sir) جي! پستول ڪون سڏاوي؟“ (ماڙيءَ ڏانهن اشارو ڪري) ”تو به ڪرو جي!“ پستول جي زال جون به تعريفون، ڇي نيڪ نمازڻ هئي. ”يلا پاڻ واري صاحب جي بيگم به نمازڻ آهي نه؟“ ”توبه ڪرو جي“. ڇي ”اڄ ئي مونکي چانهه پيئڻ تان ٻاهرين ڊيوٽي تان ڪيدرائي ڊوڙائي اندر موڪليو اٿس. نمازون وري چا جون؟“ ٻيو ٿو چوي ”سر جي! اوتي هي هي بڙي سخت. پر اي وي بڙا بدمعاش هي. شريف اي وي نهين“. هو ڏند ڪڍيو کلي. ڇي ”ٻاهر ڪم سان وڃي ٿو ته راڄ ڦريو ڇٽ ڪريو وڃي ٿو آهي“. صاحبن جي بيگمن مان به پيداواري. اهڙيون اهڙيون گهنٽريون ٿو هٽي جو شام جو ڏس ته ۱۰-۱۵ روپيه الائي ڪٿان ڪٽيو اچي. جيئن منير ويو آهي تيئن جيڪو نمبردار پهڙي تي اچي ٿو سو وريو ڪونه ٿو ليئي. هر پهڙي تي ٽئين صورت. شايد فيصلو ڪيو اٿن ته هتي ڪو به ماڻهو هڪ پهڙي ڪانپوءِ وڌيڪ نه رهي. متان خراب ٿئي. جي ٿئي به ته نه هتي پيري ايندو ۽ نه ئي خرابيءَ جو ڪو اثر ٿي سگهندو. اسڪيم ته ڪارگر آهي. ڏسجي.

سادا ٽي بجه شام. گرمي ڏينهون ڏينهن حياءُ ڇڏيندي وڃي. اڄ ٻن پهرن جو پوست سبب ننڊ ڪانه آئي. بدن سڄو پگهر سان شم! پنا اگهاڙا ڪريو ويٺو آهيان. بدن، بنيان به سهيو ڪونه سگهي. پٺن تي آرايون نڪري آيون آهن. پئسا ڪونهن جو ڦرڙين جو پائوڊر وٺان. ٿورڙو آهي، اهو ڪنجوسي ڪريو بچايو ويٺو آهيان، متان ڪنهن رات گرمي صفا ننڊ ڪرڻ ڪانه ڏئي ته پوءِ استعمال ڪريان. همراهه الائي ڪڏهن اچن جيسين همراهه نه ٿا اچن تيسين پرويز به نه ايندو. نه ته گڏ ٻڙ ٿي ويندي. بهرحال ٻن ٽن ڏينهن جي ڳالهه آهي.

سوچيان پيو ته هيءَ ڪاپي ٻاهر موڪلڻ جي ڪوشش ڪريان يا ڇهن مهينن کان پوءِ گڏي موڪليان. اڳيون ٻيون ڪاپيون لاپته آهن. ڊپ اٿم ته هيءَ به لاپتا ٿي ويندي. هتي وري حالتن جي ڪا به خبر ڪانهي. جيل ۾ پنهنجي ساهه تي ٻيروسو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪونهي.اک چنبي ۾ ڏينهن.مان رات ٿي سگهي ٿي. رات پارٽي فلم هئي "اڃي بس رهني دو" نالي مان ئي ظاهر هو ته کهڙي هوندي. فقط گيتا بالي سچاٽل هئي. هيرو به هوائي هو. البت ڊائلاگ ڪرشن چندر ۽ پيپن ٻن جا لکيل هئا. شايد ڪرشن چندر جوڪائيءَ جي زماني ۾ اڳين وقتن ۾ اهي ڏنڊا ڪيا هئا. خير جهڙي واهيات سمجهيم ته هوندي اهڙي ڪا نه هئي. گيتا بالي پنهنجي دستوري عاليشان اداڪاري ڏيکاري. هڪڙو به گانا به مشهور هئا. "ساري ساري رات تيري ياد ستائي" لوڪ راڳ جو پروگرام به هو. سنهي ڦداوين پرف جهڙي سفيد گجيندر ڪور درديلي آواز ۾ماهيا ٻڌايا:

گڏي آ ڳئي ٽيشڻ تي
پران هڻ وي بابو
سانون ماهيا ويکڻ دي!

(گاڏي ٽيشڻ تي اچي ويئي، ڙي بابو، هڻ پري، اسانکي پنهنجو جاني ڏسڻ ڏي!)

ڪولي تي ڪان بولي
سجنان دا خط مليا
وچ سادا وي ناں بولي

(ماڙيءَ تي ڪانو پيو ٻولي، سڄڻن جو خط آيو آهي. منجهس اسان جو نالو به پيو ٻولي) (يعني اسانجو نالو به لکيل آهي ۽ پکيءَ وانگر پيو ٻولي) ۽ پوءِ پنجاب جي انوکي ترقي پسند شاعر شوڪمار بٽالويءَ جو مشهور گيت ڳاياڻين "ني اوتي ميرا يار وسدا!" اصل وڻ وڃائي ڇڏياڻين، ڇا انداز ڇا گيت، ڇا سر ۽ ڌن!

جتي اعطران دي وگدي اي چو
جتون لنگهدي اي پوڻ وي کهلو......
جتي چانڻ چنهان دي خوشبوءِ
جتي بدوبدي اکه پيندي رو!
ني اوتي ميرا يار وسدا.......

(جتي عطر جا خوشبودار چشما وهن ٿا، جتان لنگهندي صبح جي هير به نظارا ڏسڻ لاءِ بيهي رهندي آهي، جتي چانڊوڪي آهي، جتي چناب جي پاڻيءَ جي سرهاڻ آهي. جتي اک الائي ڇو بي اختيار روئي پوندي آهي، اي سکي! منهنجو يار اتي ئي وسي!)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڳتي ڪجهه هن قسم جي ڳالهه آهي:

”جتي ان جا انبار آهن ۽ ٻارڙا ٻکيا سمهي رهن ٿا، جتي ڪجهه جوان ٿنيون کوهن تائين آهن ۽ ٻياٿيون ننگيون آهن، جتي قدرت مهربان آهي ۽ انسان بي رحم آهن، جتي ميدان وسيع آهن ۽ دليون ڊپ وچان سسيل آهن، اي سڪي! منهنجو ياڙ اتي تو وسي!“

شو ڪمار جو هڪڙو ٻيو ڪلام بہ عجيب آهي. خاص ڪري جڏهن ان کي هڪڙو فنڪار جگجيت سنگهه ڳائيندو آهي، تڏهن چانو ڪري ڇڏيندو آهي.

اڪ ڪڙي جدا نام محبت،

(هڪڙي ڇوڪري جنهن جو نالو محبت)

انوکي ڳالهه ڪئي اٿس ۽ اوير پنجاب ۾ ان جو قدر بہ آهي.

مين وي جهوک رانجهڻ دي جانا
کون ميري نال چلي
رانجهڻ يار طبيب سڻيندا،
مين تن درد اولي
مين وي جهوڪ.......

(مون کي بہ رانجهن جي ڳوٺ وڃڻو آهي مون سان گڏ ڪير تو هلي؟ رانجهن يار طبيب ٿو ٻڌجي، منهنجي جان ۾ ڏکيا درد آهن.)

الائي کهڙي اسٽيشن تان الائي ڪير پيو ڳائي. پناٹي جان جون سکون پيو لاهي. پنجابيءَ ۾ شاهه حسين جو ڪلام آهي.

کهي حسين فقير نماڻا
سائين سنهيوڙي گهلي
مين وي جهوڪ.........

(حسين فقير نماڻو، تو چوي سائينءَ نياپا موڪليا آهن.)

شاهه حسين جو ڪلام ۽ محمود قادريءَ جو آواز هو.

سائين محبوب، بلي شاهه جو ڪلام ٿو ٻڌائي. آواز ليڪ اٿس، ڏن ليڪ ڪانهي. ڪلام بہ ائين آهي. پاڪستاني اسٽيشن تي ڏسجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۸۲ -۶- ۱۴

صبح وقت جو پتو ڪونهي. واچ جو پنو ڇڇي پيو آهي، آٽومينٽڪ گهڙي بيهي رهي آهي. ٻاهر ڪٿ تي ويٺو آهيان، هينئر وهنجي آيو آهيان. ٿڌي هوا پئي لڳي. منهن اڏائي ٿي. پر اسين واريءَ جا ماڻهو ايتري ۾ سيڪڙو اندر آهي. هاڻ سچ به ڪڪرن مان نڪتو آهي. رات گرميءَ چڱو حساب ڪتاب ورتو. پگهر مان وهنجي ويس. سخت پوسٽ سبب ننڊ ئي نه اچي. پانيان تو ۱۲ بجي تائين اهو حال هو. پوءِ اٿي وري پيو دفعو وهنجيس. هڪ بجي ڌاري هوا بدلجي ويئي، تڏڪار تيڻ لڳي. رات لاهور تي سڳورا مڪمل قبضو ڪريو ويا هئا. ۸۰ سالن جي پوڙهي هچا شاهه خالد لاءِ روئڻ مچايو ويا هئا. هوڏانهن لبنان ۾ خون جي ندي پئي وهي تنهن لاءِ رڳو منافقيءَ جا ٻني لباڙي بيان ڏئي مات ٿي ويا. مڪمل سازش آهي. آمريڪا ۽ سنڌس چاڙتا عرب حاڪم طبقا اسرائيل سان صلاح ڪري، شام ۽ فلسطين کي چاڙتن ۾ شريڪ نه ٿيڻ جي سزا پيا ڏين. اسان وارو حڪمران ٽولو به شامل آهي. گڙدي جو سور به انهيءَ مهل پوٺو هو. راتوڪين خبرن ۾ هو ته بيروت واري هوائي اڏي تي اسرائيل جو قبضو ٿي ويو. رات تائين بيروت تي قبضو ٿي ويو هوندو، پوءِ ڇا ٿيندو؟ في الحال ته آمريڪا، اسرائيل ۽ سندن عرب چاڙتا خوشيءَ جون ڪڇيون هڻندا هوندا. فلسطيني ڏري گهٽ ڪچلجي ويا آهن. وري لازمي طرح اٿندا. بهادر ۽ اٿو رچ ويڙهو قوم آهي. پر ڏک به مرڻ جيئڻ جو لڳو اٿن. ڏسجي وري ڪيئن ۽ ڪڏهن ٿا سِسِي کڻن.

رات جالنڌر ٽي وي تان سرمئي شام پروگرام آيو. تمام دلچسپ پروگرام هوندو آهي. رات پهريون پيرو ٻيڪار هو. اردو سروس تان يو پيءَ جا لوڪ گيت ويٺو ٻڌان. تمام وڻندڙ آهن. اجهو هينئر خبرن جي خلاصي ۾ ٻڌايائون ته ارجنٽائين جي فوجن هٿيار ڦٽا ڪيا آهن. لبنان جو الائي ڇا ٿيو؟

شام، انڪل ساڍا ست بجه. اڄ به لاهور تي ڪڙ به چڱو پروگرام ڪونه هو. امرتسر تي هينئر " مجمع " پروگرام راڳ جو پيو هلي. پر اڳي جهڙو دم ڪونهيس. البت هڪڙي ويساري ماڻهوءَ جو تماشو ڏيکاريائون . وڏو فنڪار تو ڏسجي. وينڊو ۾ ساڻس منهنجي به جاءِ ڪانهي. هاٿي چٽر هار ايندو. ڪڏهن ڪڏهن اهو به ايئن هوندو آهي. سياڻي فلم آهي. نالو ان جو به هوائي آهي.

خبرن مان معلوم ٿئي ٿو ته اڃا بيروت تي اسرائيل قبضو ڪونه ڪيو آهي. هوڏانهن ارجنٽائين جي فوجن هٿيار ڦٽا ڪيا آهن. ضيا سعودي عرب ويو آهي.

چتر هار آشا پاريک پريم وواهه ۾. جواب ناهي. سيني ڪٿان نرالي ڳائو ٻيڪار. اميتاب بچن ڳائو ٻيڪار. راجش کنه هيما مالني، " ميري سنگ آيا تيري يادون ڪا ميلا اڪيلا گيا تا نه آيا اڪيلا " لاجواب ڳائو لاجواب منظر. هنن جا نالا ٿا اچن. ٻيڪار. گهٽو

ڪري ريکا آهي. اميتاڀ واري آشا پاريک "ڪاڪا ميرا ڪنام ڪر- ڪهبي ميري پريتم ڪي گلي سي گذرنا" فلم راجپوت؟ - ريکا!

١٦-٦-٨٢

صبح وٽن هيٺيان ڪٽ تي ويٺو آهيان. ظفر جو غزل پيو وڄي. تاج ملتاني. رات پوئين رات ساڄي ڪک ۾ سخت سور پيو. بسڪو پين ڪاڍم، اجا ڪو نه ويو آهي. ڊاڪٽر ائين آهي. ڪمپائونڊر کي گهرايو هئم. هلڪو سور بيٺو آهي. اڄ افغانستان بابت جينيوا ۾ ڳالهه ٻولهه ٿيندي. لبنان ۾ الائي ڇا ٿيو؟ ماريو پينرو جو ناول (فولس ڊائي) (احمق مرندا آهن.) شروع ڪيو هئم. شڪر آهي صفا مٺ ۾ مانڊاٺي وڌل ڪانهي. مڙئي اپري سيري، ڪا نه ڪا ڳالهه آهي جا سمجهه ۾ ٻه اچي ٿي. آمريڪا ۽ يورپ جو زواليت پرست گونهن خور ادب پڙهڻ ٻه پاڻ کي سيکت ڏيٺي آهي. پر نه پڙهبو ته هنن جي ٻناڪن جي اصلي حقيقت ڪيئن معلوم ٿيندي. پاڻ تي جبر ڪري، ديوتي سمجهي رڳو ڄاڻ رکڻ لاءِ ناول پڙهان پيو. تنهن ۾ ٻه جيڪو سيني ڪان مشهور آهي يعني پاڪستاني "ناول نگار" رشديءَ جو ناول سو ته پنج صفحائي تا پڙهڻ ته دماغ تي مٿن جا بار پئجيو وڃن؛ چوڏري شريف ڪمپائونڊر آيو هو. سمجهو ماڻهو هو ڳالهه سمجهيائين ۽ سمجهايائين. دوا موڪلڻ جو چئي ويو آهي. چيائين ته اسٽور ڪيپر اسپتال طرفان وڌي ڊاڪٽر جي هدايت موجب ملندڙ راشن جي ڪن شين تي قاعدي قانون جا اعتراض ڪيا. مون چيس "جيڪو چپ آهي، تنهن ڪان توهان هر ويڙ زبان کولائڻ چاهيو ٿا؟" اها ڳالهه اڳين صرف گوڙ فساد جو نتيجو ٿي ڏسجي. ڪڏهن ڪڏهن گوڙ فساد ضروري آهي. بشرطيڪ انتي پيٽ نه پار جي. بلڪ دوا طور استعمال ڪجي، ڪڏهن ڪڏهن سخت ضرورت مهل. همراهن کي ڇا چئجي، ڪائنن ڇا پڇجي ۽ ڪهڙين شين جي ضرورت آهي. تنهن جي يادداشت هڪڙي لکيم سا ڪا نه ٿي لبي. (ڪٿي گڙ ٻڙ ڪانهي؟ تلاش ڪجي؟ چورن مٿان مور ته ڪونه لڳا پيا آهن؟ امڪان گهٽ آهي. پر گهٽي خرابي ٿيندي ان ماحول ۾ آهي جڏهن ان جو امڪان گهٽ ڏسڻ ۾ اچي. ڏسبو) ٻي تيار پيو ڪريان.

ڌرتيءَ جي تاريخ تي ٻيهر هڪڙي نظر وڌيم ۽ ان تي غور ڪيم. سوچيم ته همراهن حساب ٻڌو آهي ته ڪائنات ٤٠ ارب سال (٤ هزار ڪروڙ سال) اڳ ٿهلجڻ شروع ڪيو. اسان وارو تارو (جنهن جهڙا ٻيا اربين کربين تارا آهن ڪي ان ڪان سو هزار دفعا وڏا) جنهن جو نالو اسان سج رکيو آهي، سو لهين انڪل پنج ارب (پنج سئو ڪروڙ) سال اڳ يعني ڪائنات جي ڄاتل تاريخ جي پوئين اليئن پتيءَ ۾. انهن پنجن ارب سالن ۾ ٢ ارب سال سج هو پر ڌرتي اڃا ڪا نه لهي هئي. ٻه ارب سالن ڪانپوءِ ڌرتي لهي. هينئر سندس عمر ٣ ارب سال آهي؛ يعني ڪائنات جي عمر جون ١٣ پتيون ڪجن ته ١٢ پتيون عرصي ۾ ڪائنات هئي، تارا وغيره هئا، اسان جي ڌرتي ڪا نه هئي. پوئين تيرهين پتيءَ ۾ اها پيدا ٿي. انهن ٣ (ٽي سئو ڪروڙ) ارب سالن جي عمر ۾ پهريان ٢ ارب سال ڌرتيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي ڪيا بہ جاندار شيءِ ڪا نہ هئي. جيڪي جاندار اڄ موجود آهن تن سيني ۾ ڌرتيءَ جو شايد سيني کان سينيئر باشندو مڇي آهي، جنهن جي عمر اٽڪل ٣٢ ڪروڙ سال چئي وڃي ٿي . اٽڪل ٢٢ ڪروڙ سال اڳ قديم قسم جا ٻوٽا ۽ سڪيءَ توڙي پاڻيءَ تي رهي سگهندڙ ساهه وارا پيدا ٿيا . اٽڪل ١٥ ڪروڙ سال اڳ ڌرتيءَ تي سرندڙ بلائن جو راڄ هو. اٽڪل ٥ ڪروڙ سال اڳ باقاعده ٻوٽا پيدا ٿيا. کير ڏيندڙ جانور (انسان بہ آنا ڏيندڙ نہ کير ڏيندڙ جانور آهي) فقط ڏيڍ ڪروڙ سال اڳ پيدا ٿيا. ان سموري عرصي ۾ انسان يا انسان جهڙي شيءِ دنيا ۾ موجود ڪا نہ هئي. فقط پاءُ ڪروڙ يا پنجويهہ لک سال اڳ باندر جو هڪڙو قسم آفريڪا ۾ رهندو هو. جنهن جو نالو هاڻ آسٽريلو پيٿيڪس ائفرينيسس (Australo Pithecus Afrinese) رکيو اٿن. ان جو مغز ننڍڙو هو ٥٠٠ ڪيوبڪ (سينٽي ميٽر) ان جانور مان ٻہ شاخون ڦٽيون. هڪڙي شاخ جانور جي جانور رهي. ان جي دماغ جي ماپ بہ ساڳي رهي. سندس نالو رکيو اٿن آسٽريلوپٿيڪس ائفريڪئنس (Australo Pithecus Afrincse) اها شاخ اٽڪل ٢٥ لک سال اڳ ڌرتيءَ تي هوندي هئي. ٻي شاخ اٽڪل ٢٠ لک سال اڳ موجود هئي. ان کي هاڻ هوموهئبيلس (Homo Habilis) جو نالو ڏنو اٿن. ان جو مغز ٥٠٠ ڪيوبڪ س.م کان وڌي ٦٥٠ س-م تي ويو. اسٽريلو پيٿيڪس آفرڪنس باندر مان ٻي شاخ پيدا ٿي آسٽريلو پٿيڪس رو بسٽس (Robustus) ان شاخ جا باندر پنهنجن وڏن کان وڏيڪ جاندا هئا. پر مغز انهن جيترو ئي هئن. پنجن لکن سالن کان پوءِ اٽڪل ١٠ لک سال اڳ اها شاخ ختم ٿي وئي. ٻئي طرف وڌندڙ مغز واري هوموهئبيلس شاخ مان نئين شاخ پيدا ٿي جنهنکي اڄڪلهہ هوموا اريڪٽس (Homo Erectus) سڌو ماڻهو سڏين ٿا. هي جانور سڌو هلي سگهندو هو. سندس مغز بہ وڌي ٩٠٠ س-م تي پهچي چڪو هو. اها شاخ ١٠-١٥ لک سال اڳ ڌرتيءَ تي رهندي هئي. ان مان پوءِ ٽيون نسل پيدا ٿيو اٽڪل ٤ لک سال اڳ. ان جو نالو رکيائون هوموسئپينس (Homo Sapiens) (عقل وارو ماڻهو): اهو جانور آهي جنهنکي انسان سڏجي ٿو ۽ جيڪو ترقيءَ جا ڏار ڏار ڏاڪا ٽپي اڄ هن منزل کي رسيو آهي. چئن لک سالن جو اهو نسل هٽي هٽي نيٺ اٽڪل پاءُ لک سال يعني ٢٥ هزار سال اڳ تائين پٿر جا اوزار استعمال ڪري سگهي ويو. ان کان پوءِ هلندي هلندي ان ٢٠ هزار سالن ۾ ڪوٽڏ جي ۽ آمري وغيره جهڙيون تهذيبون ناهيون. ڪجهہ هزار سال پوءِ يعني اڄ کان ٤-٥ هزار سال اڳ تائين هن موهن جو دڙو ۽ هڙپا جهڙا شهر ۽ آباديون ناهي ورتيون. آريا اٽڪل ساڍا ٽي هزار سال دنيا ۾ ڦهليا ۽ هيڏانهن بہ آيا. يهودين جو بادشاهه حضرت دائود ٽي هزار ورهيہ اڳ راڄ ڪندو هو. يوناني دانا پيٿا گورس، هندي داناءَ گوتم ٻڌ، چيني داناءَ ڪنفيوشس ۽ يوناني داناءُ ارسطو اٽڪل اڍائي هزار ورهيہ اڳ دنيا تي پيدا ٿيا. حضرت عيسيٰ عليہ سلام اٽڪل ٻہ هزار ورهيہ اڳ ۽ حضرت محمد صليعم اٽڪل ڏيڍ هزار ورهيہ اڳ پيدا ٿيو. عظيم فرينچ سرمائيدار انقلاب کي اٽڪل پوڻا ٻہ سئو سال ٿيا آهن. عظيم آڪٽوبر پورهيت انقلاب کي ٦٥ سال،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چيني انقلاب کي ٣٢ سال، ويٽنامي انقلاب کي ٧ سال، فقط ٩٠ ڏينهن لاءِ ✽ آيل کي پنج سال، افغان ۽ ايراني انقلاب ۽ ڀٽي جي شهادت کي ٣ سال ٿيا آهن.

١٩-٦-٨٢

”پيٽچوٽ نه آکيا ڪرو، ٿورو گهبرائجي“ چوان ٿو: ”اڇا! واقعي گاريون ڏيڻ آهي ته بري عادت. پاڻ مان ڪيڏڻ گهرجي.“ ”پيٽچوٽ آکيا ڪرو!“ اڇا معاملو چڱائي مدائيءَ جو ناهي صحيح اچار جو آهي. ”م“ سرائڪي پيو سيکاريم. چيو اٿمانس ته غلط اچار ڪريان يا غلط ڳالهايان ته درست ڪندو ڪر. ڏينهن ۾ گهٽيون اهم ڳالهيون ٿي گذريون آهن .پهرين ڳالهه ته ساڄي پاسي وٽ زبردست سور شروع ٿيو اهو ٻن سالن کان پوي ٿو. چياڻون ته مٿان گڙدي جو سور هجي، پر اسپتال ۾ ٽيسٽون ڪرڻ ۽ فوٽو ڪيڏڻ کان پوءِ چيائين ته ”گڙدا بلڪل ليڪ آهن.“ پر پوءِ به سور پئي ٿو، به به چار ڏينهن هلي ٿو. هن دفعي ته سخت تڪليف ڏنائين، اتفاق سان سور اُن رات سخت پيو جنهن رات واچوڙو آيو، بجلي ۽ پاڻي بند، اونڌهه انڌوڪار، انڪري رڌ پچاءُ به بند، هڪڙو بک پيو سور، آڌيءَ کان اڳ ڪمپائونڊر آيو. هيڊ وارڊر چڱو. ڪوئلا گهرايا ويا، لالٽين آيا، چانهه جي ڪوپ سان به سلائيسون ڊبل روٽي کاڌيم، علاج پيو ته ڪو نه هو. نوولجين جي انجيڪشن لڳي، ننڊ اچي ويئي. ساڳيو پئي ڏينهن نه سور پر ٿورو گهٽ..... خميس جو ڏينهن هو. ملاقات جي توقع هئي، گل ۽ غلام حسين قاضي آيا. ڪانگل مسڪين جو فيصلو ٿي ويو. فاضل ٽي لک شاديءَ جي پوڻ هلائي ڇڏيا، ڪم مڙئي رڪارڊ جي پورائي، سگاوتيءَ جو معاملو اُتي ئي اتي، پاڻ ڪجهه گڙ ٻڙ. بي وس اُتن بار ڇڏيا. ڪي احوال پهتا هئا. گل کي نه. الائي ڇو؟ بابا رفيق جو قصو به گڙ ٻڙ. جاچ ڪبي. رسالا، ڪي ڪتاب، سامان، دوائون ڪجهه. اياز حسب دستور ڪو نه آيو، امتحان شايد ٿي ويا اٿس.

ملاقات ٿي ويس پئي ته وات ٿي نياپو مليو ”م“ جو ته آءٌ وڏيڪ تڪليف ۾ آهيان، مونکي پاڻ وٽ گهرائي. اڳي بدو هوم ته سخت تڪليف ۾ آهي، ساٿس هلت بلڪل خراب ۽ ناجائز آهي. سوچيم ته ٿي سگهي ته گهرائيجيس. مشڪلات اها هئي جو منهنجي صحت ڪري پکو وغيره ڪڏهن هليو ٿي ته ڪڏهن صفا بند، اهو هن لاءِ عذاب ٿي سگهيو ٿي، پيو ته سپرنٽنڊنٽ ۽ سندن وچ ۾ سخت اٽيٽ ۽ چڪري هلندڙ هئي، سپرنٽنڊنٽ الائي مڃي الائي نه؟ اتفاق سان ڊيوڙي ۾ (ماڙي) يعني سپرنٽنڊنٽ جي آفيس ۾ گهڙندي ئي ڏٺم ته سامهون سپرنٽنڊنٽ بيٺو آهي. حال پڇيائين، ٻڌايو مانس. چيائين ”مون کي خبر ئي ڪا نه هئي. ڊاڪٽر آيو؟“ چيو مانس، ”ها، پر اڪيلو آهيان. رکو

✽ ٩٠ ڏينهن لاءِ- جنرل ضياءالحق

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مشڪتيءَ سان ڪم نہ ٿو هلي، بيمار ٿيان ٿو تہ ڪو بيو ماڻهو هجي تہ بهتر." "مَ" مون وٽ رکو تہ بهتر." هڪو ٻڪو ٿي ويو. مون چيو تہ "توهان لاءِ ڪا مشڪلات هجي تہ لهيو." هڪدم سور پي چيائين "نہ نہ ڪا ڳالهہ ڪانهي پلي اچي پر هو ايندو ڪونہ. توهان تا اوڏانهن ويو؟" مون چيس "هو ايندو." هڪدم ڊپٽيءَ کي چيائين "شهزادا صاحب هيئن ڪر، اچ ٿي "مَ" کي پليجي صاحب ڏانهن ڏياري موڪل!"" حاضر جناب، اسين توهان جي خوشي چاهيون ٿا." آءٌ شڪر ادا ٿي ڪري وچي همراهن سان مليس. شام جو مون کي ڊرپ لڳي پئي هئي تہ، "مَ" اچي نڪتو سامان سڙن سان.

۸۲-٦-۲۴ ۱۱ بجہ ڏينهن.

پنج ڏينهن ٿي ويا آهن، ڊائري لکڻ جو وقت نہ مليو آهي، دل بہ ٿي ٿئي. رات جو ٿي ويءَ تي ايترو وقت ۽ ڏيان ٿو خرچ ٿئي جو صبح جو لکڻ تي دل نٿي ٿئي. امير خط پيو ڳولي، پنهنجي حرڪتن ۽ نااهلين سان چريو ڪري وڌو اٿس. ميسٽو ٿيو پيو هلي، ٿنهن ڏينهن گوشت ڪاڙهي انجو رس ڪڍي پاڻ پي ڇڏيائين، اسان کي ٿوڪ ڏنائين. چي "رس مون هاري ڇڏيو ناليءَ ۾." "چو؟" چئي "بس ائين!" چپ! جيڪو سوال پڇ جواب ۾ رکو مڻ مڻ! ڪڏهن ان ڪري ٿو جو متان ان کان ڇڻ نہ ڪڇيءَ ۾ پئجي وڃي. هي وچي الائي ڪهڙن برن کي پاهيون ڏئي.سياسي ماڻهو الائي ڪهڙن ڪنراڳن ۾ مبتلا هوندا آهن، پائين تہ اجايو ڪوڙو ڳوال ٿي نہ بيهي رهي ۽ اجايون رنڊڪون نہ پيدا ٿين، جيئن آرام سان بنا رڪاوٽ ڪم هلي ٿيئن چڱو. گنڌلي سليم ۽ "ز" جا اپريل وارا ٽي خط مليا: سليم لکيو آهي تہ خط پٽ ڪو نہ مليو آهي. "ز" لکيو آهي تہ "گنڌلي مون سان گڏ شڪارپور ۽ سيوهڻ نرڙين ۾ هلي هئي، ڏلم تہ تو لاءِ لکي دعا پئي گهريائين." گنڌليءَ لکيو آهي "پيارا بابا پوتوارا شال خوش هجو. پيارا بابا آءٌ پاس ٿي وئي آهيان بيو نمبر پاس ٿي آهيان سيوهڻ ٿي ويس تنهنجي لاءِ دعا ڪئي. تون بہ مهينن ڪانپوءِ چئي ايندي آءٌ توکي ڏاڍو ياد ڪريان ٿي. تنهنجي فوٽو کي ڏسي مون کي روئڻ ايندو آهي. تنهنجي گنڌلي." ز ۽ گنڌليءَ کي لکيم. سليم کي لکندس. "ز" سان امان وڏي حيدرآباد واري جي تعزيت ڪيم.

"مَ" ملاقات تي ويو آهي. ڪجهہ ڏينهن کان پاڻ ۾ ڪچهريون ڪيون اٿئون ۽ اسڪيمون لڙايون اٿئون. پهرين هر ڪو ماڻهو پنهنجي بهترين خوبين سان پيش ٿيندو آهي ۽ پنهنجي خامين کي لڪائيندو آهي. پچاڙيءَ جو خوبيون ۽ خاميون ڪجهہ بئلنس ۾ نظر اينديون آهن. سڙاٽڪي آهي ان ڳالهہ جو سندس طبعيت تي اثر آهي. ڪليءَ دل وارو زنده دل ۽ بهادر ماڻهو ٿو لڳي. بہ جويو آهي. بي جوءِ سان رهي ٿو. اها پنجاپڻ

آهي ۽ وڏي جهيڙاڪ به آهي. پهرين ويچاري سرائڻ آهي. به سال وزير هو. پوءِ به ميمبر رهيو. قومي اتحاد وارن ماري مرٽينگ ڪري ڇڏيس. قلعي ۾ ٽي مهينا رهي آيو آهي. ”انگريزن جا نهن ڇڪي ڪڍي ورتائونس.“ هتي به روز هڪڙي هينڊان پيئي هند بڻي هنڊان ٽئي هند ڊوڙائيندا رهيا اٿس. سپرنٽينڊنٽ سان به اٽيٽ اٿس. ان وسان ڪيس ڌليل ڪرڻ ڪان ڪو نه گهٽايو آهي. آخر لاچار ٻي واهو ٿي. مون ڏانهن نياپو ڪيائين. هاڻ خوش آهي. هي پنج ڏينهن ڳالهيون ڪندي ۽ حال احوال ڏيندي ونندي گذري ويا آهن. مون چيس ”مون کي سرائڪي سيکار“ چيائين ”سنڌي سيکار تہ پوءِ!“ هاڻ لڳا پيا آهيون. هڪ ٻئي کي اکر پيا ڏيون. اڳتي جي خبر خدا کي. هينئر تہ ڳالهيونئي ٿيون ڪئن. ڀٽي صاحب جو فدائي آهي. پر مٿس هلڪي سلڪي اصولي تنقيد سهيو وڃي. قومي حق خود اختياري جي ڳالھ جي تائيد تہ ڪري. سرائڪي لغار بہ لڳل اٿس. شعر بہ چوندو آهي. مون کي پنهنجو اردو ڪلام ٻڌائي ٻڌائي سڪائي وڌو اٿس. ڪلام سٺو آهي پر مون لاءِ سڀ پراٽيون ٻڌل ڳالهيون آهن. نئين ڳالھ ڪانهي. بکيو آهي. گهر جو خرچ بہ جوٽس مائٽن کان وٺي ڪندي آهي. ريڊيو بہ ڪونهيس. سرڪار ٽي لک پراڻو قرض وياجن سان ڪڍي ضبطيون ڪيون اٿس. بہ دفعا چوريون ڪرايون ويون اٿس. هوئين ملتان ۾ ڪجھ اباڻي اڏاوت اٿس. قيمت پڇي مانس. ”ڇي آءُ ان کي ليڪ ڪري نہ سگهيس. ڪريان ها تہ چڱي قيمت ڪري ها.“ پڇيم ”پوءِ بہ؟“ ”ٿيھ پنجٽيھ لکن جي ٿيندي.“ پنجاب جا سفيد پوش ڪارڪن ويچارا انهن حالن ۾ آهي. بهرحال وزيرن ۾ هي ڪنگال ليکبو آهي. حال سٺن ۾ آهي. ڪٿين ڪيسن ۾ انڪايل آهي. هينئر نظر بند آهي.

۷ شام. ”م“ ملاقات تان موٽي ٻڌايو تہ چون ٿا تہ اخبارن ۾ آيو آهي تہ ”م“ کي پنجاب پي پي جو صدر مقرر ڪيو ويو وڃي. جوٽس. افضل سنڌو ۽ سنڌس پيٽويو ملاقات تي آيا هئا. چيائين تہ پنڊيءَ جي انگريزي اخبار ”مسلم“ پاڻ بنهي بابت پهرين صفحي تي خبرون ڏئي رهي آهي. چيائين ”سپرنٽينڊنٽ اڄ بہ منهنجي بي عزتي ڪئي. مون بہ سيني جيلرن اڳيان گوڙ ڪيو ۽ سيني کي چيم تہ اوهين شاهد رهجو. هي منهنجي پويان دشمن ٿي پيو آهي.“ جڏهن ٿڌو ٿيو تہ مون چيس تہ ”تو غلطي ڪئي بلڪ زبردست غلطي ڪئي. مقصد اهم آهي يا ذاتي گهٽ وڌايون؟ مس مس گڏ رهڻ ٿيو آهي. تون هن کي بل تو ڏين تہ توکي وري ٿئين پاسي ولي وڃي.“ مڃيائين. منو پائيءَ جي اڄ جي ڪهاڻي ”تصويرون“ ڏليم. سٺي. ذهني طرح سوچ ويچار ۽ انتظار جي حالت آهي. ڪي ڪي عرصا ڏينهن بلڪہ گهڙيون فيصلي ڪندڙ ٿينديون آهن. ايئن ٿو لڳي تہ ايندڙ مهينو بہ اسان جي تنظيم لاءِ بلڪہ ملڪ جي عوام لاءِ ڊگهي عرصي جي مقصدن جي روشنيءَ ۾ فيصلو ڪندڙ ٿي سگهن ٿا. حالتون تمام تورڙو ڪجھ ڪرڻ جي اجازت ڏين ٿيون. ان آهروس ڪجي ٿو. تہ تان گسي سگهجي ٿو. خطرناڪ ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تباهہ ڪُن غلطي بہ ڪري سگهجي ٿي، شاندار تاريخي موقعا بہ وڃائي سگهجن ٿا. هر شيءِ آهي بہ ٺاهي بہ. صورتحال تمام پيچيدي آهي، خطرن ۽ امڪانن سان پُر آهي، پر انهيءَ ۾ ڪجهہ ڪري سگهڻ جي گنجائش مون لاءِ ذري گهٽ نہ هئڻ جي برابر آهي. پهريون دفعو بي وسيءَ جو احساس شديد آهي. آءٌ ٻاهر هجان ها تہ شايد حالتن ۾ ڇڱو موچارو ڦيرو آڻڻ ۾ ڪافي هٿي ڏيئي سگهجي ها. ڏسون يار ڇا ٿا ڪن! حالتون ۽ اتفاق ڪهڙو ڪردار ٿا ادا ڪن. ٻنهي ڏينهن ڪافي ”ڏوتي بدا! ڏوتي ڇوڙا“ وارو ڪم رهيو آهي، ذهني طرح ٿڪجي پيو آهيان، هاڻي سواءِ حالتن ۽ اتفاقن جي ڪيل فيصلن جو انتظار ڪرڻ جي ٻيو ڪجهہ نٿو ڪري سگهجي.

۸۲-۶-۲۵؛

صبح جا نو بجا، ڇڪر ڏيئي وهنجي ناشتو ڪيو اٿم. ”م“ پدنگ لاهي ٿا ڪاڏي سين، ان ۾ انب بہ وڌو هئائين. سٺي هئي. ”م“ صفائي پيو ڪرائي ڪلهہ ڪان، امير آزار ۾ آهي. هيترا مهينا سُڪُو ويهي منهنجو رت پيتو هئائين، سڄو ڪمرو گندو پيو هو. هاڻ ڪيس ڇرڻو پيو پوي. ڪلهہ خبر پئي تہ مجيد قريشيءَ جي وڃڻ بعد جيڪا اسسٽنٽ(جيلرن) جي ڊيوٽين جي ورهاست ڪرڻي هئي سا ڪلهہ ٿي آهي ۽ رضا وٽ نظر بندن جي جيڪا عارضي چارج هئي اها ختم ڪري نظر بندن لاءِ مستقل انچارج مقرر ڪيو ويو آهي خوش خصلت ۽ صاحب فضيلت محترم پيارو دوست عظمت شيخ! ”م“ کي پاڻ سان رکائڻ جي سزا ٿي ڏسجي. مزا ٿيندا. قوت برداشت لاءِ هڪڙو نئون چئلينج. ”م“، امير سان گڏ ٻوڙ پيو رڌي. پنهنجيون ڪجهہ پريشانيون ۽ مسئلا بيان ڪيائين پئي ٻاهر جي ڪرسيون وڇيو وٺا هٿا سون. ڪيس معيار زندگي پورهيتن جهڙو ڪرڻ، ملڪيت پرستيءَ جي مخالفت ڪرڻ، گهر ٻار کي ان راهہ تي هلڻ لاءِ تبليغ ڪرڻ ۽ انقلابي استادن ۽ انهن جي راهہ تي هلندڙ عظيم پورهيت سورمن جي زندگين جو مطالعو ڪري انهن مان سبق سکي انهن جي پيروي ڪرڻ ۽ پنهنجي نظرياتي سطح بلند ڪرڻ جو ليڪچر ڏيئي وينو آهيان. جوش جي دانهن ٿو ڪري تہ ”معيار زندگي برقرار رکڻ ۽ وڌائڻ پنيان ديواني آهي ۽ مون کي چريو ڪري رکيو اٿس.“ ان لاءِ چيو اٿمانس تہ ”انقلابي ماڻهن جي رهڻي ڪهڙي ڪهڙي هئڻ گهرجي تنهن بابت پنهنجي نظرين جو اعلان ۽ تبليغ شروع ڪر، زبردست مقالو لک، هڪڙو نقل جوڻهين کي بہ موڪل ۽ چئينس روز ٽي دفعا هن جو مطالعو ڪري، ٻارن کي بہ پڙهي ٻڌائي. ڪا نہ ڪندي، پر تہ بہ ڪجهہ نہ ڪجهہ اثر پوندس.“ چوي ٿو ”ها لکان پيو.“ لکڻ جو سٺو آهي، شايد لکي بہ.

اياز جي ڊوميسائيل لاءِ ڏي سي لٽني جي موڪليل فارم کي ڀرڻ لاءِ اهو ڳولي

هٿ ڪري اڳيان رکيو اٿم. جون جو مهينو پورو ٿيڻ تي آهي، گذريل سال هن مهيني جي پندرهين تاريخ محمد فاضل، صفي، بابل جکراڻي، قربان ابڙي، غلام نبي سومري، بقا محمد خان جکراڻي، الطاف شاهه ۽ سنڌي شاگرد تحريڪ توڙي ٻين تنظيمن جي سزا يافته نوجوان ساٿين نثار مگسي ۽ ٻين کي سکر ۾ ڇڏي حيدرآباد ويو هوس. سکر انڪل ٻه مهينا اڳ ٣٠ اپريل تي فقير رحمت الله سان گڏ پهتو هوس ۽ ٻئي ڏينهن انگريزي ڊائري ۾ نوٽ ڪيو هئم.” ڪلهه ٻن پهرن جو فقير رحمت الله سان گڏ هتي پهتس. وات تي خرچ پاڻ ڪيائين. گيٽ تي تلاشي جي دستوري ريڙهه پيڙهه. رفيق صفي، ميراڻي (آفتاب)، قاضي عبدالقادر آغا صدرالدين ۽ هڪڙو مسترينو مستري قيدي ساٿي آهن. پيٽ جي تڪليف اڃا ختم ڪانه ٿي آهي. ڪمزوري. جيل ۾ ڪو به باقاعدي ڊاڪٽر ڪونهي. غمگين، ڪمزور گهٽيءَ ۾. مارشل لا ڪان موڪل جي شرط ڪري گهر وارن سان ملاقات ڪانه ٿي سگهي. گهر ڏنڊ ۾ ضبط ڪري گهر مان ٻارن کي ڪڍي ڇڏيو ويو. اسلم خيرپور ۾. هائي ڪورٽ ۾ شنوائي ٨١- ٥- ٦. گرمي ۽ چمڙيءَ جي تڪليف خلاف محڪم ارادي سان جدوجهد ڪندس. بدليل جڳهه ۽ ماحول تي حيران پيو. گهر وارن سان ڪو به رابطو ڪونه ٿي سگهيو. گهر ۽ انکي ڇڏائڻ جي ڪوشش جي نتيجن جي ڪا به خبر ڪانهي. ڇا پاڻ کي هتي ڪارآمد نموني مصروف رکي سگهندس؟ ذهن کي جاري رکڻ جي گهر ڪرڻ گهرجيم. لکڻ جي باوجود لائبريري وارو ڪونه آيو. چيني مصنف هان سويان جي آتم ڪهاڻي پيو پڙهان. لڳي ٿو ته دلچسپ هوندي.” انڪل ڏيڍ مهيني ڪانپوءِ نوٽ ڪيو هوم ”٨١- ٦- ٢ صحت قابل برداشت، ڪو به تخليقي ڪم نه. جسيس بيگارن ۾ مبتلا. بينظير جي پڇا. ان وچ ۾ مائي بينظير سکر سينٽر جيل اچي چڪي هئي. سختي هئي، لاڳاپو ڪونه ٿي سگهيو. ٻن هفتن ڪانپوءِ وري حيدرآباد ٽرانسفر ڪيائون.”

٨١ -٦- ١٧ تي ڊائريءَ ۾ نوٽ ڪيو هيم. ”٨١- ٦- ١٥ تي هتي ٽرانسفر ٿي آيس. وارڊ ۾ شيرخان، حسين شاهه بخاري، پير محمد جوٹيجي، صديق، اسلم، اسماعيل سوهي، غازي صلاح الدين ۽ دائود پٺاڻ سان مليس. ڪنلي سليمان، ڪريم، غوثل شاهه، مگريو وغيره ٻيو وارن واردن ۾ آهن. مير محمد جوٹيجو ڪلهه اسپتال ويو آهي، موڪن جي آپريشن. اسماعيل سوهي سان هنديوالي اٿم. اسلم پرويز مون کان ٻه ڏينهن اڳ آيو. ڪمشنر حيدرآباد عبدالله جي ميمڻ سرڪار پاران مونکي ۽ اسلم کي جيل مان سنڌس بنگلي تي گهرايو. آڇ نه قبول ڪيم. زرينه، اياز گندلي ۽ ڪليلي ڪلهه آيا. سٽي ڪچهري. سليم چون ٿا نيڪ ٿي ويو آهي. اياز خالد جي شاديءَ جون خبرون ٻڌايون. ڏسجي پيو ته سڄو وقت پٺاڻ ڪالونيءَ ۾ ٿي رهڻ جي عادت مان جند ڇڏائي پيو. سواءِ اسان ٽن ۽ دائود خان، غازي، اسماعيل ۽ مير محمد جي ٻيا هليا ويا آهن. صحت اڳي جي پيٽ ۾ بهتر .... فاضل ڏانهن لکيم، ڪو به جواب نه .... ٻن مهينن کان وڏيڪ عرصي ۾ ڪو به

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪارائتو ڪم ڪونه ڪيو اٿم، هيءَ سستي ۽ بيڪاري ڪڏهن ختم ٿيندي؟ گهرو حالتون* غير تسلي بخش، ايئن ٿو لڳي ته سڄي ڳالهه مان ڪو به ڪڙ تيل نه نڪرندو ڏسبي ۽ سدائين ساڳي حالت جاري رهندي ڏسجي همراه ڪڪ ٿي پيا آهن. ان ڳالهه جو ڪيئن علاج ڪجي؟ ڳالهه لاعلاج ته ڪانه ثابت ٿيندي ۽ گهر کي ڌاهي ته ڪانه وجهندي؟" ۽ ۱۸-۶-۸۱ تي لکيو هوم..... "رات شب برات هئي. دائود خان جي گهران سيڙو آيو. سوهي صديق، اسلم ۽ غازيءَ جي ڪلاس کي انگريزي سيکارڻ شروع ڪيم. ڪافي دلچسپ ۽ ڪامياب. دائود خان چئي ٿو ته آءٌ سومر کان شامل ٿيندس، جو اهو مون لاءِ ڀاڳ وارو ڏينهن آهي. هاڻي گهڻ بور ٿو ڪري ...... فاضل کي لکيم. پڻ اياز کي ...... پنهنجا ننڍپڻ ۾ رهڻ وارا ڏينهن ياد ڪيم. ڪافي مطمئن ٿيس انهن ڏينهن کي ياد ڪري جيڪي مون لاءِ گهڻي ڀاڱي اڻ وڻندڙ هئا. حافظي يا فطرت جي اها ڪهڙي نه ڪيڏ آهي جو ماڻهو ماضيءَ جون رڳو سٺيون ڳالهيون ياد ڪري ٿو ۽ ان ڪري ماضيءَ جي واپسيءَ لاءِ واجهائي ٿو ۽ حال تي پڇتائي ٿو. تخليقي ڪم ڪڏهن شروع ڪري سگهندس؟ تمام جلد، تمام جلد شروعات ڪرڻ گهرجي. فاضل جي ڪا به خبر ڪانهي. ڇو؟" ۲۲-۶-۸۱ تي نوٽ ڪيو هوم "عبدالسلام فهيم آزاد ٿي ويو ڪلهه مسٽر بچل ميمڻ فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽ آيو ۽ زماني ڪانپوءِ ٽينڊڙا پاشو** جو قسم نامو نيٺ تصديق ٿيو. ڏاڍو خوش ٿيس. اسرائيل طرفان عراقي ايٽمي ري ائڪٽر تباهه ڪرڻ جي نتيجن ۽ بني صدر کي ڪڍڻ جي نتيجن تي بحث ڪيوسين ..... سنڌ ۾ بدلي ٿي چڪي آهي. ...... غازيءَ جي ڪهاڻي پڙهيم ..... سليم جي ڪا به خبر ڪانهي. ناخوش، صحت انتظار ۾ وجهندڙ." ٻئي ڏينهن صبح ۲۳-۶-۸۱ تي نورالاهي گهرايو هو. پاڻ ۽ ڊپٽي آغا غلام نبي الڳ ڪمري ۾ ويٺا هئا. نورالاهيءَ قبول ڪيو ته منهنجي ٽرانسفر ڊسٽرڪٽ جيل ڪوٽ لکپت لاهور ٿي آهي. پوءِ ٻنهي مونکي پنهنجائيءَ واري حجائتي انداز ۾ سمجهايو هو ته مونکي ٽائيم پاس ڪرڻ گهرجي ۽ جيڪي سرڪار چئي ٿي سو لکي ڏيڻ گهرجي. ڪلاڪ ڏيڍ سمجهايو هئائون. مون سندن همدرديءَ لاءِ پرخلوص ٿورا مڃيا. باقي "اُنون ڪئن لوئي لاهيان ڪارڻ ٻن ڏينهان؟!" تان جو پورو هڪ سال اڳ اڄوڪي تاريخ ۲۵-۶-۸۱ تي اٽڪل هن ئي وقت ۹ بجي سپاهين جو ڊنبلو اچي نڪتو هو. شاهنواز جوڻيجي، اسلم، صديق، دائود خان، غازي ۽ ٻين دوستن کان موڪلايو هوم. هڪڙي همراه وٽ جي خرچ لاءِ ۴۰۰ رپيا ڏنا هئا. شاهنواز پڇيو هو ته خرچ جا پئسا آهن؟ گهران اياز کي ڪنيو هوم. ٻئي جڻا گاڏيءَ جي انتظار ۾ پليٽ فارم تي ويٺا هئاسون. خبر ئي ڪانه ٿي پيئي ته مستقبل جي پلاند ۾ ڇا لکل آهي. اياز چيو هو ته "مون وٽ ۸۰۰ رپيا آهن، کپن ته ڪٽي وڃ." مون انڪار ڪيو. اُن وقت پليٽ

* گهرو حالتون- پارٽيءَ جون حالتون

** ٽينڊڙا پاشو- اياز لطيف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فارم تي وڃي مونکي اياز ڪيڏو پنهنجو، ڪيڏو پيارو لڳو هوا مڙس ماڻهو ٿيو ويٺو هو. مون ٿوري تسلي ڏني ماڻس پر اڳيئي ٺاٺ هو. (نظرياتي تعليم ۽ انقلابي تاريخ جي مطالعي جو اهو فائدو آهي ته ڀاڻ پيدا ۽ عورتون ڪچيءَ جو ويال ڪونہ ٿا ٿين. مڙس ماڻهو ٿي هر ڳالهہ برداشت ڪن ٿا، ڪنهن بہ ڳالهہ تي حيران پريشان نٿا ٿين.) ٽرين ۾ ڪن پنجابي مسافرن سان جهيڙو ٿيو هو. جاءِ ئي نہ ڏين. واٽ تي ڊاڪٽر اسرار احمد جي هڪڙي حامي وڪيل سان ڪچهري ٿي هئي. جماعتي ٿي ڏٺو. لاهور ۾ ڪير ڪونہ مليو هو، ۽ ڳرو ڀاڙو ڏئي ٽيڪسي ڪري هتي پهتاسون.

هينئر منوڀائيءَ جي سلسلي وار ڊرامي "سونا چاندي" جي قسط ڏٺي سون. دل وڻان آهي. مکيہ ڪردار واري ڇوڪري ڪمال جو ڪم ڪري ٿي. سنئي عوامي ڪردار جو هڪڙو عاليشان مثال آهي. بيروت تباهہ ٿي رهيو آهي. بظاهر فلسطيني ختم ٿيڻ وارا آهن. رجعت پرست آمريڪي ڇاڙتا عرب ۽ غير عرب مسلمان حڪمران طبقا سازش ڪريو، تماشو ڏسن. مڪر ۽ منافقيءَ جون حدون ٽپي ويون آهن. جماعتيا ناٽڪ پيا ڪن. جيڪو فلسطين جو نالو ٿو ولي تنهن تي چڙهيو وڃن. اڄ ٻلي سڀ گوشت کائي وئي. جناح صاحب جي ١٩٤٢ ۾ لکيل سوانح عمري پيو پڙهان، مزيدار انڪشاف آهن ڪانگريس ۽ ليگ بابت.

٢٦-٦-٨٢

اڄ "م" گهوڙا گهوڙا ڪئي تہ "امير منهنجا ۴ سگريٽ چوڙايا آهن". تمام گهڻي جوش ۾ اچي ويو. غريب ڪان غريب ماڻهو پاڻ ڪان وڌيڪ بکئي ماڻهوءَ طرفان نڪي جي ملڪيت هڪڙي سگريٽ ڪان محروم ڪرڻ تي ڪيڏو نہ باهہ ٿيو وڃي! ان وقت هو غريب ناهي، هو ملڪيت وارن جي ڪٽنب جو ڀاتي ۽ ملڪيت ديويءَ جو پوڄاري آهي. ملڪيت جو بچاءُ عزت ۽ غيرت جو سوال آهي، عقيدي ۽ دين ايمان جو سوال آهي. ڪنهن پاڻ ڪان غريب ۽ بکئي ماڻهوءَ طرفان ان ديويءَ کي هٿ لائڻ معني ملڪيت واري ماڻهوءَ جي بت تان ٽيئي ڪپڙا لاهي ولڻ! چوري ۽ ٻيون اهڙيون بدمعاشيون خود عوام جي خلاف بدمعاشيون ٿين ٿيون، بريون ۽ نقصانڪار ڳالهيون آهن، پر ملڪيت کي پيرُ ڪڙي پوڄڻ ۽ ان کي غيرت، دين، ايمان جو سوال ڪري ولڻ بہ بکين لڙڪو ملڪيت وارن طرفان اصلي ملڪيت وارن جي ذهني غلاميءَ جي برابر آهي. ان مسئلي تي توازن قائم ڪرڻ انقلاب جي اهم ضرورت آهي. نہ چوريءَ، لچيءَ ۽ ملڪيت جي ڦرلٽ جي همت افزائي ڪجي ۽ نہ ملڪيت جي پوڄا ڪرائجي. اهي ڳالهيون "م" کي سمجهائي ڪيس ٿڌو ڪيم، نہ تہ امير کي جوش ۾ سزا لاءِ جيل وارن جي حوالي ٿي ڪيائين. ماڻهو بہ موڪلي چڪو هو. بهرحال ان سبب ڪري مونکي امير جي

قيد مان اچ رهائي ملي. ڪيس بدلي ڪيو ويو. سواءِ ڪنهن الزام جي، بيماريءَ جو سبب ڏيئي. پيو مشتتي آيو جيڪو ليڪ تو ڏسجي. شل نہ ڪو بي حيا مظلوم ماڻهو ڪنهن ٻئي مظلوم ماڻهوءَ يا مظلومن جي ڪنهن حامي ماڻهوءَ جي گردن تي سوار ٿي ڪيس بليڪ ميل ڪرڻ شروع ڪري! ڪيس خبر آهي تہ هي ماڻهو مظلوم خلاف ڪابہ دانهن ڪوڪ ڪانہ ڪندو، هن سان ڇا بہ ڪريان ٿپي ويندو. جي دانهن ڪندو بہ، تہ بہ سيڪو منجهائنس لاهيندو تہ ”ميان! تون هڙو مظلومن جو حامي ۽ مظلومن خلاف شڪايتون!“

”م“ اڄ بہ پنهنجا گهرو مسئلا ٽيبل تي رکيا تہ صلاح ڏي تہ ڇا ڪريان. زال، ٻار، پيڻ، اڳين زال، پيٽيويو، مالي مشڪلاتون قرض، سرڪاري ”گهيراوءَ جلائو“، چورين وغيره جو احوال اڳئي ٻڌائي چڪو آهي. اڄ گهر جو ڪيس بيان ڪيائين، خاص ڪري جوٽس جي رويي جو تجزيو ڪيائين. مسئلو پيچيدو ٿو لڳي، پر حل ڪبو.

شام جا ساڍا چار بجا. جالندر تان ٻار واس ليلا پيا پيش ڪن. وچ ۾ ڪرشن مرلي پيو وڄائي. چوڏاري نندڙيون گوپيون پيون نچن، ڏونڪا وڄائيندڙيون پيون ٽرن، واهہ!

چترهار. فلم نوري، پونم ڍلون بيحد خوبصورت پهاڙن جي ويس ۾، خوبصورت منظر. ”آجاري آجاري او ميري دلبر آجا“ راجيش کنا، شرميلا ٽئگور. برفاني منظر، اميتاڀ بچن، راکي- شتروگهن سنها، ڪالاپٿر ۾ فلم دلدار ۾ ”اسڪول مين ڪيا پڙهو گي، دل ڪي ڪتاب پڙهہ لو!“ اميتاڀ بچن ”مين پل دو پل ڪا شاعر هون، پل دو پل ميري ڪهاني هي.“

٨٢- ٦- ٢٧ بجہ شام.

لوگ ڪهتي هين ڪہ تو اب ڀي خفا هي مجهہ سي
تيري آنکهون ني تو ڪڇ اور ڪها هي مجهہ سي

دهليءَ تان سيما شرما، جان نثار اختر جو غزل پيئي ڳائي ۽ خوب پيئي ڳائي، ڏاڍي سريلي آهي. ڪڻ ٻاهر وڄهائي وينو آهيان. چڪر ڏنو اٿم. اچا شيو وغيره ڪو نہ ڪئي اٿم. صبح جي هير پئي لڳي، ڏاڍو مزو پيو اچي. ”م“ ڪرسيءَ تي وينو آهي، ڪنهن خيال ۾ ٻڏو پيو آهي. نئون مشتتي چانهہ پيو لاهي. رات اسان چيس ”تون بيمار آهين، تنهنجي اکين ۾ ساوڪ جا آثار آهن.“ اڄ شايد روزو ڪونہ رکيو اٿس.

اڄ ”م“ شاهي قلعي جي ڪهاڻي ٻڌائڻ شروع ڪئي. تمام دلچسپ آهي. چيو مانس ”لک.“ چيائين ”لکڻ جي گهڻي مشق ڪانهيم“ ”پرواهہ ناهي گهڻي روايتي مشق اٽلو خراب آهي.“ ”قيدياڻيءَ جي ڊائري“ ۽ ”جنم قيدي“ کهڙين حالتن ۾ کهڙن غير اديب ماڻهن لکيا، سو ٻڌايو مانس ۽ تيار ٿي ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رات جا ٩ بجہ: "دوسرا آدمي" فلم هلي پئي، ششي ڪپور نيتوسنگهہ ۽ راکي آهن. عام رستي ڪان هٽيل آهي. سٺي اداڪاري آهي، ٺهي جي.

٢٨-٦-٨٢

٩ بجہ صبح. صبح جو ٻاهر ڪڻ وڃهائي ويٺس ۽ "م" سان ڪچهري ڪيم. چيائين "اسان جي پاسي ذاتي، گهريلو ۽ پالتو "ڪامريڊ" ٿيندا آهن." ٿوري دير رکي چيائين "اسان وٽ روس رهندو آهي." مون چيس "اها جنس اوهان وٽ ڪيئن ٿي پيدا ٿئي ۽ روس پنهنجو ملڪ ڇڏي اوهان وٽ ڪيئن رهيو پيو آهي؟" چيائين "اسان جي پاسي جاگيردار جيئن سنهن ڪتن ۽ ٻين جانورن جي سڌسماءُ رکندا آهن ۽ ڪنهن سٺي گلر يا ڏڳي جو ٻڌندا آهن تہ هر قيمت تي اهو هٿ ڪري پاڻ وٽ رکندا آهن. تيئن ڪارڪنن جي بہ پچا رکندا آهن تہ اڄڪلهہ ڪهڙو ڪارڪن ماڻهن ۾ وڌيڪ ناليرو ۽ مقبول آهي، ۽ پوءِ هر حيلي ان ڪارڪن کي ريجهائي، ڪارائي پيارِي، پونئي ڪري پاڻ وٽ هيرائي ولندا آهن، پوءِ اهو ٻئي ڪنهن ڪم جو نہ رهندو آهي. انهن جو ذاتي، گهريلو ۽ پالتو جانور ٿي پوندو آهي. اهڙن بزرگن کي اسان واڙن جاگيردارن ۽ وڏيرن جو ذاتي، گهريلو ۽ پالتو ڪامريڊ سڏيو ويندو آهي." پڇيم "پلا روس اوهان وٽ خير مان رهڻ لڳو آهي؟" چيائين "جڏهن بہ وڏيرن کي سٽس پوندي آهي، تہ فلاڻو ڪامريڊ روس جي سفارتخاني ۾ مقبول آهي تہ ان بابت سموري پڇا ڪندا تہ برابر هن جو لاڳاپو مٿي پڪو آهي يا نہ. جي پڪ ٿين تہ برابر پهتل آهي تہ پوءِ ڪماڪمي ڪري ان جي دعوت ڪندا يا پنهنجي ڪنهن پالتو ڪامريڊ کان ڪرائيندا. دعوت بہ دعوت هوندي. وسڪين جي نئي وهائي ڇڏيندا. آخر ٻنهن دعوتن کانپوءِ همراهہ هڙي پوندو ۽ مهيني ٻئي پڳو ٻيٺو هوندو. پوءِ ڪو غير پالتو ڪارڪن روس يا چين، يا انقلاب جي ڳالهہ ڪندو تہ ان کي چوندا "ميان روس جو اسان کي ڏپ نہ ڏيار! روس هڪڙو ڏنهو چو تو اچي، ڪٿي ست دفعا اچي! اسان وٽ روس اڳيئي ويٺو آهي. ڪالهہ بہ دعوت ڪائي ويو آهي!" مون چيس "ڪٿي روس ويٺو آهي ڪٿي چين. الائي ڪهڙن ڪهڙن وڏيرن، سردارن ۽ سرمائيدارن وٽ الائي ڪهڙا ڪهڙا ڳاڙهين اکين وارا روسي چيني ڪامريڊ پيا پلجن. در اصل لکنو ۽ دهليءَ جي جاگيرداري ماحول ۾ پليل ڪامريڊ ڳادي نشينن هتي هارين ۽ مزدورن کي سجاڳ ۽ منظم ڪرڻ بدران پنهنجو مکيہ زور وڏيرن، سردارن ۽ سرمائيدار کي "ڪامريڊ" بنائي انهن جي معرفت اڪ ڇتي ۾ انقلاب آڻڻ تي لڳايو آهي. هي پاڻ تہ اسين وسڪيون پيو ۽ پڳل تتر کايو وڏيرن کي پنيلائي، ڪين

انقلابي بڻائي سنڌن جهڳو جهڙڻ پيا ڪريون ۽ هو سوچين ٿا ته جئين هيٺريون رڊون، ڍڳا، ڍوڻ اعليٰ نسل جا ڪتا، گهوڙا ۽ ٻيا جانور پيا پاليون، تيئن ولر ڪامريڊن جو ڏاري چڏجي. نالو ٿيندو!. ڪنهن وقت ڪم به اچي ويندا . جڻ انشورنس ٿي ويئي انقلاب خلاف. انقلاب جي مرض کان بچاءَ جا ٽڪا به لڳي ويا. سنڌن طبقي کي انهن ٻڪن لڳڻ کان پوءِ اها بيماري ڪا نه ٿيندي.“ ٽيون ڏينهن ٻن پهرن جو اوچتو محسوس ٿيم ته ڪا شيءِ ڪنل آهي. پڇيم، ”ٽائيگر؟ “معلوم ٿيو صبح کان جئين يوسف ٻانو ڪٽي پنيان پئي پڇايو هئس تيئن وري کو نه آيو. ٻئي ڏينهن صبح جو سماءُ ورتم: رات به ڪو نه آيو. ڪلهه شام جو اوچتو ايئن لڳو ته جڻ ڪا ٽائيگر جهڙي شيءِ لنگهي ويئي. غور سان ڏٺم ته براتر ٽائيگر آهي ۽ يوسف پنيان اٿس. يوسف کي گهڻو روڪيم پر هن جند نه ڇڏيس. ٽائيگر ڊوڙي اچي زير زمين نالي جي منهن وٽ پهتو. سڌ ڪيو مانس پر ڊپ ۽ هراس وچان ولي نالي ۾ ٽپو ڏنائين. گم ٿي ويو.

آءُ اهي شيون پاليندو ناهيان، ڪڏهن به نه. چو ته ماڻهن جي پالڻ ۽ منهنجي پالڻ ۾ فرق آهي. ماڻهو پنج سال ٻڪري جو چيلو پالي ان کي وڏي شان مان سان ڪٽي نڙيءَ تي ڪاتي رکندا! چي ”حلال ٿا ڪريونس!“ مون وٽ ٻڪريءَ، سهي ۽ عورت جي پيار ۾ ڪو ايڏو وڏو بنيادي فرق ڪونهي. پيار سڀ پيار آهن- مائرن کي پيارا، معصوم، وڻندڙ زندگيءَ جي محروميون ۽ ڏکن کان بچڻ جا مستحق ۽ سکن ۽ خوشين جا حقدار. هر جاندار جو فرض آهي ته انهن جي مدد ڪري، ڪين بچائي، سکيو ۽ خوش رکي. ڇري وهائڻ لاءِ پالڻ ڪهڙو پالڻ ٿيو؟ منهنجي خيال ۾ ٻڪريءَ ۽ ڪتيءَ جي پنهنجي ٻچن جي لاءِ مامتا به ايڏي ٻي لوٿ، ايڏي گهري، ايڏي عظيم ۽ ايڏي مقدس آهي جهڙي عورت جي مامتا. اهڙي سوچ ۽ اهڙو رويو رکندي، هن وڏيرڪي سماج ۾ جانورن سان ڇا، ماڻهن سان پيار ڪرڻ ۽ ان کي نڀائڻ به نا ممڪن آهي. ماڻهوءَ کي قدم قدم تي پيار جي تقاضائن کي پورو ڪرڻ ۾ ناڪامي ٿئي ٿي، بيوفائي ڪرڻي يا سهڻي پوي ٿي. ڪيڏانهن هوڏانهن جون تقاضائون ۽ ڪيڏانهن اسان جو مجبوريون، اسان جا ازلي ۽ ابدي فرض، انهن کي پوري ڪرڻ جا پنڌ ۽ منزلون !

اياز ٻڪري پالي هئي، ان جي گراڙ (چيلڙي) ٿي. شايد ديانڪا نالو هوس. لطيف آباد ۾ لينگ ٽپا ڏيندي هئي. ماڻهوءَ جو پيار ٻڪريءَ جي پيار سان خوبصورت ۽ من موهيندڙ لينگن ۽ ٽپن ۾ ڇا مقابلو ڪندو! الائي ڪيڏانهن ويئي هلي. پوءِ موتي آيو. الائي اياز ڪٿان چورائي آيو موتيءَ جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن؟! ساهه پساهه موتيءَ ۾، موتي، موتي! ننڍڙي پيار وانگر معصوم پر چالاڪ، ذهين، حرفتي، باوقار پيار. هڪڙي ڏينهن ڪيس چتي ڪتي ڪائي وڌو. سمجهيون سون ته موتي به چتو ٿي پيو. پيارن جا ولر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موتيءَ کي پٽر هڻن، اسين ڪجهه به ڪري نه سگهون. ڊوڙي مون وٽ آيو. منهنجي ڪچهري ۾ ڪو پار هون ڊپ اهو ته اِجهو ٿو چيتو موتي بار کي ڪاٽي.

آصف کي به چيتي ڪاڏو هو. بچي ڪونه سگهيو. اِن ڊپ کان مون موتيءَ کي پٽر هٽي ڪڍيو. پوءِ بين هنيس. آهڙيءَ ريت اسان پنهنجي اکين اِڳيان پنهنجي هٿن سان پنهنجي گهر جو هڪڙو پيارو منڙو معصوم بار بي گناهه قتل ڪري ڇڏيو. آءٌ نه اياز سان اکيون ملائي سگهيس نه پاڻ سان. اڄ تائين اهو واقعو ياد ڪري تڙپي اٿندو آهيان.

”موتي بابا! مونکي معاف ڪر. آءٌ مجبور هوس!“ پر موتي جيڪو مونوٽ بارن جي پٽرن جي دانهن ڪٽي آيو هو، تنهن جي اکين ۾ منهنجي پٽر لڳڻ ڪانپوءِ جيڪا حيرت، صدمي ۽ ميار جي گهائيندڙ نهار هئي، سا ڪٿان ٿي معاف ڪري!

ڇڪر پئي ڏنم ته ڏٺم ته ٽائيگر تيزيءَ سان ڪمري ۾ اچي گهڙيو. مون اندر گهڙي دروازو بند ڪيو، پر هن ڊپ کان وليءَ دانهون ڪيون. حيلا ڪري ڇڏيا سون، نه ويهي، نه کائي، نه پيئي. آخر دروازو کولي ٻاهر ڪڍيو مانس، هليو ويو. هوا زور سان لڳڻ شروع ٿي آهي، سامهون وڻ جهومن پيا. اندر نل چالو آهي، ڏينهن ٿڌو ۽ وڻندڙ آهي، وهنجان.

٢٩ -٦- ٨٢

٧ بجه. ٻاهر ويٺا آهيون، همراهه پنهنجي گهرو مشڪلاتن جو تفصيل ويٺو ٻڌائي. چئي ٿو ”هاڻ ڇا ڪريان؟“ مون صلاح ڏني مانس. قبول ڪيائين. مسئلو بلڪل مشڪل ۽ پيچيدو آهي، علاج به مشڪل ۽ پيچيدو آهي، ڪري به سخت آهي، آپريشن به آهي. ڏسون ته ڇا ٿو ڪري سگهي.

رات گهڻي دير تائين جاڳندا رهياسين. هڪڙي ڳالهه ”پنجابين جي سنڌ ۾ ٿيل قتلام“ بابت به هئي. حالانڪ هن جو رويو انتهائي ذميوارانه هو پر جماعت اسلامي ۽ سنڌ جي زمينن تي ناجائز قبضا ڪندڙ مجرم ٽولن جي گڏيل پروپيگنڊا اهڙي وسيع پئماني تي ٿيل هئي جو ڪنهنجي به ڳالهه ان جي اثر کان آجي ٿي ٿي سگهي. اهي پروپئگنڊا ۽ ڳالهيون ٻڌي غصو روڪڻ مشڪل ٿي پيو. مون چيو ”پوليس هٿي جي هئي، فوج هٿي جي هئي. سنڌ جي صوبائي حڪومت جي مشينري حسب دستور بي حس، نا اهل، بي وس ۽ مفلوج هئي. ناجائز قبضيدار هٿيار بند ۽ منظم هئا. جي انهن جا قتلام ٿيا هوندا ته گهٽ ۾ گهٽ فرسٽ رپورٽون ٿاڻن ۾ داخل ٿيون هونديون. انهن جي آڌار تي انهن ماڻهن جي لسٽ شايع ڪئي وڃي جن کي سنڌين انهن ڏينهن قتل ڪيو هو ته اسين جواب ڏيون، ورنه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنن بدمعاشن جي پروپيگنڊا جو اسان توڙي اوهان ماڻهن کي گڏجي جواب ڏيڻ گهرجي.“ هو متفق ٿيو. هن لاءِ اها ڳالهه ٿئين هئي ته سنڌ ۽ پنجاب جو تڪرار ٿالي ڪا ڳالهه دراصل ڪو وجود ئي نه ٿي رکي، سموري ڳالهه پناهگير، پنجابي سرمائيدار پريس، ناجائز قابضين ۽ جماعت اسلامي جي پروپيگنڊا جي ايجاد آهي.

٨٢-٦-٣٠ صبح ٧ بجه:

يہ ڪون آيا ميري من ڪي دواري
پايل ڪي جهنڪار لئي!
سوچ مين ڏوبا پاگل منوا،
سپنون ڪا سنسار ليئي،
يہ ڪون آيا!

منادي ڳائي پيو، هاڻ لتا آئي آهي، ڏن ڪا آهي چا!

جانا تها هم سي دور بهاني بنا ليئي،
اب تم ني ڪتني دور، ٺڪاني بنا ليئي!

هاڻ شروع ڪيو اٿس:

ميري وينا تم بن روئي،
سجنا! سجنا! سجنا!
تجهه بن ميري گيت اڌوري
هونٺون پي شرمائين
.....
تڙپ تڙپ ره جائين،
ميري پيڙ نہ جاني ڪوئي
ميري وينا تم بن روئي،
سجنا! سجنا! سجنا!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساڍا ڇهه شام. سڀ قيدي بند ٿي ويا آهن، اسان جو دربند آهي. جالنڌر تان هڪڙو ڀهراڙيءَ جو فنڪار مرزا صاحبان ڳائي نچي رهيو آهي. جهڙو آهي پاڻ خوبصورت ۽ شاندار، تهڙو آهيس آواز، ناچ، انداز ۽ لباس. اڄ فلم آهي. الائي ڪهڙي؟ حسب دستور ايريل ٺري ويو آهي ۽ تصويرون صاف ٽيون ڏسڻ ۾ اچن. فلم جو الائي ڪهڙو حال ٿيندو؟ سپاٽي خميس آهي. پرويز اچڻو آهي. ان سان ڇا ڳالهائجي، ان بابت اڳواٽ سوچڻو آهي. ڪپڙا ميرا ٿي ويا اٿم، ميرا به ميرڻ جهڙا. هينئر وهنجي بدلايان ٿو.” م جي مسئلي تي ڏينهن جا ڏينهن ويچار ۽ بند چوڙ ڪري جيڪو فيصلو ڪيو سين ان جو وڏو ۽ مکيه حصو اجهو ٿورو وقت اڳ بدلايو ويئا آهيون. جڻ هڪڙو بار سر تان لهي پيو آهي . ماٺهو سمجهو ۽ مزيدار آهي، سڄو ڏينهن چرچا پڌائي ڪلائيندو آهي. پاڻ به ڪلي ڪلي بي حال ٿي ويندو آهي. خاميون ته پوءِ معلوم ٿينديون. في الحال خوبيون ڪافي نظر اچن ٿيون. ڏاڍو اعتبار ڪندڙ ۽ صاف گو ٿو ڏسجي. الجزائرين کي مغربي جرمني وارن کان فوٽ بال رانڊ ڪندي ڏسيو ويٺا آهيون. مزا ٿي ويا . فلسطينين جو الائي ڇا ٿيو؟ پوئتي هٽڻ ضروري ۽ مناسب آهي. هيءَ تباهي عارضي ثابت ٿيندي ۽ ان جا وڏا مثبت نتيجا نڪرڻ جي توقع آهي. ”م“ جي محترم مکرم اچا خيرن سان گهر وڃي آهي. ڏسون ڪڏهن ٿي گهر مان نڪري ڪم ڪري ٿي- نپ، جيل جي ڳڙ جي ڪنڊ واري کير جي لسيءَ جا ٻه ٻه گلاس چاڙهيا اٿئون. آهي روزانئين لاءِ پر اسين به بيمار سيمار آهيون، اسان کي پيارينداته به ڪجهه نه ڪجهه ثواب ٿيندن. اڄ ”م“ سياست ۾ مذهب جي ڪردار تي بحث ڪيو ۽ پي پي جي ان سلسلي ۾ موقف تي بحث ٿيو. منهنجو چوڻ هو ته جهڙي منظم نموني عالمي سامراج ۽ ان جا سڄي دنيا ۾ چاڙتا مذهب کي سامراجي ۽ رجعت پرست عوام دشمن مفادن لاءِ استعمال ڪري رهيا آهن تنهن جي مد نظر مذهب کي چالو سياست ۾ ملوث ڪرڻ هڪڙي پاسي مذهب جي اصلوڪي شروعاتي ترقي پسند روح جي توهين آهي ۽ ٻئي پاسي عوام لاءِ هڪڙي زبردست مونجهاري ۽ سندن ويرين لاءِ هڪڙي زبردست موقعي جو ڪارڻ ٿيندو. گهٽي ۽ تفصيلي بحث بعد هو قائل ٿيو.

۸۲-۷-۱ صبح.

اردو سروس ۾ قوال ”آيا بنا، آيا هريا لا بنا!“ هڪڙي موچاري ڏن ۾ منقبت پيش ڪري رهيا آهن. هاڻ خبرون. فلسطيني ڪمان لبنان خالي ڪرڻ جون تياريون ڪري رهي آهي. سڀ ڪفن چور سامراجي چاڙتا ۽ سندن آقا آمريڪا، فلسطيني انقلاب جي نام

نهاد لاشن جو ڪفن چورائڻ لاءِ سنهريا ويٺا آهن.

۸۲-۷-۲ صبح.

ٻاهر ڪٽ تي ويٺو آهيان. ”مر“ اچان هينئر اک کولي آهي. چانهه تيار ٿئي پيئي. اردو سروس تان غزل پيا اچن. ڪله پرويز جي اچڻ جو وارو هو ڪونه آيو. چيائين پئي ته شناختي ڪارڊ ڪونه لهرايو اٿم. ان بنان اچڻ ٿيا ڏين پر مجيد قريشي مڙيئي ملاقات ڪرايو ڇڏي. تي سگهي ٿو ته ڪله بنا شناختي ڪارڊ جي آيو هجي ۽ موٽائي ڇڏيو هجين. فاضل وارن کي ٻن هفتن بعد ۱۵ تاريخ اچڻ لاءِ چيل آهي، جي همراهه ايندڙ هفتي آيو ته انهن کي ملاقات کي پندرنهن ڏينهن پورا نه ٿيڻ ڪري موٽائي ڇڏيندا، ڪجهه ڪجي. رات دير سان اوچتو ٽائيگر الائي ڪٿان اچي نڪتو. سخت ٻکيو ٿي لڳو. ٽورڙو ٽکر کائي وري گم ٿي ويو. ايم- آر- ڊي ۾ ڪجهه ساهه پساهه ڏسجي پيو. پي اين پي جا ڪارڪن به گڏيل مظاهرن ۾ گڏ هئا ۽ گرفتار ٿيا. شايد يوسف مستي خان به گرفتار آهي، معراج وارا بهگرفتار آهن. ۹ تاريخ فلسطينين جي جنازي نماز وغيره جو پروگرام آهي. ڪالهه ٽيون ڏينهن چٽڪيون ڪيرايون ويون آهن جمهوريت جي بحاليءَ وغيره لاءِ. پارا چنار ۾ پوليٽيڪل ايجنٽ کي گولي لڳي آهي ۽ موٻ ۾ گولي بازيءَ ۾ اٺ ماڻهو ماريا ويا آهن. الذولفقار. چئي ٿي ته صاحب کي گولي اسان هنئي آهي. آمريڪا سندس ڇارتا عرب ۽ غير عرب مسلمان حڪمران فلسطينين جي همدرديءَ جا ٻول پيا ٻولين. هتراڏو خون ڪرايل جي قبر تي ڳوڙها! فلسطيني قتلام جي باوجود حوصلا نه ٿا هارين، اها ڳالهه آمريڪي ڇاڙتن جي سازش کي ڪنهن ڏينهن خاڪ ۾ ملائيندي ۽ سازشين جا برا حال ڪندي.

تم ميري پاس هوتي هو گويا،
جب ڪوئي دوسرا نهين هوتا.

مومن جو ڪلام پيو ڳائجي. ڪير محترم آهي؟ آواز موچارو اٿس. اندرا نلنيڪر هئي. پراڻا گانا پيا هلن.” نين ملي نين هوئي باوري ديکتي هي ديکتي مين کهو گئي. جاگتي هي جاگتي مين سو گئي. ابتک مين جاگنا نه چاهون ري، نين هوئي باوري“

”مر“ آيو آهي. ڳالهه ٿري گهري پئي، جي- ايم- سيد، ايوب جي آخري ڏينهن جي تاريخ تي آئي. پوءِ اسلام جي شروعاتي تاريخ، اموين، عباسين، بيت المال، خمس وغيره تي

آئي. اڄ جمعو آهي. گرمي بہ آهي، چانهہ جا بہ يڪا ٽي ڪوپ پيو ويٺا آهيون. ”م“ ڪي چانهہ جي گهٽي پٽ آهي، سڄو ڏينهن پيڙهو پريو ويٺو آهي، ٿرماس خالي ٿيڻ تي ڏي. مونکي بہ هيرائي وڌو اٿس گهٽي چانهہ تي.

ڏاڍي گرمي آهي! سويل نمبردار اچي ڪن ۾ ٻڌايو تہ ”پستول آيو آهي، ٻن ٽن ڪلاڪن کان ڊيوڙهيءَ ۾ ويٺو لکپڙهہ ڪري. ڊپٽي شهزادو اسسٽنٽ چوڌري سڪندر ۽ ٻيا ويٺا آهن. ڪولر پنهنجو نٿ پيو ڪرائي“ ”ڇا لاءِ آيو آهي؟ چارج ولڻ آيو آهي ڇا؟“ ”خبر ناهي. ڏسجي تہ ائين ٿو.“ پوءِ پستول جي قيدي نوازيءَ جا داستان، جڻ آغا شاهي جي لٽي ۾ ڪيل ڪارنامن جا داستان هجن، انهن کان بہ وڌيڪ اعتبار نہ اچڻ جهڙا، پر جنهن کان پڇ سو ساڳي ڳالهہ ڪري. ملازم کان پڇيوسون. چيائين ”ويٺو برابر آهي پر شايد ڪورڪارڊ پيو تپاسي. صوبي جي جيل فيڪٽرين جو اي آءِ جي آهي، ان لاءِ آيو ٿو ڏسجي.“ هونئن بہ موجوده سپرنٽينڊنٽ جي بدليءَ جا افواهہ گهڻا شروع ٿيل آهن، خلق خدا جي دعائون پيئي ڪري تہ ”وڃي!“ ڪيترن سببن ڪري، مونسان قاعدي موجب ليڪ ناڪ هلڻو پيو اٿس، ليڪ هليو آهي ۽ جيڪو چيو اٿس، تنهن ۾ ڪو تفاوت ڪو نہ ڪيو اٿس ۽ نتيجي طور حال سارو آءٌ ليڪ ناڪ آهيان. پر هن جيل کي جيڪو سڄي پنجاب جو سخت ترين جيل بنايو ويٺو آهي، تنهن جي اثر کان آءٌ ڪيئن ٿو بچي سگهان؟ پنهنجي پر ۾ ماڻهن کي جيئري قبر ۾ وجهيو ويٺو آهي. انسان همت ۽ سمجهہ ۽ جدوجهد کان ڪم وٺي تہ قبر ۾ بہ ڪو سوراخ ڪري زنده رهي سگهي ٿو، اها ڳالهہ الڳ آهي. آءٌ پاڻ تي فولادي ضابطو نہ رکيو ويٺو هجان ها ۽ هن کي ڪو بہ بل نہ ڏيندو رهيو هجان ۽ جدوجهد لاءِ هر وقت اڳواٽ تيار، هوشيار ۽ خبردار نہ هجان ها ۽ کيس خبر نہ هجي ها تہ هن سان صحيح نموني نہ هلبو تہ هي تمام ڏکيو پوڻ وارو ماڻهو آهي تہ جيڪر هي درويش ڪنهن ڳالهہ ۾ گهٽتائي نہ ڪري ها، هي لاهين چاڙهين ۽ وڙن وڪڙن واري جدوجهد جو نتيجو آهي جو همراهہ ليڪ ناڪ هلي ٿو ۽ عزت ۽ احترام سان پيش اچي ٿو، نہ تہ پار ڪنهن ڳالهہ ۾ ڪسر ڇڏڻ وارو ڪونهي. پستول جو اچڻ معنيٰ هن جيل ۾ غريب قيدين لاءِ، مارشل لا جو لهڻ ٿيندو. اسان لاءِ ساڳي ڳالهہ آهي، چور سان بہ وهٽو ساڌ سان بہ وهٽو.

”اتني بڙي جيون ساگر ۾ توني پاڪستان ڊيا.“ ”م“ ڳائي پيو. چئي ٿو ”سوالي دا سوال صرف اتنا هي ڪہ ايها چيز تسان ڪتان هٿ ڪيتي تي ايدا ناں ڪي هي؟“

”اها چيز خالص سنڌي آهي ۽ نالو اٿس علڻ فقير.“ چئي ٿو تہ ”اهو توهانجو قومي ترانو هئڻ گهرجي. نظريہ ضرورت موجب تخليق ٿيو آهي.“ هاڻ ويٺو ”هو الا هو الا“ ڪري، مون تان چرچا ڪري تہ توهان جو عظيم فنڪار واقعي انقلابي آهي. رکيو رکيو

ڳائي. "اتني بڙي جيون ساگر مين توني پاڪستان ديا! هو الا هو الا!"

۸۲-۷-۳ صبح.

لتا شروع آهي:

تم نہ جاني کس جهان مين کهو گئي،
هم بڀري دنيا مين تنها ره گئي.

ساحر لڌيانوي ۽ جون سٽون آهن. ڪيڏانهن هي سٽون ۽ ڪيڏانهن اسانجي سنڌي فلمي ڪلام جون الٽي ڏيارينڊڙ سٽون، جن جي پيو ته لهيو ٻولي ۽ گرامر به غلط هوندي آهي. ڪي ته انهن ماڻهن جون لکيل هونديون آهن، جن کي سنڌي اچي ئي ڪانه! پنجابي پروڊيوسر حضرات جي ناهيل سنڌي فلمن ۾ اها ٻني حياتي آخري حدن تي پهتل آهي.
پيارو دوست محترم عظمت شيخ آيو هو. افعال ساڳيا هئس، پر لاچار ڪي آچاڙ اشراف ٿيو مسڪينڙو بڻيو ويٺو هو. اسرائيلي فلسطيني مسئلي تي ڳالهه ٿي، چيائين ته "روس خراب هٿيار ڏيئي عربن کي مارائي پيو مصري به ان سورن پڇي وڃي امريڪا پيڙا ٿيا." مون وضاحت ڪئي. مچيائين. "م" جو ذات ڀائي آهي. "م" چيو هو ته مون کي چيو اٿس ته "پليجو صاحب مون تي ناراض آهي سو مونکي پرچائي ڏي." ان ڪري مون تڏي آئي ساٿس تنگ پوڻ مناسب نہ سمجهيو ۽ ساٿس ڏند ڪيڪڙ ڪيم، بلڪ معاملو درگذر ڪرڻ وارو نموتو ڪيم. سپرنٽنڊنٽ کي لکيم ته ڊاڪٽر کي فون ڪري ته علاج جلد شروع ڪري، پيو لکيومانس ته زات جو اندريون دروازو کولي ڇڏ. پر سپرنٽنڊنٽ هوئي ڪونہ. سياڻي ڏسجي. "م" سنڌ ڊائري ۽ ڪي لڳو پيٺو آهي، لکڻ جو ڏانو اٿس، پختائي ۽ جي ڪمي آهي، سڪي ويندو. گرمي آهي، وڻ هيٺ ويٺا آهيون. اخبار لاءِ پيسا موڪليا اٿئون. ڪلهه جنگ ڪا نہ ملي چي "پئسا ختم ٿي ويا آهن ڊپارٽ جا." اڄ موڪلياسون. پڇا ڪيم عظمت کان، پرويز ڪالهه آيو ئي ڪو نہ هو. چو؟ لکجيس ته ايندڙ هفتي نہ اچي. عظمت کي ٽي وي ۽ جي بانس لاءِ به ڇوٽو آهي.
رات ساڍا اٺ بڄا. چترهار. هيما مالني ۽ ڌرميندر. ڳانو خاص نہ. سنجيو. هندوستان جي ناچ جي راڻي. هيلن. ناچ معمولي. سياڻي فلم "محبوب ڪي مهندي" آهي. راجيش کنا ۽ ليناچندو ڪر آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايهو بيلا بيتي جائي، بدرا ڇائي.
(اما گهڙي گذرندي وڃي، جهڙ ڇانيو بيٺو آهي.)
هڪڙي گيت جي پس منظر ۾ خوبصورت نظارا پيا ڏيکارين.

بدرا ڇائي- تم نه آئي.
يونهي رينا بيتي جائي.

(جهڙ ٿيو تون نه آئين- ايئن رات گذرندي وڃي)
هڪڙي لِتا ڀيو خوبصورت عورت ڪي انتظار ڪندي ۽ واجهائيندي پيا ڏيکارين. پاڻيءَ تي ڏيو ٻاريل آهي.

هري هري سي، پري پري سي
موتيون سي جڙي جڙي سي
اُجلي اُجلي نکري نکري
ڪوئي نه دلاساڪوئي نه آشا
يون هي رينا بيتي جائي
بدرا ڇائي تم، نه آئي.

پارت ٻانيم ناچ پيو ٿئي. ناچڻيءَ ڪي قلن جو گجرو چوٽيءَ ۾ آهي، ڳچيءَ ۾ هس اٿس، ٻانهن تي بازو بند اٿس. لباس ڏکڻ هندوستان جو پيل اٿس، ڳلي ۾ مالها، ڪنن ۾ ڪان ڦول.

۸۲-۷-۴ صبح.

رات تمام دير سان ستاسين. آڌي اسور تائين جاڳندا رهياسين. ڪلاڪن جا ڪلاڪ گرما گرم بحث هلندو رهيو. ڳالهه نڪتي اتان ته آيا خواجه فريد جيڪو ”مر“ جي چوڻ مطابق بهاولپور جي نوابن جو درباري شاعر قصيده گو ۽ پير هو ۽ جنهن تي نواب صاحبان پنهنجي عوام دشمن مفادن لاءِ قبضو ڄمايو ويٺا آهن ۽ ڪيس استعمال ڪري پنجاب ۾ سرائڪي تحريڪ تي رجعت پرستيءَ جي مهر پيا هڻن. تنهنڪي مجموعي طور ترقي پسند عوام دوست شاعر ڪوٺي سگهجي ٿو يا نه. اتان بحث ادب

قومي تحريڪ، مارڪسزم، ليننزم، لکير جتي نتيزيءَ، اکرن ۾ اڙيل مارڪسزم ليننزم، مشيني مارڪسزم، هڪ طرفائي (پراڻا گيت پڙيا هلن.

نجر لاڳي راجا توري بنگلي پر
جو ميٺي ڳوتي راجا بن ڳي ڪوئليا
کو هوک رهتي راجا توري بنگلي پر.)

پنجابي مهاجر نقلي مارڪسزم، ليننزم، سندن قومي تحريڪن خلاف بغض ۽ چالون، پيپلز پارٽي جي پنجابي مهاجر ”ترقي پسندن“ جي قومي مسئلي بابت شاونسٽ غير مارڪسي ليني نظرين، واڻ، رجعت پرستيءَ جي غلبي ۽ جوابي انقلابي ۽ سندن ان ڳالهه ۾ حصي ۽ سندن تاريخي جوابداري، تصوف ، اسلامي جمهوري تحريڪ جي اوائلي دور، ان تي جاگيردار فوجي رجعت پرستيءَ جي قبضي تائين ڳالهيون ٿيون. ٻه ٽي ڏينهن اڳ جدلي ماديت جي بنيادي اصولن تي ڪافي ڳالهه ٻولهه ٿيل هئي، ان ڪري انهن اصولن جو به ذڪر آيو. مطلب ته وڏو جنگاڻ هليو. اڄا ليٽياسين مس ته روزي جي سحري ڏيڻ وارو اچي سهڙيو.

۵-۷-۸۲

اڄ طبعيت ٺيڪ ڪانهي: پيٽ ۾ سور اٿم. اينٽا ڪس جي ات: گوري ورتي اٿم. ٻاهر وينا آهيون. ڪلهه ڏاڍي گرمي هئي، اڄ به آهي. اڄ موجود فوجي راڄ کي ۵ سال پورا ٿيا آهن، پر ڏسجي ٿو ته اڃا ڪاسي مان پاڻي به ڪا نه پيئي آهي. ”سڄ ڪني يا ٻج ڪني“ واري نيت اٿن، حجام آيو آهي، وار لهريان.

٦-۷-۸۲

”م“ چئي ٿو ته لسيءَ ڪري پيٽ ۾ سور ٿئو پئي، بهرحال ڪلهه شام جو روزيدارن واري لسي پيتم. اڄ ڪو نه پيئندس. سور ڪجهه گهٽ آهي. رات ڪان ڊبل پهرو شروع ٿي ويو آهي: محترم جناب شيخ عظمت جا ڪرتب آهن. ۲۴ ڪلاڪ سپاهي مٿان نورا ٿيا بيٺا آهن. چئو ته ڪر واٽ ۾ ٿو پوين ڏينهن به ڏسون ٿا. ”ويئي سڳن کي ڪن ته ڪپائي آئي“ وارو ڪم ٿيو آهي. نيون ڏينهن سپرنٽنڊنٽ کي اندريون دروازو

رات بند نہ ڪرڻ بابت ياد گيري ڏياريم تہ ڊبل پھرو شروع ٿي ويو ! سياڻي نظربنديءَ جو هي مدو ختم ٿي رهيو آهي ! پرينهن نئون مدو شروع ٿيندو. جيسين نئون ليٽر وارڊ ۾ نہ پهتو آهي تيسين "م" ويٺو خبرون ڪري تہ "تون سياڻي آزاد ٿي ويندين تہ پوءِ ڇا ڪندين؟!" باقاعدي وهاري سچو پروگرام تيار ڪريائين تہ " فلاڻي کي منهنجا سلام ڏج، فلاڻي سان ملج، فلاڻي کان فلاڻو ڪم ڪرائج، منهنجي گهر ملتان وڃج، اتي نشتر اسپتال جي ڊاڪٽرن کان تپاس ڪرائج" وغيره.وغيره وغيره. اڄ ڪجهہ ڏينهن کهڻ گرم آهي، رات تہ گرميءَ دنگ ڪري ڇڏيا! ڇٺو تہ ڪنهن ڪوري ۾ پيا هئاسين. ڪلهہ (فولس ڊائي) ناول پورو ڪيم ۵/۶ سئو صفحا انگريزي جا معنيٰ سنڌيءَ جا بہ ادائي هزار صفحا! ناول جون تعريفون ڪي ٿيل آهن ڇا! پر ڇٺو ٽہ ڪر ٽيپ ڪاڻي ڇڙهيو آهيان. نام نهاد "جديد" ادب وارو ساڳيو پوڙهو پراڻو رينگٽ تہ دنيا بي معنيٰ آهي، سڀڪجهہ بڪواس آهي، بهتر زندگيءَ جو تصور فضول آهي، ڪجهہ ڪونهي،پيار سچائي، وفاداري، قرباني، جدوجهد، ڪاميابي، نيڪي، انقلاب، سڀ فضول، ڪجهہ ڪونهي، سڀڪجهہ بڪواس! جيڪو ان ادبي چرش ۽ آفيم تي هريو سو ڇٽو. اسان جي سنڌي ادبين مان ڪيترا ڏٺا وائسٽا، ان گندي نشي ۾ ورتل ٿا ڏسجن. جيڪو موقعي پرستي، ڪم چوري، سستي، لاپرواهي، بي ايماني، بزدلي، دوکي ۽ غداريءَ لاءِ ذهن کي تيار ڪري ٿو.

دماغ کي ان مسلسل بوريت جي عذاب کان ڇڏائڻ لاءِ شولوخوف جو انقلابي ناول "ڊان بهتا رها" وري پڙهڻ شروع ڪيو اٿم.

شام ۴ بجہ گرمي پور ڪري ڇڏيا آهن. گرميءَ ۾ "م" توريءَ جو حلوو لاهيو آهي سو وينا کائون. پيٽ جي سور جو الائي ڇا ٿيندو؟ وڌندو يا گهٽجندو؟ انگلينڊ ۽ جرمنيءَ جي وچ ۾ فوٽ بال جي ميچ پيا ڏسون. آئون ڪون ڏسان پر هي ڪوليو وينا آهن. لاچار ڏسڻو پوي ٿو. آل چرچل زور ۽ آل هٽلر ڪمزور آهن.

۸-۷-۸۲

رات ڏهين بجي چتر هار هلي پيو. راجيش کنا ۽ شبانہ اعظمي ٻہ ڳانو پيا ڳائين. "تهين يي ضد تي ڪي هم پڪارين، همين يي اميد ڪي تم پڪارو" رات فلم "رواج" هئي، سنجيو مالا سنها ۽ شترو گهن سنها هئا. وقت پاس ٿيو. ڪلهہ نظر بنديءَ جو نئون حڪم اچڻو هو نہ آيو. ڪوڙ ڪيم تہ "مونکي ڪڏهن ڇڏيو تہ گهر وڃان." شام جو گلزار ۽ نئون جيلر مشتاق اعوان آيا. چياڻون تہ "مٿيان چون ٿا تہ نظر بندي وڌائي رهيا

آهيون. آرڊر ايندو،“ چيم ”لهيو.“ اڄ چيائون ته ”اڃا به آرڊر ڪونه آيو آهي.“ اسان جا تجزيا ۽ تبصرا بدلڻ وڃڻ لڳا هئا. سچو ڏينهن ”ڏوتي بدا! ڏوتي چوڙ“ وارو ڪم هو. ”م“ جو چوڻ آهي ته نظر بندي وڌائڻ جو فيصلو اڃا نه ٿيو آهي،ٿي سگهي ٿو ته پرينهن ڪن. ڇڏي به ڏين. ۹ تاريخ خير سان گذرڻ جو انتظار ڪندا هجن. بيگم ڪانه وئي آهي. پرينهن ڏسون ته ۱۵ تاريخ ڪير اچي ٿو يا نه ۽ جي ها ته ڪير؟ گرميءَ سبب قلم کڻڻ تي به دل نٿي ٿئي. هڪ ٿئون جوڙو پيئو ڳائي. ”موسم! موسم! لولي موسم“ اڄ هاءِ ڪورٽ ۽ صوبن جي سفورشن تعلقي، ضلعي بارن جي صدرن ۽ سيڪريٽرين جي ڳڏجاڻي هئي. ان ۾ آئين جي بحالي ۽ نظربندن جي آزاديءَ جا سوال ايجنڊا تي هئا. سياڻي هڙتال آهي. سرڪار به جزوي شرڪت ڪئي آهي. ڏسجي ته ڇا ٿو ٿئي. بيروت ۾ فلسطيني اڃا وينا آهن نانڍن مٿان. اڄ محترم ”عظمت شيخ“ صاحب آيو هو. ڏاڍو مٺو ڏاڍو نرم، ادب ۽ احترام ۾ ڀڏل. نئين ڊپٽيءَ ”م“ کي چيو ته ”آئون توهان وٽ ايندس“. نئون ڊپٽي نسبتن شريف ماڻهو ٿو ڀڏجي. نئون پروموٽ ٿيو آهي ته به اڄ ٿي اسٽاف کي ٿو ڪيائين ته ملاقاتين سان فضيلت سان هلو. هاڻ سواءِ عظمت جي باقي نئين جيلر ۽ ڊپٽي نسبتن ليڪ ماڻهو آهن. سپرنٽنڊنٽ ڪجهه ٿڌو آهي. اڱوٺي گرمي ڪانهيس، اڄ صبح جو ملازم ڳچ وقت ڦاسي چڙهندڙن ۽ ڦاسي ملڻ بابت پنهنجا مشاهدا ۽ تجربا ويٺي ٻڌايا. سيالڪوٽ جي هڪڙي مسڪين قيديءَ جي ڳالهه ٻڌائڻ لڳو. ”هيڊ وارڊر چيو ته هن کي وهنجاريو، سيارو هو، گرم پاڻي ڏنو سين. وهنجيو. ڪپڙا ڪٽي چمي پاتائين. نماز پڙهيائين، زور شور سان چٽي آواز ۾ قرآن پاڪ جي تلاوت ڪيائين. آواز ۾ ڪو سر ڪو نه هوس. هٿ پنيان ٻڌائونس.ڪجهه سخت ٻڌي وڌائيونس. هونئن هٿ پنيان جيترو سخت ٻڌل هوندو اوترو فائدو. ساهه اوترو آرام سان نڪري ويندو. چيائين ”هاڻ مون کي ولي هل. مونکي سور ٿو ٿئي.“ مون چيس ”اڃا سپرنٽنڊنٽ، مئجسٽريٽ ۽ ڊاڪٽر اچڻا آهن. ٿوري دير هوندي اڃا. پر خير هل! ولي آيو سانس. ”سيني کي سلام ڪيائين. جلاد کي چيائين، ”جهٽ ڪرا هاڻ دير نه ڪرائي!“ هن به سيڪنڊ ڪرائي ورتا. ڪاري ٽوپي پهرائي سيڪنڊ ۾ رسي ڳچيءَ ۾ ٻڌي ورتائين. سپرنٽنڊنٽ اک جو اشارو ڏنو. هن کٽي جهٽڪو ڏنو. رسي به ڪانه چري. همراهه همت پريو هو. بدن جو گهاٽو. جيئن ماڻهو بدن ۾ پريل هوندو تئين ساهه هڪدم ۽ آرام سان نڪري ويندو. هلڪن ماڻهن کي منٽ اڌ لڳي ٿو پريلن کي نه، پهرين جهٽڪن سان ئي مٽڪو ٽٽيو وڃي، ماڻهن کي خبر ئي نٿي پوي.“

پراڻي ڪنهن زماني جي فلم ”شمع پروانا“ ۾ ثريا نهايت خوبصورت ۽ شاندار رول ۾ ڳائي رهي آهي. هوءَ ڳائيندي به پاڻ هئي. سامهون ڪو پراڻي زماني جو ايڪٽر آهي، زبردست ٿو ڏسجي. پر نالو الائي ڇا اٿس. هاڻ مشهور گانو پيو ڳائجي. ”چلتي چلتي، ميري يه گيت ياد رکنا. ڪڀي الوداع نه ڪهنا. پيار ڪرتي ڪرتي هم تم ڪهين ڪو

جائين گي ان هي بهارون کي آنچل مين ٽک کي سو جائين گي“ اجهو انگريزي ڳائيندڙ سکٽي اچي ويئي! لاجواب! ڇا سونهن، ڇا مرڪ، ڇا آواز ”مر“ سبحان الله سبحان الله وينو ڪري.(..........) مٺڙڙ، اسپين ۾ ٿيندڙ عالمي ڪپ فوٽ بال سيمي فائنل ميچ سياري ڏيڍي دهلي ۾ ڏيکاري پئي وڃي. هينئر جالينڌر اسٽيشن کي دهلي سان ڳنڍي اها ميچ هن ٽي وي اسٽيشن تي به ڏيکارڻ شروع ڪئي اٿن. اسان جي ٽي وي تي به پئي ڏسجي، دهلي وسيلي پروگرام لائيو پيا...... ڏيکارين. مون چيو آئون ڪو نه ڏسندس. مونکي ننڊ ٿي اچي. سادا يارنهن ٿي ويا آهن. ”مر“ چئي ”تو ته پاڻ ۾ رضا نامو ڪريون. تون ڏهه منٽ ڏس پوءِ آئون آواز بند ڪري مئچ ڏسندس“ صبح جو ملازم چيو هو ”تو بهه! ڏاڍو ظلم آهي! ٻه پائر هئا، سندن پيءُ ڪاوڙ ۾ ڏکنهن ڪني سوٽنو هٽي ڪڍيو، همراهه مري پيو. ڏٿين چيو پوڙهي جڙا ماڻ ڇا ورندو شرندو؟ سو سنڌس ٻن پٽن تي فرياد داخل ڪيائون ته انهن ماريو آهي. ڪيس هليو ڦاسي. اپيل ۾ ڦاسي. ٽپيل ۾ به ڦاسي. رحم جي درخواست رد ٿي ويئي. جنهن رات ڦاسي تي چڙهيا منهنجي مٿن ڊيوٽي هئي. هو چئي ”ادا جو ڪهڙو حال آهي؟“ هو چئي ”ادا جو حال بڌاءِ“ ٻئي صفا بي گناه، پڇاڙيءَ جي ملاقات تي راڄ اچي ڳڏ ٿيا. جنسي قيام هئي. هتي عجيب نمونو ٿيندو آهي. مرڻ وارو پوين کي دلداريون ڏيندو آهي، پڇندو آهي ته ”مونکي ڪٿي دفن ڪندو؟ هتان ڪيئن کڻي ويندو؟“ پڇاڙيءَ وارا ڏينهن ته ڪيترا دنيا کان لاتعلق ٿي ويندا آهن، جيئري ئي دنيا کان موڪلائي ويندا آهن. اسين زور ڪري انهن سان ڳالهيندا ۽ انهن کي پرچائيندا رهندا آهيون ته متان مري نه وڃن. جو ته ڦاسيءَ کان اڳ ڪير قيدي مري ويو ته اسان تي وڏي جوابداري اچي ويندي آهي. ڪڏهن اتفاق ٿي پوندا آهن. ٻه پارٽي جاسوس ٿي چيائون، انهنکي هن جيل ۾ ڦاسيءَ چاڙهيائون ته رسو ٽٽي پيو. ٽڙ ٽڪڙ ۾ هڪدم ڪٽي پاسي واري ڦاهي تي چاڙهيائون. پڇاڙيءَ جي ڏينهن ۾ هر ڪو گهڻو ڪري سچي پچي ڳالهه ڪندو آهي. هڪڙو همراهه ڦاسي تي چڙهيو. رات جو منهنجي ڊيوٽي هئي. مون ٻڌو هو ته همراهه بي گناهه آهي. پڇيو مانس ”تو هي ڏوهه ڪيو هو؟“ چيائين ته ”مونکي هتي ڪوڙ ڪرڻ جو ڪهڙو ضرور؟ منهنجي ملائڪن کي به خبر ڪانهي. باقي ان ڳالهه جي ڪنهن کي به خبر ڪانهي ته مون ٻيا به ۴ خون ڪيا آهن! هڪڙي ڪنوار قتل ڪيم جيڪا مهينو اڳ پرڻي هئي. آءٌ سنڌس گهر مان ڪاٽ هٽيو پئي ويس ته جاڳي پيئي ۽ ولي گهوڙا گهوڙا ڪيائين. ڌڪ هٽي پورو نه ڪريانس ها ته مونکي پڪڙي وجهن ها.“ مونکي ياد آيو ته اسين ڦاسي گهاٽ سان لڳو لڳ ڏهن قدمن تي وينا اهي ڳالهيون ڪريون.

۸۲-۷-۹
صبح، اڳ.

يوسف ٻجلي فيوز ڪري هاڻي ٻاهر ڪاڻيون ٻاريو چانهه پيو تيار ڪري. نسيم بانو جان نثار اختر جو ڪلام ٻڌائي پُورو ڪيو آهي. "م" ڪلامن ۾ ٻڌو پيو آهي. ڪلهه ملاقات هيس، ڏاڍو خوش ٿي موٽيو. بيگم صاحبه ان جنس شريف منجهان ٿي ٻڌجي، جيڪا گهر کان ٻاهر ماڻهن ۾ انقلابي هوندي آهي ۽ گهر ۾ "جديد ۽ روشن خيال" رجعت پرست هجا هوندي آهي. پڻ مريءَ ۾ داخل ڪرايو هٿائين، ان کي ونبي آئي هئي ڪله اتان پنديءَ ۾ پٽس آهي. ڪلهه اتان ٿي موٽي ته رويو ڪجهه بهتر هوس. ان ڳالهه ڪري ۽ پڻ سان ملي خوش ٿيو. حيدرآباد جي سياسي قيدين جو مذاقي نعرو "مولي هاڻ ته ڦلاڻي ڳالهه به ٿي وڃي. هاڻ ته ڇڏاءِ!" سو اهو نعرو مون کان ٻڌي وڏي محنت سان پڪو ڪري ورتو اٿس. ڪله چيائين "مولي هڻ تان ٻچي وي ميکون مامُون آکڻ لڳي هن. هاڻ ته ڇڏاءِ!" سندس ننڍڙي پڻ کيس گهر ۾ ڏنو ڪونهي، سو سڏيس ٿو ماموں! وڏو پڻ جڏهن جيل پرسان لنگهندو هو ته چوندو هو ته "امي! وه ابو کا گهر!" هن جي پاٽين اماں جو گهرُ هو آهي ۽ بابا جو گهر هي جيل آهي. آئون کو سنڌي جملو ڳالهائيندس ته ڪڏهن ڪڏهن رڙ ڪري چوندو "اي ساڏا سرائڪي لفظ وي تسان سنڌهيان چرا گڏا!" "اهو اسان سرائڪين جو لفظ به اوهان سنڌين چورائي ورتو!"

نمبردار سان "م" ڪچهري پيو ڪري. چي "شيخوپوري ضلع جي شرق پور شريف جو وينل آهيان. ۲۵ سال قيد پيو ڪاٽيان. ڦلاڻي درگاه جو مريد آهيان." مون چيس "پلا درگاه شريف وارن ڪا دعا ڪئي اٿئي يا نه" چي. "سر جي! دعا ٿيندي آهي روزي سان، روزو ٽٽو ته پوءِ دعا ڪانه لڳندي." مون چيو "روزو ڪهڙو؟" چي "روزو اهو ته دعا بي لوخ (بي لوث) ڪجي. ڪا لالچ نه هجي پر جي ماڻهو ولندو زمينون، مينهون، ڳئون ۽ دولتون ته پوءِ دعا ڪهڙي لڳندي." سزائي موت ته ڪانه آئي هيءَ؟ "آئي هئي. ساڍا ٽي سال ڪوٺيءَ ۾ (سزا ئي موت جي ڪوٺيءَ ۾) رهيس. پوءِ جج اسلم رياض حسين گورنر ٿيو ته ان ڪوٺي ٽوڙي. (سزائي موت ختم ڪري جنم ٽيپ ڏني.!) في سبيل الله ٿي وئي. اسان جو ڪير به ڪونه هو، اتفاق سان ٿي وئي نه ته (ڪلي) هيستائين هڏا به سڙيا پيا هجن ها." "ڪنهن کي ماريو هيئه؟" "ناجي نا! ماريو منهنجي سوٽن، اهي ڇٽي ويا، آئون ۽ هڪڙو ٻيو سوٽ آهي سي ري گناه آهيءَ ۾ اچي وياسون. (ڪلي) قتل ٿيو ته مون سارين جي وهر پٺي ڪئي. بس اچي ٽوڙهو وڌائون. چئي "تو قتل ڪيو آهي." (ڪلي) اسان جا سوٽ جن ماريو هو سي ڪئين ڏينهن کان پوءِ هٿ آيا ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇُٽي ٻہ سيني کان اڳ ويا. بس سائين اسين ٻاهراڙيءَ جا ٻي عقل هاري ماڻهو ٻيو جيل ۾ مٺ مان ڪڍي ڇڏيو آهي. مشقت ٻہ ڪريون ۽ ڏينهن ۾ ڏهہ دفعا ذليل ٻہ ٿيون. ٿورو ٿئي تہ ”هل! پيشي!“ پيشي تي تہ معافي ڇٽ! سال ٻيا ٻہ ڪاٽڻا پئجي ويندا، مارون موچڙا جدا. بس سر جي! غريب جو آهي الله.“ وري پنهنجي پاسي جي هڪڙي مولوي صاحب جي تعريف ڪرڻ ويٺو تہ اهو شهيد ٿيل قرآن شريف ماڻهن کان وٺي انهن جي بدران نوان قرآن شريف ڏيو ڏي. چي ”سائين ڪم اهو ٻيا سڀ ڪوڙا.“ اسان چيو ”بيشڪ!“ صبح جي ڊيوٽيءَ وارو ملازم برڪت ذات جو اعواڻ آهي، اڳوڻو مشتتي طارق ٻہ اعواڻ هو، ۽ محترم ”شيخ عظمت“ ٻہ اعواڻ (شيخ پيري مريديءَ ڪري آهي) ڪلهہ ڪلام ويٺي پڙهيو سين. سلطان باهوءَ جو اهو ٻہ اعواڻ، نئون اسسٽنٽ مشتاق ٻہ اعواڻ. مون اڄ ويهي ويهي چيو ”هاڻ تہ اعواڻ ملڪ ڪي ورائي ويا آهن. جيل ۾ رڳو اعواڻ ٿي ويا آهن. هاڻ تہ هي ملڪ ڇڏجي، گورنر - ملڪ اميرمحمد اعواڻ مان جند ڇٽي تہ وري وزير ٻيو اعواڻ مٿان نازل“ ”م“ چيو ”اعواڻ اڃا ٻيا ٻہ آهن.“ مون چيو ”مثلاً؟“ چيائين ”محمد خان ڊاڪو، جنرل ملڪ جنرل اقبال ۽ ٻيا ڪيئي جنرل ۽ اعليٰ آفيسر.“ محمدخان ڊاڪوءَ بابت تازو بيان آيو هو تہ ايوب کي ملتان ۾ قتل ڪيائين. پاڻ ٻہ اخباري انٽرويو ۾ قبول ڪيائين تہ ”برابر ايوب هوائي جهاز لاهڻ بنا ملتان مان هليو نہ ويو ها تہ منهنجو ارادو ڪيس مارڻ جو هو.“ ”م“ چيو ”غريبن جو حامي هو، پاڻ سئو ٻن ايڪڙن جو مالڪ آبادگار آهي، پنهنجي علائقي ۾ پنهنجي ذاتي حڪومت قائم ڪريو ويٺو هو، اڻ پڙهيل آهي. فوج ۾ حوالدار هو. اتان ڀڄي آيو هو. وڏا وڏا ماڻهو مارياٿين. سيشن ڪورٽن مان ٧ ڦاسيون ۽ ٢٢٧ سال قيد مليل هوس. ڀٽي صاحب واري عام معافيءَ ۾ چار ڦاسيون ٽٽي جنم قيد ۾ تبديل ٿي ويون. باقي ٽي رهجي ويون. اتفاق سان آئون ان وقت وزير قانون هوس. سو ڪاغذ ڪٽي هٿو هٿ گورنر کان ٽي ڦاسيون معاف ڪرائي جنم قيد ۾ تبديل ڪرائي آيس، پوءِ سمورين سزائن کي ڪنڪرنٽ ڪيم. سوين سالن جي سزا کي گهٽائي آٺن ٿورڙي تي ڇڏيم. مٿان ٻي ڦاسي آيس، اها هاءِ ڪورٽ مان جنم قيد ٿي. هاڻ ڪاٽي اچي چڙهيو آهي. تمام تيز، بهادر ۽ چالاڪ ماڻهو آهي. هٿڻ حرام اٿس.“

سوچيان ٿو تہ انسان ڪيئن نہ واقعي ڪپهہ کان ڪنئرو (نرم) ۽ لوهہ کان ڏاڍو آهي! ڪلهہ عظمت شيخ ڳالهين تان ڳالهيون ڪندي چيو تہ ”فلاڻو جيل جو ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ چوندو آهي تہ ”مٿان آسمان آهي هيٺ (پنهنجي نالي) فلاڻو آهي ٻيو ڪوبہ حرافتي ڪونهي، منهنجو نالو ٻڌي زالن جا ڪچا ٻار ڪري پوندا آهن.“ مون چيو ”هر ظالم ائين چوندو آهي. چاهي ظالم وڏيرو هجي، چوڌري، سردار ۽ خان هجي. ڪامورو ۽

مئجسٽريٽ هجي يا جيل ۽ پوليس يا فوج جو آفيسر. بدّل ۽ بي واهه بي هٿيار قيديءَ سان وڙهي پاڻ کي سورمو سمجهڻ وارو ڪامورو يا پنهنجي بي هٿيار عوام کي ڊيڄاريندڙ وارو حاڪم اهڙو سورمو آهي جهڙو پينگهي ۾ پيل ابهم ٻار کي گهنو ڏيڻ وارو غنڊو. معصوم ٻارن، عورتن ۽ قيدين اڳيان پنهنجي دليري ڏيکارڻ وارن ماڻهن کان وڌيڪ بزدل ۽ بيغيرت ماڻهو دنيا تي ڳولهڻ مشڪل آهي.“ ڏلم ته همراهه پيلو پٽجي ويو آهي. مون ڳالهه جاري رکي ”مڙس مڙس کان زور آهو جيڪو ڪلٽي ميدان ۾ هڪجهڙن هٿيارن ۽ هڪجهڙين حالتن ۾ برابريءَ جي حالت ۾ پنهنجي جيس ۽ جوڙ سان وڙهي سو پيو ڪٿي. چوندا آهن ’ايري تان جهليانس ته جهلجهي ئي نه ڏاڍي تي بچيانس ته اٿي ئي نه!“ سو ياڙيو شل نه ڪنهن بي واهه مڙس تان پوي، جهل ئي نه ڏيندو ۽ شل نه ڪنهن ڏاڍي تي نظر پويس. پڇ لنڪائي ٻوٽ چٽيندي بس نه ڪندو. همراهه پل لاءِ ٻڏي ويو. تورو سهي ڏک پچائي چيائين ته ”ڪو غلطي ڪندو ته ان کي سزا ته ڏيڻي آهي. قانون مطابق ڪاروائي ڪرڻي آهي.“ مون چيو: ”قانون جي پاڻ کي خبر آهي ته ڪنهن لاهيو آهي. ڪنهنجي لاءِ لاهيو ويو آهي، ڪيئن هلايو پيو وڃي پر ان موجب به سزا مناسب حد تائين هجي.“ چيائين ”جناب کي ماڻهو به ڏاڍا بدمعاش آهن.“ مون چيو ”مثلاً؟“ چيائين ”تنهن ڏينهن هڪڙو نئون قيدي سزا وٺي آيو. تلاشي وٺڻ نه ڏي. آڪڙ ڏيکاري. وڏي صاحب وٽ مهمان ويٺا هجن. ان ڪري سور پي، تڏا ئي سان ڪم ٽپايو سون. اندر وٺي وڃي بند وارڊ ۾ پوري مرمت ڪئي سونس. سٽ ڪن بيد هنياسونس ڳ........ تي پيشاب اچي ويس. سڄو رتو رت تي ويو. معافيون ورتائين. توبهون ڪيائين. ٻئي ڏينهن ڊپٽي صاحب اڳيان پيش ٿيڻو هوس. وٺي ويس. ڊپٽي صاحب چيس ”هاڻ تنهنجي مغز مان هوا نڪتي آهي نه. ڪنن ۾ هٿ وجهي توبه ڪر ته آئنده وري بدمعاشي نه ڪندس“ ته چي ”ڇا جي توبه؟“ وري ڪٽي ڊسيو سونس. اگهاڙو ڪري مارڻ لڳس. ڊپٽي سندس بدن تي زخم ڏسي گهٻرائجي ويو. چي ”هي ته پورو ٿيو پيو آهي. خون ڳچيءَ ۾ وڃهٽو اٿو ڇا؟ وٺي وڃوس!“ هاڻ سيني کي اگولو ڏيکاريو پيو هلي. ڪم ڪري ته وس وارو نه ڪري ته وس وارو. ڪهنداسونس ته ڪوڻ؟ اهڙا اهڙا جرامي پيا آهن. انهن کي ڇا ڪجي؟“

اتي مونکي اهو واقعو ياد پيو جيڪو ”م“ ڪجهه ڏينهن ٿيا جو ٻڌايو هو. چيو هئائين ”آئون ڪيمپ جيل مان هيڊانهن بدلي ٿي پئي آيس. ٽرڪ ۾ پيا به قيدي هئا. هڪڙو سفيد پوش قيدي مونکي هٿ ڏيئي چوڻ لڳو ”سائين آئون توهان کي سڃاڻان ٿو!“ خبرون پڇيون مانس ته چيائين ته ”فلاڻو آهيان. ايم. اي پاس ڪيم، ليڪچرار ٿيس. مٺان خون جي ڪيس ۾ ڦاسي ويس. ڪلهه جنم ٽيپ ملي اٿم. ڪوٽ لکپت جيل وٺيو

پيا هلن. اتي ٽيپ ڪانٽي آهي.“ مون سمجهايس ته ”هي پنجاب جو هڪڙو سپ ڪان زهڙن جيل آهي، هن کي فوجي ڪيمپ ڪري ليکيندا آهن. ان ۾ شمجهه سان رهڻو آهي ۽ ڪو به اجايو ڏڌو فساد ڪرڻو ناهي.“ ماڻهو شريف قسم جو هو. چيائين ”جناب! اسين بنيادا ۽ اشراف ماڻهو ڏڌي فساد کان پري ڀڄندڙ آهيون. قضا قاسائي وڏو آهي، انشاءَالله ڪا گهٽتائي ڪانه ٿيندي.“ اندر گهڙياسون ته هنن کي چيائون ته ”پٽ تي ويهي رهو.“ ڪنڌ هيٺ ڪري هو ويهي رهيو. ٻين سان گڏ مونکي آفيس ۾ ڪو ڪم هو سو اتي ويس. ٿوري دير ڪانپوءِ ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ جيل ۾ داخل ٿيو. شهزادو عظيم هي احترام ۾ اتي ٻيٺو. اسسٽنٽ پڇيس ”ڇو بيٺو هئين؟“ هن چيو ”جناب احترام طور اتي بيٺس“ ولي ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ اڳيان پيش ڪيائونس ته ”هي بنا اجازت اتي بيهي رهيو.“ شهزادي چيس ”اڙي ڇو؟“ هن انگريزي ۾ چيو ”جناب توهان آفيسر آهيو، احترام طور اتي بيٺس!“ ڊپٽيءَ چيس ”اڙي مونسان انگريزي تو ڳالهائين؟“ هن انگريزيءَ ۾ چيو ”حضور آءٌ ايم اي انگلش آهيان.“ چيائين ”وري انگريزي؟“ عادت موجب شهزادو صاحب اڃي گارين ۾ چڙو. ليڪچرار ٻڌندو رهيو. نيٺ شهزادي بس ڪئي ۽ چيائين ”هن کي ولي وجو. وجي نيڪ ڪريوس!“ بس اک ڇنڀ ۾ الائي ڇا ٿي ويو. سڀ ڊيوڙهيءَ ۾ ”ڏاڙا ڏاڙا!“ پئجي وئي. ليڪچرار ٽپو ڏئي شهزادي صاحب کي لت هڻي ڪرسيءَ تان ڪيرائي وڌو. صاحب رسڪي ٽيبل هيٺان لڪو. هن پٺيان به ٽي لتون هڻي ڪڍيس. اسسٽنٽ جهلڻ آيس، انکي لونشي سان ڪيرائي وڌائين. دهشت ڇائنجي وئي. ڪير ويجهو نه اچي؛ هن صاحب جي نه ننڍي ڇڏي نه وڏي. آخر مڙس کي جهليائون ۽ ولي وڃي اگهاڙو ڪري دسي مارڻ شروع ڪيائونس. منو ڪلاڪ ولر ڪتن جو مارينڊو رهيس، ڪو سنڌ ڪونه ڇڏيائونس. سڄو رت رت ٿي ويو. نيٺ جڏهن ماري ساٿا ٿي پيا تڏهن ڪٽي وجي وڏي صاحب اڳيان پيش ڪيائونس. ان چيس ”تو پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو ٿي ڪري اها حرڪت ڇو ڪئي؟“ چيائين ”جيڪو مون کي بي عزت ڪندو ان جي مون وٽ عزت سلامت ڪانه رهندي.“ آفيسر تي حملي ڪرڻ جو ڪيس هلائي ٽيهن ڦٽڪن جي سزا ڏنائونس. پئي ڏينهن آٽي ٽڪنڪيءَ تي چاڙهيائونس. ٻرڪ به ڪڙي ٽيه ڦٽڪا هنيائونس، اف به ڪونه ڪيائين. اسٽريچر ڪٽي آيا، لت هٽي پري ڪري ڇڏيائين. پاڻهي پنڌ ڪري هلڻ لڳو. وجي بند وارڊ ۾ بند ڪيائونس. اتي چيائونس ته ”رڳو ڏاٽ سان چئو ته مونکي افسوس آهي. مونکي معاف ڪريو ته پوءِ جيڪا سهولت چئين سا ڏينداسون.“ هن چيو ”سهولت ڇا جي؟ مون سان جيڪو ٽڻ ٽڻ ڪندو تنهنکي آءٌ ڪڏهن به نه ڇڏيندس.“ مهينو به پورهيو وينا هئس. آخر کڪ ٿي بند وارڊ مان ڪڍيائونس، هاڻ ڪو به عملدار ساڻس ٽڻ ٽڻ ڪونه ڪري. بابا پٽ ڪانسواءِ ڪو ساڻس ڳالهائي ڪونه. ڊپٽي صاحب ان پاسي منهن به ڪونه ڪري.“ ان سموري ڳالهه جي انهن نمبردارن تصديق ڪئي جن ڪيتن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مارڻ ۾ حصو ورتو هو يا جن وٽ هو بند وارڊ ۾ بيٺ هو.

سوچيم ته واقعي ماڻهو ڪيھ ڪان ڪونئرو ۽ لوھ ڪان به ڏاڍو آهي. جي پاڙيو ٿئي ته پنهنجي قائد جي قاتلن جا بوٽ چٽيندڙ پاڙي سنڌي وڏيرو بنجي وڃي ۽ جي مڙس ٿئي ته ڏاهر، دودو، دريا خان، مخدوم بلاول، صوفي شهيد، هوشو، پير صبغت الله شاهه، هيمون ڪالاڻي، نظير عباسي، پنو ۽ الائي ڇا ڇا بڻجي وڃي!

ماڻهوءَ جي بلندي توڙي پستي ڪيڏي نه اٿاهه آهي. جي پست ٿئي ته يزيد، چنگيز، هلاڪو، هٽلر، مسوليني، آمريڪي سامراجي، ييگن تي پئي ۽ جي بلند ٿئي ته گوتم، عيسيٰ، محمد ص، سقراط، ارسطو اسپارٽيڪس، مارڪس، لينن، مائو ۽ هوچي منھ تي پوي.

۸۲-۷-۹

چوڙ گئي بالم مجهي هائي اڪيلا چوڙ گئي.
چوڙ گئي بالم ميرا پيار پڙا دل توڙ گئي.
ايسي چلي برها ڪي آندهي
تڙپت هون دن رات.
چوٽ گيا بالم پيار همارا ٽوٽ گيا.

لتا ۽ مڪيش پيا ڳائين. "مر" ڪان پڇيم. "لتا بهشت ۾ ويندي، دوزخ ۾؟" مرڪي چيائين "ڪلمو پڙهي ته پوءِ بهشت ۾ ويندي." چيم "مڪيش؟" چيائين "اهو به جنتي آهي. پر پهريائين ڪلمو پڙهي." پڇيومانس "جي ڪلمو نه پڙهن ۽ دوزخ ۾ وڃن ته پوءِ تون ڪيڏانهن ويندين؟" چيائين "دوزخ ۾ ٻيو ڪتي؟"

شام. ڇهه بجا. جالندر ريڊيو تان پنجابيءَ ۾ سسئي پنهون جو ناٽڪ نشر پيو ٿئي. پنهونءَ جي پيءُ جا ڊائلاگ پيا هلن. هاڻ ڪشمير بابت فلم پئي هلي. ڊل ڍنڍ ۾ ٻيڙيون پيون هلن. منجهن ننڍڙا ٻار ويٺا آهن. هي ٻار برف تي پيا ترڪن. هاڻ ڪشميري لوڪ گيت پيا ٻڌائين. ٻار وڏي غور سان پيا ٻڌن.

چترهار. اميتاڀ بچن، ڌرميندر، سنجيو ۽ شتروگهن سنها. ڌرميندر ۽ اميتاڀ قوالي پيا ڳائين. ايا ڪا به سڃاتل اداڪاره نظر ڪانه آئي آهي. گوپ، ديوآنند، اوم پرڪاش، سلڪشنا پنڊت.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عرب فيلسوف، ثمر لطيف جمع جي ڪتاب "اسلامي فيلسوفن جي تاريخ" ويٺو پڙهان. منجهس الڪندي، فارابي، بوعلي سينا، امام غزالي، ابن طفيل، ابن باجه، ابن رشد، ابن خلدون، ابن عربي، ابن مسطوم، اخوان الصفا جي زندگين ۽ فڪرن جي تاريخ ڏنل آهي. لکندڙ روشن خيال ٿو ڏسجي. آئو بہ سمجهو ٿو لڳي. انهيءَ موضوع تي چڱن ڪتابن جي مونکي سالن کان تلاش هئي. تصوف جي تاريخ جي تلاش اڃا ڪامياب نہ ٿي آهي. ڪا سٺي تاريخ هٿ ڪبي. ڪافي ماڻهن تي ڪم رکيل آهي. هي ڪتاب بہ وڏي ڪوشش سان هٿ آيو آهي. جيل جو ماستر صاحب جو خوش قسمتيءَ سان هڪڙو قابل عالم سگهڙو بہ آهي تنهن آڻي ڏنو آهي. مولانا صاحب انهن پلارن نوجوانن مان آهي جيڪي قديم سان گڏ جديد علمن ۾ بہ يونيورسٽيءَ جي حد تائين فاضل آهن ۽ دين جي تبليغ جي جذبي سان نوازيل آهن. قاضي ڪورٽن جو امتحان بہ ڏئي آيا آهن ۽ اميد تہ جلد قاضي مقرر ٿيندا. اسان جا گناهہ ڏسي اسان تي قياس ڪائي اسان کي ديني تعليم ڏيڻ جو ارادو فرمايو اٿن. مترجم قرآن شريف ڏيئي ويا آهن ۽ چئي ويا آهن تہ روز سبق ولو معني ۽ تفسير جو. اسين سندن ٿوراڻتا ٿيا آهيون ۽ سبق لاءِ بي چين ٿيا ويٺا آهيون. رڳو گرميون ڪجھ ساهہ پٽڻ ڏين. هڪڙو ڏينهن سچو لڳندو رڳو ڪائنن انهن علمن ۽ ڪورسن جي معلومات حاصل ڪرڻ ۾ جن ۾ پاڻ خيرن سان تحصيل ڪري چڪا آهن. مون کين پنهنجي بدقسمتيءَ ۽ گناهہ ڳاريءَ جو حال ٻڌائيندي چيو هو تہ "ديني تعليم کان بي بهري آهيان. اها بہ خبر ڪانهي تہ ديو بندي سنا يا بريلوي، وهابي، چڱا يا شيعا حضرات. وڏي بدقسمتي اها جو اهي فرق معلوم ڪرڻ جي اڻ تڻ بہ ڪانهي. اسان چڻن جي پاڻي جنهن جي ڏاڙهي رکيل آهي ۽ جيڪو روزو نماز ڪري ٿو سو پڪو مسلمان. وڌيڪ خبر خدا کي. اوهين روشني وجهڻ پسند ڪندوءَ تہ ٻڌنداسين. نہ تہ خوش هجو. ذاتي طرح آئون لطيفي طريقي جو آهيان" پڇيائون "اهو وري ڪهڙو طريقو آهي؟ مون تہ ڪڏهن ڪونہ ٻڌو" چيو مانس "اسين گمنام قسم جا ماڻهو اسان جا طريقا بہ گمنام قسم جا. اسين مرشدنا شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي مسلڪ جا پيروڪار آهيون. چيائين "واهہ! واهہ! سبحان الله! شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪهڙي ڳالهہ ڪجي! استاد سندس هڪڙو شعر ٻڌايو هو ڪاتيءَ وارو. ڪاتيءَ تڪيءَ وارو. اهو ٻڌائجو. ذرا! توهانکي ياد آهي؟" مون چيو "ڪاتين وارا شعر مرشد سائينءَ جا الائي ڪيترا آهن. هي تہ ناهي؟"

ڪاتي تکي مَ ٿئي، مَرَ منيائيءَ هوءِ
مان ورمن توءِ، مون پڙيان اجا هٿڙا؟

فرمايائون "اهو! اهو. معني سمجهايو". سمجهايم. چيائون "ها توهان پنهنجي طريقي

جا اصول پيئي ٻڌايا. ”مون چيو “اصول ته ڪجھ آهن ۽ تفصيلي وضاحت ٻه ڪرڻي پوندي پر مختصر هي ته مرشد سائين جو مسلڪ آهي ته لاڳيتي، اڻ ورچ سورهيائي ۽ سرفروشي ۽ واري پورهئي، جاکوڙ ۽ ويڙھ ذريعي وطن دوستي ۽، عوام دوستي ۽، انسان دوستي ۽، رواداري ۽، سهپ، سخاوت، وسيع نظري ۽ پيار ۽ محبت جي آدرش کي عملي جامو پهرائي مظلوم پيڙهيل ڏکويل ماڻهن جي دنيا ۾ انهن هنان انقلاب آڻي سک، سڪار ۽ خوشي ۽ جو نئون جهان اڏڻ ۽ اهڙي رِيت پنهنجي حقيقي محبوب جو قرب ۽ راضپو حاصل ڪرڻ. مرشد سائين ۽ جي نظر ۾ دين جي ظاهري رسمن جي پيروي به برحق پر اُن جو اصل روح کو پيو.

جيڪو ماڻهو ڏکويل انسانن لاءِ دوزخ بنيل هن جهان کي بهشت بنائڻ لاءِ جاکوڙ ۽ ويڙھ نٿو ڪري تنهن لاءِ رب جي بهشت ۾ ڪا به جاءِ ڪانهي. دين تي ليکيداري جمائي اڳيئي ڏکويل ماڻهن جي زندگي ويتر وڌيڪ عذاب ۾ وجهڻ وارن کان وڌيڪ رب جي حضور ۾ لعنتي ماڻهو ٻيو سگهي ٿو ئي نه. تنهن الله، رسول ۽ سنڌن مذهب کي ذاتي ۽ گروهي مفادن لاءِ استعمال ڪرڻ کان وڌو گناھ ٻيو ڪونهي. هر قسم جي انفرادي توڙي اجتماعي ظلم سان وڙهڻ کان وڌو فرض ۽ وڌو ثواب ٻيو ڪونهي“ ٻڌي کِلي وڌائين. چيائين ”شاھ لطيف ٻنائي تو هان جي اها عالمانا تقرير ٻڌي ضرور داد ڏئي ها!“ مون چيو ”توهان جو خيال آهي ته آئون وڏاءُ ۽ مبالغہ آرائي ٿو ڪريان. هاڻ خود مرشد سائين ۽ کي ٻڌو پوءِ پاڻ فيصلو ڪريو ته مون وڏاءُ ڪيو آهي يا ڳالھ گهٽائي ڪئي اٿم.“

روزا ۽ نمازون اِيءُ پڻ چڱو ڪم.
او ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسجي پرين ۽ کي.

•••

اُن پر نه ايمان، جيئن ڪلمي گو ڪونائين
دغا تنهنجي دل ۾، شرڪ ۽ شيطان
منهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهيين.

•••

تهڙا چاليها نه چاليھ جهڙو پسڻ پرين ۽ جو
ڪهڙي ڪاتب ڪرين متي پنن پيھ
جي ورق وارئين ويھ ته اکر مڙيئي هيڪڙو

•••

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مُلين مُنو ماءُ، پِتو مُنو پيٽ ۾.
سچائي الله سُپي ڏنائين ڏوڙ ۾.

•••

جيڪي ڏڏن ڏي، ڳجهان ئي ڳجه ۾،
سو جي سٽن ڪنن سين، ڳُرت وارا ڪي،
تہ ساز سمورا سي هوندي پٽون ڪن پلڪ ۾.

•••

جيئن جيئن ورق وارئين تيئن تيئن ڏلو ڏوهہ
تنهن ڪهٽيءَ ڪبو ڪوهہ، جي رهٽيءَ رهيو نہ سپرين.

•••

ڪوڙو ڪاڳر ڪورئين ويٺو وچائين مس.
ڏورتئائين ڏس، اکر جئائين جڙيا!

۽ پوءِ ڪجهہ مارئيءَ جا وطن دوستيءَ، غريب مارن سان وفاداريءَ ۽ آڻ نہ مڃڻ بابت شعر بہ پڙهيم ۽ معنيٰ ڪري ٻڌايم. بزرگ جي منهن تي ڪيئي رنگ آيا ويا. پاڻ تي ضابطو هوس. سبحان الله! سبحان الله! چوندو رهيو. سوچيم تہ لطيفي مسلڪ ۽ طريقي تي سنئون سڌو وار ڪو نہ ڪندو، ڪو بيو گس ڪڍندو. تيئن بہ ٿيو. پڇيائين. "اوهان ڪهڙي پارٽيءَ جا آهيو؟" ٻڌايم. "اوهان جو منشور ڪهڙو آهي؟" "سڄي ملڪيت قومي ملڪيت بنائڻ گهرون ٿا؟" آڌي پچا شروع ٿي ويئي. بہ ڏينهن جاري رهي، ڪلمہ ۽ اچ "م" وچ وچ ۾ ڳالہ ڪري. مون ڏٺو تہ هي الائي ڪهڙيون خبرون ڪري. مات ڪرايومانس. مولانا کي اها اڻ تڻ تہ ڏسان تہ هنن مذهب کان اڻ جاڻ ماڻهن کي رستي تي آڻڻ ۾ گهٽي دير تي لڳي ۽ مون کي اهو ڏسڻ جو شوق تہ محترم جنرل ضياءَ جي دور جي "علماءِ اڪيڊمي" جا فارغ التحصيل ١٩٨٢ع ماڊل مولانا صاحب ديني ۽ دنوي علمن جي ڪهڙن خزانن سان مالا مال آهن ۽ انهن کان ڪيئن فيض حاصل ڪري سگهجي ٿو. ٻن ڏينهن جي گفتگو جو نچوڙ مون اهو ڪڍيو تہ "حضور جن، چئن خليفن سڳورن ۽ خليفي عمر بن عبدالعزيز جي ايڪٽيهين سالن جي حڪومت جي دور کي ڇڏي باقي گذريل چوڏهن سئو سالن ۾ جيڪي "مسلمان" حڪومتون رهيون آهن ۽ موجود آهن سي نہ رڳو غيراسلامي هيون پر اسلام دشمن بہ هيون ۽ انهن جو تختو اونڌو ڪرڻ هر سچي مسلمان جو فرض هو." ڪسندي ڪرڪندي مولوي صاحب جن مس مس ڪنڌ لوڏ ڪئي. وٽن کي بہ دليل باقي بچيل ڪونہ هئا. لاچار چيائون "هاڻ اهو ٻڌايو تہ اسلامي حڪومت قائم ڪيئن ڪجي؟"

مون چيو تہ ”اهو اوهان پلارن جو ڪم آهي جن کي دين جي خبر آهي. اسان کان پڇو ڪيسن ۽ سياسي ڦڏن بابت. باقي دين جون ڳالهيون اوهان کي ٺي سونهن ٿيون.“ چيائين، ”ماشاءَالله، وڏيڪ گفتگو ڪنداسين.“ بحث ۾ پل صراط تان لنگهڻو هو. ڏاڍا نازڪ ۽ ڏکيا مرحلا آيا. مولانا صاحب ٻنهي پيرا فتوا جون ڪوڙ ڪيون اڇلايون پر رب رحم ڪيو. ٿوري تان بچي وياسون. سولي سنڌيءَ ۾ مولانا جو مطلب هو تہ ڪو بہ ماڻهو ڏنڊي سان اقتدار تي قبضو ڪري ولي تہ ان خلاف بغاوت ڪرڻ ڪفر آهي . ان جي سزا موت آهي. ماڻهن جو ڪم آهي تہ حڪومت جو نالو بہ نہ وٺن رڳو پنهنجا اعمال سڌارين. ان ڳالهہ تان ڪين لاهڻ ڪجهہ ڏکيرڙي ڳالهہ هئي. جڏهن سڀ واهون بند ڏٺائين تڏهن لاچار ڪٽي مات ڪيائين. مٺو چيڙهوني ڏهين ماڻهو ٿو ڏسجي.

١١-٧-٨٢

”م“ ڪلهہ کان جدلي ۽ تاريخي ماديت بابت سوال پڇندو رهيو آهي. روز ڪلاڪ بہ جي گفتگو هلي ٿي. ڪلهہ جدلي ماديت بابت ۽ اڄ تاريخي ماديت بابت گفتگو ڪيم .

ويچاري ”م“ سان هڪڙو مزيدار گهرو حادثو ٿيو آهي. پهرين سرائڪي گهر واريءَ کي ۽ سوٽ کي خط لکيائين. سوٽ جي خط ۾ ٻي گهر واريءَ بابت شڪايتون لکيائين. اهي ٻئي خط هڪڙي اتفاق سبب وڃي ٻي گهر واري(پنجابڻ) کي مليا آهن. هاڻ ويچارو ڏکرن ۾ آهي تہ الائي ڪهڙو خنام ڪٽندي. مائيءَ ۾ گهٽتائي پئسي جي بہ ڪانهي. جيڪي ڪري سو وس واري. چئي ٿو تہ هتي جيل ۾ اچي سڄو جيل مٿي تي کڻندي دير ڪا نہ ڪندي. هندي فلم ”ڊولي“ شروع ٿيڻ واري آهي. راجيش کنا، ببيتا، اوم پرڪاش وغيره آهن .

اڄ سڄو ڏينهن ٿانڌا ولا آهن! هينئر بہ ڪمرو تتو ٿامٽي ٿيو پيو آهي. اڄ معلوم ٿيو تہ نئون نظر بنديءَ جو آرڊر پهچي ويو آهي. مشتاق اعواڻ ۽ رضا ملڻ آيا هئا. ادب تي ڳالهہ ٻولهہ ٿي. هندي فلم مڙيئي ٽائيم پاس هئي. سعيده بانو جالندري ٽي وي تان ڳائي پئي. صورت، آواز ۽ ڏن انوکا ۽ لاجواب آهن.

”آج مين جاٿا پيکي ني، ڦل ديدي“

ڏنون بلڪل انوکيون آهن. آواز ۾ گونج آهي. ادائن جو جواب ناهي.

”شاوا ميري چليا داٿا پاٿي رليا .
چلا ساڊا کوه تي آوين سادي جوهہ تي
وس ميري ماڻ دي چِدي گي تي آن گي
شاوا ميري چليا داٿا پاٿي رليا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(شاباش منهنجا چِلا، داٿو پاٿي گڏجي ويا. منهنجو چيلو ڪوه تي آهي، تون اسان جي جوءِ تي اچجانءِ. امان جي وس آهي، موڪل ڏيندي تہ ايندا سين.)

سعيده بانوءَ جو مقابلو فقط قوالڻ انيسا صابري ۽ انگريزي سڪٽي ڪري سگهن ٿيون. بہ چوٽيون. ڪارو لباس، اکين ۾ خمار مرڪ قاتل، تہ بت ٿهر جو آواز صفا انوکو ۽ انداز بلڪل نرالو. بلا جي خود اعتمادي لاپرواهي، اکيون وڏيون، وڏيون، ڪاريون ڪاريون، اداس اداس، پراسرار.

ڪوڪان پيڻ گيان
نيهون نہ لڳدي زوري

(نينهن زبردستي نہ ٿيندو آهي. دانهون ٿي ويندڙيون آهن)

هاڻ سسئي پنهون پيئي ڳائي،

چهڙي پاسي ديکهان مينون پنهون دسدا

(جنهن پاسي نهاريان مونکي پنهون نظر ٿو اچي.)

هاڻ ماهيا:

تيري وچون رب دسدا اسي سجدا تان ڪيتا.

(تومان رب پيو ڏسجي، اسان تڏهن سجدو ڪيو.)

هاڻ سهڻي ميهار:

ڪس تتڙي ني ظلم ڪمايا
پکا چک ڪي ڪچا رکايا
سهڻي ڪچي گهڙي تي جاوي
رباوي منهينوال ملاءِ

١٢-٧-٨٢

ٻاهر ويٺا آهيون. ڏينهن ڪجهه ٿڌو آهي. پنجاب جي سياسي صورتحال، احمدين، ٽرانسڪاين وغيره بابت ڳالهه ٻولهه ٿي. ”م“ پنهنجي آمريڪا ۽ ڪئناڊا جي دوري جا احوال ٻڌايا.

١٣-٧-٨٢

ٻاهر ويٺا آهيون. ٿڌي هوا پيئي لڳي. رات ٻاهر ستا هئاسون. مزو آيو. واچوڙي ۽ لٽ جي ڪري ٿورو مزو خراب ٿيو. ڪلهه سپرنٽينڊنٽ خلاف معمول هتي آيو. ٿيون ڏينهن به ساڻ هوس. چيائين ”پنجاب سرڪار ڪافي زور لڳايو ته توهان کي آزاد ڪجي. ان لاءِ توهان کي چار پنج ڏينهن نظر بنديءَ جا آرڊر ڏنا سون، جو پنجاب سرڪار ان ڪوشش ۾ هئي ۽ نوان آرڊر رکيو ويٺي هئي. پر سنڌ سرڪار کي اوهان تي ايڏي ڪا ڪاوڙ آهي جو اوهان جي آزاديءَ لاءِ تيار نه ٿي ٿئي. هاڻي توهان حڪومت کي لکو ته مونکي واپس سنڌ ٽرانسفر ڪيو وڃي. آئون به ڪجهه لکندس. ٿي سگهي ٿو ته ڪجهه ٿي سگهي.“ ڪلهه ڊرافٽ بنايو سين. اڄ موڪليون پيا. ڪلهه سپرنٽينڊنٽ جو رويو پنهنجائيءَ وارو هو. چيائين ته ”سنڌ واپس ويندا ته اسان جي ڳالا ته ڪاڻ ڪندا!!“ مون چيو ”اسين سنڌي ماڻهو جبل جيڏي بي واجبي وسارڻ ۽ تو جيتري چڱائي هميشه ياد رکڻ جا عادي پئي رهيا آهيون“ ”بيو حڪم؟“ چيم ” رات جو ٻاهر سمهڻ جو انتظام ٿئي.“ چيائين ته ”رات جي ڊبل پهري جو بندوبست آهي؟“ چيائو نس ”هاڻ ٿي سنتري واري سان ڊيوٽيءَ تي آهن “ چيائين ”ٺيڪ. ويو سانجهيءَ کان پليجي صاحب وارا ٻاهر سمهندا“ . وڏي بحث مباحثي کان پوءِ ڊرافٽ کي آخري شڪل ڏني سون. ”م“ ٽي نقل ڪاربان تي تيار ڪيا. اڄ مشتاق اعوان کي درخواست موڪليم ته ان چوائي موڪليو آهي ته به ڪاپيون بيون تيار ڪري موڪليو. اهي ”م“ اندر تيار پيو ڪري. چيو مانس ته ”پاڻ مزدور ماڻهو آهيون. مزدور ”پوءِ“ جو اڪر ڪم نه آڻيندو آهي. مزدور فوراً جيڪو ڪم ملندس سو ڪندو آهي. جنهن وقت ڪرٽو هوندو آهي ان وقت ئي ڪندو آهي.“ ان اصول مطابق لڳو پيو آهي. نه ته هوتڻ دير ڪري ها. (دماغ مان وزيريءَ جي ڏپ دير سان نڪرندي آهي.)

رات جالندر تان هڪڙو ناٽڪ ڏٺو سون. بور هو. ٻشيئمن جي قسط ٺيڪ هئي. ”سونا چاندي“ بهتر هوندو آهي. سڪ فنڪار لڳو پيو آهي. ڏاهوڪو جوان آهي. ڪپڙا به واه جا پاتا اٿس. آواز ۽ انداز ٺيڪ اٿس.

بري عشقي دي مار
تنبا وجداهي نا
(عشق جي مار بري آهي، منهنجو پڪتارو وڃي ٿي ٿئو.)

اڄ قبلو مولوي صاحب وري آيو ۽ وري اچي ڪونيا هٿڻ لڳو. تصوف جي تاريخ جو هڪ ڪتاب گهريو هوس، سو به ڪٿي آيو. مون گهٽوري ڏنيو. چيم "عقل ۽ عقيدو ابتڙ شيون آهن. مذهبي معاملن ۾ اسان کي جيئن توهان پيارا چئو اهڙا عقيدا رکون. انهن خلاف ڪا به ڳالهه ڪانه ميون." چي "جيڪا ڳالهه عقل ۽ سمجهه سان نه مڃي وڃي ته منهنجي مڃڻ جو ڪهڙو فائدو؟ خدا تعاليٰ جو حڪم آهي ته غور ۽ فڪر ڪريو. عقل کان ڪم وٺو، غور ۽ فڪر بنا ايمان ڪنهن به ڪم جو ڪونهي." مون چيو "جناب اسان مسڪينن کي ايتري سگهه ڪانهي جو انهن منجهيل مسئلن جي ڏيٺين مان سلامتيءَ سان لنگهي پار ٿيون. جيئن چئو تيئن مڃيون، جيئن نه چئو تيئن نه مڃيون." نه مڙيو. لاچار مونکي عقل وارن بدبختن ۽ گمراهن جا عقيدي، ايمان ۽ مذهب بابت ڪتابن ۾ لکيل نڪتي نظر ۽ سندن ڪجهه دليل بيان ڪرڻا پيا. چيم "هاڻ انهن بدبختن جا ڪهڙا جواب ڏجن جيڪي پليت خود گيتا، قرآن، توريت ۽ انجيل وارا ثبوت نه پر عقلي دليل گهرن. انهن کي چيا ڪبو؟ اها ته اها جاءِ آهي جتي بس رب پاڪ جو فضل گهرجي. بي جاءِ ڪانهي." چيائين "ان جا جواب سولا آهن" ڏنائين. مون کي سندس دليلن ۾ نظر ايندڙ عقلي نقص بيان ڪرڻا پيا. ڪلاڪ به لڳي ويا. مون چيو "حضور مولانا، عقل کي هٿ جهنم ۾، توهان ايمان جي ۽ عقيدي جي ڳالهه ڪريو. عقل واري ڳالهه جي ڏيڻ ۾ گهڙنداسين ته ڦاسي پونداسين." آخر چيائين "توهان خود انهن جا جواب دليلن تيار ڪري ڏيو". مون چيو ته "مون وٽ هجن ها ته باقي چا کپي؟ دعا ڪريو ته رب جو فضل رهي" . دعا ڪيائين ۽ بحث جي جند ڇڏيائين. بحث ۾ مذهب جي ابرڻ نسرڻ جي تاريخ ۽ انساني فڪر جي تاريخ، ڪتاب (اوريجن آف دي آئيڊياز آف گاڊ)، جيمسن فريزر جو ڪتاب "جادو ۽ سائنس" ۽ ٻين بي انداز مسئلن جو ذڪر ڪرڻو پيو. مولانا صاحب جا بدقسمتيءَ سان پير ڪٿي به ڪپي نه پيا سگهن. هيمنا نچي پيئي. بهراڙيءَ جو لباس پهريل اٿس. سندس مشهور معروف مرڻ پنهنجي پوري آب تاب سان موجود آهي. ششي ڪپور ۽ نيتو سنگهه، اشوڪ ڪمار جي جهلڪ ريکا ۽ ششي ڪپور.

١٤-٧-٨٢

شولو خوف جو ناول "اور دان بهتا رها" پيو پڙهان. رجعت پرست ۽ زوال پذير "جديد" ناولن جي جاهلانه پڃيءَ کان پوءِ هڪڙو اعليٰ مقصد وارو فني شاهڪار پڙهندي

طبيعت کي ڏاڍي خوشي پئي ٿئي. بک کان پوءِ طعام جو قدر ٿيندو آهي. حقيقي ترقي پسند ادب پڙهڻ جو سچو پچو مزو "جديد" يا "نئون" واهيات ۽ بي معنيٰ ۽ گندو يخي برائي يخي ادب پڙهڻ کان پوءِ ئي ٿئي ٿو. رات ٿوري خارش ٿي. شايد نيٽران جا ڪپڙا پائڻ جي ڪري. سياڻي ملاقات جو ڏينهن آهي. فاضل ۽ عالم شاهه کي گهرايو هوم. ڏسان اچي سگهن ٿا يا نه، ۽ جي اهي نه اچي سگهيا ته ڏسون ته پرويز به اچي ٿو يا مونڱو ڪوڙيءَ کي گهمرو تو اچي. هن ڊائريءَ جو ڇا ڪريان؟ "م" کي جيل جي اسپتال ۾ گهرايو اٿن. سندس واسطي ٻاهران ڪو ڊاڪٽر آيو آهي. اڄ انب هيئان ڪٽ تي ويٺو آهيان. سنتري مٿان ملڪ الموت وانگر بيٺو آهي. ان ويچاري جو به ڏوهه ڪونهي. ١٩ سالن جو جوان آهي. روزانو پئي هند ڇانو ڪانهي، ڪيڏانهن وڃي؟

١٨-٧-٨٢

نئي ڏينهن ڊائري ڪانه لکي اٿم. واڪ ئي نٿي ٿيو. اڄ ڪجهه ٿڌڙي هوا آهي، ٻاهر ويٺا آهيون. ٧-١٥ تي محمد فاضل، نظر ۽ اياز آيا هئا. معلوم ٿو ٿئي ته اڳئين خط جو اثر ٿيو. ڏاڍو خوش ٿيس. پر ڏلم ته اياز بيمار هو. ٽائيفائيڊ مان اٿيا ڪونه چڙهيو هو. سوچيم ناحق آيو، وڌيڪ بيمار ٿي پوندو. وري جو چيومانس ته ملتان رستي مونجو. تنهن تي به پوءِ پڇتايم ته ناحق چيم. معلوم ٿيو ته زرينه ٺيڪ نه آهي. افسوس ٿيم. سوچيم ته آئون هجان ها ته ڪيس زوريءَ ولي سندس علاج ڪرايان ها. اسلم کي لکيو اٿم. ڏسان ڇا ٿو ڪري. نئون پن بينڊن جو ريڊيو، ڪجهه سنڌي ڪتاب، اڻ سبيل ڪپڙن جو جوڙو ۽ دستوري سامان آندائون. اياز ١٠٠ ۽ فاضل ١٠٠ روڪ ڏنا. فاضل ٥ تاريخ تي ايندو. ان وچ ۾ پرويز نه اچي، نه ته ٥ تي فاضل ملي ڪونه سگهندو. ڏسون ملتان رستي ويا يا نه. ڪچهري سڀ ٿي. صورتحال ساڳي پيچيدي آهي. محترمه نيٺ وئي آهي. ڏسون ته ڇا ٿو ٿئي. هي همراهه هتي ڪيس جي نبيري لاءِ ڳالهه ٻولهه ڪري ويا آهن. ٻنهي آهي. نازڪ ۽ پيچدو معاملو آهي. ڏسون ته ڳالهه ڪٿي ٿي بيهي. رفيق صفي، سليمان ڏاهري، زينت، اسلم، امان، ٻڪي، سڀ فرزند اچا آيا ناهن. نظر هوشياريءَ سان همراهه کي مصروف رکيو. ماٺهو ته ڪم جا آهن گهٽا يار! رکو خدا ساجهه ڏين، پنهنجي ڏنڙي مان هٿ نه کڻن. هٿ هٿ ڪن ته ڪٽي مان ڪيچ تي وڃن. "ويٺي شينهن به بک مرن هلندي گدڙ به ڏئين". پر ٻڌم ته ڪيترا لت ڪوڙيو رلي مٿان ڪريو گهرن ۾ پيا آهن. سي به ڏسٽا وائسٽا. سپرنٽنڊنٽ سان مليس. چيائين ٽرانفسر جي پنجاهه سيڪڙو چانس آهي. مون ڪوشش ڪئي آهي، ٽي هفتا ڪن فيصلي ۾ لڳي ويندا. ٿلهي ليکي ظاهري ته ائين ٿو ڏسجي ته ڳالهه ٻولهه هيٺين ليول تي ڪيل آهي، مٿيئن تي نه. ضياءَ جي ان بيان کان پوءِ ته عيد تي سياسي قيدي آزاد نه ڪيا ويندا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

معلوم ٿو ٿئي ته سنڌ ڏانهن ٽرانسفر واري ڳالهه به ڪين ڪانه اٿڻندي. همراهن جو موڊ خراب ٿو ڏسجي فلسطين واري سازش ۾ خوار ٿيڻ ڪري. ان ڪري بڙتيا بيٺا آهن. الله پليندن. ڪله مولانا صاحب وري به ڇهين ڏنڏين اچي نڪتو. وري به بحث. ارسطو، ابن رشد، ابن باجه، ابن طفيل، امير معاويه رض، حضرت علي ڪرم الله وجهه، سپاهي يا سپه سالار يا ٻئي؟ آخر مون کان پڇيائين "يلا دنيا ۾ ڪا اهڙي به حڪومت ٿي گذري آهي جيڪا توهان جي نظر ۾ مسلمان بادشاهن جي حڪومت کان بهتر هجي." مون چيو "سيني جو ساڳيو حال هو. سڀ جاگيرداري ڊڪٽيٽرشپون هيون. سڀ ڦورو ۽ ظالم طبقن جي ڦرلٽ ۽ ظلمن جا گهاٽا هيون. فقط سنڌن اڙون ۽ ڊونگ ڌار ڌار هئا. هڪڙين حڪومتن عيسائيت جي آڙ ۾ ورتي ۽ عيسائيت جي نوراني هجڻ جو ڊونگ ٿي رچايائون، ته ٻين اسلام جي آڙ ۾ مسلماني جو ڊونگ ٿي رچايو، ٽين ٻڌ مت جي آڙ ولي مهاڀوديء هئڻ جو ڊونگ ٿي رچايو". ٿورو دير رکي مون چيو "مونکان غلطي ٿي. منهنجو جواب غلط آهي. اهڙي حڪومت هئي جيڪا انهن سيني کان مذهبي ڳالهين ڪي ڇڏي ٻين ڳالهين ۾ انسانن لاء بلڪ خود مسلمانن لاء گهڻ آزاريندڙ ۽ گهڻ ڦرمار ڪندڙ هئي." چيائين "ڪهڙي؟" مون چيو "انگريز جي هندستان تي حڪومت" چيائين "ڪيئن؟" مون چيس "انگريزن جي ڏينهن ۾ هيئن پنج، پنج سال مارشل لا ڪڏهن لڳي؟ ههڙي لاقانونيت، ڊڪٽيٽرشپ ۽ فسطائيت هئي؟ هيئن بنا سبب ڏيکارڻ جي بنا مقدمي ڪوبه ماڻهو سالن جا سال قيدي رکي سگهجيو ٿي؟ خود مذهبي آزاديء جي معاملي ۾ جيتري ضمير جي آزادي سيني مذهبن جي ماڻهن کي انگريز جي ڏينهن ۾ هئي اها اڄ نه هندستان ۾ آهي نه پاڪستان ۾. عام غريب مسلمانن جون جانيون، مال، عزتون ۽ آبرو جيتريون انگريز جي ڏينهن ۾ گهڻ خطري ۾ هيون اوتريون ڪهڙي نام نهاد مسلمان بادشاهه جي ڏينهن ۾ هيون. تاريخن لکڻ وارا درباري ته هٿ جون وڻا هٿن. اصل صورتحال ڪيڏي ڀيانڪ هئي، سا چاٽو ماڻهن کان ڳجهي ڪانهي. وري انگلينڊ جي هندستان ۾ حڪومت کان به بهتر حڪومت اتي جي عوام لاء امريڪا، انگلينڊ، فرانس، هالينڊ، سئزرلينڊ، جرمني وغيره سرمايه دار مملڪتن ۾ آهي. اتي جي عوام جا حق ڏسو ۽ مسلمان، جاگيردارن، نوابن، بادشاهن، خليفن جا عوام خلاف قتلام ۽ ٻيا سنگين جرم به ياد ڪريو". وچڻ مهل چيائين "توهان موڪلائڻ مهل اٿندا نه ڪريو. توهان علم جا بحراعظم آهيو. اسان کي تعظيم جڳائي". سندس وڃڻ کان پوء "م" چيو "رڳو بحراعظم نه پر بحران اعظم"! سوچيم ته دنيا جي پورهيت عوام جا جيڪي عظيم استاد سچا پچا بحر بيڪران آهن انهن سان جي هي ملي سگهن يا انهن کي پڙهي سگهن ته جيڪر چا چوڻ تي مجبور نه ٿين!

مون سي ڏنا ماءُ جني ڏنو پرينء کي
تني سندي ڪاء، ڪري سگهان نه ڳالهڙي.

سانجهي ء هندي فلم آهي. الائي ڪهڙي؟ رات چتر هار هو. خاص نه هو.

ڪالم پوپٽي هيرا ننداڻيءَ جي آتم ڪهاڻي پڙهي پوري ڪيم. دلچسپ هئي. ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ ثقافتي ۽ علمي زندگي ڪيڏي زنده هئي تنهن جو پتو پوي ٿو. سنڌي عالمن جا کهڙا ناٿ هئا سا به خبر پوي ٿي. ان ناٿ اندر عورت ذات لاءِ ڪيڏي ذلت ۽ بيوسي هئي سا به خبر پيئي. پوپٽيءَ جهڙي گلاب جي گل جهڙي حسين ڇوڪريءَ کي ور نه ملي سگهيو ڇاڪاڻ ته هوءَ لک روپيه ڏيئي ور خريد ڪرڻ لاءِ تيار نه هئي. ان سماج کان ته سلوارن وارن (مسلمانن) جون ڏيون ڪاشيون، جيڪي مارون موچڙا کايو غريب غربن سان پرڻجيو ته پون. ڏاج نه هئڻ ڪري سڄي عمر ڪنواريون رهڻ تي مجبور ته ڪونهن.

هندو سماج ۾ ذات پات، ڏيتي ليتي ۽ بيون ڪئين گنديون رسمون مسلمانن کان به وڌيڪ ۽ بدتر صورت ۾ آهن. هندستان جهڙي عظيم ملڪ جي هندو توڙي مسلم ماڻهن جو هزار سالن تائين لاڳيتو عرب، ترڪ، افغان، مغل ۽ انگريز سامراجي ڌاڙيلن جي غلام رهڻ جو مکيه سبب اهو ذات پات جو مرض هو. تاريخ جي شاگرد جي حيثيت ۾ منهنجو خيال آهي ته انساني تاريخ ۾ انسانن جي وسيع پورهيت اڪثريت کي سماجي طرح جيترو ذليل، هندستان جي هندو سماج ۾ ڪيو ويندو رهيو آهي تنهن کان وڌيڪ ذليل هن کي ڪنهن به ٻئي سماج ۾ شايد نه ڪيو ويو آهي. ويد اپنشد، سنسڪرت، ڪالي داس، تلسي، ڪبير وغيره وغيره سڀ ٺيڪ پر هندستاني سماج جي مکيه حقيقت آهي ناهن انسانن جي گهٽائيءَ خلاف ذلت واري غلامي ۽ پيد پاءَ ۽ ڇوت ڇات آهي. ڪلهوڙن ۽ ميرن جي درٻارين ۽ ملازمن ۽ انهن جي عزت ڪندڙن جي ڇوڙ جي باوجود انهن ٻنهي دورن ۾ به سنڌي هندن خلاف زبردست مذهبي تعصب ۽ ظلم ڪيو ويو. هنن جي زندگي ذلت ۽ غلاميءَ واري زندگي بڻائي وئي. حالانڪ هو هن ملڪ جا اصل باشندا آهن. تاريخ ۾ مليل اڻ پورا احوال (مثلاً الرحيم وارن طرفان ڇپايل ڪتاب "تيرهين صديءَ جا مشاهير" وغيره) ٿا پڙهجن ته هتي جي تعصبي ملن جي اسلامي تعليم "لا اڪره في الدين" (دين ۾ زبردستي ناجائز آهي) خلاف هندن سان ڪيل سنگين جرمن ۽ خرمستين جا احوال پڙهيو لڱ ڪانڊارجيو وڃن. نائون مل جي پيءُ سان جيڪو ٿهر ڪيو ويو سو به وحشانيت جي آخري منزل آهي. پر هندو عامل يعني هندو ڪامورا حاڪم طبقن جا پرستار بڻيا موجون ماڻيندا رهيا. انگريز آيا ته هي انگريزن جا سرفروش حامي بڻجي ويا. انگريز سامراجين جي پاليسي هئي ته ماڻهن ۾ موجود اختلاف وڌايو ۽ انهن ۾ نوان اختلاف وجهو. ڪٿي هنن مسلمان حاڪم ٽولن کي سرس رکيو ڪٿي هندن کي. سنڌ ۾ هنن سنڌي وڏيرن ۽ جاگيردارن سان گڏ هندو سرمائيدار کي اڳيرو ڪيو. پهريائين مسلمان جاگيردارن جي پيٽ ۾ هندو سرمائيدار کي زياده ٽيڪر ڏنائون. جڏهن سرمائيدار ڪانگريس جا حامي بڻجي انگريز کي اکيون ڏيکارڻ لڳا ته وري مسلمان جاگيردارن کي مٿي کڻيائون. بهرحال هندو سرمايه دار انگريز کان پوءِ

سنڌ جو ٻيو نمبر حاڪم بنجي ويو. ڪجهه پنهنجي بهتر سماجي نظام جي ڪري ۽ ڪجهه انگريز جي سرپرستيءَ جي ڪري، هن پاڻ کي سنڌيءَ ماڻهن جي وڏي گهٽائيءَ يعني مسڪين هارين نارين ۽ غريب شهرين جي پيٽ ۾ (جيڪي اتفاق سان مسلمان هئا) ڪيڏي ٿي رکيو. تنهن جو هڪڙو مثال اهو هو ته سنڌ جي اعليٰ ڪاڏڻ تي پلپل گلاب جي گلن جهڙيون سنڌياڻيون جڏهن حيدرآباد ۾ گهمڻ نڪرنديون هيون ته انهن کي ڏسڻ به عام غريب سنڌي شهريءَ لاءِ ڏوهه هو. سيلانن غريبن کي ان ڏوهه سبب مارڻ لاءِ باقائده تربيت ورتل جوانن جا ڪٽڪ موجود هئا. گهڻيون به سرمايه دار اپسرائن لاءِ رزرو هيون. سواءِ سرمايه دارن جي ٻيو ڪير به نه اچي ۽ نه ڏسي. مذهب جي آڙ ۾ تضاد طبقاتي هو. اهڙو هو جو پوپٽيءَ جي ڪتاب ۾ سنڌين جي گهٽائيءَ جو ذڪر فقط ايترو آهي ته سٺن وارا ڪيس ڪٽي پئي ويا جو ڪيس ڇڏايو ويو سيلانا سهٽين ڇوڪرين کي ڏسڻ جي ڪوشش ڪندا هئا ته سيٺن جا رکيل شيدي انهن کي ماريندا هئا، ٻيو ٿيو خير. هن طبقي عام غريب سنڌين تي اهڙي ئي ڊڪٽيٽرشپ مڙهي ڇڏي هئي. جهڙي سنڌي جاگيردارن مڙهي هئي. مذهب جي آڙ ۾ اصل ڳالهه طبقاتي ڦر لٽ، ظلم ۽ ڊڪٽيٽرشپ جي هئي!. مذهبي تعصب سون تي سهاڳ جو ڪم ٿي ڏنو. هندو سرمايه دار عام غريب مسلمان خلاف طبقاتي ڦر لٽ ۽ استحصال سان گڏ اهڙي ذلت واري ڇوت ڇات قائم ڪئي جو ان ڪي هڪ لحظو برداشت ڪرڻ به انساني خودداري لاءِ موت برابر هو. بدقسمتيءَ سان عام غريب ۽ سفيد پوش هندوءَ پنهنجي سرمايه دار طبقي جي انهن ڳالهين ۾ عام طرح اهڙي فرمانبرداري، پوئلوازي ۽ پوئلڳي ڪئي آهي جهڙي عام غريب مسلمانن پنهنجي آقا وڏيري ۽ جاگيردار طبقي جي ڪئي. اهڙيءَ ريت انگريزن جا ٻئي اهي چارئي طبقا يعني هندو سرمايه دار طبقو ۽ ان کان وڌيڪ ڪمزور ۽ ڪمتر مگر ان جهڙو ئي ڦورو ۽ ظالم مسلمان جاگيردار طبقو سنڌي غريب مسلمانن ۽ هندن کي هڪ ٻئي جو جاني دشمن بنائي ڪين ڦريندا، لٽيندا ۽ موجون ماڻيندا رهيا، ورهاڱي کان پوءِ سنڌي هندن ۽ مسلمانن جي جيڪا حالت ٿي تنهن لاءِ رڳو انگريز، ورهاڱي يا ليگي سياست کي ذميوار ٺهرائڻ ڪافي ناهي. هندو سرمايه دار طبقو ۽ سندس پيروي ڪندڙ به انهنجهڙائي ذميوار هئا. هندو مسلمان عوام، خاص ڪري هندو مسلمان سفيد پوش طبقي طرفان هندو سرمايه دار ۽ مسلمان جاگيردار طبقي ۽ سندن آقا جي سياست جي اکيون پوري پيروي ڪرڻ به انهن حالتن لاءِ جوابدار آهن. انهن حالتن ۾ سڀ کان وڌيڪ بهتري جيڪو آڻي سگهيو ٿي سو هو هندو سرمايه دار ۽ سندس پوئلڳ هندو سفيد پوش طبقو. اهي پنهنجي انگريز وٽ هلنديءَ جو ناجائز فائدو وٺڻ حد اندر رکن ها، پنهنجي وقتي برتريءَ کي دائمي نه سمجهن ها، عام غريب مسلمانن خلاف ايڏي ذلت واري ڇوت ڇات ۽ نفرت وارو ورتاءُ نه ڪن ها، انهن خلاف بي رحم ڦر لٽ ڪجهه حد اندر رکن ها، ماڻهن جي مسلمان جاگيردارن جي ڦر لٽ خلاف مدد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪن ها، گڏيل سنڌي قوميت لاءِ ڀرپور ڪوشش ڪن ها، ڪجھ رعايتون ڏين ها ته جيڪر هندو مسلم تعلقات اهڙا نہ ٿين ها، جهڙا پوءِ ٿي ڏيکاري ٿي ۽ مسلمان ۽ هندو فرقي پرستن کي بدمعاشي ڪرڻ، فضا کي زهريلو بنائڻ ۽ هندو مسلمان سنڌي عوام جي ڀڃڻ کي روڪڻ جا ايڏا وجھ نہ ملن ها. اهي ٿي ان پوزيشن ۾ هئا ته سنڌي عوام کي ايئن نہ ٿيڻ ڏين ها جيئن هو هينئر آهن.

٢٢-٧-٨٢

عيد. چنڊ جو ته ڀالو نشان به ڪو نہ هو. چون ٿا ته "ڏڪيءَ ڀاڙيءَ" سان عيد ڪرائي ويئي آهي ته متان سياڻي جمع ڏينهن عيد ٿئي، بہ خطبا پڙهن ۽ ماڻهو سمجهن ته حاڪمن جو خير ڪونهي! اسان وٽ عيد تي ڪاڻڻ جو ڪجھ بہ ڪونهي جو ڪٽي ڪائون. ڪلھ ياد پيو سين ته عيد لاءِ ڪجھ ولجي. چيوسين سياڻي ولندا سين ته اڄ عيد ٿي ويئي. طارق کي نياپو موڪليو اٿئون پر پهچي بہ. ڪلھ ڪو ڪپڙن جو وڳو ۽ سنڌي ڪتاب ڏئي ويو آهي. پرويز يا سليم پاڻي؟

ٻن ڏينهن کان گرما گرم بحث نڪريو پون. پهريائين مولوي صاحب اڳيان محمد بن قاسم ۽ ڏاهر جو بحث ڇڙي پيو. "م" محمد بن قاسم جو حامي ٿيو سو بہ اهڙو جو سمورا ليڪا لنگهي ويو. اڪيون ڳاڙهيون، مرڻ مارڻ لاءِ تيار زبردستيءَ مسلمان ڪرڻ نہ ڪرڻ "فتح ڪرڻ" "سلطنت شاهي ۽ سامراج جي ڳالھ نڪتي. خير صلاح سان وڏو جنگاڻ ٿي پيو. خبر پئي ته "م" کي پنهنجي پرائي جو ڪو خيال ڪونهي. بحث برائي بحث جي بہ لغار اٿس. بحث ۾ پيو ته سنڌو سيڙهو نہ ٿو ڏسي. رڳو گوڙ ڪري پنهنجي ڳالھ مڃائڻ جي ڳڪتي اٿس. اهڙي بحث ڪري مونکي اهڙيون ڳالهيون ڪرڻ تي مجبور ڪري وڌائين جيڪي مون کي هوڻن چوڻ جو ڪو بہ ارادو ڪو نہ هو ۽ جن کان مون پاسو ڪرڻ ٿي گهريو. ڪلھ وري بہ بحث برائي بحث ڪيائين. وري بہ اکيون ڳاڙهيون، مرڻ مارائڻ لاءِ تيار. هڪڙيءَ مان بي، بيءَ مان ٽين مڙئي ڪنهن نہ ڪنهن نموني پنهنجي ڳالھ سر ڪرڻي. ٻئي دفعا وچولي قسم جي ياتوري وڏيڪ سخت ڏمال ڪيڏي پيم. ٻئي دفعا معذرت ڪيائين. پر مڙندو ڪو نہ ۽ ڪيس چيڪ چڏڻ جو ارادو مون کي بہ ڪونهي. لناظي هڪڙي عادت ٿيو پوي. انکي چيڪ ڇڏڻ معنيٰ پاڻ کي ويل ۾ وجهڻ. ماڻهو پيارو ۽ ذهين آهي، ان کي پنهنجي حال تي ڇڏڻ مناسب ڪونهي. سنڌس ڪن مهڻ ضروري آهي. ڪبيس. چڏ بس ڪو نہ. ڪلھ فيروز تغلق جي سنڌ تي ڪاهڻ ۽ شڪست ڪائڻ وارو مضمون پڙي چيائين "سنڌي هارائي ويا، شهنشاهہ ڪٽي ويو!" ڪلاڪ کان پوءِ مسن وجي قبول ڪيائين برابر سنڌين ڪٽيو! دراصل هن کي سنڌين تي سخت خار آهن. چي "ٻئي جهڙو عظيم سنڌي مارائي ويٺا تماشو ڏسن. اِف بہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪا نہ ڪيائون! سنڌين جي بهادريءَ جو مون وٽ نالو بہ نہ وٽ!"

رات هندستان وارن "نورِ الاهي" فلم ڏيکاري، جنهن ۾ خواجہ غريب نواز جون ڪرامتون ثابت ڪيل هيون. موضوع نوراني هو. فلم واهيات هئي. "م" جي زال ڪراچي ويل آهي. پنيان ننڍڙا پٽ گهر ۾ اٿس.

۸۲-۷-۲۳ شام ۵ بجا.

پير عيد جو پيو ڏينهن. ڪلهہ مشتاق اعوان اسسٽنٽ (يعني جيلر) ملڻ آيو هو. مونکي ڏادا ميرا ڪپڙا پيل هئا بدلائڻ وسري ويم. "م" ڪي بہ ميرا پيل هئا. اڄ "م" مازهن جي دال تيار ڪرائي. پيٽ ۾ سور اٿم. ٻن پهرن جو ننڊ ئي ڪا نہ آئي. "ڏان بهتا رها" پڙهان پيو. نجم عباسيءَ جي ڪهاڻين جو نئون مجموعو "وشتاناتا" پڙهي پورو ڪيم. روشن ۽ ترقي پسند خيال اٿس. ڳالهہ ڪرڻ بہ اچيس ٿي. بوگس جديد ادب جي غلاظت جي ماحول ۾ هن جا خيال ذهن کي طراوت ڏين ٿا. ڪيئن ايان بہ اڳتي وڌڻ گهرجي، سوچڻ سمجهي ڏڪهيون ڪهاڻيون ۽ ٿي سگهي تہ ناول لکڻ گهرجن. ڪهاڻين جو دائرو موجوده وقت جي ادبي تقاضائن کي پورو نہ ٿو ڪري. اهو نهايت تنگ ۽ گهٽ ڪارائتو آهي.

منير ملازم (سپاهي) رلو آهي. اڄ سڄو ڏينهن اندر ڪو نہ آيو. ٻاهر ٻاهر ڦرندو رهيو. معلوم ٿيو تہ صبح جو مون ۽ "م" ڳالهيون پي ڪيون، سو مون يوسف کي چيو تہ "منير کي پريان ڪرسي وجهي ڏي." ان تان مڙس رلو آهي. رات برڪت کي چيوسين تہ "سمجهائينس." پر هينئر ڊيوٽي هيس، تہ بہ اندر ڪو نہ آيو. پلي هوا ڪائي.

رات. ٽي وي پيا ڏسون. سونا چاندي، منو پيائي. ويچارا ترقي پسند اديب. مسڪين ڀهراڙيءَ جي عورت کان جاگيردار خاندان جي خدمت ڪرائي ڪيس قابل عزت ڏيکاريو پيو وڃي. اهو ئي ازلي بدمعاشيءَ وارو موضوع. وفادار، فرمانبردار ۽ خير خواه غلام ۽ ڀڄاڙيءَ جو قدر سڃاڻندڙ آقا. هندي ڊرامو بور آهي. هيءَ وري ڪير آهي؟ ڇاتل سڃاتل ٿي لڳي. اڇا، انيس صابري آهي! ساڳي! ساڳي سونهن، ساڳيون وقار ۽ شان واريون ادائون، ساڳيو خاص آواز، ساڳيو محفل ٿي ڇائنجڻ. تاڙيون وڄي وڃائي. "م" بہ وڄنو وڃائي ۽ رکي رکي "سبحان الله!" جا نعرا پيو هڻي. انيسہ هندي دوها پئي ڳائي. شايد امير خسرو جا آهن. هاڻ غزل. هي غزل ايڏو سٺو ناهي. ڪنهن ردي سدي شاعر جو آهي. اهو بہ وڏو الميو هوندو آهي، جڏهن ڳائڻ وارو بادشاهہ هوندو آهي ۽ هو جيڪو ڪلام پيو ڳائيندو آهي اهو نڪو بہ نہ لهندو آهي. اڪثر سريلا فنڪار انهيءَ بيماريءَ ۾ ورتل هوندا آهن. جيڪو ڪلام ملندو اٿن سو ولي ڳائيندا آهن. تڪليف وٺي پڇا ڪري سٺا ڪلام هٿ نہ ڪندا. آيو سوڪاران ڪري هو اڳتي وڌي نہ سگهندا آهن. هاڻي انيسہ پيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

غزل ڇيڙيو آهي. هاڻي هوءَ سراپا اداسي، سراپا ڏک، سراپا جدائي ۽ سراپا موڪلاڻي بڻجي ويٺي آهي. رکيو رکيو اداس ۽ غمگين نموني مرڪي ٿي. بقول ”م“ جي ”سراپا تباهي ۽ بربادي“ بڻجي ويل آهي. غزل زبردست آهي ۽ هوءَ ان کان وڌيڪ زبردست بڻجي ويئي آهي. اوچتو سوچيم ”ٻيا راڳ ڇا عاشق خاص ڪري سنڌي يار به هينئر هي ڏسن ها ته جيڪر ڪهڙو نه سنو ٿئي! جويو صاحب به هي غزل ٻڌي ته ڪهڙو نه مزو ٿئي!“ غم ته غم، ماڻهوءَ جي خوشي به ٻين سان گڏپ ۾ آهي. اڪيلي سر ذاتي خوشيءَ ۾ اها ڳالهه ڪٿي؟

بندش پيل، ”تحريڪ“ رسالي جو ايڊيٽر☐ صاحب توجه ڏي! ههڙن موقعن تي غير موجودگي ٺيڪ ناهي. رسالي جي نمائندگي ٿيڻ گهرجي.

جيل، پوليس، سمگلرن جون ڳالهيون پيون هلن. ملازم (سپاهي) پيو چوي ”تصور جو سپرنٽنڊنٽ سک قيدين کي رات جو ڪڍيو ڇڏيندو هو. اهي وڃي هندستان مان ڌاڙا هڻي آڻيو ڏيندا هئس“ ”سک ڪٿي جا هئا؟ ڀارت جا هئا ته ڀڄي ٿي ويا؟“ ”نان جي نان! سک واعدي جا پڪا! اوني ڪٿي ڀڄنا؟ اهي ته هتي جا پاڻ وارا آهن، جن جو ڪم رڳو دوکو آهي. سِک الئن لکن جو مال کٽي آيا. هتي وارن انهن کي پٽي نه ڏيڻ لاءِ انهن ٻنهي پاڻرن کي ماري مال هضم ڪري ڇڏيو. سڪن جو پيءُ آيو ڀارت کان. چوي ”اٺ لک ٻيا وٺو مونکي پٽ موٽائي ڏيو!“ پر پٽ ڪٿان موٽن. هي ڪروڙ پتي ڪئي ايئن ٿيا آهن؟ سڀ ايئن ٿيا آهن. لاهور ڊسٽرڪٽ .... جو پريزيڊنٽ .... ڪير آهي؟ انهن جو سردار آهي. صفا اڻ پڙهيل، پر سمگلنگ مان ڪروڙ ڪروڙ جي ڪوٺي. سيني جو سردار وري ...... آهي“ ”......وزير؟“ ”ها سائين وزير........ ۽ .... اهو ساڳيو سيني سمگلرن جو سردار. لکو ڏهر وڻ راوي درياءَ ۾ هڪڙو بيٺ آهي. اتي سمگلرن جي باقاعدي رياست آهي. پوليس کي مجال ناهي جو وڃي. ويندي ته باقاعدي لڙائي ٿيندي. باردر وٽ آهي. باردر وٽان سک اچي سمگلرن سان گڏجي وڙهندا. هندستان پاڪستان جي لڙائي پڄجي ويندي. چوڌري صالح پاڪستان جو وڏي ۾ وڏو وارداتيو آهي، اهو به لکي ڏهر طرف واري بيٺ ۾ رهي ٿو. سيني کي خبر آهي. سيني کي پتي پيئي ملي، گهر ويٺي. باقي اسين ڏهه منٽ دير سان اچون يا ٿورو اکيون پورجن ته هڪدم سسپيند.“

شام. آسمان رنگبرنگي ويس اوڍيو بيٺو آهي. شام وڻندڙ آهي. رڳ آيو هو. حيدر شاهه بابت پڇا. عينڪ جو فريم ٽٽون پڄي آيو آهي. پيسن وٺڻ کان انڪار. ”به هزار روپين تائين ڏيڻي سگهان ٿو.“ شروع شروع ۾ بدل اهو جملو وري ياد آيو. شربت جو شيشو.

بن پهرن جو ننڊ ڪانه آئي، بدن تي ٿورڙي خارش سبب. چار ڪوپ چانهه جا پيو وٺو هوندس ته خارش ته ٿيندي. ”م“ ”سچو ڏينهن چانهه جو ترماس پريٺو ويٺو آهي. ان کي ڏسي آئون به لڳو پيو آهيان. گهڻي چانهه معنيٰ ”خارش“ مون لاءِ.

☐ بندش پيل ”تحريڪ“ جو ايڊيٽر- سيد عالم علي شاهه

”ڏيان بهتا رها“ پڙهي پورو ڪيم. شايد اردو ۾ اڃا تائين ترجمو ٿيل هجو.
رات ٻه ٻجا. اجهو ڦڙيون پوڻ شروع ٿيون آهن. ”يوسف ڦڙيون آهن يا مينهن پوندو؟“
چي ”هڻ نهين رڪتي بارش“ اندر پڳا آهيون ۽ سنتري هنڌ پيو ڪٺائي اندر ڪرائي.

۲۵-۷-۸۲ ۸

رات اجايو ٽيڙو ڪٽي پڳاسين. مينهن جون مس ڪي ڦڙيون پيون. اٽيڻ وارا آهن. ١١ ٻجي ڌاري تان پارت جي آئين صدر جي سنهن کڻڻ جي رسم ڏيکاري ويندي جا سياري ذريعي جالندر تان ڏسبي. اجهو! (راشٽر پتي ڀون (صدارتي محل) مان سڌي نشريات شروع ٿي تي) ٽميان لفظ اسڪرين تي ظاهر ٿيا آهن. سامهون پارت جو صدارتي محل آهي. منجهس اٺڪل ۳۴۰ ڪمرا آهن. اڳي وائيسراءِ منجهس رهندو هو. هاڻي پارت جو صدر. اڳي وائيسريگل لاج سڏبو هو. هاڻي راشٽرپتي ڀون. مهمان اچڻ شروع ٿي ويا آهن. اجهو مائي اندرا، پنيان سنجيو ۽ جوٽس آهن. هتي ته ويچاري اندرا کي ڪو پڇي به ڪو نه ٿو. سپندس ويهڻ لاءِ به ڪنهن خاص جڳهه جو بندوبست ڪونهي. جڳهه لاءِ متا پيئي ڏئي. هڪڙي مائي اٿي جڳهه ڏني اٿس، سا به ڪيس. پٺس ۽ نهٽس اچا جڳهه پيا ڳولين. هي سٽير پيا اچن. هاڻي فوجي جنرل. دربار هال پرڄي ويو آهي. اڳوٽي ۽ نئين صدر جو انتظار آهي. اناؤنسر پيو چوي ”پاڙي وارن ملڪن ۾ جمهوريت جون شمعون هڪ هڪ ڪري وسامي ويون آهن. هتي پارت ۾ اها روشن آهي“. اجهو پراڻو ۽ نئون صدر اچي ويا. مهاتما ٻڌ جي هڪ وڏي بت جي هيٺان اسٽيج تي به شاهي ڪرسيون رکيون آهن ۽ ٻئي ان تي ويٺا آهن. هوم سيڪريٽري اليڪشن ڪميشن جو اهو اعلان پڙهيو آهي ته گياني ذيل سنگهه نئون صدر چونڊيو آهي. هاڻ چيف جسٽس گياني کي سنهن پيو کڻائي. هاڻي گياني تقرير پيو ڪري، جهيلو جهليو هندي ۾. هاڻ هو اچي صدارتي ڪرسيءَ تي ويٺو آهي ۽ اڳوٽو صدر پاسي واري ڪرسيءَ تي. ڪلهه رات نيلم سنجيو ريڊيءَ پنهنجي الوداعي تقرير ۾ پاڙي وارن ملڪن ۾ جمهوريت جي خاتمي واري ڳالهه ڪئي هئي.

پارتي سرمائيدارن جون پاڙون مضبوط ٿي چڪيون آهن. انهن تمام ڏکين حالتن ۾ سرمائيدار جمهوري نظام قائم رکيو آهي. پر مون کي انديشو آهي ته اندرا به پنهنجي صاحب واري غلطي ڪري رهي آهي ۽ فوج کي حد کان وڌيڪ مضبوط ڪري رهي آهي. ٽين دنيا جي ملڪن ۾ جنرل ميسٽا ميسٽا ٿيا قائم پاس ڪندا آهن ۽ سياسي حڪومت کي پڌائي ان معرفت هٿيار گڏ ڪرائي، فوج وڌائيندا آهن ۽ پوءِ سامراج سان سازش ڪري، عوام جي ڇاتيءَ تي لت رکي چڙهي ويهي رهندا آهن. انهن تي ڀروسو ڪرڻ خطرناڪ ڳالهه آهي. پارت فوجي راڄ جي جمهوريت جي ڏکين ڳالهين تي ڀروسو ڪرڻ خطرناڪ ڳالهه آهي. پارت فوجي راڄ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چائنٽ کان ٿورو پرپرو بيٺو آهي. ملڪي حالتن ۽ امريڪي سازشن سبب حالتون وڌيڪ سنگين ٿيون ته فوج ڪاهه ڪندي. آمريڪا جي سازشن جو مطلب به آهي ته سياسي حڪومت کي ناڪام بنائي سامراج جي ڇاڙتي فوج لاءِ ميدان صاف ڪجي.

٢٦-٧-٨٢

اردو سروس ۾ خوبصورت ڌنن وارا گيت پيا هلن. آهن ته الائي ڪهڙي ٻوليءَ جا؟ شايد ڪشميريءَ جا آهن. آشا ڪول ۽ ديتا ڪول هيون، ٻولي واقعي ڪشميري هئي.

٢ مهينا اڳ اسپتال ويو هوس ٽيسٽن لاءِ. اڄ تائين تشخيص جو نتيجو نه مليو آهي ۽ ڪو به علاج شروع ڪونه ٿيو آهي. ڪئين ليٽر ويا آهن. پروفيسر کي وقت ڪونهي. اهڙيءَ ريت ٽي سال ٿي ويا آهن. اڃا تشخيص ۽ علاج جو مرحلو ڪو نه آيو آهي. اهي آهن هن شريف ۽ انصاف پسند ۽ اسلامي حڪومت جي قيدين جا ناٽ! مياں جي ٿوڙيءَ ۾ خيال پيو ڳائجي. ڳائڻي ٺيڪ ناڪ آهي. سپرنٽنڊنٽ آيو هو. اڄ صبح جو مون لکيو هوس ته "مون کي علاج جي باري ۾ توسان ڳالهائڻو آهي. ڊاڪٽر ڪو نه ايندو. مجبور ايندو ته لکندو ته ڪجهه به ڪونهيس! انڪري مون کي ڪوشش ڪري اسپتال موڪل ته ٻن منٽن ۾ جيڪي لکڻو اٿن سو لکن ۽ روز روز جي لڪائي پڙهائيءَ مان ته جند ڇٽي." چيائين "بلڪل موڪلبو. ٿي ويو. مون کي ڏينهن به ڇڏيو ته انتظام ڪري وٺان ته جيئن توهانجو وجهڻ ڪارائتو ٿئي ۽ توهان سڀئا موٽي نه اچو." اڄ وري چيائين "ڳوٺ وڃي اسان جي شڪايت ته نه ڪندو ته مونسان سٺو ڪو نه هليا" حسب دستور تڪڙو آيو تڪڙو ويو. ڊپٽيءَ نه اچڻ جي معذرت ڪئي ته ڪراچي ويل هوش. سپرنٽنڊنٽ منهنجي ٽرانسفر لاءِ ڪوشش ڪرائڻ جي به ڳالهه ڪئي. آءُ ٿو سمجهان ته سنڌ سرڪار اها ڳالهه قبول ڪندي. ڪجهه دير کان پوءِ جيل جو ڊاڪٽر آيو. چيائين ته "فون ڪيو اٿئون ته جنهن ڊاڪٽر توکي تپاسيو آهي ۽ ٽيسٽ لاءِ موڪليو آهي، يعني ڊاڪٽر سبط الحسن سو ولايت هليو ويو آهي! ٻهر حال توکي ڪنهن فزيشن ڏانهن موڪليون ٿا."

"م" جي بحث برائي بحث جي عادت سڪائي وڌو آهي. اڄ ان ڳالهه تي بحث ڪيائين ته (انسيفابول) ۾ وٽامن بي وڏي مقدار ۾ پيل آهي. مطلب ته شل ته ڪا ڳالهه وات مان نڪريس، ان کي ثابت ڪرڻ مرڻ جيڻ جو سوال بنائي ڇڏيندو. جي ماٺهو ڇڏيس ٿو ته روز روز هر ڳالهه تي اٿين ڪندو. جي نه ته سجو ڏينهن وينو بحث ڪجي ۽ بور ٿجي.

اڄ بحث ڪجهه ڇڏڻ جو فيصلو ڪيو اٿم. ڪلهه "م" چيو ته مونکي

دل ۾ تڪليف آهي. ڊاڪٽر سان ويٺي بحث ڪيائين. ڊاڪٽر جي وڃڻ کان پوءِ مون چيس ته ”مختلف سڪائيندڙ دوائون کائين ٿو، مٿان سگريٽ ۽ چانهه ٢۴ ڪلاڪ چالو آهي. ڪنس ٿيندو ۽ ائين لڳندو ڄڻ دل تي ٻڌي.“ چيائين ”چانهه ڇڏيان ٿو.“ ڏسون في الحال ته ٿو پيئي. همت وارو ماڻهو آهي. هر قسم جي حالتن ۾ رڪ وانگر بيٺو آهي. ڄڻ سڄي دنيا خلاف اٿس. سپرنٽنڊنٽ ڄڻ ذاتي خانداني دشمن اٿس.سرڪار سندس تباهي ڪرڻ ۾ ويهن ٽي نهن جو زور لڳايو آهي . رهيل ڪسر جوٽس پوري ڪئي آهي. پٺ جي ڪنڊي ۾ سخت ضربون اٿس. دماغ تي چوٽون اٿس. ڪٽ تي سمهي ڪو نه سگهي. مالي طرح تباهه برباد ٿي ويو آهي. روز بئنڪ جا قرض چڙهندا وڃنس. ڪيس پنهنجي ملڪيت وڪڻي بئنڪ جا روز وڌندڙ قرض لاهڻ جي اجازت به ڪانهي! مطلب ته مڪمل گهيري ۾ آهي، پر حوصلا بلند اٿس. ههڙا پي پي وزير ۽ ميمبر ته ڇا ڪارڪن به سنڌ ۾ هجن ته ٻيو ڇا کپي. مون نوٽ ڪيو آهي ته هتي جي پي پي ۽ سنڌ پي پي جي حوصلي ۽ قرباني جي معيار ۾ زمين آسمان جو فرق آهي..هتي جا جيل اجا پريا پيا آهن ۽ ٻيو ته لهيو پر عورتون به ڪو نه ٿيون ڪٽن: قلعو آباد آهي. سنڌ جي پي پي جي ڳالهه نڪر ندي آهي ته مونکي ان پاران شرمسار ٿيڻو پوندو آهي، جو گهٽتائي وري به سنڌين جي ٿي ٿئي.

٢٧-٧-٨٢

ٿلهو چڪر چيف(صوبيدار) اچي نڪتو. چئي ”هلو!“ ”ڪيڏانهن ؟“ ”اسپتال!“ ”ڪهڙي؟“ ”جيل اسپتال“ مون سمجهيو ته ميو اسپتال ٿا وٺيو هلن. جيل اسپتال ۾ ولر ڊاڪٽرن جو ويٺو هو. پروفيسر ڊاڪٽر سبطين ۽ پروفيسر چوڌري صديق به هئا. ڪلهه ڊاڪٽر جيل جي چيو هو ته ڊاڪٽر سبطين ولايت ويو آهي. چيائين ”آءٌ ته ڪيڏانهن به ڪو نه ويو هوس. ٻن مهينن کان پوءِ ويندس. تنهنجو ٽالو ٻڌي هڪ دم هليو آيس“. ڊاڪٽر صديق(سرجن ايل ايم سي مان پڙهي ويو آهي)چيو ”آءٌ ته موڪل تي هوس پوءِ به هليو آيس !“ مون ٿورا مڃيا. تپاسون ڪيائون.

ڊاڪٽر صديق اڪيلائي ۾ تپاس ڪندي پڇيو ”توهان سان هي ليڪ هلن ٿا يا نه؟“ مون چيو ”ليڪ ٿا هلن“ چيائين ”مون کي فڪر هو.“ مون چيو ”سنڌ ۾ پڙهي آيا آهيو ان ڪري؟“ چيائين ”ها ...... هتي به سنڌي ڊاڪٽر آهن . هڪڙو ڊاڪٽر سڄڻ ريلوي ۾ وڏي عهدي تي آهي . ٻيا فوج ۾ آهن . مون وٽ اچي گڏبا آهن.“ چيائون ”توهان جي بيماريءَ جو جناب چور پڪڙيو اٿئون!“ دوائون لکي ڏيئي ويا آهن. چئي ويا آهن ته ”اسان کي فون ڪندا ته هڪدم پهچنداسون.“ ”م“ چيو هو ته منهنجي جيل جي لاءِ ڊاڪٽر کي چئج . چيم ”في الحال اثر ڪو نه ٿيو، وري ايندا ٿيسائين ڪم ليڪ تي ويندو.“ ”م“ چيو چانهه ڇڏڻ ڪري فائدو ٿيو. بيگم صاحبه جي بيماريءَ جو ٻڌي غمگين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. چئي ٿو تہ بيگم صاحبہ کي ڪجهہ ٿيو تہ پارٽي رجعت پرستن جي هٿن ۾ رانديڪو بڻجي ويندي. ڏاڍو پريشان آهي.

سنڌي ڪتاب آهن ٿي ڪونہ. انگريزي انهن کي ڪنجوسي ڪري بچائي رکيو آهم تہ آهستي آهستي پڙهندس. هڪڙي ٻہ ڏينهن ۾ ختم ڪرڻا ناهن، پر هاڻي لڳو پيو آهيان. مشتاق باگاڻي جو "هو جي پهڻ پب چا" پڙهيم. هلڪيون هلڪيون ڳالهيون آهن، پر ٺيڪ آهن. گهڻن نالن جي لسٽ ۾ هڪ هنڌ پنهنجو نالو پڙهي حيرت ٿيم. حالانڪ فقط هڪ ٻئي لسٽ ۾ نالو چاڙهيل هو تہ هي بہ هڪڙو اديب آهي تہ بہ عجيب لڳم. هيترا سال ان نالي جي ذڪر تي جيڪا ادبي وڏيرن جي مڪمل بندش پيل آهي تنهن جو ڇا ٿيندو؟ هي جو ٺئي تي چڪو آهي تہ ان نالي وارو ڪو بہ ماڻهو سنڌي ادب ۾ پيدا ئي ڪو نہ ٿيو آهي، ان "ٺئي ٿيل حقيقت" جو ڇا ٿيندو؟ ويچاري مشتاق کي خبر ئي ڪانہ هوندي تہ هن هڪ دفعو بي خبريءَ ۾ اهو نالو لکي سنڌي اديبن جي هڪڙي معزز ٽولي کي پاڻ تي ڪيڏو نہ ناراض ڪيو آهي.

صبح جو مراد علي مرزا جو ترجمو ڪيل عربي ناٽڪ "مونجهارو" پڙهيم. سٺو ترجمو آهي. توفيق الحڪيم جي سماجي سوچ پراڻي سرمائيداري روشن سوچ آهي. اونده کان روشني هزار دفعا ڀلي. ترقي رجعت جو ضد. رجعت نہ کپي ترقي کپي. ترقيءَ جا بہ قسم آهن. ڪا بہ شيءِ قطعي ناهي. هر شئي نسبتي آهي. روشني ۽ ترقي بہ نسبتي آهن. رجعت پرست جاگيرداري سوچ کان روشن ۽ ترقي پسند جاگيرداري سوچ بهتر. ڪنهن زماني ۾ (هزارين سال اڳي) جاگيردار سوچ انقلابي سوچ هئي. ان زماني ۾ غلامداريءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ جاگيردار انقلاب آڻي رهيا هئا. اهو اڳي جي ڀيٽ ۾ ترقي پسند ڪم هو. روشن خيال ۽ ترقي پسند جاگيرداري سوچ تنگ نظر، رجعت پرست جاگيرداري سوچ کان برابر بهتر هوندي آهي. پر اها سرمايہ دار روشن خيال ۽ ترقي پسند سوچ کان پوئتي پيل هوندي آهي. ڪيترين حالتن ۾ قدامت پسند سرمايہ دار سوچ بہ روشن خيال ۽ ترقي پسند جاگيردار سوچ کان بهتر هوندي آهي. روشن خيال ۽ ترقي پسند سرمايہ دار سوچ اڪثر پوئتي پيل پورهيت ۽ عوامي سوچ جي ڀيٽ ۾ رجعت پرست هوندي آهي. سو توفيق الحڪيم روشن خيال آهي پر سرمايہ دار روشن خيال. ان ڪري مذمت فقط وزير، طاقت جي ناجائز استعمال ۽ قانون جي ناجائز استعمال جي آهي، باقي، جاگيردار نظام ۽ ان جي رياست، حڪومت ۽ قانون جي ناهي. "بادشاهہ سٺو آهي. قانون سٺو آهي، رڳو انهن کي صحيح نموني استعمال ڪجي، يعني هي نظام ڍاهي پٽيو نہ اڇيو. رڳو ان ۾ ٿوري درستي ڪريو." بهرحال چالو حساب سان ڳالهہ ڀلي ۽ روشن خيال آهي. ڪيترن ڏينهن کان ڊائري لکڻ تي بہ دل ٿي ٿئي. بس پانيان تہ رڳو مزيدار ڪتاب وٺو پڙهان. لکان نہ. دماغ تي بار نہ وجهان. رات ڏاڍي غلطي ٿي، امرتا پريتم جي نظم بڌائڻ جو پروگرام اچڻو هو. آءٌ سمهي پيس. اڳين ڏينهن تہ باقاعده امرتا جو ڪمپيئر ڪيل پروگرام هو جالندر ٽي- وي تان، اهو بہ نہ ٻڌم، ننڊ ڪٽي وئي! اڳي البت ٻڌو هوم هڪ دفعو.

شام ۷ بجي. پٺاڻو خان پيو ڳائي: سبحان الله! "م" به وينو ڪنڌ هڻي. چپن تي مرڪ اٿس. حالانڪ اچا ويهه ڏينهن ٿيا جو زور شور سان بحث پئي ڪياسين ته فريد بهاول پور جي نواب جو درٻاري، عوام دشمن، رجعت پرست شاعر هو. اکين مان جنسي ٽانڊا پئي نڪتس. مون کي بن ڪلاڪن جي جهڳهي هڻايي، هزارين سالن جي ادبي ۽ سماجي تاريخ جا حوالا ڏيارائي، نظرياتي دليل بازي ڪرائي، پوءِ نهايت معصوميت سان چيائين، "بهرحال هاڻ خبر ٿي پيئي ته فريد نيڪ ناڪ هو! ڏسو نه ! پڪ ته ڪرڻ ڪپي نه! ايتري ڦير لاءِ مون کي سوين ڪتاب پڙهڻا پون ها! اچو ڪي اينمي دور ۾ ايترو وقت ڪٿي؟!"

۸۲-۷-۲۸.

ڪاري ڪاري بادلا
ميري آنگنا نه شور مچا

پراڻو پراڻو ڳانو پيو هلي وري

مرلي بيرن ڀئي
هو ڪنيها توري مرلي بيرن ڀئي
بانوري مين بن گئي

(مرلي ويريا ٿي تي پئي. ڪرشن تنهنجي مرلي منهنجي ويرياڻي ٿي پيئي. آءُ بانوري ٿي پيس ڪرشن تنهنجي مرلي ويرياڻي ٿي پيئي.)

اڄ صبح کان "م" ورزش ڪي لڳو پيو آهي: هيترا ڏينهن رڳو ٽيڙو ٿيو پيو هوندو هو. ڪالهوڪي سختيءَ واري نصيحت تي عمل پيو ڪري شايد. مون کي دوائون الائي ڪڏهن ڏيندا؟ صبح ٿڌو ۽ وٽندڙ آهي. پيٽ مان سور اجان پوريءَ طرح ڪو نه ويو آهي. ڏونرو ڪنو هو نه ڪاڻ ڪپندو هو. ڪو به ڪم ڪو نه ٿو پڄي. جيڪي به اکر جتي آهن اهي اتي پيا آهن. اڄڪلهه ڪتاب پڙهڻ تي سخت موڊ آهي. هڪڙو ڪتاب جيڪو پڙهڻ

لاءِ بيچين آهيان سو آهي مارڪسي فلسفو. مون فقط جدلي ماديت وارو ڀاڱو ته بار بار پڙهيو ۽ ڪجھ سمجھيو آهي، پر تاريخي ماديت ڪي اچا پنج ست پيرا ڏيڻ ۽ نوٽ وٺڻ کپن. ساڳيءَ طرح ادبي مقالو* پورو ڪرڻ چاهيان ٿو، پر واڪ ٿو ٿئي. مارڪس، اينجلس ۽ لينن جون آتم ڪهاڻيون پڙهڻ ۽ انهن جا نوٽ وٺڻ تي دل آهي. ڪاش سنڌ جا هزارين ترقي پسند پورهيت دانشور ۽ شاگرد دنيا جي ٻين عظيم انسانن جي حياتين ۽ سائنس سان گڏ هي عظيم حياتيون به پڙهڻ ۽ پرورش جو سياڻ حاصل ڪري سگهن. هن ملڪ جي پڙهيلن جي اڪثريت علم ادب جي معاملي ۾ اچا آڱوٺي چوسڻ، پنڙي رب ۽ ٽافيون ڪائي پيٽ ڀرڻ جي حد به ڪانه ٽپي آهي. هتي اسان جو روايتي اديب سائمن دي بوئر پڙهي ته ڪمال ٿي ويو. اسان لاءِ آسمان جي آخري حد سارتري، ڪامو، فرائڊ وغيره آهن. مايوسيءَ جي ان گندگيءَ ۾ ليٽڙيون پائي اسين پانيون ٿا ته چڻ صدر المنتهيٰ کي رسي ويا سين! هڪڙي ٻي ٽِنڊ متل آهي. انگريزي سکئي ڪانهي. سنا ڪتاب اچڻ ڏيٺا ڪونهن. جي ڪتاب به آهن ۽ انگريزي به اچي ٿي ته محنت ڪري ڪم جا ڪتاب پڙهنا ڪونهن. نتيجو جيڪو نڪرڻ کپي سو نڪري ٿو. رجعت پرستي ترقي پسنديءَ جا جبا اوڍيو ويٺي آهي. اسان مان جيڪي ترقي پسند رجعت پرست ناهن تن جي منزل مقصود ظاهري طرح عوامي پورهيت انقلابي سماج آهي، پر اسان جي چاڻ، سوچ، سمجھ ۽ اسان جي تخليق ڪيل ادب جو تجزيو آهي ته ان جو جوهر سرمايه دار ترقي پسندي آهي، يا بي شعور ۽ جاهل پورهيت ترقي پسندي ۽ نه باشعور، زنده ۽ ويڙهو پورهيت ترقي پسندي . اسان جا ڪافي اديب عوام بابت لکن ٿا ، پر خود عوام ٿي، عوام جي باشعور ويڙهو انقلابي نقطه نگاهه ۽ موقف مطابق نٿا سوچين ۽ لکن. سموري عوام لاءِ نٿا لکن هڪ خاص محدود طبقي لاءِ لکن ٿا، باشعور ڪٿان ٿيندا؟ لکي لکانو پڙهي الانو! سنجيدي، لاڳيتي اورچ علمي ۽ سائنسي مطالعي کان ون ۽ وڃبو ۽ عالمي ادبي ۽ علمي بازار ۾ رڳو چالو قسم جو "مشهور" علمي ادبي پنڙيون زبون پيبيون ۽ لستون-ولبيون ته انقلابي پورهيت شعور جهڙو انتهائي علمي، سائنسي اعليٰ درجي جو شعور ڪٿان حاصل ٿيندو؟ پوءِ آهن ڏز هٿٺا، پراڻا ۽ پاروٺا جملا دهرائڻا، نوان بي معنيٰ کوکلا فقرا گهڙڻا، اکرن سان کيڏڻو، ماڻهن کي کوکلي جذباتيت ۽ اسراريت جي ڪاڪ ۾ ڦاسائڻو جاگيرداري، سرمايه داري ترقي پسنديءَ جو تتل ڪرڻو سطحي، نالي ماتر، ڪوڙي ۽ کوکلي ترقي پسند سمجھ ۽ سوچ سطحي، نالي ماتر ڪوڙو ۽ کوکلو "روشن خيال، ترقي پسند" ادب پيدا نه ڪرائيندا ته ٻيا ڪهڙا ڦاڙها ماريندا؟ پنجاب جو وچولو طبقو ويچارو ڪيڏو ڏکيو آهي تنهن جو

* ادبي مقالو- ادبي تنقيد جو ڪتاب "سنڌي ڏاٽ هنجن"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ثبوت ترقي پسند وڪيل .... ئي بس آهي. هتي جا ماڻهو چون ٿا ته ”ويچارو ٦٠-٧٠ ڪروڙن جي پونجيءَ ۾ سسي لڪائي ويٺو آهي، ٽهڙا ٦٠-٧٠ ڪروڙ ڪٿ مس اٿس. هڪڙو نرسري ۽ هائي اسڪول کوليو اٿس. ان جون شاخون به آهن. ان مان مهيني ۾ ويهه لک روپيا مس ٿا ملنس. پڻ پرڻايا اٿس. تنهن ڏاج ۾ ارب ارب روپيا يعني هڪ سو ڪروڙ في تنهن کٽي آئي آهي. هڪڙي، صنعتڪار .... جي ڌيءَ آهي، ٻي به ڪنهن اهڙي مسڪين جي جائي آهي. هاڻي ويچارو وڃي ته ڪيڏانهن وڃي؟ هتي جيل ۾ هو ته گهران ماني به ڪو نه گهرائيندو هو. چو جو گهر جو اٽو ڇو ڪائي؟ پيٽرول ڇو برباد ڪري؟ برتن ڇو گسائي؟ سڀ ڏينهن چون ٿا، جيل مينوئل هيٺ ۾ ڪٽيو ويٺو هوندو هو ۽ گوشت پيو تورائيندو هو. ان اسڪول ۾ چون ٿا ته ڪروڙ پتي ماڻهو پنهنجا ٻار جمندي ئي رجسٽر ڪرائي ڇڏيندا آهن. تڏهن داخلا ملندي اٿن. ان ڳالهه ۾ (سچيءَ ۾) ضرور وڌاءُ هوندو، پر ان ۾ روپئي مان پيسي جيتري به سچائي ليکجي ته به ويچارن جي حالت جو تصور ڪري سگهجي ٿو. سفر ۽ جيل ۾ ماڻهوءَ کي مردن جي ڪمن شان گڏ اهي به ڪم ڪرڻا پوندا آهن جيڪي عام طرح عورتن جي حوالي هوندا آهن. هينئر راشن جي گوشت گهٽ ملڻ سبب گوڙ ڪريو ويٺا آهيون. ملازم چئي ٿو ته آئون پورو تو ڏيان، اسين چئون ٿا ته اوهين ڪائي ٿا وڃو. وري مرچن جي اگهه تي به گوڙ ڪيو اٿئون. مصيبت اها جو اسان کي ٻاهر جي اگهن جي خبر ڪانهي. هي ساوا مرچ اسان کي ست روپيا ڪلو ٿيو ٻڌائي، آهن الائي ڪهڙي اگهه؟

قياس آرائي پئي ٿئي ته ۱۵ آگسٽ تي صدر محترم ڇا چوندو يا ڪندو؟ مون چيو ته اهو ئي ڪندو جيڪي ۲۳ مارچ تي ڪيائين. اخبارن کي چوندو ته ”بڪ بڪ بند ڪريو نه ته سيني کي ٽنڪا هڻنداسون.“ ٻي واه هاڻي ڪانهي، هاڻي جيڪو سامهون اچي تنهن کي ٽنڪو هڻو ۽ جيترو وقت اٿين ڪڍي سگهجي اوترو ڪڍو.“ مون اندازو ٻڌايو آهي ته ايندڙ سال هن مهيني همراهن جي حالت ڪافي تشويش ناڪ ٿي چڪي هوندي ۽ ڪليو ڪلايو بچاءُ جي جنگ لڙي رهيا هوندا.“ م ” چوي ٿو ته ”ڪجهه قياس ڪر! وقت ڪجهه گهٽا ٿي.“ مون چيو ”ڇگو ٽن مهينن کان پوءِ وري غور ڪنداسين، في الحال اندازو اهو ٿا رکون.

شام ۷ بجه. پارٽي فلم اچڻ واري آهي. الائي ڪهڙي؟ پنجابي يا ڊرمي هوندي ته وڃائي ڇڏيندي. پارٽي پنجابي فلمون هوائي هونديون آهن. ڊرمي يا نام نهادمذهبي فلمن جو به آزار آهي جن ۾ رڳو پيرن ۽ درگاهن جي پوڄا ۽ سندن ڪرامتون ڏيکاريندا آهن . تازو اعلان ٿيو آهي ته فلم پنجابي هوندي! سويل چوڌري شريف ڪمپائونڊر اچي دوائون ڏئي ۽ سئي هڻي ويو آهي. سئي هنتي ۾ هڪڙي لڳندي. قيمت في سئي پنجاهه روپيا. اهڙيءَ ريت ٽن سالن کان پوءِ علاج شروع ٿيو آهي. ڏسون ته ڪو ڪڙ تيل نڪري ٿو يا

ٿ. سپرنٽينڊنٽ همت نہ ڪري ها تہ لکپڙهہ هلندي ٣ سال ٿيا بہ لڳي وڃن ها. اڄ صبح جو چئن لکي سندس ڪيل ڏاتي ڪوشش لاءِ ٿورو مڃيو اٿم.

٢٩-٧-٨٢

بهترين صبح آهي. هير پئي لڳي. همت مُنهن ڌوئي ٿورو چڪر لڳائي اچي ويٺو آهيان. پاڻ کي تمام ٿورڙو پر بهتر محسوس پيو ڪريان. ريڊيو چالو ڪندس. پر خبرون هونديون فلسطين جي تباهيءَ جون ۽ عرب وزيرن، جاگيردارن، شيخن، سلطانن، بادشاهن، صدرن، سڀئي عرب جاگيردار ۽ سرمايہ دار حاڪم طبقي جي بي غيرتيءَ، غداريءَ، قوم ۽ وطن فروشيءَ جون ۽ ڪوڙي ليپ لڳل جڙتو اسلامي ملڪن جي حاڪم طبقن جي منافقي، مڪر ۽ بي حيائيءَ جون. اهي ٻڌي ڇا ڪبو؟ .

ڪهڙي بهترين ڏينهن تي ڇا ڪجي؟ يا تہ پنهنجي ڳوٺ ٽيئونات جي الهندي پاسي گرون (گرائونڊ هوائي اڏي) ڏانهن نڪري وڃجي، ڳيچ ۽ نوان انقلابي مولود، مداحون، ڪافيون ۽ ڪلام ٻڌجن ۽ پٽ شٽ هٽجن يا لطيف آباد ۾ الهندي پاسي سنڌو دريا جي ڪناري تي يارن سان گڏ ويهي ستن آشمانن ۽ ستن زمينن جي ڳالهين بابت ڏاڙ لڪباڙ هٽجن يا اياز سان گڏجي پناڻ ڪالونيءَ جي الهندي واري ميدان ۾ چڪر هٽجن اياز جون خبرون ٻڌجن يا جنگشاهيءَ ۾ يارن جي چانگ ولي وڃي الهندي ٽڪر تي ويهجي ۽ يارن جون پاڻ ۾ رانديون ۽ ويڙهيون ڏسجن، سندن دانهون ٻڌجن ۽ سندن فيصلا ڪجن. يا وري لطيف آباد جي گهر جي گيٽ وٽ ڪرسيون وجهي نجم عباسيءَ سان ادبي معاملن تي ڳالهہ ٻولهہ ڪجي ۽ سندس اونهي آڌي پڇا جا جواب سوچجن يا جويي صاحب کي ڳولهي هٿ ڪجي ۽ ساڻس تخليقي رهاڻ ڪجي يا فاضل کي ولي سنڌ الاجي هليو وڃجي، هڪ هڪ ڪتاب ڪڍائي ڏسجي، ڪجهہ هٿ لائي ڪجهہ پڙهي ڏسجن، نوٽ وٺجن، لسٽون ٺاهجن ۽ دانشور پروفيسر ٽائيپ مخلوق جي خيالن جي دنيا سان آشنائي ٿئين ڪجي يا جي ڪٿان منشي اچي نڪري تہ ڪاڻس سندس يا لطيف جو ڪلام ٻڌجي. نہ تہ پوءِ گهر ويهي زرينہ، ٻکي ۽ منيءَ کان لوڪ گيت ۽ قومي نغما ٻڌجن. ....خير في الحال تہ هتي ئي ويهي تا ڪوٽ لکپت جي اسلامي قيد خاني اندر اسلامي نظر بنديءَ جي سعادت حاصل ڪريون ۽ روحاني لستون ولون. اڄ زماني کان پوءِ مولانا رياض ڪوڪر صاحب جن آيا. غلاميءَ جو نظام، پراوا ملڪ "فتح" ڪرڻ جائز آهي يا نہ، سنڌ تي عربن جي ڪاهہ، قران مجيد ۾ غيرعرب نبين، غير عرب ميون ۽ غير عرب تاريخ جو ذڪر نہ هجڻ، فلسفي جي ٻين نقطن، غلامدار جاگيردار سرمايہ دار ۽ سو شلسٽ نظام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ انهن جي پاڻ ۾ پيٽ جي موضوعن تي ڳالهه ٻولهه ٿي. پچاڙيءَ جو پاڻ هڪڙي قيديءَ کي فرمايائون "سپاٽي اچي ٻانهن جي سور لاءِ منّي پڙهائي وٺج!" "م" جي ملاقات ڪا نه آئي. ويچاري ڪنهن ڪان سخت انتظار ڪيو آهي. اڄ ڪتاب هڪ هڪ ڪري ڏنم. بلي شاهه ۽ شاهه حسين جي ڪلام مان چونڊ ڪلام لکيو هومانءَ. اها ڪاپي نه ملي ته نه ملي. باقي "داروورسن ڪي آزمائش" جو انگريزي ترجمو ملي ويو.

شام ساڍا ڇهه بجا. لاهور ٽي وي تان "آج ڪيِ ڪهاني" اچڻ واري آهي." نشيمن" خيرن سان پورو ٿيو. "آج دي ڪهاني" آئي ۽ بيڪار هئي. مقصد اهو ته ڀراڙي جا چٽ ڀراڙيءَ ۾ ٻي پيا هجن. شهرن ۾ اچي پاڻ کي به خوار خراب نه ڪن. ۽ سرڪار نامدار واسطي مسئلا به پيدا نه ڪن. ساون روپ ڊرامي لاءِ ڪما ڪني ڪري ڏهين بجي تائين جاڳيس، "اوچنگاري ادب" جو شهپارو هو ۽ جنسي ماتم هو. ڏيڍ پٽ سان شروع ٿيو ۽ توڙ تائين اوچنگارون ۽ گهوڙا گهوڙا هلندي رهي. ڏهليءَ تان مائي اندرا جي مان ۾ ڏنل زيگن جي وائيٽ هائوس ۾ دعوت جو اکين ڏٺو احوال نشر ڪيو ويو. ريگن چيو "دنيا ۾ اهڙا ڪي به ملڪ نه هوندا جن جي وچ ۾ ايڏي هڪجهڙائي هجي جهڙي هندوستان ۽ آمريڪا جي وچ ۾ آهي" مائي اندرا چيو "دنيا ۾ ڪي به ملڪ اهڙا نه هوندا جيڪي هڪ ٻئي کان ايڏا مختلف هجن جهڙا امريڪا ۽ هندوستان." پاسي ۾ سوشلسٽ رقيب روسياه نه هجن ها ته امريڪا بهادر اهڙين گستاخين تي هندوستان کي هوند ڪرٽي ڪائي وجي ها. پر ڇا ڪجي؟ دنيا ۾ مزدور هاري حڪومتون قائم ٿي ويون آهن. سرمائي دار سردار ويچارا پنهنجي سرمايه دار ڪئمپ جي سرڪش ملڪن کي پوريءَ طرح سزا به ته نٿا ڏئي سگهن. عالمي طاقت جو توازن به اهڙو اوڻهيو ٿيو بيٺو آهي جو ڪنهن سان منهن ۾ ور وجهي ڳالهائڻ به ڏکيو ٿي پيو آهي

"ڪاٺياري ٻلي ڪوئي جي جوءِ؟" "چوُر جي ماءُ رؤئي گهڙي ۾"

معلوم ٿيو ته "م" جي زال خيرن سان موٽڻ واري آهي. "م" جو ڪم به ڪيو اٿس. نتيجي جي خبر خدا کي. بهرحال هڪڙي منزل طئي ٿي. اڄ جمعون آهي. چپ چپات لڳي پيئي آهي، ڪم به پيو آهي. ناول پڙهڻ تي دل به چئي ٿي، پرانا ڪيئي ڪم به رهيا پيا آهن. ڪتاب اڌ پڙهيا پيا آهن. ڪن جا نوٽ اڌ ۾ آهن ۽ ڪيترا پڙهي نوٽ وٺي موناٽا آهن، پر ڪن مهينن کان پيا آهن. صوف ڪجي آيا آهن وڃن. بس آهن قيد ۽ بند جون صعوبتون ڪاٽيون.

۸۲ -۷- ۳۰

شام ساڍا ٽي بجا. ”مون“ چيئي ته ”ٻاهر وڃي جهڙ آيا پيئا اِي“ (ٻاهر جهڙ لڳو پيو آهي). ٻن ٽن ڏينهن کان گرميءَ پور ڪري ڇڏيا آهن. مس مس جهڙ ٿيو آهي. ٿڌي هوا لڳڻ شروع ٿي آهي. ”ني! اسي نينان دي آکهي لڳي“ (سرتيون! اسين نيڻن جي چوٽ تي لڳاسين!) حامد علي بيلا پياري ڏني ۾ مٺي آواز ۾ شاه حسين جو ڪلام پيو ڳائي. سوئيل بلي شاه جو سهڻو ڪلام پڙهايائين. ڏن سنڌي ٻانيپ هئي.

فاضل وارا جيڪو شربت جو شيشو وٺي آيا هئا، تنهن مان شربت ناهي پيتو اٿئون. مونکي اهي شيون واپرائڻ وسري ويندڻيون آهن. ايئن پئي خراب ٿي وينديون آهن. ”م“ چيئي ته اڳوٽي شيشي کي يوسف هٿ ڳنڍي پورو ڪري ڇڏيون مون به هڪ دفعي ڏسي ورتو مانس. لڪ ۾ ڪائي ڪائي پوسٽو ٿي پيو آهي. تنهن ڏينهن ڏسون ته سڏڪا پريو پيو رو ئي. ماٺ ڪرائي پڇيو سونس ته ٻڌائي ٿي نه. بهرحال معلوم ٿيو ته جيل مان عيد تي آزاد نه ٿيڻ ڪري پيو روئي. ”م“ چيو ”جنهن مهل بلوچستان ۾ پروچن کي اونڌو ٽنگيو پئي مارياڻون، تنهن مهل ٿئي رنا. باقي هتي مهينو به جيل ۾ ٿيو رهڻو پوين ته اڪ تان ڳوڙهو ٿو سُڪين!“ يوسف پنهنجن انهن مجاهدين مان آهي، جن بلوچ ”باغين“ کي سڌو ڪرڻ جي ”قومي“ مهم ۾ حصو ورتو. مون پڇيس ”ڀلا اها ڪا خبر پيئي ته اهي بدمعاش ماڻهو پنهنجي پياري پاڪستان ۽ پنهنجي اسلامي حڪومت خلاف ڇو بغاوت ڪريو ويٺا هئا!“ چيائين ”ٻاهريون حڪومتون کين پيسا ڏيندڻيون هونديون. کين تربيت ڏينديون هونديون“. ٻڌايائين ته ”اسين بلوچ ڊرائڻ کي ٻڌيو ايندا هئاسين ته ڪاٿان باغين جون خبرون پڇون. هو چوندا هئا ته ”اسين ڊرائڻا آهيون. ٻڪريون پيا چاريون. اسان کي خبر ٿي ڪانهي ته باغي ڪير آهن.“ واقعي ساڻن ٻڪريون هونديون هيون. ڪپڙا ڦاٽل ليڙون ليڙون. پير ۾ ٽُٽل جتيون يا صفا اگهاڙا. ڏاڙهيون وڌيل، بنهه ٻُوش، پر هوندا سڀ باغين سان ٻڌل هئا. اسين کين آفيسرن جي چوڻ موجب اونڌو ٽنگيو ماريندا هئاسين. ٻه ٻه ٽي ٽي ڏينهن ماري ماري آخر نا اميد ٿي کين ٻي ڏوهي سمجهي ڇڏي ڏيندا هئاسون. ويندي مهل کين ڪجهه اٽو ڪڻڪ، چانهن جي پتي به ڏيندا هئاسين ته ناراض نه ٿي وڃن. هو پريان وڃي سڀ شيون زمين تي هاري انهن مٿان لت جو نشان ناهي ويندا هئا.“ اسان پڇيس ”ڀلا اوهان جو به ڪو نقصان ٿيو؟“ چيئين ”نقصان ٿيندو ٿي گهٽو اسان جو هو. هو جبلن جا واقف هوندا هئا. الائي ڪٿان گهر ٿي ويندا هئا..... اسان جا ڪيئي هزار ماڻهو مارجي ويا“.

جيل جو بنهه ڪينهي. ٿوري ٿوري ڳالهه تان اڪ ۾ ڳوڙهو. جنهن ڪرنل سزا ڏني

اتس تنهن جي ٿوري گلا ڪبي ته نڙي گل تي پوندو. ڇي "آءُ ڇڏيندو سانس ڪونه."
هتي اڌ قيدي فوج مان پڳل فوجي سپاهي آهن. اٽڪل ۴-۵ سو ٿيندا. لنگر (بورچي)،
بوٽي پنجي (باغ پارٽي) ۾ اڪثر سپ پڳل فوجي هوندا آهن. آفيسرن جي جاين تي به
اهي ڪم ڪندا آهن. هتي جيل وارا ويچارن کي ڏاڍو تنگ ڪندا آهن. بورچيءَ جو ڪم
ڪنيار خاني کان بيو نمبر سخت ڪم آهي. پنجين الين ڏينهن ڪين بيد لڳندا آهن. ڇي
"ماني ڇو خراب پڪي؟" "اٽو ٿورو ڇو آهي؟" "مانيون پوريون ڇو نه ٿيون؟" اڪثر
غريب آهن پنجاب جي حساب سان. سندن بڏڙا مائٽ ويچارا هڙون پڏيو ملاقاتن لاءِ
دربدر ٿيندا وتندا آهن. هن هن کان اپيلون ۽ معافين جون درخواستون لکائيندا وتندا
آهن. سڄو ڏينهن اکيون در ۾. ڪيڏي مهل ٿي معافي اچي. مطلب ته مڙس جيل جا بنهه
ڪونهن. ڪم جا سٺا پر گهٽا چور. مردانا چور. رک نپڙ ته لهي ٿي ڪو نه. خاص ڪري
ڪاڏي جي شين جا ويري آهن. مون کي هي چوٽون فوجي مشقتي (برداشتي) مليو آهي.
پهرين نظر جي چٽڻ ۾ پنڌرهن ڏينهن هئا ته پڇي ويو. ڇي "پنڌرهن ڏينهن ڪيئن
گذرندا؟" آزاد ڪشمير پڇي ويو. بيو بهترين ماڻهو هو طارق. ٽنڪن جو مستري هو.
امير تو بخاني جو هو. هي يوسف پيدل فوج جو نائڪ هو. امير اسانجي راشن ڇو گوشت
ڪاڙهي پيو پيئندو هو! باقي ڦوڪ اسانجو. مون قياس ڪري رکيو مانس پر مون کبي
پوپٽيون پڙهائي ڇڏيئين. نکو بڏي نيڪو سٺي. سڄو ڏينهن رڏٽي ۾ پوريو پيو هوندو
هو. پوءِ معلوم ٿيو ته ان بالي پولي گوٽ ۾ چار خون ڪيا آهن. هتي ميسٽو ٿيو وينو
هو. ڪيسن مان فوجي اثر هلائي ڇٽي ويو هو. هاڻي دپ هوس ته گهر ويندس ته اهي
ڪهي ڇڏيندم. فوج ۾ رڳو ملهون وڙهندو هو. چناب جي ڪنڌيءَ تي ڪچي جو وينل
آهي. پناڻ آهي. پر بولي سرائڪي اٿس. آءُ دانهون ڪري ڪري رت ٿي پوندو هوس،
پر سهي جو ٽنگون ٽي. بئي ٽئي ڏينهن چوندو هو "ڏسو مون ڪا ورندي ڏني؟ مون ڇيو
مائٽ آهي. پنج پادر هٽي ڪدي ته وس ۾ وارو آهي." مطلب ته پنگ وري به مون تي. ڪن
کي آفيسر ڪيندا آهن ڪي پاٺي پڇيو اچن. طارق ڪيترا پيرا استعيفا لکي ڏني. قبول
نه پيئي. پوءِ چا ڪيائين جو ليس نائڪ جي عهدي بدران ڪلهن تي ليفٽيننٽ جون ڦيٽون
ڪٽي هنيائين. سيني کي خبر ته هي ليفٽيننٽ ڪونهي. ڪوڙيون ڦيٽون هنيون اٿس. ته به قاعدي
موجب ڦيٽن کي سلام ڪرڻو هو. هي سڄو ڏينهن پيو گشت ڪري ۽ سلاميون ولي.
لڪ لڪ لڳي پيئي هئي. آخر ڪورٽ مارشل ڪري وري پاڳل ڪري اسپتال
موڪليائونس. اتي ڊاڪٽرن عذاب ڏيئي واپس ڪيس. پوءِ وري صاحب جي سرڪاري
گاڏي بنا اجازت ڪٽي جوٽس سان ملاقات لاءِ شيخوپوري ويو. مطلب ته وڏا ڦڏا ڪري
نوڪريءَ مان پاڻ ڪڍايائين. سڙا ڪمائي نڙندو گهر ويو. الائي ڇو ٿا فوج کان پڇن؟!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هتي قيدي ليکي تي ڪم ڪندا آهن. جيل ۾ ٽي ويون ريڊيا لڳن. اهي ڪمپنيون لڳرائين. سندن اندر ڪارخانا آهن. ڪنيار خانو به ليکي تي ڏنل آهي. ليکو هڪڙي نوجوان ڇوڪريءَ وٽ آهي. ماڊرن قسم جي آهي. روز پتلون پائي ايندي آهي. قيدي سڏينس ”ڪمهيارني!“ يعني ڪنيارڻ. اهو نالو پکو پيل اٿس.

”اور ڊان بهتا رها“ پڙهڻ پورو ڪيم. شايد اصل ڪتاب جو لفظ اڳ ترجمو ڪيل آهي. ان ڪري ڳالهه وچ ۾ اوچتو ڪٽجيو وڃي. اردوءَ وارو ترجمو جيستائين آهي تيستائين پڙهندڙ جي همدردي انقلابي ڪاسڪن بدران غير انقلابي ڪاسڪن سان رهي ٿي.

انقلابي ڪاسڪن جو ڪردار اهڙو اپاريو ويو آهي جهڙو غير انقلابين جو. پڙهندڙ جي انقلابين جي نقط نظر سان ڪابه همدردي ڪانه ٿي ٿئي. سندن ڪردار بي جان ۽ مشيني آهن . غير انقلابين جا زنده، چرندڙ پرندڙ ۽ رنگين آهن. نه وري ڪاسڪ ڳوٺن ۾ ڪابه اهڙي خاص طبقاتي چڪتاڻ ڏيکاريل آهي. انهن ڳوٺن کي هڪ مثالي ڳوٺ ڏيکاريو ويو آهي، جنهن ۾ پهرين ظلم ڪان سواءِ پوءِ ڪابه غريب عوام مٿان چٽي يا مصيبت ڪانه ڏيکاري وئي آهي.

شولوخوف عظيم فنڪار آهي، نوبل انعام مليل اٿس. ٻيا ناول لکيا اٿس جن ۾ مٿيان نقص ڪونهن. هن ناول کي به عالمي ادب جو شاهڪار ڪري ليکيو وڃي ٿو. ڪن ڳالهين ۾ اهو اُن جو حقدار به آهي، پر اُهو هيستائين پورهيت انقلابي فني شاهڪارن جيءَ ڪسوٽيءَ تي پورو ٿو اچي. هيستائين اُهو ترقي پسند به ڪونه ٿي سگهيو آهي. باقي حصي ۾ اها کوٽ شايد پوري ڪرڻ جي ڪوشش ٿيل هجي. خود سوشلسٽ ملڪن جي عام تخليقن توڙي انهن جيئي مجيل شاهڪارن کي به انقلابي پورهيت فن جيءَ ڪسوٽيءَ تي پرکڻو پوندو.

پهرين عالمي ثقافتي ڪانفرنس پيئي هلي. پاڪستان جي نمائندگي الائي ڪهڙن بزرگن ڪئي هوندي، جماعتي هوندا. ٻيو ڪير ٿا ٿي سگهن؟ بهرحال هيءَ ڪانفرنس انتهائي اهم قدم آهي. ثقافت جو مسئلو هڪڙو بنيادي مسئلو آهي. ان ۾ علم، ادب، فن، تعليم وغيره جا سمورا مسئلا اچي وڃن ٿا. جاگيردار، سرمايه‌دار ۽ سامراجي ثقافت يعني سندن علم، تعليم، ادب ۽ فن دنيا جو ٻيڙو غرق ڪري ڇڏيو آهي. ان جي تدارڪ بابت سوچڻ انسان ذات لاءِ بيحد ضروري آهي.

اخبارن ۾ ۱۴ آگسٽ تي اسان جي سچار قول جي پوري ۽ يڪ سخن صدر صاحب طرفان ٿيڻ واري تقرير بابت قياس آرائيون شروع آهن. وڪيل ڳوڏي ڪان مٿي ڪٽيو ويٺا آهن. سرڪار نامدار پوئتي هٽڻ جا گس پئي ڳولهي. فلسطين جي مسئلي تي به پوئتي هٽي ڪجهه عزت بچائي هٽائين، پر پوئتي هٽي به آخر ڪيترو هٽندي؟ ڪجهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وقت کان پوءِ شايد وري ڏنڊو ڪڻندي. اکيون ڦوٽاريندي، پر هر روز سنڌس عمل جي آزاديءَ جو دائرو تنگ ٿيندو وڃي. سياسي طرح الف تي بيٺي آهي. باقي رهيو آهي ريڊيو، ٽي وي ۽ اخبارن تي قبضو ۽ ڏنڊو. ڏسون انهن سان اجا گهڻا مهينا يا سال ڪم ٿي هلايو سگهي. فضا ۾ وڏي پيماني تي سازش جا اهڃاڻ به ڏسجن پيا. ليڊر حضرات جا بيان پراسرار آهن. جي "غير جماعتي چونڊون به اکين تي!" بيگم صاحب بيمار آهي. جي اها هيڏانهن هوڏانهن ٿي ته پنيان ليڊر هوندا اُهي بزرگ جن اول ملڪ کي تباه ڪيو، پي پيءَ کي تباه ڪيو، پنهنجي صاحب کي ڦاسيءَ تي ٽنگايو، قاتلن جي ڪچ ۾ ويهي غداريءَ جا انعام حاصل ڪيا ۽ ڪروڙن مان ارب ٺاهيا ۽ هاڻي وري ستا جتا ٿيو بيگم صاحب جا وارث ۽ هڏ ڏوکي ۽ پي پيءَ جا ڪرتا ڌرتا ٿيا ويٺا آهن.

٨٢-٧-٣١ ٦ بجي.

صبح وڻندڙ آهي. ڊونرو ٺهرايا‌سون پر نه جميو. شايد پوءِ جمي. ٻاهران گهرايوسين ته دربان گهرائڻ نه ڏنو. چي آرڊر ناهي. چڱو ٿيو. غريب ماڻهو پئسا بچي پيا. چيو به مختيار هو. رات ڪجھ خارش محسوس ٿي. گوشت ڪائڻ ڪري رات جو؟ چانهن يوسف چئي ٿو تيار آهي. اچي. هميشه وانگر اڄ صبح جو به "م" جو ڪم ڏنو اٿم. اڄ ٿورو ڪيو اٿس. وٽ وٽ لڳايو بيٺو آهيانس. هونئن پاڻ به ويل ڪونهي. وهندو ته ويٺو هوندو، نه ته نه. ان ڪري ٻئي چوٿين ڏينهن ٿورو وعظ ڪيو آهي، وري تيار ٿي ويندو آهي. پورو ڪيائين ته پوءِ "چانڻ تي دريا" پنجابي ڊرامي جي ڪردار جي چواڻي "چار پيسي تي خرچ هون گي پر چيز چنگي بڻ جائيگي" (چار پئسا خرچ ٿيندا، پر شيءِ چڱي ٺهي ويندي.)

سياڻي آگسٽ شروع ٿيندو. اجا ڪالھ جولاءِ شروع ٿيو هو. تنهن ڏينهن بهار هو. وقت ڪيئن نه ٿو گذري! پر لڳل اٿس ڪي! ٻيهي ٿي ٿو. ماڻهو اجا مس اچيو هن دنيا جي ڪا ڳالھ مغز ۾ ويهاري ته عمر جي ڪوٺا ختم! يوسف اڄ هتان بدلي ٿي ويو. ڪيترن ڏينهن کان سنڌس "م" سان ٺٺي پيئي. سچو ڏينهن منهن سڄايو ويٺو هوندو هو. زبان جو به ڪارو، سيني جي دانهن هئي. تنهن ڏينهن ڪمپائونڊر جي ڏري گهٽ ٺوپي تي لاٿائين. نئون مشٽتي آيو آهي. اهو الائي ڪهڙا رنگ ڪندو.

جنگ اڄ سياستدانن سان ٺاهه ۽ گول ميز ڪانفرنس بابت ايڊيٽوريل لکيا آهن. خبر آئي آهي ته امريڪا پارت کي ايف ١٦ هوائي جهاز ڏيڻا ڪيا آهن. پاڪستان کي ٤٠ ايف ١٦ ملندا نه ٨٠. خبر ناهي اڪ ڪهڙي ڳالھ طئي ٿيل هئي. ايران، عراق جنگ جو نتيجو اجا ظاهر ڪو نه ٿيو آهي. ظاهري طرح ايراني گهٽو ڦٻيا ڪونهن. ايم آر ڊي پنجاب جي ساهيوال واري اجلاس ۾ پوليس مداخلت ڪئي آهي. افغان مهاجرين وري مقامي

ماڻهن سان جهيڙو ڪيو آهي ۽ هڪڙي ڇوڪري قتل ٿي آهي. ۳۵ هزار مهاجرن کي لڏايو ويو آهي. اسرار احمد لڳو پيو آهي . بيروت وارو بحران هلي پيو. اندرا اڄ آمريڪا ۾ آهي. هن سال جي پڇاڙيءَ ۾ ريگن ۽ برزنيف جي گڏجاڻي ٿيڻي آهي.

مجيد قريشيءَ کي لکيو ويو آهي. سپرنٽنڊنٽ ڪيڏانهن ٻاهر ويل آهي. مالش لاءِ ماڻهو گهريو اٿم. اهو ڏس ٻه ڪري ڏسجي. گوريون کان پيو. خارش ٿي آهي ٿوري. ان جو ٻه تدارڪ پيو ڪريان. اميد ته سڀ ٺيڪ ٿي ويندو. خميس ڏينهن ڏسون ته ڪو ملاقات تي اچي ٿو يا نه. جي اچي ٿو ته ڪير؟

۸۲ -۸- ۱

مهينو بدلجي ويو. زبردست صبح آهي. ٿڌي هوا لڳي پيئي. آسمان ۾ جهڙ آهي. رات پوئين رات مينهن پيو. ٽپڙ ڪٽي اندر پڳا سين ته مينهن بند ٿي ويو. خير صبح عاليشان ٿي ويو. جهڙ ۽ مينهن بابت ڪيڏيون نه وڻندڙ يادگيريون پيون پون. نئيوات. مينهن جي ٽڙ ٽڙ، ڇنين بدران ڳوٺيون مٿن ۾، ريتي، ڇيٽا، نئي. مال جون رنيون، ٽرن جون مستيون، مناڀت، ڇنن مان پاڻيءَ جي ٽم ٽم، آلين ڪالين جو دونهون ايترو جو سڄو گهر دونهون ٿي وڃي. ڪم ڪار بند، شهر ۾ ميوا پاڇيون پسي خراب، نين جو گهوگاٽ، وهنجڻ، ٽبيون، ترڻ، رانديون، ٻيون پونگيون، واسي ماڻهو ڏارين ڪٽن جي هاڳ، ٻڪ، ماني ڪائي وهنجڻ، وري ٻڪ ۽ وري مانيءَ جو مطالبو، گروٺڊ، ميرڻ واري ٻني، ڳاگيون، ڦلاڙيون، سنگالون، ڪنا، ڪوڏير، ٻصر، منگها، للر، مليرو ڪيڙ، مکڻ، لسي، ماڻين جو گهوگهاٽ. جوڳين جون مُرليون، ٻارن جا هشام، ٻني فڪرن ڇوڪرن ۽ نوجوانن جا مارڪا، ڪوهه تي مارڪا، مکلي، ڪلفٽن، وڏي هوندي ٺٽي جي جاءِ جي نيسارن مان وهندڙ پاڻي، سائين فتح محمد شاهه ۽ سرماڻ جون خبرون، مکليءَ جون پڪنڪون، حيدرآباد ڳاڏي کاتي، لطيف آباد ٦ نمبر، پناڻ ڪالوني ۽ لطيف آباد ۴ نمبر جي جهڳين جي اڱڻ ۾ وهندڙ پاڻي، ڪوهه مريءَ ۾ مينهن، فاضل سان گڏ بيروت ۾ بارش. ڪلاڪن جا ڪلاڪ شيشن مان بيهي ڏسڻ. فرينڪفرٽ جرمنيءَ ۾ روز مينهن پوڻ. هيٺ برف مٿان مينهن، ماڻهن کي پرواهه ئي نه هجڻ، فرينڪفرٽ ويندي واٽ ۾ هوائي جهاز جو مينهن سان ٽڪرڻ، ڏنڊ ۽ ڪوهيڙي ۽ مينهن ۾ جهاز جو هوائي اڏي تي لهي نه سگهڻ، هڪڙي ڪوشش ناڪام، اڌ ڪلاڪ بعد ٻي ڪوشش ناڪام. اعلان ته هاڻي آخري ڪوشش ڪبي جي اها ڪامياب نه ٿي ته لنڊن جي هيٿرو هوائي اڏي تي لهنداسون. ماڻهن جي حالت، مرده چهرا، دهشت پر سڀ چپ. منهنجي حالت. سڀ دل ۾ چون ته ٽين ڪوشش ڪندا ته تباهه ٿي وينداسون. پر ڇوي ڪير ٻه نه. نه هندستاني پرفيسر، نه خوبصورت آمريڪي دوشيزه، نه ٿلها سيٺيون. ايئر هوسٽس جي

مشيني مُرڪ جي مٿان موت جو ڊپ چڙهيل . هيٺ لهڻ ۾ ڪامياب ٿيا سون تہ سڄو اڌو ڏنڊ، ڪوهيڙي ۽ برسات ۾ غائب هو. اڪ نہ ڏسي ڳوڙي ڪي. آءُ حسب دستور پلڄي وڃي غلط نرين ۾ چڙهيو هوس، جنهن ڪان پڇان سو جرمن ڳالهائي. انگريزي بدران جواب...... رڳو اشارا. جنهن ڏينهن اسين لتاسين تنهن جي ٽئين ڏينهن اخبار ۾ پڙهيم تہ اسان جي اچڻ جي ٻئي ڏينهن ساڳئي اڏي تي لهندي هڪڙو هوائي جهاز تباهہ ٿي ويو. ٧٠ مسافر ختم ٿي ويا. ٻي انداز زخمي ٿيا. منهنجي ڪار ۾ سفر. هلندي واٽ ۾ مينهن ڳڻجي وڃي پوءِ تہ مزائي اور ٿيو وڃن. چار سال اڳ آءُ ۽ عالم شاهہ وسنڊڙ مينهن ۾ ڪراچيءَ کان حيدرآباد آيا سون پئي. نليون نالا تار هئا، رستو بند هو، پاسا ڪاڏل هئا، ڪارون خراب هيون. ڪن ڪن هنڌن تي رستو بند هو، هر ڪو انڪل تي پاسن ڪاڏل رستن تان اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. جي ٿورو انداز و غلط ٿئي تہ ڪار ڏو پاڻيءَ ۾ سو بہ تيز نئين، شايد ٻئين بارڻ جي پاڻيءَ ۾، جنهن ۾ لاش بہ نہ لڀي. اسان جي ڪار دستور موجب وائيپرن کان آزاد، لائيٽ خراب، بريڪ پورا سارا، پنهنجي مرضيءَ جي مالڪ، وٺيس تہ اسي جي اسپيڊ هلي ، وٺيس تہ پنهنجو حق خود اختياري استعمال ڪري جمهوري نموني اڱولو ڪڍي اڌ تي ٿي بيهي رهي. ان سفر جا اکين تي جادو ڪندڙ ، روح کي نشو ڏيندڙ ۽ زندگيءَ پر نہ وسارڻ جوڳا منظر، ان جا خطرا، خاص ڪري، هڪڙي هنڌ تہ چڻ پل ضرا ط تان لنگهي پار پياسين. ٻئي سال سن بہ وسندي مينهن ۾ وياسون. ساڳيو آءُ ۽ عالم شاهہ گڏ، ڄامشوري وٽان پلو پڇائي ڪنيوسين. واٽ ۾ ڪائيندا پئي وياسين. واٽ ۾ نيون پيئي وهيون. الائي ڪيئن پهتاسون. بهرحال سن جي شهر ۾ گاڏي گپ ۾ ڦاسي پيئي. راڄ مڙيا تڏهن نڪتي.

ڦڙيون پوڻ شروع ٿيون آهن. فيصلو ڪيو هوسين تہ چانهن گهٽ پيئنداسين پر هينئر "م" کي چيم تہ "مونکي هڪڙو ڪوپ پيو بہ چانهن پيئڻ گهرجي يا نہ؟ چو تہ بارش جي موسم آهي." "م" چئي تو "بلڪل صحيح خيال آهي پر منهنجو خيال آهي تہ مونکي بہ هڪڙو ڪوپ چانهن جو پيو بہ پيئڻ گهرجي. توهانجو ڇا خيال آهي؟" مون کي لاچار ها ڪرڻي پئي. حالانڪ چانهن هن لاءِ وڏيڪ خراب آهي.

رات مسز گانڌيءَ جي آمريڪا واري دوري ۾ سندس طرفان آمريڪي نائب صدر جارج بش کي ڊنل دعوت ڏيکاريائون. اندرا کي پهريون دفعو وڏا نهڪ ڏيئي کلندو ۽ چرچا ڪندو ڏٺم. موج ۾ هئي. ڏسون تہ ان جو نتيجو ڪهڙو ٿو نڪري. ريگن پنهنجي تقرير جي پڇاڙيءَ ۾ تلسي داس جو هڪڙو لاجواب انقلابي شعر پڙهيو جنهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو مهاتما گانڌي ڪيو هو. حالانڪ عام طرح تلسي داس پراڻي مذهبي خيال جو شاعر آهي. ڪهڙين نہ عظيم انساني تخليقن کي ڪهڙا ڪهڙا ماڻهو ڪهڙن ڪهڙن مقصدن لاءِ استعمال ڪندا رهن ٿا! رات چتر هار بہ هو. ان کان اڳ گجراتي ناچ هئا. منجهن هڪڙي ڇوڪريءَ تہ ڪمال جو ناچ ٿي ڪيو ۽ پاڻ بہ دلڪش هئي، ساڙِس

گڏ نچڻ وارو جوان بہ جوان هو. چتر ھار ۾ گهٽي وقت ڪان پوءِ وحيدہ رحمان آئي. آشا پارِيڪ بہ هئي، وڏي ڳالھ تہ دليپ بہ هو تہ مدوبالا بہ هئي. لاهور تان انگريزي فلم هئي، پر بيڪار. ڪلھ بہ هڪڙي بيڪار آمريڪي ويسٽرن فلم ڏيکاريائون، ...... سانجهيءَ ڪنهن زماني جي زبردست هيرو سريندر سان تعارف ڏيندا. پُنا اگهاڙا ڪري مينهن ۾ گهميا آهيون. ڏسون تہ ڇا ٿئي ٿي يا نہ.

"۾" چوي ٿو تہ "ڊائري ۾ لک تہ "١٩٨٦ ۾ پاڻ ٻئي هن سامهون ٿي ويءَ ۾ نظر ايندڙ انگليڊ جي ڪرڪيٽ ميدان ۾ موجود هونداسين. پيو لک تہ انهيءَ ميدان جي ڪنڊ ۾ پاڪي فاضل راهو ڳوناں اچي ملندو ۽ پاڻ کي ملڪ جا تازا حال احوال اچي ڏيندو ۽ پاڻ ان جي روشنيءَ ۾ هلنداسون".

٥-٨-٨٢

چار ڏينهن ڪجھ ڪونہ لکيو ا ٿم. رات فلم محبوبا ڏلي سون ايس ڊي برمن جي موسيقي هئي. راجيش کنا، هيما مالني، آسراڻي (سنڌي هندو) يوگيتا بالي وغيره هئا. گانا ٺورا پر سٺا هئا. "ميري نينا ساون ڀادون پهر ڀي ميرا من پياسا" (منهنجون اکيون ساوڻ جي برسات وانگر پيون وسن تہ بہ منهنجو من اڃايل پاڻيءَ هوندي بہ اڃايل آهي) ہہ سپاهي جيل انتظاميہ جا دادلا آهن. ڪانئو پٽ آهن. منجهائڻ هڪڙو لنگر (بورچي خاني) تي هوندو آهي ۽ ٻيو اسٽور تي. ملازمن جون بدليون ٿين تہ هي هڪ ٻئي جي ڊيوٽيءَ تي بدلي ٿيندا رهندا آهن. اسٽور وارو شريف شروع ڪان تہ سدائين احترام سان هلندو رهيو آهي، پر گڏريل مهيني جڏهن منهنجو راشن ولي اچڻ سندس حوالي ٿيو آهي تڏهن ڪان منهنجي گوشت مان اڌ رکيو ڇڏي. تازو مون ڪي سماءُ پيو ۽ گوڙ ڪري (رپورٽ ڪرڻ بنا) اها حرڪت بند ڪرايم. ہہ چار ڏينهن ٿيا آهن جو هي بدلي ٿي آيو آهي لنگر تي ۽ اچڻ شرط مونکي مانيءَ جي مسئلي ۾ تنگ ڪرڻ شروع ڪري ڏنائين. "ماني هينئر نہ پوءِ اچي ولو". "اڄ ماني ڪانهي چانھ ولو!" ڪلھ ڊپٽيءَ کي لکيم. ہہ اسسٽنٽ مشتاق اعوان ۽ عظمت شيخ ولي آيو. شريف کي بہ ولي آيو. چيائين "شريف کي بہ آندو ا ٿم توهان اسان جا مهمان آهيو. ڪابہ ڪوتاهي ڪانہ ٿيندي. تڪليف لاءِ معافي." "ڪابہ ڳالھ هجي شريف کي گهرائي ولو". شريف کي چيائين، "تو ڪان ڪوبہ مسئلو حل نہ ٿئي مونکي ٻڌائي". مشتاق اعوان چيو "مجيد قريشي زوردار سلام ڏنا آهن!" عظمت کي چيو سين "اچين ٿو؟" چيائين "توهان سينٽ آهيو، مون کي سڄي جيل کي منهن ڏيڻو آهي. سڄو ڏينهن ٿو هلان". ٽيون چوٿون ڏينهن اڌ جيل کي ڪٽايو اٿس. زخمين جون قطارون پٽ تي پيون هيون. ڪن کي زخمن بعد بيد بہ هٽايائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چوڌري سڪندر ٻه ساٿس گڏ. مهڙو آدمخور سنڌ جي ڪنهن ٻه جيل ۾ ڪو نه ٿو ٻڌجي. ٻچو ٻچو منجهائنس بيزار آهي. پر هتي سنڌ جي مقابلي ۾ اجتماعي عزت جو احساس گهٽ ٿو ڏسجي. سڀڪو ذات ۾ پورو آهي. ڪلهه خبر پيئي ته جيڪي سياسي قيدي سزا ياب ٿي اچن ٿا تن کي باقاعدي عام قيدين سان گڏ سپرنٽنڊنٽ اڳيان پيش ڪيو ويندو آهي. جوڙي جوڙي ٿي پٽ تي وهندا آهن. ڪنڌ هيٺ ڪري. ڪلهه نوابزادي نصرالله جي پارٽيءَ جو هڪڙو وڪيل مسٽر ارشد قريشي به ايئن ڪنڌ هيٺ ڪري پٽ تي وڃي ويٺو سپرنٽنڊنٽ اڳيان! همراهن کي چيم ته "قد بت جا ته گهٽيئي سٺا آهيو ۽ همٿ ۽ ويڙهه ۾ به گهٽ ناهيو. في الحال قربانيون به هينئر سڄي پاڪستان ۾ شايد اوهانکي هتي گهٽيون ڏيٺيون پيون آهن. پر جيل ۾ ٻڌيءَ سان رهڻ جو ڍنگ ايجا نه سکيا آهيو. هر ڪو آپي شينهن، ساڙ حسد، گلا، انا، ذات پرستي، اجتماعي غيرت جو ڪو به شعور ۽ احساس نه. ٻڌي ۽ گڏيل ويڙهه جي روايت غير موجود. اسان وٽ شڪر آهي بدترين مخالف پارٽين جا ڪارڪن به هڪٻئي خلاف انتظاميه جو ڪٽ نه سهندا. هڪڙي سان ٿي ته مجال آهي جو ٻيا سک سمهن. پاڻ ۾ ڪيڏا به وڙهيل ڇو نه هجن. گهٽ ۾ گهٽ ان ڳالهه ۾ ته اسانجا ماڻهو برتر آهن! ڪجهه ٻيون قومي برتريون پاڻ ۾ پيدا ڪري وڃيونسين ته اميد ته مجموعي ڪمتري جو علاج ٿي پوندو يا ويجها اچي پونداسين." ٿڌي هوا پيئي لڳي. رات پوئين رات ٿڙ ٿڙ وري نيڙ ڪٽائي اندر ڪرايا. مينهن ڪونه پيو. ٻه ٽي ڏينهن سخت مصروف رهيو آهيان. "م" کي به وهايو اٿم. ڪنهن مهل نٽائي ڪنهن مهل چيلهه ٻڌيو ويٺو رهي. مڙئي هٿ واندو ڪيوسين، اڄ ملاقات جو ڏينهن آهي. خميس. "ش" نياپا آٿي نيئي آهستي آهستي ڪري همراه جي گهر جو وارث ٿي ويهي رهيو آهي. ڏسجي ٿو ته حسب عادت ڳالهه وڌائيندو ۽ جهيڙو تيز ڪندو.

محترمه ڪراچيءَ مان موٽي آئي آهي. سپاٽي پٽ کي ڇڏڻ لاءِ ڪوهه مري ويندي. اڄ ملاقات تي ايندي. "ش" همراه کي ڊيڄاري ويٺو آهي ته "مائي سخت ڪاوڙيل آهي. ٿڌو ٿج!" شل ڪنهن روشن خيال خاتون کي ڪو جمهوري مڙس هٿ نه چڙهي وڃي! اصل رهو ڪڏي رکندس! ڪچي پڇي ڪونه سگهندو. رجعت پرستيءَ جو الزام ڪير سهي!؟ ڪروڙين غلام ۽ ڪوٺن ۾ قابو عورتن وچان جيڪي ٿورڙيون عورتون عورتن جي حقن لاءِ گڏيل عالمي ويڙهه جي نتيجي ۾ ڪجهه برابريءَ جا حق حاصل ڪري ويون آهن تن مان ڪي ان جو سخت ناجائز استعمال ڪري عورتن جي برادريءَ ۾ مغرور، آڪڙباز ۽ استحصال پسند وڏيريون بڻجي ٻين غلام عورتن تي لٺي رکن ٿيون. ٻئي طرف جيڪي مرد عورتن جي حقن جا حامي آهن، تن کي بليڪ ميل ڪن ٿيون. ڪين خبر آهي ته عورتن جي برابريءَ جا حامي مرد رجعت پرستيءَ جي الزام کان هر ذلت برداشت ڪندا. ان ڪري هو پنهنجي ٻين عورتن کان خصوصي برتريءَ جو ناجائز

فائدو وٺي عورتن خواهه پنهنجي گهر جي جمهوريت پسند پاڻين لاءِ عذاب ٿي پون ٿيون. شروعاتي ڏاڪن تي ته شل نه ڪنهن مظلوم کي ظالم ٿيڻ جو موقعو ملي! شل نه ڪنهن ڪمتر کي برتر ٿيڻ جو موقعو ملي! انهن جهڙو ظالم ۽ برتريءَ جو پوڄاري ٻيو ڪونه ٿيندو. وڏيرڪو مزاج رکندڙ اهڙين عورتن طرفان ٿيندڙ استحصال جو مقابلو ڪرڻ عورت جي چونڪاري جي واسطي جدوجهد جو هڪ اهم فرض آهي. هيءَ محترم به انهن استحصالي ۽ بليڪ ميل ڪندڙ آزاد ۽ روشن خيال بليڪ ميلر وڏيرين مان هڪ ٿي ڏسجي. مڙس ههڙي خوفناڪ ويڙهه ۾ رڌل رهي ۽ هن محترم جا ناز نخرا، زيادتيون، معتبريون، فرلٽ ۽ بليڪ ميلنگ به سهي. هن يار لاءِ اصل ويل فوجي ٽولي جا عذاب نه پر هيءَ ڪوڙ جي روشن خيال ۽ "نمائشي ترقي پسند" وڏيري آهي. پيٽ ۾ تڪليف اٿم. شاڪر شاهه عراق جي پيش پوڻ جي خوش خبري کڻي آيو آهي. ڏسون ته در حقيقت ڇا ٿيو آهي.

ڪلهه آئي. جي پوليس پريس ڪانفرنس ۾ چيو آهي ته هوائي اڏي وارو ڌماڪو تخريب ڪاريءَ جو نتيجو ٿي سگهي ٿو. پوليس ڊوڙ ۾ آهي. هڪبئي پويان ٻئي حادثا ٿيا آهن. چون ٿا تخريب ڪاري آهي. اخبارون ايڊيٽوريلن ۽ ڪالمن ۾ روز ٿيون ضيا کي منٿون ايلاز ڪن ته ڪو "مثبت" اعلان ڪري، پر هي ويچارو اعلان ڪري ته ڪهڙو ڪري؟ ابتا سبتا اعلان ڪندو وتي ته پوءِ هي لستون، هي رعب تاب، هي بهشت جا ٽيڪا، هي خدائي فوجداريون ڪيڏانهن وينديون؟ پار ته ڪونهي. جيسين ڪو ٽنگا ٽولي ڪري نه ڪڍي تيستائين همراهه اهڙا چريا ڪونهن جو رڏي پڪي ڇڏي وڃي ڏکا جهلين.

اندرا اڃا آمريڪا کان ڪونه موٽي ٿي ڏسجي. بيروت تي آخري حملو ٿيو آهي. ڏسون ڇا ٿو ٿئي. عالم شاهه ۽ عارب آيا هئا.

"م" جيڪي سنڌي ۽ يوناني نسخا هٿي سکيا آهن، تن شايد ڪجهه ڪم ڪيو آهي. اڄ جوٽس ملڻ آيس. چي اهو اڱوٺو ماٺهو ئي ڪونه هو. بس نوڙيون پئي ٿي، هٿ ٻڌيو بيٺي هئي. ڪيڏانهن ويئي اها اڱوٺي سيٽ ٺوڪ ۽ مطالبا، ڪيڏانهن ويون ٻيون ڳالهيون. "جي"! "جي!" پئي ٿئي رڳو!

في الحال ويچاري جي ڪنڌ مان هن بلا جو عذاب ڪجهه گهٽيو. ڏاڍا قسمين قسمين ڪاڏا رڌي موڪليا هئائين. ڪپڙا فرسٽ ڪلاس سبائي آئي هئي. "م" چئي ٿو ته هي ڪاڏا توکي رشوت ڏيڻ لاءِ موڪليا اٿس. نه ته آءُ مانيءَ ٽڪر به ڪونه سنيران. مون چيس ته اهو توکي ٿي ڏيکاري ته آءُ تنهنجو ۽ تنهنجي قيدي ساٿيءَ جو ڪيڏو خيال ٿي ڪريان ۽ تنهنجي عزت ڪيڏي ٿي ڪريان. سيويون، ڪيڪ، ٻئي ٻوڙ، ڪوفتا، انب ٻيا فروٽ اڳيان رکيا آهن. هاڻ کاءُ ڙي وتايا کاءُ!، مائي شل الله ٻچن مان لڪ ڪريئي! سپرنٽنڊنٽ ٽرانسفر جي باري ۾ ٻڌايو ته سيڪشن آفيسر بيمار آهي، پرينهن ايندو پوءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساٿس ڳالهائيندس. اڄ هڪڙي رٽائرڊ ڊي. آءِ. جي آغا جنگ ۾ مضمون لکي حڪومت جون لاڪون لاهي ڇڏيون آهن. چي جيڪو وعدو ٿيو پاري سو خدا جو باغي آهي. مطالبو ڪيو اٿس ته چونڊون ڪرايون وڃن، آئين بحال ڪيو وڃي وغير ه وغيره. جنرل يحيٰ جو سڳو ڀاءُ آهي! ميجر نواني جيڪو ڀٽي صاحب جو قاتل دشمن آهي ۽ سدائين ان خلاف مضمون لکندو رهندو آهي، تنهن لکيو آهي ته مسلمان ملڪن جا حاڪم فلسطين جي مدد نه ٿا ڪن. الله تعاليٰ قيامت ڏينهن سندن ڪارو منهن ڪندو! سندس چوڻ آهي ته پاڪستان جي فوج هڪدم لبنان موڪلي وڃي. گڏاٽي واري جهازن ٽوڙڻ جي ڪارخاني ۾ باهه لڳي آهي. پي آءِ اي جي بس ڪي نقاب پوش ساڙي ويا آهن.

٨٢- ٨- ٦

ڇهه بجه صبح. جهڙالو ڏينهن، ڪنهن ڪنهن مهل ڪا ڦڙي اچيو مٿان ڪري. "ٽپ!" "م" پيو چوي "پهريائين هڪمبرگر کائون، پوءِ ڊونٽرو ۽ پوءِ چانهه. مٿان سيويون پيون آهن. اُهي گرم ڪرائي وٺون! ٺيڪ آهي؟" آئون چوانس ٿو "بلڪل ٺيڪ! خوراڪ جو سمورو ذخيرو تباهه ڪرڻو آهي!" ۽ "برباد ٻـ! تباهه ۽ برباد؟!" "بلڪل تباهه ۽ برباد!" رات ٻه مينهن جي ڦڙ ڦڙ ٻاهر سمهڻ ڪونه ڏنو. چترهار ۾ رات پراڻا گانا ٻڌاسين ڪي سٺا هئا. شاڪر شاهه سان ان ڳالهه تي بحث ٿيو ته دنيا جي هيترن سارن ملڪن جا ماڻهو اجوڪي جمهوري دور ۾ خانداني حڪومت برداشت ڪندا يا نه. پوءِ سوچيم ته فضول بحث هو. شاڪر شاهه سان اهڙيون ڳالهيون ڪرڻ ناداني آهي. اجايو هڪڙي ڪم جي ماڻهوءَ کي خوامخواهه دل ۾ ٿيندو. ڪلهه عالم شاهه هڪڙي ٻال پين قسم جي شيءِ ڏني، چي پروفيسر صاحب آمريڪا ولايت مان آندي آهي، اڄ صبح جو لکيم ته چڱي لڳي. چوڻي آهي. "م" چيو "پارڪر آهي." ڏٺم ته برابر پارڪر هئي. مس ڪانه هيس. شبير کي ڏنم ته مس وجهه. پڇيومانس ته "مس پرڻ جاڻين" چي "ها!" پوءِ معلوم ٿيو ته همراهه پين ڏري گهڻ ٽوڙي وڌي آهي. هنن فوجين کي اها پڻ آهي.ڪم سمجهڻ بنا، اچي نه اچي، ها ضرور ڪندا ۽ هٿ ضرور ڳنڍيندا.

مينهن تيز ٿي ويو. لاچار لڏي لانچي اندر اچڻو پيو آهي. ڪايو پيو ٽاٽ ٿيا وينا آهيون. "م" سندس روز مره جو ڪم اجا شروع ڪونه ڪيو آهي. ٽنايو وينو آهي. هڪڙي عادت اٿس. شروع ٿيو ته پيو هلندو. ٽنائيندو ٻه شروعات ۾، پوءِ گهڻ. ڪنهن ڳالهه ۾ مطمئن ٿيڻ ڪان ٽنائيندو. خر مغزيءَ وارو بحث ڪندو. ڪوڙا اجايا ڦڏي جا دليل ڏيندو، هڪڙي مان ٻي، ٻيءَ مان ٽين، ٽينءَ مان چوٿين ڳالهه ڪڍندو. پر آخر جڏهن ٻوڙائي ٻوڙائي جهلبس ۽ ڳالهه زوردار نموني سمجهائبس ته پوءِ اڪثر سمجهي ويندو ۽ ان تي ڪجهه قائم ٻه رهندو. منهنجي ٻه ڪم تي في الحال ته دل ئي نٿي چوي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کمن کان لکو ويٺو آهيان. هاڻ ته پين به فرسٽ ڪلاس ملي ويئي آهي. هاڻي ته ڳالهه اڳيري ٿيندي رهڻ گهرجي. ڪلهه نئون نياپو جا به پرچا ڏئي ويا. فوٽن ۾ زرينه جو فوٽو به هو. زرينه جي راڻي واري سيريز ۾ ڪيل ڪم مان اياز خوش آهي، هن فوٽو مان به لڳو ٿي ته ٺيڪ ٺاڪ ڪم ڪيو ا ٿس. هڪ ٻيو به فوٽو آهي. شاديءَ کان سٺت پوءِ وارو آهي. اڌ کان ڪنيل ڏسڻ ۾ پيو اچي. ههڙي ئي هڪڙي جهڙالي ڏينهن تي تلڪ چاڙهيءَ تان ڪڍايو ويو هو. ياد آيم ته هن دفعي وري قيد ٿيڻ جي وقت ۽ اڳين قيد مان نڪرڻ جي وقت جي وچ واري ٻن مهينن جي عرصي ۾ تانيا ۽ انيتا سان مليو هوس. تانيا سخت ناراض هئي. خرچي به نه ورتائين. لاچار انيتا به موٽائي ڏني. چيو مانس ته "بابا آءُ ڳڌريل ٻن ٽن سالن کان رڳو جيلن ۾ رهيو آهيان تنهنڪري ..." اچا جملو ختم ئي ڪونه ڪيم ته تانيا چيو هو ته "اسان کي خبر آهي!" مون حيران ٿي پڇيو "ڇا خبر آهي؟" چيو هئائين "اسان کي خبر آهي ته اوهان جيل ۾ ڪونه هوندا آهيو. ڪراچيءَ ۾ مزي سان ويٺا هوندا آهيو!" وڌيڪ حيران ٿي چيم "ڪنهن اوهانکي ٻڌايو!" ته ٻڌائي نه. آخر ٻڌايائين. مطلب ته سياست ۾ ٿا پڇون ته ٻن پراون معصوم ٻارن جي دلين ۾ زهر پري ڪجه سور گونگو ڪريون! ڪٿي ماٺهو ويچارا رڳو ٿڻائڻ سکيا آهن. لاهڻ جو ويچارن ٻڌو ئي ڪونهي.

ماڻهو اياڻا، دلڙيون نه جوڙين (اياز)

جلال چانڊيه جي سموري هڻ هٽان مان مونکي فقط هڪڙي سٽ وڻندي آهي:

ڪَرڪي ڳنڍڻ جون ڳالهيون،
يار چيڻ ۾ ڇاهي؟

ڳنڍين سارو ڏينهن، چينڻ مور نه سکيا! (لطيف)

۸۲- ۸- ۷ :۸ بجه صبح.

رات لاهور تان سونا چاندي ڏلوسين. ٺيڪ هو. جالندر تان ڊرامو به نهايت اثرائتو هو. هيستائين جيکي فنکار جالندر تان آيا آهن تن ۾ هڪڙي چوکري غمن جي پارٽ ۾ ۽ هڪڙي خوشيءَ جي پارٽ ۾ لاجواب آهن. نالا ڏين ٿا هندي صورتخطيءَ ۾ سو خبرئي ڪانه ٿي پوي. منهنجي خيال ۾ پاڪستان ۾ هنن جي مقابلي جو فنکار شايد گهٽ هجي. هونئن جالندر کان لاهور جا فنکار وڌيک فيشنبل،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏيڪ زبان دراز ۽ جارح ٽائيپ (......) آهن.

ڪجھ ڏينهن کان ڊاڪٽر جو لڪيل فروٽ خراب ٿو اچي. اڄ شڪايت ڪئي ويئي. فيصلو ٿيو تہ هي موسم فروٽ جي ڪانهي، ان ڪري خراب ٿو اچي. بند ڪري ڇڏجي، انهيءَ ڪي ڇٻو آهي. ”ويئي سگھن ڪاڻ ڪن بہ ڪپائي آئي!“

اڄ مولانا رياض ڪوڪر آيو. چيائين ”ملڪ جو نظام خراب آهي. سڀ ماڻهو ٺانگن وانگر آهن. ڪو بہ اعتبار جوڳو ڪونهي. ڇو؟“ مون پڇيو ”جاگيرداري، سرمايہ داري نظام ۾ ٿوري ۽ ظالم طبقن ۾ جيڪو بار جمي ٿو تنهن کي ماءُ پيٽان عوام خلاف مجرم بڻجڻ جي سٽي ملي ٿي. ڪيس روز ڪانہ ڪا لڳي، مڪر، فراڊ، دوکو ميسٽپائي، منافقي، بي رحمي ۽ ظلم سيکاريو وڃي ٿو. سندن گھر، اسڪول آفيسون، عدالتون، ڪتاب، فلمون، سينيمائون، مطلب تہ هر شي ڪين عوام خلاف جرم ڪرڻ جي ترغيب ڏئي ٿي. ان جو زهر عوام ۾ ڦهلجي ويو آهي. صدين کان ڦهلايل ۽ روز بروز وڌيڪ ڦهلجندڙ اهو زهر وڏي جدوجهد ۽ وڏي عرصي کان پوءِ دور ٿيندو. توهان ڪيترا بہ عالم هجو پر ڳالھ توهانجي نہ سرمايہ دارن ۽ جاگيردارن جي حمايت ڪرڻ وارن جي قبول ٿيندي. هر ڳالھ جي تہ ۾ طبقاتي مفاد لڪل آهي.“ چيائين، ”برابر، فلاڻو مولانا جاهل آهي. ڪالھ مون ڳالھ ڪئي اها ڪنهن ڪانہ مڃي“ چيائون. ”اسان فلاڻي مولانا کان پڇي پوءِ جواب ڏينداسون“. مون پڇيو ”اهو مولانا سرمايہ دار آهي يا سندن حامي آهي؟“ چيائين ”بلڪل وڏو سرمائيدار پرسنت آهي“ مون چيو ”سوري تاريخ پڙهي ڏسو. حاڪمن وٽ مقبول مولانا يا دولت مند طبقي جو هوندڙ يہ درلتمند طبقي ۾ ئي شامل ٿيل هوندو“ رات مزو ٿيو مس اک لڳي تہ ”م“ جي سڏوسڏ لڳي ويئي. اٿيس، چي ”هي ملازم مسئلو ٿو پڇي!“ لاچار اٿي ويس. ملازم چيو ”اسان وٽ مولوي آيو آهي. جيڪو چوي ٿو قبرن تي دعا گهرڻ ناجائز آهي، اهو مولوي صاحب صحيح آهي يا نہ؟“ دل ۾ چيم ”ڦاٿس تہ بلائتو! من چرئي کي هن مهل اچي مسئلن پڇڻ جي لڳي آهي ۽ سو بہ مون کان، جنهن کي انهن مسئلن سان ايڏي گهٽ دلچسپي آهي.“ بهرحال سمجهيم تہ ”م“ جي ڪارستاني آهي، پهرين تہ معذرت ڪيم پر ”م“ چوي تہ ”مسئلي جو ويچاري کي جواب ڏي.“ دل ۾ سوچيم ”گهٽا ڏينهن ڪن عالمن سگورن اسان اڻ جاڻ ڏراڙ ماڻهن خلاف فتوائون ڏنيون آهن! اڄ تہ فتوئي بازيءَ جي لسمت اسين بہ ولي ڏسون. سو نهايت عالمانہ شان سان کنگهڪار ڪري مون فرمايو ”ابا اهو ملون ڦريل آهي، تعصبي ٿو ڏسجي، ڊالري فرقي جو ٿو ڏسجي!“ چيائين ”اهو ڪهڙو فرقو آهي؟“ مون چيو ”اهي جيڪي ڊالري جماعت جا ملان آهن. ملڪ کي ڊالرن تي آمريڪا وٽ وڪڻيو ويٺا آهن اهي!“ چيائين ”انهن پويان نماز جائز آهي؟“ مون چيو ”دين فروش ۽ عوام فروش پويان نماز هرگز جائز ڪانهي.“ پوءِ تہ اچي مولويءَ جي ڪارستانين بابت تنقيد ۾ چيٽو! چي ”هيئن ٿو پيسا ڪمائي، هونئن ٿو چوڪرا رکي!“ مون چيو ”ڏلئي نہ! انهن دين فروش،

سرمايہ پرستن، سامراج پرستن ۽ وطن فروشن جا ڪرتوت؟" ڪجھ دير ٻنڌ ڪاڻ آئي. مس مس اک لڳي تہ ڪن تي ڪو پڙلاءُ پيو جڻ ڪنهن ڳالهايو: "تي ويٺس." چيم. "ڇا؟" تہ ٻڌم تہ "م" "ستي ستي ڪجھ چئي پيو." چيم "تورو زور سان چئہ ڇا ڳالہ آهي؟" ٿورڙو زور سان اهڙي نموني چيائين جو مس تي ٻڌڻ ۾ آيو "موت بابت تنهنجو ڇا خيال آهي؟" چيم "هي آڌيءَ مهل موت جو مسئلو ڪيئن درپيش اچي ويو؟" معصوميت سان چيائين "بس ويٺي ويٺي خيال آيو. چيم تنهنجي راءِ معلوم ڪريان" مون چيو "موت مان آءُ بيزار آهيان. دنيا هر چيز، هر ڏک جي باوجود سهڻي ۽ پياري آهي. وڏي ڳالہ تہ اسان ڪي تاريخ جو عظيم ترين، مقدس ترين مقصد هٿ آيو آهي، ان کي ڪامياب بنائڻ ۾ پنهنجو وڏ ۾ وڏ حصو وٺڻو آهي. ان ڪري جيترو وڌيڪ ۽ وڌيڪ ڪارائيتي نموني زنده رهجي اوترو بهتر. پر جي ڪنهن سبب ڪري يا قدرتي طرح موت آيو تہ اُن جي مرڪندي آجيان ڪري سگهڻ جي اُميد آهي. جنهن ماڻهوءَ پنهنجي زندگي انسان ذات جي خدمت ۽ چاڪريءَ لاءِ وقف ڪري ڇڏي هجي ان لاءِ موت بيحد افسوسناڪ ضرور آهي پر ان ڪان اجائي وحشت جو ڪو سوال ئي ڪونہ ٿو ٿئي. پرڪ رڳو اها ناهي تہ ڪو ماڻهو زنده ڪيئن رهيو پر اها بہ آهي تہ مئو ڪهڙيءَ ريت. بيماري سيماريءَ جي ڳالہ ۾ تہ ماڻهو پنهنجي وس ڪونهي. باقي هوشن مقابلي ۾ مرڻ تي مئو يا رڳو ڪل بچائي پاڙيو تي مئو. انقلابي ماڻهوءَ کي موت جو مسئلو پنهنجي ذهن ۾ اڳواٽ ئي طئي ۽ صاف ڪري ڇڏڻ گهرجي، نہ تہ چئبو هو اجها صحيح انقلابي نہ ٿيو آهي. انقلابي جدوجهد ۾ موت جو خطرو هر وقت موجود سمجهبو آهي. ان ڪي پنهنجي ڏنڌي جو هڪ امڪاني خطرو سمجهي ان ڳالہ جو عادي ٿي وڃڻو آهي تہ ڪنهن بہ وقت قدرتي يا زبردستي ۽ هترادو موت اچي سگهي ٿو. سنڌيءَ ۾ چوندا آهن تہ "مرڻ ناهي مهڻو پرٺو ناهي گار." چيائين "ٺيڪ آهي هاڻ سمهان ٿو!"

رات ساڍا ست. لاهور تي سگورا قبضا ڪريو وينا آهن. ڪوبہ ڏسڻ جهڙو پروگرام ڪونهي. جالنڌر تان يوپيءَ جا لوڪ گيت پڌا اٿم. سٺا. ڪٿڪ ناچ ڏٺوسين. ٻارن جي پروگرام ۾ راڳ جي استادياڻيءَ سُرايمن جو خيال ٻڌايو. سرگم، الاپ ۽ بندش جون معائنون سمجهايائين. ميندن مرڪن جا فائدا ٻڌايائين. خيال ڪي وڃائي ڇڏيائين. هاڻ چتر هار جي انتظار ۾ ويٺا آهيون. پوءِ انگريزي فلم ايندي. الائي ڪهڙي؟ پارڪر پين مزي سان پيئي لکي. مزو پيو اچي. مون ڪان هر شي وڃائجي وڃي، ان ڪري ڪا سولي پين تہ ڇا مورڳو بال پينون وٺان. وڃن تہ وري ڀي. هينئر پيري بال پينن جي رکي آهي. رات بيحد ٿڌي ۽ وٺندڙ آهي. آسمان ۾ جهڙ آهي. نواءِ وقت ۾ سول لبرٽيز يونين طرفان ڪسان هال ۾ ڪيل جلسي جي خبر آهي. جلسي ۾ منهنجي رهائيءَ جو مطالبو ڪيو ويو هو. صدارت سردار شوڪت علي ڪئي. ڪيترن ڳالهائيندڙن حصو ورتو. چڱا موچارا نالا آهن. ماشاءَ الله اسين بہ ٿوري پبلسٽيءَ جي لسٽ وٺون. خبر اندر آهي. پر

اسان لاءِ اهڙا به گهڄ. "م" جو به ڀالو اچي ها ته بهتر. اڄ گورنر جيلاني ۽ چيو ته پنجاب ۾ فقط نوابزاده نصرالله ئي هڪڙو سياسي قيدي آهي، جنهن اسين ڀيا هيترا سارا سپي لال واه جا چيڙا تي آيا آهيون. هيڏا سارا معتبر ۽ هيڏو سارو ڪوڙ! يا بي حيائي تيرا آسرا.

۸۲-۸-۹

عزيز مداري اعواڻ هينئر ا تي ويو آهي. نيون ڏينهن چئي ويو هو ته آءُ سياڻي آزاد ٿيندس. اڄ چيائين ته جنهن مهل ڊپٽي وٽ پيش ٿيس تڏهن رضا اسسٽنٽ اعتراض ڪيو ته هن جو قيد ٢٠ سال نه ٢٥ سال آهي. اجا ٣ سال پيا به ڪاٽڻا اٿس. هر قسم جي باه جي ڪورن مان پچي نڪتل ماڻهو آهي. جهڙي تهڙي ڳالهه تي مرڙو به ڪونه مڙندس. پر ته به ويچارو لهسانيل هو. ڳالهائي به مشڪل سان پيو سگهي. چي "هي ۽ ٽين سزا ملي آهي." سکر ۾ زال ماري هئائين. ڪجهه سال اتي رهيو. پوءِ هتي آيو. هتي ان تاريخ سزا مليل جنم قيدي معافي ۽ سميت ١٤ سالن ڪانپوءِ آزاد ٿي ويا. هي سنڌ جو سزا يافته هو. هن تي سنڌ جي ڪري ٦ سال بي چٽي پيئي. هاڻي وري چون ٿا ته ٥ سال پيا به چو جو تون سنڌ جو آهين. انهن توکي ٢٥ سالو لکيو آهي. سنڌ جا پيا ماڻهو ته لهيو پر خود پنجابي قيدي به سنڌ سان واسطو پوڻ ڪري ڊبل چٽي ۾. نيون ڏينهن ڪيترو خوش هو. چيائين پئي "ڏينهن ئي ٿا ڳڏرن. رات جو ستي ڳوٺ جا خواب ٿو لهان ۽ چرڪ پريو ا ٿيو پوان. ڪلاڪ به ڳذارڻ ڏکيو ٿي پيو آهي. پورا ١١سال جيل ڪاٽيو ا ٿم. ڳوٺان نڪتي پورا ١٧ سال ٿيا آهن. مونکي ته ماڻهن جا نالا به وسري ويا آهن. پولي به اها ڪانهي." اسان دلاسو ڏنس. "م" ڊپٽي ۽ کي چٽي ويٺو لکي. ڪوشش ۽ ويڙهه وڏي ڪنداسي سندس لاءِ. پوءِ ڪٽيسن قسمت. ذات جو اعواڻ آهي. پر دعا سلام گهٽي مون سان اٿس، سنڌي جيلن ۾ پراڻي قيدي هئڻ ڪري.

ڪلهه شام جو غسل خاني ۾ وهنجيس پئي ته "م" سڏوسڏ لائي ڏني. ٻاهر نڪتس، ته رڙ ڪري چيائين. "لتا آئي اي!" ڏٺم ته ٽي وي ۽ تي برابر لتا لڳي پيئي هئي. مون هڪ ٻه دفعا اڳ ٽي وي ۽ تي ڏٺي آهي. اڇي ڳلن واري ساڙهي پيل هيس، ڳچي ۽ تائين ان ۾ ويڙهي پئي هئي. رنگ ڪارو پر آلاپ جو ڪيائين ته چئو ته ڪو ڪوئلن جو ولر گڏجي پيو ڳائي. ٽي ڪلام پڙهايائين. شايد ١٥ آگسٽ جي ٽيسٽنگ تي ڪيائون ڊهلي ۽ تان. رات هڪڙي اهڙي فلم ڏٺي سون جنهن جا هيرو ۽ هيروئن نهايت معمولي هئا. هيروئن زرينه وهاب هئي. هيرو ته الائي ڪير هو. بيڪار جهڙو. ڪو به ناٽ ۽ شان شوڪت ڪونه هو. ڳالهه ۾ به ڪجهه به ڪونه هو. گانا به ٽي هئا سي به ڪي خاص نه. پر انوکي ڪهاڻي، سادي فنڪاري، رفتار سٺي، جرئت ڀري عوامي موضوع جي خيال کان مونکي هي ۽ فلم هندستاني فلم "مٽي پر چاول" کان پوءِ بهترين، با مقصد، جرئت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مند ۽ فنڪارانه فلم لڳي.

رات منادي بہ ڏلوسون ۽ ٻڌوسون. ٿي ڪلام ڳايائين، هڪڙو بنگاليءَ ۾ ۽ ٻـيو هنديءَ ۾. متاثر ڪندڙ شخصيت آهي. ٽنگ توڙي ڇڏيائين، خاص ڪري بنگاليءَ جي مشهور ڀٽيالي سُر واري ڪلام ۾ تہ وجد ۾ آڻي ڇڏيائين. سبحان الله.

پوءِ مائي سورن لتا ۽ ٻي هڪڙي سڪٽي دوشيزه جيڪا ڳائيندي آهي. "نچان مين لڌياڻي تي ميري ڏمڪ جلندر پئندي" (آءٌ لڌياڻي شهر ۾ نچندي آهيان تہ منهنجي پيرن جو ڌڌڪو جلندر ۾ ٻڌبو آهي) لڌياڻي ۾ نچندڙ سهڻي تہ جواني ۽ شان ۽ مستيءَ ۾ بہ پنهنجو مٽ پاڻ هُئي. گهڻتائي ٻنهي ۾ ڪانہ هئي. پنجابي راڳ جي ڪا صنف ڪانہ ڇڏيائون، ويندي جُگنيءَ تائين.

اڄ "ش" منهنجي هوندي، "م" خلاف سندس ڄڻوءَ جو ڪيس پيش ڪيو. "م" ڪي مون بہ چيو تہ "تون بہ "ش" کي پنهنجو ڪيس بيان ڪري ٻڌاءِ." زوردار نموني ها ڪيائين. "ش" ڏمانجي ويو. چيائين "تڪڙو آهيان وري ايندس." وري ڪونہ موٽيو آهي.

هيٺئر "م" سان وڏو جنگاڻ ٿيو. دستور موجب سڄي جهان جا مسئلا ۽ دليل ميدان ۾ آيا. آخر ٻيا دليل ڪٽي ويا، تہ چوڻ لڳو "تون سڄي جهان جيءَ مخالفت ڪرين ٿو، پر پاڻ رڳو راجا ڏاهر جي ڳالا بہ ٻڌڻ لاءِ تيار ناهين." مڙئي ڪانہ ڪا ڳالهہ سامهون ڏيٺي. آخر مون جان ڇڏائڻ لاءِ چيو تہ "تنهنجو ڪو عزيز يا ڪو هيرو يا قومي اڳواڻ هجي جنهن لاءِ توکي عقيدت هُجي تہ آءٌ تنهنجي ڪري ان جي ڳلا ڪانہ ڪندس، پئي پاسي آءٌ پنهنجي قوم جي ڪنهن بہ اهڙي ماڻهو جي خلاف هڪڙو لفظ بہ برداشت نہ ڪندس جنهن کي اسانجو باشعور طبقو جائز طرح پنهنجو هيرو تسليم ڪري ٿو. راجا ڏاهر پنهنجي وطن جي بچاءُ ۾ وڙهيو ۽ قربان ٿيو، ان ڪري اسانجي باشعور طبقي جي نظر ۾ هيرو آهي. ان ڪري جيڪو ان جي شان ۾ گستاخي ڪندو، تنهنجو اسين وس پڄندي مٿو ڦاڙي رکنداسون!" پاڻ چيائين تہ "منهنجا بہ هيرا آهن." مون چيو "ڪهڙا؟" چيائين "حضرت محمدصلعم ۽ عمر رضہ!" مون چيو "اهي تہ منهنجا بہ هيرا آهن. ٻي ڳالهہ ڪر! مثال طور قائداعظم، علامہ اقبال رحمتہ الله عليہ ۽ انگريز سرڪار جو وفادار ۽ اسان جو هيرو سرسيد؟" چيائين "هائو"! مون چيو "سبحان الله! اهان اڳتي! مثلاً چودري ظهور الاهي شهيد، مولوي مشتاق صاحب ۽ انوارالحق صاحبان بہ؟" اتي بيهي رهيو. پنهنجي سرسي ڪرڻ لاءِ ڪنهن بہ خسيس کان خسيس ڳالهہ مان فائدو وٺڻ کان نہ گسندو. ماڻهو ڪم جو ۽ مڙس ماڻهو آهي. پر سندس ڪئين خراب عادتون ظاهر ٿيون ٿين. آهستي آهستي جي انهن تي ڪيس ڀر ڏبي تہ سندس خراب عادتون سُٺين عادتن تي غالب پئجي وينديون ۽ هڪڙو سٺو ٿي سگهڻ جهڙو ماڻهو انا پرستيءَ ۾ پوئتي رهجي ويندو.

رات سچ پچ تہ ميٺهن اچي نڪتو، اڳي رڳو دڙڪا دهمان پئي ڪيائين. شاڪر شاهہ

چيو "اڄ ساون ني آنکه ڪولي هي، سو رها تا اتني دن!" ڪجھ تائين وسندو رهيو. مداريءَ لاءِ "م" کان ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ کي چٺي لکايم. ڊپٽيءَ چوائي موڪليو ته آءٌ شام جو ايندس.

ٻاهر مينهن محفل مچايو ويٺو آهي. اندر ويٺا آهيون. چانهه جو نيون ڪوپ پيڻ جون تياريون آهن. "ش" پنهنجو شعر پيو ٻڌائي. صبح سان ئي مداري آيو هو. پنهنجي معاملي جو احوال ورتائين. خبرون ٻڌايون سونس ته "ڪلهه ڊپٽيءَ ۽ اسسٽنٽ آيا هئا، هيءَ ڳالهه ٻولهه ٿي." چيائين "مون سچي ڳالهه ٻڌي آهي!" ڪنڊ هيٺ هوس. مڙس ڪنڊار آهي. "روز روز جي سزا آهي! انهن ڏينهن لکي موڪليائون ته "تون آزاد ٿو ٿئين. اچ!" سڀ قيدي ورائي ويا. سڀ سامان ورهائي ڪٽي ويا! هينئر مون وٽ چادر به ڪا نه رهي آهي!" زال ماري آيو هو. چڻي "١١ ماسات اٿم. ٨ سڳا سوٽ اٿم. ويجهي پري جا ٨ چاچا اٿم. سڳو ڀاٽيجو ۽ سڳو سوٽ جو پٽ ميجر آهن، پر آئون ٻڪيو. غريب. هڪڙو چاچو ملاقات تي آيو. زميندار ۽ وڏو واپاري آهي. هتي ٿاڻڪ ڪان پريان ٻه دڪان اٿس. ملاقات تي ننڍڙن ٻارن جي بسڪوٽن جو هڪ پراٽو ڏبو، ٻن رپين جا ڪيلا، ڪل ساڍن نون رپين جا ٽپڙ ولي آيو. ڏاڍو خوش ٿي مليو سانس. هاڻ سوچيو ويٺو آهيان ته جڏهن آزاد ٿيندس تڏهن ساڍا نو رپيا وچي سندن ننڍڙن ٻارن جي ترين تي رکي ڪين چوندس "ابا! هي پٺهين جو مون تي احسان ٿيل آهي. مون تي خرچ ڪيو هيائين سو ولو ته آئون احسان ڪان آجو ٿي گهر وڃان." اندر رڏو پيو آهي، پر مجبوري. تو سان دعا سلام ٿي ته توڪي دانهن ڏنم. توهڪدم غور ڪيو. صاحب گهرائي ورتيو. سڀ ٿا چون ته ڪلاڪن جا ڪلاڪ بحث لڳا پيا هئا. هڙو غور ڪنهنجو ڪو نه ٿيو! اڳيان ڪٿي منهنجي قسمت! پر ٻيلي! مون کي ڪڏائي ڪيئن به ڪري!" "م" چيس "آءٌ وزير قانون ٿي رهيو آهيان، پر قانون جي ايتري مون کي خبر ڪانهي جيتري پليجي صاحب کي آهي. ڳالهه جيڪا تنهنجي لاءِ دليل بازي ڪيائين تنهن منهنجيون ٻه اکيون کولي ڇڏيون. اهي نڪتا ته منهنجي خواب خيال ۾ به ڪو نه هئا. تون ڀاڳ وارو آهين جو تو کي هڙو وڏو قانوني ماهر جيل ۾ پنهنجو ملي ويو آهي. ڊپٽيءَ کي چٺي به لکي ته مون، پر چٺي لکڻ لاءِ مون کي چيائين پاڻ. هاڻي تون دل وڏي ڪر! دل نه لاهه!" رات آڌيءَ تائين ننڊ ڪا نه آئي. سڄو ڏينهن وهنجيو جو ڪو نه هوس. رات جو وهنجڻ کان ننڍائيندي آڏيون تي ويون پر ننڊ ڪا نه آئي. لاچار مڙيئي لڪريءَ شنان ڪيم ۽ پرڪلي پائوڊر هنيم تڏهن ننڊ آيم.

مولانا رياض ڪوڪر مون کي به پاڻ جهڙو خوش نصيب ديندار ٻڌائڻ جي جدوجهد کي جاري رکندي چٺي ويو آهي ته "توهان لاءِ هڪڙو تحفو آندو اٿم. فلسفي جو ڪتاب آهي، جنهن سان اميد ته توهان جي هر طرح تسلي ۽ تشفي ٿي ويندي. توهان رڳو هڪڙو پيرو پوري توجه سان پڙهي ان تي غور ڪري ڏسو." ڪتاب جو نالو آهي "مذهب

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ سائنس" لکندڙ آهي مولانا عبدالباري ندوي، پروفيسر فلسفہ، عثمانيہ يونيورسٽي. حيدرآباد دکن. مهاڳ لکيو آهي پاڪستان جي مشهور سائنسدان ۽ رياضيدان ڊاڪٽر رضي الدين صديقي، وائيس چانسلر پشاور يونيورسٽي. ٢٣٨ صفحن جو ڪتاب آهي، ٤٢ صفحا پڙهيا اٿم. پهرين صفحي تي مولانا آزاد جي "غبار خاطر" مان هڪڙو فلسفياڻو ٽڪرو ڏنل آهي. ڪتاب جي علمي سطح ۽ دليل بازيءَ جي انداز ۽ معيار جو اندازو مولانا آزاد جي ڏنل ٽڪري ۽ ڊاڪٽر رضي الدين جي مهاڳ مان ٿي ٿيڻ وڃي ٿو. وڌيڪ تصديق هيستائين پڙهيل ٤٢ صفحن مان ٿئي ٿي. دل ۾ سوچيم تہ "جيڪڏهن جاگرافي، حساب، الجبرا ۽ جاميٽريءَ وانگر سائنسي فلسفو بہ اسڪولي ڪورس تي رکيل هجي ها تہ جيڪر فلسفي جو مئٽرڪ جو شاگرد هن ڪتاب جا پهريان بہ صفحا پڙهي هن جون بنيادي غلطيون پڪڙڻ شروع ڪري ها ۽ ٣٠،٢٥ صفحا زور مس ڪري پڙهي ان کي اڇلائي ڇڏي ها!" حالانڪ هن ۾ سائنس جي جديد ترين نظرين ۽ ڪوجنائن جو نچوڙ پيش ڪرڻ جي دعوا ڪيل آهي ۽ ڪيئن سائنسدانن جا حوالا بہ ڏنل آهن! سچو ڪتاب ولايتي نالن، فقرن ۽ چوٽين سان سٽيل آهي. وڪ وڪ تي ڪونہ ڪو آمريڪي، جرمن، انگريز يا ڪو ٻيو سائنسي نالو ڏنل آهي. مطلب تہ تنهن ڳالھ چونيءَ تائين رڳو "سائنس" ئي "سائنس" آهي. جڻ چاموٽ جا تہ وائيسر ئي ٿري ويندا تہ "هڻ پٽيان! هيترو مولانا جو سائنسي علم! ڪو بحر آهي بحر! پيلي هي جيڪي چوندا سا هوندي بہ ڪا ڳالھ! جهڙي تهڙي ڳالھ نہ هوندي"! ٻين ملڪن جو الائي ڪهڙو حال آهي، پر اسان جي ملڪ ۾ ولايتي نالا ۽ حوالا جهالت ۽ گمراهيءَ جي پوڙهي ڏائڻ مٿان سرخي پائوڊر ۽ ميڪ اپ بڻجي ويا آهن. ڪنهن کي ڪا بہ غير علمي، احمقپائيءَ ۽ جهالت واري ڳالھ ماڻهن تي مڙهڻي هوندي آهي ۽ سچائي علم ۽ سائنس خلاف ڏوهہ جي ڪا واردات ڪرڻي هوندي آهي تہ ٻہ ٽي سو ولايتي حوالا ۽ نالا گڏ ڪريو وٺي. پنجن حوالن پٺيان هڪڙو زٽ، ڏهن حوالن مٿان پنج نسورا ڏينهن ڏني جا ڪوڙ! ۽ حوالا بہ ڪنهن جا!؟ اڪثر "چانڊيا چور شباڻي شاهد." مثلاً پاڪستان ۾ "جماعتيا دانشور" يورپ ۽ آمريڪا جي پاڻ جهڙن "دانشورن" جا حوالا ڏيندا. اهي وري هتي وارن جي شاهدي وجهندا: ڇي "پاڪستان جو ميانجي خُدن جهڙو مشهور فيلسوف جنهن جو پاڪستان جي فلسفياڻ حلقن ۾ هيڏو قدر ۽ منزلت آهي سو بہ هيئن ٿو فرمائي!" تنهن کان سواءِ ڳالھ هڪڙي حوالا پيا، حوالا هڪڙا تہ انهن مان نتيجا ٽيا! "سوال از آسمان جواب از ريسمان!" سنڌ جا جماعتيا دانشور وڏي خشوع ۽ خضوع سان اهڙن آمريڪي ۽ يورپي "دانشورن" ۽ "عالمن" جا نالا ڪڻندا آهن ۽ حوالا ڏيندا آهن جيڪي حقيقت ۾ سي، آئي اي جا بدنام ۽ خوار خراب پالتو ۽ پاڙت "اديب" ۽ "عالم" ۽ "دانشور" هوندا آهن؛ ڪي سنڌي جماعتي "دانشور" تہ باقائدي آمريڪي جاسوسي ڪاتي جي سربراهن جي پروپيگنڊا لکڻين کي عالمانہ سنڌون ڪري پيش ڪندا رهيا آهن! پڪ سان ٻين ملڪن جا اهڙائي "دانشور" وري اسان وارن "دانشورن" کي سنڌون ڪري

پيش ڪندا هوندا. مثلاً جرمنيءَ جا سي، آئي اي "دانشور" بہ لکي سگهن ٿا تہ "ٽين دنيا جو مشهور مفڪر، عالم، دانشور ۽ علم سماجيات جو ماهر جناب "انبي جو گهوٻانو" صاحب جن بہ هن راءِ جي ڀرپور تائيد ڪري چڪا آهن. هو فرمائين ٿا..." وغيره. واردات جو ٻيو طريقو آهي هترادا مفروضا. بلڪ مفروضن مٿان مفروضا. ٽيون اهو آهي تہ علمي ۽ سائنسي معاملا جن ۾ تر تورڻا آهن، تن مٿان خطابت، فصاحت ۽ بلاغت جون ڇيپون ڪيترائي نازڪ ۽ نفيس مگر بي حد اهم ۽ بنيادي حدن، فرقن ۽ استشنائن کي ڇيپائي اڳتي هليو وڃجي! مفروضن ۽ فصاحت ۽ بلاغت جي ڪارستاني غبار خاطر جي مولانا آزاد واري حوالي سان ئي شروع ٿي وڃي ٿي. فرمائين ٿا" هن سلسلي ۾ هڪ ٻي جاءِ بہ پڌري ٿئي ٿي ۽ ان جي پکيڙ بہ اسان کي پري پري پهچايو ڇڏي. اگر هتي مادي ڪان سواءِ ٻيو ڪجهہ ڪونهي (غلط ۽ بي بنياد مفروضو!) تہ پوءِ انساني رتبي ۾ اپرڻ واري اها قوت جنهن کي اسين سوچ ۽ سمجهہ جي نالي سان سڏيون ٿا سا ڇا آهي؟ ڪهڙي چلهہ جي چڻنگ آهي؟......... سوال هي آهي تہ سوچ ۽ سمجهہ جي هيءَ اڻ کٽ فضا جيڪا انسان کي پنهنجي آڌام جي پاڪر ۾ کنيو پئي اڏامي سا ڇا آهي!(بي بنياد فصاحت بلاغت!) ڇا ان جي جواب ۾ ايترو چئي ڇڏڻ ڪافي ٿيندو تہ اها رڳو هڪڙي انڌي گونگي قوت آهي جا پنهنجي طبعي خاصيتن ۽ طبعي حالت ۽ ماپن مان ترقي ڪندي سوچ ۽ سمجهہ جي آڙاهہ جو شعلو بنجي ويئي." (ٻيو بي بنياد مفروضو!) چالاڪي اها آهي تہ جيڪا ڳالهہ مخالف نہ چئي ۽ ڪڏهن بہ چئي نہ سگهي، اها ڏانهنس منسوب ڪري ونجي ۽ ان کي وڏي شان شوڪت سان فاتحانہ نموني غلط ثابت ڪجي! مثلاً فطرت جي سائنس يا سائنسي فلسفو جدلي ماديت آهي ئي فطرت ۽ انساني سوچ سمجهہ جي سائنس! اها ڪيئن ٿي چئي سگهي ۽ ڪڏهن ٿي چئي تہ "هتي مادي ڪان سواءِ ٻيو ڪجهہ ڪونهي؟" جي اهو مفروضو ئي بي بنياد تہ باقي ٻي ڳالهہ ڇا ٿي؟ ساڳيءَ طرح سمجهہ ۽ سوچ کي ڪنهن ۽ ڪڏهن انڌي ۽ گونگي قوت سڏيو يا سمجهيو آهي؟ سوچ ۽ سمجهہ جي شان ۾ سڄي سائنس قصيدا پڙهي ٿي، ان جي قوت جو سرچشمو آهي ئي سوچ ۽ سمجهہ. سوچ ۽ سمجهہ ٿي انڌي ۽ گونگي تہ باقي رهيو ڇا؟ انساني سوچ کي انڌو گونگو تہ پنڊت، پادري ۽ ملان چون ٿا! سائنسدان ڪيئن چوندا!؟ ڪڏهن ۽ ڪٿي چيو اٿن؟ ساڳيو حال اسان جي سائنسدان ۽ رياضي دان جناب ڊاڪٽر رضي الدين صديقيءَ جو آهي. ويچاري کي سائنسي فلسفي جي ا ب ت جي خبر ڪانہ ٿي ڏسجي. مثال طور فرمائين ٿا "نيوٽن جي ميڪانڪس جو هڪ اهم مسئلو هي هو تہ جي ڪنهن شيءَ جي موجوده حالت معلوم هجي تہ پوءِ ان جي اڳوڻي ۽ ايندڙ حالت قطعي طرح مقرر ٿي ويندي ۽ فقط چرپر ۽ حرڪت جي قانونن جي آڌار تي علم رياضيءَ جي مدد سان ازل کان ابد تائين ان جي سمورين حالتن جي پيش بندي ٿي سگهندي. ميڪانڪس جو اهو ئي مسئلو هو جيڪو مادي پرستن(!) (لفظ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(Materialists) جي ترجمي ۾ ٿي بي ايماني!چا لڳي سائنس ۽ ڇا لڳي پرستش ۽ پوڄا!) لاءِ آخري حجت جو ڪم ڏئي ٿو ۽ جنهن جي آڌار تي هو ڪنهن خالق ڪائنات جي تصور کي غيرضروري لهرائين ٿا. ڇو ته هنن جي چوڻ پٽاندر ڪائنات جي هر حالت، هر گهڙي مقرر آهي ۽ ان مطابق خودبخود لهندي هلندي هلي.“

هن درويش کي اها به خبر ڪانهي ته سائنسي فلسفي ۾ هڪڙو سڄو باب آهي ٿي ميڪانيڪي ماديت جي ذڪر ۽ انتي تنقيد بابت! ان کي سائنسي فلسفي جي ڏاڪي به ڏاڪي واڌاري جي سفر جي هڪ منزل سمجهندي اهو ڊيڪاريو ويو آهي ته ڪيئن ان غير سائنسي ماديت جي عينڪ سان دنيا کي صحيح نموني سمجهڻ ناممڪن هو. ان حالت ۾ جيڪي ماڻهو اهو چاهن ٿا ته سموري ڪائنات مادي جي لهيل آهي ۽ اڳتي هلي هڪ ڏاکي تي مادي مان ذهن ۽ سوچ رکندڙ جاندار پيدا ٿيا جن ڪائنات کي ڏسي ان کي سمجهڻ لاءِ خيال ڊوڙايا، ڪوجنائون ڪيون، قانون، ادب، فلسفا لاهيا ۽ اهڙيءَ طرح سڀئي خيالن مادي مان پيدا ٿي موٽ ۾ خود مادي دنيا تي مادي اثر وڌو ۽ هاڻ هڪ حد تائين، پئي هڪٻئي تي اثر وجهندا رهن ٿا سي ڪيئن ٿا غير سائنسي ميڪانڪي سوچ ڌارين ۽ سوبه ان کي آخري حجت لهرائين ۽ ان کي ڪائنات جي بنيادي سوالن بابت پنهنجو رهبر لهرائين؟! تنهن ڪان سواءِ جدلي ماديت جي سائنسي علم جا ڄاڻو ماڻهو ڪيئن ٿا ڪنهن شيءِ يا ڳالهه جي ازل کان ابد تائين ساڳئي نموني رهڻ يا سفر ڪرڻ بابت سوچي سگهن جڏهن ته جدلي ماديت جي الف ب ئي اتان شروع ٿئي ٿي ته ”ڪائنات ۾ ڪابه شيءِ يا ڳالهه قطعي، آخري، هر حال ۾ ساڳي، ڪڏهن به تبديل نه ٿيندڙ ازلي ۽ ابدي ٿي ئي نه ٿي سگهي. هر شيءِ لاڳيتي چرپر ۾ آهي، هر شيءِ بدلجندي رهي ٿي. ڪائنات جيئن ته مادي جي لهيل آهي، تنهن ڪري مادي وانگر ان جي وجود جو شرط ئي اهو آهي ته اها سدائين چرپر ۾ هجي، ۽ بدلبي رهي. ان ۾ ڪجهه چمندو رهي، وڌو ٿيندو رهي ۽ پاڻ مان ڪجهه ٻيو پيدا ڪري پاڻ ختم ٿيندو رهي ....“ ان صورت ۾ شين جي حالت قطعي طرح مقرر ٿيڻ جي ڳالهه مادي سائنسدانن ڏانهن منسوب ڪرڻ کان وڌيڪ اڻ ڄاڻائي يا نسورو بهتان ٻيو ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟ جي ڊاڪٽر صاحب جدلي ماديت جي ٽن بنيادي اصولن ”ابتڙن جو ميلاپ ۽ پاڻ ۾ مقابلو“ ”مقداري تبديلين جو خاصيت جي تبديلين ۾ بدلجڻ ۽ خاصيت جي تبديلين جو مقداري تبديلين ۾ بدلجڻ“ ۽ ”نفيءَ جي نفي“ جو ٿورڙو مطالعو ڪيل هجن ها ته هڙيون ٻاراٽيون ڳالهيون نه ڪن ها. اڳتي هلي فرمائين ٿا ”پر ڪوانٽم ۽ اضافيت جي نظرين جي آڌار تي پروفيسر هائيزنبرگ ١٩٢٧ ۾ اهو ٻڌايو ته فطرت جي لقائن ۾ يقين يا جبر ناهي پر غيريقينيت آهي ....“ ويچاري ڊاڪٽر صاحب کي اها به خبر ناهي ته ڇا ته قدر ۽ جبر، شين جي لازمي يا اتفاقي هجڻ جو سوال، انهن جي پاڻ ۾ لاڳاپي جو سوال سائنسي فلسفو يعني جدلي ماديت ١٩٢٧ کان گهٽ گهٽ زمانو اڳ ١٩ صديءَ جي وچ ۾ ئي حل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري چڪي هئي ۽ پروفيسر هائيزنبرگ جي ٿيئري ماڙڻ کان گهڻو گهڻو اڳ اينجلس "فطرت جي جدليات" نالي ڪتاب "Dialectics of nature" ۾ انهن مسئلن کي حل ڪري چڪو هو؟! هونئن به بنيادي ڪم ته ارڙهين صديءَ ۾ ئي هيگل ڪري ڇڏيو هو! هي جهالت آهي يا بي ايماني؟ مولانا عبدالباريءَ جون کهڙيون ڳالهيون ڪجن! هنن بزرگن کي خبر آهي ته پاڪستان جهڙن ملڪن ۾ فطرت ۽ انساني سماج بابت سچا علم ۽ سچيون سائنسون بندش هيٺ آهن. ماڻهن کي انهن ڳالهين بابت خدا جي خبر آهي. ان ڪري وڏو بم بکيڙو ڪري، منهن جي پڪائيءَ سان اکيون ڦوٽاري، دهمان پڌي، کهڙا به اُپ ڦاڙينا ته ماڻهو ويچارا وسهي ويندا. باقي جو هڪڙيءَ پاسي مذهب جي ڳالهه ڪبي ۽ ٻئي پاسي انگريزي فقرا، ڪتب آڻبا ۽ ٽئين پاسي سائنسي حوالا ڏبا ته ماڻهو اصل فدا ٿي پوندا!. اهو ڏينهن ڪاش جلد اچي جڏهن فطرت، انساني سماج ۽ سوچ بابت علم ۽ سائنسون ماڻهو آزاديءَ سان ننڍپڻ کان وٺي پڙهي سگهن ۽ ڪين پڙهائڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ پورو پورو بندوبست هجي. ماڻهو ڪوڙن جاگيرداري سرمائيداري سماجي علمن ۽ بوگس سائنسن جا ڳٽ ڳچيءَ مان ڪڍي آزاديءَ سان سوچي ۽ سمجهي هن دنيا کي بهشت بنائي سگهن.

بهرحال ڪتاب پورو ڪرڻو آهي. بنا پڙهڻ جي مخالفت جي ڳالهه رد ڪرڻ بي ايماني آهي. حالانڪ "سر ڪنيو راڳ پروڙيو." "خانن جي خاني، مونکي مانيءَ مان معلوم ٿي!" پر توڙ ڪرڻو آهي. جهالت جي جناٽي پروپيگنڊا جو اهو عذاب ٻني ڏينهن پيا به برداشت ڪرڻو آهي. مهيني ٻن کان پوءِ سي آئي ڊيءَ وٽان به خط مليا آهن: سنڌ جي هڪڙي سينٽرل جيل مان هڪڙي قيدي دوست لکيو آهي. "........ اڄ روز مرهه کان وڌيڪ ياد آئين. ها استاد! چوندا آهن ته "وڃڻي ورياسن فوجون ڦري آئيون!" مون توهان جو چوڻ به نه ورتو. آزاد ٿيڻ لاءِ وڏا وڏا جتن ڪيم ...... اڄ توکي مجبور ڏسي ۽ مان به بيوس آهيان!. وري به اوهانجي صلاح تي تو هلان. پر هاڻ وڪيل ڪري ڏئي پنجاب مان ته مون ماڻهون موڪليان .... فقط توهان جي دعائن جو پينار"

ٻئي دوست لکيو آهي:

"مانوارا سائين سدا سلامت. طرفين جي خيريت بعد گذارش ته اڄ اوچتو توهان جني ياد ايترو ته شدت سان ايري جو صبح کان وٺي توهان جو بار بار ذڪر ڪيو اٿم. ان انداز سان جڻ توهان منهنجا تمام پراڻا ۽ ويجها هجو ۽ هن وقت به مون سان گڏ هجو. اڄ الائي چو توهان کي ياد ڪرڻ سان ذهني پختگي ۽ عجيب قسم جي خوشي محسوس ٿي رهي آهي. اگر مان ڪو اديب، دانشور، فلاسفر، شاعر، يا مصور هجان ها ته شايد اهڙي تخليق ڪريان ها جيڪا شايد ڪوبه نه ڪري سگهي! مون ۾ منهنجي قلم ۾ ايڏي طاقت به نه آهي، جو اندر ۾ اٿندڙ جذبا ۽ من ۾ چوليون ڏيندڙ موجون پنن جي پيٽ تي اوتي سگهان .... اگر ڪجهه غلط لکيو هجي ته معاف ڪندا جو هڪ شاگرد آهيان ۽ بي سمجهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بہ. فقط توهانجو نورنبي خيرپور ناٿن شاهہ"

لفظ بہ ڪنهن مهل ڪهڙن حالن ۾ ڪنهن مهل ڪهڙن ۾! ساڳئي قسم جا لفظ ڪن حالتن ۾ اجايا، رسمي، ڪوڪلا، بيزار ڪندڙ بي مانا تہ ڪن ٻين ۾ موتين جي ملهہ، قيمتي، ضروري، معنيٰ ۽ مطلب سان پر، خوشخبريون ٻڌائيندڙ سهارا ۽ دلاسا ڏيندڙ وعدا ڪندڙ پيار، محبتون ۽ عزتون ڏيندڙ. دل چوي ٿي تہ سپني سوين هزارين دوستن جا خط اچن، ساٿن ڪچهريون ڪجن، حال احوال ڏجن وٺجن، چرچا ڀوڳ ڪجن، ڊاڙا لکيا هڻجن، قرب محبتون ونڊجن، همٿون ڏيارجن ۽ وٺجن، ڪئين رنگ ڪجن! پر مجبوري! دوستن کي منع ڪيل آهي، چو تہ وچيان ڪنٽيا ڪندا. پر منع هوندي بہ ڪي مست ملنگ، اڙيا ٽڙيا پيا لکن. طبيعت خوش ٿيو وڃي سندن قربن ۽ محبتن جي جذبن کي ڏسي. جواب تہ ڏجي پر سي آئي ڊي رڳو ائڊريس نوٽ ڪري خط جي انتظار ۾ ويٺي هوندي ۽ پوسٽ مان ٻاهران ٻاهر چورائي ڪٽي ويندي!

۸۲-۸-۱۱

صبح اٺ بجا. رات آڌيءَ جو مينهن آيو. پڇي اندر ٿياسون. ڪجهہ تيز ڪجهہ ٿڙ ٿڙ پر ملڪ مڙيئي مٺائي آهي.

آئي مند ملهار آئون کهنبا ڪنديس ڪپڙا.

ڪلهہ چڪر پٽي ڏنم تہ اها سٽ ياد پيم. الائي ڪيئن! شايد يادگيريءَ جو آٽو ميٽڪ نظام هر وقت يادگيرين جي ٽجوڙيءَ مان عين گهرج مطابق لهڪندڙ يادون ڪڍيو ٻاهر ڪري. ڪلهہ گلزار اسسٽنٽ آيو. سٺن خيالن جو آهي. چيائين مونکي ٿورو قانون پڙهائي هوشيار ڪر. ٿيون ڏينهن جيڪو جنم ٽيپ لفظ بابت مون ليڪچر ڏنو ۽ آئيني تشريحون ڪيم تنهن ڪان پوءِ شايد هن ۽ ڊپٽيءَ کي شڪ پيو آهي تہ متان همراهہ برابر ڪو وڪيل ٻڪيل بہ هجي. جڏهن مون رٽ ڪئي هئي ۽ سپرنٽنڊنٽ سان قانوني تڪرار ٿيو هو تڏهن ئي اچا هتي ڪونہ هو. ڊپٽي تہ هاڻي آيو آهي. پلو ماڻهو آهي اڳئين جي ڀيٽ ۾. شريف ماڻهو ٿو ڏسجي. جيتري قدر هن ظلم جي مشنيريءَ جو ڪو اهم پرزو شريف ٿي سگهي ٿو.

۸۲-۸-۱۲

هارين وارو قصو اڳيرو ٿيو ٿو ڏسجي. ڊائري نوٽبڪ ليڪ ٿيو. نئون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گهرائٽو آهي. رات فلم ڏٺي سون ”رنگيلا رتن“. پهريون دفعو پروين بوبي ڏٺم. ڪپور ۽ اشوڪ ڪمار ڊرما ڪوئي، جيون وغيره هئا. ڪهاڻي بوگس هئي. مڙيئي ٽيم پاس. مطلب ته سارو دارومدار سٽن ايڪٽرن تي ناهي. ڪهاڻيءَ جي مرڪزي خيال جي اهميت ۽ دلچسپي، پلاٽ ۽ اسڪرپٽ تي آهي. اڳئين هفتي وارو سيٽ جنهن جي نالي جي خبر ڪانهي سو هن ۾ به هو پر هتي ڳالهه ٻي ۽ هتي ٻي!

ميهوڳي آهي. رات به مينهن پيو ۽ ٽيڙ ڪٽڻا پيا. هڪڙو ملازم جهنگ پلي وانگر سچو وقت اسان ۾ اکيون وجهيو ويٺو آهي ته چا ڪن، چا ڳالهائين! چئو ته ڪر وات ۾ ٿو پئيس! ڪلندو، خوشامندون ڪندو، قصا ٻڌائيندو پر ڪن ڪڙا! هڙو بيهودو اڳي بيو ڪو گهٽ آيو آهي.

معلوم ٿيو ته هائي جيڪر عظمت هائي جيڪنگ ۾ بدلن جا ٽيڙ ڪسي آيو آهي. ڪين سخت تنگ ڪري ٿو. هائي جيڪنگ جي الزام وارا هتي ۵۰ کن ٿيندا. منجهن هڪڙو ٻن ٽن ڦٽن جو قاضي آهي پنڊيءَ جو. ڪو وڏو آفيسر هو ڪنهن وقت. پيا به ڳچ جيترا اسانجي حساب سان شاهوڪار گهرن جا آهن. هتي جو غريب اسان جو سفيد پوش. هتي جو سفيد پوش اسان جو دولتمند.

ڪله ”م“ جو ملتان وارو عيال جوٽس، ڌيءَ، پٽ، پيڻ ۽ پيٽويو (سئوٽ) آيا. ”م“ جي رويي ۾ انقلاب جي ڪري ۽ سندس طرفان زمانن ڪانپوءِ ڪين خط لکڻ ڪري بهار بهار هئا. ”م“ جي عمر ۴۰ سال آهي. سندس وڏو پٽ ناناڻن جي باغ مان ڪين مليل پتيءَ جي باغ مان انب ڪٽي آيو هو. هڪڙي پيتي سيرڏاڙ شوڪت کي ڏنائون، هڪڙي لانگاه کي. ٽين هتي آهي. ”م“ جي گهر واري (ملتاڻڻ) مون لاءِ ململ جو ڪڙتو به موڪليو آهي. پٽس هڪڙو وڏو شڪايتي خط به ڏيئي ويس. اڄ ”م“ غلطي مڃي ۽ معافي ورتائين. ياڪر پائيندي اکين ۾ لڙڪ اچي ويس. مون چيس ته هاڻي شرح محمديءَ جا باقي رهيل به نڪاح به ڪري ڇڏ. پوءِ سرڪار پلي ڪيترا به سال رکيو ويٺي هجي پاڻ بک ڪو نه مرنداسون. چار زالون هڙا مال پهچائينديون ته پوءِ بک چا جي؟ ٽيون ڏينهن ”ش“ ”م“ جي هتي واري بيگم جو اهو خيال پيش ڪيو ته ملتاڻڻ کي طلاق ڏي! ڪراچيءَ مان ٿي آئي آهي. هاڻي سندس گهر ۾ نظربنديءَ لاءِ ڪوششون پئي ڪري؛ شايد هن وقت کي پنهنجي انهيءَ پراڻي مطالبي کي دهرائڻ لاءِ موزون وقت ٿي سمجهي.
اڄ ”م“ کان پڇيم ”هتي آئي توکي گهڻو وقت ٿيو آهي؟“ چيائون ”پوڻا به مهينا“ مون پڇيو ”پهرين ڏينهن ۽ اجوڪي ڏينهن ۾ پنهنجي جسماني ۽ ذهني حالت ۽ مختلف مسئلن جي پوزيشن جي سلسلي ۾ ڪو فرق ڏسين ٿو؟“ چيائين ”انقلاب اچي ويو آهي! آءُ ماڻهو ٿي نئون جائو آهيان چڻ! صحت بهتر، ماحول بهتر، مسئلا گهٽبا وڃن، دماغ تازو ٿيندو وڃي. بس ڳالهه ئي نه پڇو!!“ مون چيس ”ان لاهين چاڙهين ۽ ورن وڪڙن واري اٿانگي ۽ لاڳاتار جدوجهد سان ۽ ان اڳواڻ رتابنديءَ ۽ تياريءَ ۽ انهيءَ موجب

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مڪمل ضابطي هيٺ صحيح لاڳيتي عمل ۽ سختيءَ سان پاڻ سموري عوام جي مسئلي کي به ايئن ڏاڪي به ڏاڪي حل ڪري سگھون ٿا جيئن تنهنجا مسئلا حل ٿي رهيا آهن. وقت به نسبتاً ٿورڙو لڳندو. "جيائين "بلاشڪ!"

١٣ -٨- ٨٢

اڄ ڪيترن ڏينهن کان پوءِ سج نڪتو آهي. پڻ اڄا پسيو پيو آهي. هينئر ڪسنجر جي آتم ڪهاڻيءَ جو بنگلاديش جي آزاديءَ جي جدوجهد بابت باب پيو پڙهان. ڪيترين نيون ڳالهيون معلوم ٿيون. اصل ڳالهيون اهي ناهن جيڪي هي ماڻهو بيان ڪن ٿا. پر اهي آهن جيڪي چاڻو ۽ سمجهو ماڻهو سندس چيل ۽ اڻ چيل ڳالهين مان اِنومان ذريعي معلوم ڪري سگهي ٿو. معلوم ٿيو ته اهو معاملو آمريڪين لاءِ به عالمي اهميت جو معاملو هو. يحيٰ کي هنن احمق ۽ جاهل سمجهيو ٿي. پر پنهنجو چاڙتو هو. ان ڪري سندس واسطي سام ٿي چڏيائون. آمريڪي وزارت خارجه پارٽ جي موقف ڏانهن جهڪيل هئي ۽ نڪسن ۽ ڪسنجر يحيٰ جي فوجي ٽولي ڏانهن.

١۴ -٨- ٨٢

اڄ چوڏهين آگسٽ آهي. رات بند دير سان آئي. هندستان ٽان مرزا صاحبان جو ناٽڪ ڏلوسين. عام طرح صاحبان کي بي وفا ڏيکاريو ويندو آهي. هتي ڪيس بي قصور ۽ مظلوم ڪري ڏيکاريو ويو آهي. صاحبان جو جذباتي بحران مشرقي عورت جو ازلي مونجهارو آهي. ماڻ يا محبوب؟ عزت يا محبت؟ ماڻ به کهڙا؟ هڪڙي طرف پاڻ خود جاگيرداري نظام جي زنجيرن ۾ جڪڙيل، اڻ ڄاڻ، جاهل، بي وس، مجبور، بي رحميءَ جو شڪار ٻئي پاسي عورت جي، ڌيءَ يا پيڻ يا زال جي بي وسي، مجبوري ۽ سندس خواهشن ۽ سندس زندگيءَ کان قطعي بي پرواهه، بي رحيم، ظالم ۽ سفاڪ! ۽ محبوب وري ڪهڙو؟ ماڻن ڇهڙوئي! پنهنجي پيري پنهنجي پيڻ ۽ ڌيءَ لاءِ ساڳيو بي رحم قاصائي. پنهنجي محبت ۾ ڪامياب ٿيڻ لاءِ فراخ دل، روشن خيال ۽ محبت جو پوڄاري پر پنهنجي پيڻ ۽ ڌيءَ جي فائدي، سندس محبت ۽ زندگيءَ جي ڳالهه نڪرڻ تي ساڳيو تنگ نظر ۽ رجعت پرست، بي قياس! ماڻن وٽ عزت به ڪهڙي؟ بي زبان جانور واري گوليءَ ۽ غلام واري عزت! محبت به ڪهڙي؟ چئن ڏينهن جو چنڪو! ڪم لٿو ڪاغذ ڦاٽو! هراسيل، قرضي، بيزار بيزار، ٿڪل ٿڪل، هيسيل هيسيل مڙس، زهر مان پريل سس سهرو، ٺٺا نون ۽ ڏير، ڏيراڻيون، گلا خور ۽ سازشي پاڙي وارِيون، جسم، ساڻ طعنا، مهٽا، پارن جي لوڏ، ريس، چٺا پيٽي، معيار وڌائڻ جون مجبوريون! تان جو آخر هوءَ پنهنجي نيٺ نس

۾ پريل ظلم ۽ بي رحميءَ جو زهر ڀين ۾ اوتڻ شروع ڪري ٿي! هوءَ محبت، پيار ۽ زندگيءَ سان ٽمٽار دل رکندڙ ۽ هر ڪنهن جي خير خواهي گهرندڙ معصوم انسان مان ڏاڪي ٻه ڏاڪي ڦري هڪ ساڙيلي، حاسد، بي رحم ۽ منحوس نڻان، ڏيراڻي، ننهڻ، ياڄائي بنجي پوي ٿي. پڇاڙيءَ جو هوءَ هڪ سخت رجعت پرست، موت جي قاصد ۽ حساس سڪل سڙيل سس جي روپ ۾ ماڻهن کي ڏيکارڻ لڳي ٿي. مجموعي طرح دنيا ۾ انسانن جو ڪو به گروهه اڌ انسانيت يعني عورتن کان وڌيڪ مظلوم ڪونهي. جيڪو انقلاب عورت جي تقدير ۾ انقلاب ٿو آڻي اهو ڪوڙو انقلاب آهي. جيڪو انقلاب فقط حڪمران طبقن جي يا سفيد پوش طبقي جي عورتن تائين محدود آهي ۽ پورهيت عورتن تائين ٽهليل ناهي سو به نالي جو انقلاب آهي. اهو فقط عورتن ۾ هڪڙو وڏيرو طبقو پيدا ڪري ٿو ۽ پورهيت عورت جي محروميءَ ۽ حسرت جي احساس ۾ واڌارو ڪري ٿو. اڪثر سوچيندو آهيان ته سنڌي عورت تي اسين جيڪو ظلم ۽ قهر ڪريون ٿا تنهن جي اسان کي ذاتي ۽ قومي طرح ڪيڏي نه ڳري قيمت ڏيڻي پوي ٿي ! ان جو اسان جي ذاتي ۽ قومي غلامي ۾ ڪي ممڪن بڻائڻ ۾ ڪيڏو نه بنيادي هٿ آهي!.

اسين خيرن سان مسلمان به آهيون ۽ غيرتمند به آهيون پر سنڌي عورت سان اسان جي جيڪا هلت آهي سا مسلمانيءَ سان ۽ غيرت سان مذاق نه آهي ته ٻيو ڇا آهي !. عيسائين ۾ ۽ هندن ۾ شادي هڪڙي آسماني شيءِ آهي . ڪئٿلڪ عيسائي چون ٿا ته شاديون آسمان ۾ ٺهي ٿيون ٿيون . ان ڪري طلاق ٿي نٿي سگهي. هندو به ايئن ٿا چون. پر اسلام ۾ ائين ناهي. هتي ڳالهه ابتڙ آهي.اسلام ۽ شريعت محمديءَ ۾ مرد ۽ عورت جو پاڻ ۾ شادي ڪرڻ ٻين سودن ۽ واپارن وانگر هڪڙو سودو يا واپار آهي! ڪنهن کان سندس مرضيءَ جي خلاف، ڪانئس زبردستيءَ ڪو وٺڻ به ڪسڻ ڦر آهي جنهن جي سزا هٿ ۽ پوءِ پير ڪپڻ آهي. سڄي دنيا جي قانون وانگر اسلام ۽ شريعت محمديءَ ۾ به سودو رضا جو آهي، زبردستيءَ جو ڪار ناهي. شريعت موجب بالغ عورت رضا خوشيءَ سان پنهنجي جان مرد سان وڪڻي ٿي. مرد ڪيس ان جي قيمت يا عيوضو ڏئي ٿو. ان قيمت ۽ عيوضي کي حق مهر چئجي ٿو. ڪنهن به ڌر جي راضپي کان سواءِ جيئن ٻيا سودا ٿيا ٿي سگهن ۽ جي ٿين ٿا ته رد ۽ باطل آهن ۽ قانون جي نظر ۾ انهن جو ڪوبه شرعي ۽ قانوني وجود ڪونهي تيئن شاديءَ جو سودو به جي ٻنهي ڌرين جي ظاهر ظهور مرضيءَ سان آهي ته سودو آهي، نڪاح آهي، شادي آهي. جي نه ته سودو سودو ڪونهي. زبردستي ٿيل آهي، رڳو نالي ماتر آهي، رد ۽ باطل آهي، ان جو ڪو به شرعي يا قانوني وجود ڪونهي. اهڙي نڪاح ۽ شاديءَ جا به نتيجا نڪرن ٿا. بنا راضپي وارو نڪاح جيئن ته حقيقت ۾ ڪوبه نڪاح ڪونهي تنهن ڪري اهڙي ڪوڙي، بي بنياد، رد ۽ باطل، غير شرعي "نڪاح" جي زور تي جيڪڏهن ڪوبه مرد ڪنهن عورت کي زال سمجهي ساڻس تعلق رکي ٿو پوءِ ڀلي ڪٽي ان عورت جي راضپي سان ائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري ته به اهو غير عورت سان ناجائز تعلق آهي! اسلامي قانون ۽ شريعت محمديءَ موجب، ناراضپي جي شاديءَ وارو تعلق هر دفعي زنا آهي جنهن جي سزا هن دنيا ۾ سنگسار ۽ هُن دنيا ۾ جهنم! زنا سبب پيدا ٿيل اولاد ناجائز آهي!! نڪريل ملان پلي کهڙا به ڪٽي پلٽا سلٽا هڻن، تاويلون ڪن ۽ ڏوڙ ۾ ٽپيون ڏين پر ڪو به سچو عالم دين ان سولي سڌي ۽ کير ڌوتي قانوني ۽ شرعي حقيقت کان انڪار نه ڪري سگهندو. حساب ته پڌرون ته سنڌ ۾ گهٽ سيڪڙو نڪاح حقيقي نڪاح يعني رضاخوشيءَ جا نڪاح آهن ۽ ناراضپي يا زبردستيءَ جا ناهن؟ باقي جيڪي پيا آهن تن مان پيدا ٿيل اولاد شريعت جي نظر ۾ ڇا ٿيو ۽ خدا ۽ خدا جي رسول جي نظر ۾ ڇا ٿيو؟ هاڻي اچون غيرت تي. اسان جي ڌيءَ پيڻ يا زال جوڪو پلجي به اولو سولو نالو ولي ته اسان غيرتمندن جون کهاڙيون اُپيون ٿي وڃن! جنم ٽپيون ۽ ڦاسيون قبول ڪري به خون ٿي وڃن! پر جيڪڏهن ڪو ماڻهو اسان وڏن پڪن ۽ تکين کهاڙين وارن پاڻرن ۽ پينرن ۽ عزيزن اڳيان ناراضپي ۽ زوريءَ واري ڪوڙي "شاديءَ" جو ڍونگ رچائي اسان جي پيڻ، ڌيءَ يا عزيز ناجائز ۽ غير شرعي تعلق لاءِ ولي وڃي ته اسين ڏند ڪڍيو بيٺا کلون! اسان جي غيرت کي ذرو به لوڏو ڪو نه ٿو اچي! مبارڪ سلامت جي ڌم لڳي پئي آهي! واهه ڙي غيرتي پيءُ! واهه ڙي نر ياءُ! واهه ڙي شير عزيز قريب !.

ٽين ڳالهه، ڪو ماڻهو ڪنهن کي پئسا، ڳئون، زيور يا ڪو ٻيو عيوضو ڏيئي ان کان ان جي عيوضي ۾ زنا لاءِ ڪا عورت ولي ته اسين ان سڄي قصي کي ڇا چونداسين؟ جي ڪي ٻيا ماڻهو اهو سودو ناهين، ان بندوبست ۾ شريڪ ٿين ته انهن کي ڇا سڏبو؟ جيڪو ماڻهو اهڙيءَ ريت زنا لاءِ ڪا عورت ولي ٿو تہ ان کي اسين فاحش يا رنڊي باز سڏيندا سون. عورت کي فاحشه سڏيندا آهيون. عورت سپلائي ڪرڻ واري کي پڙوو سڏيندا سين. جيڪو عيوضو پڙوو ولي ٿو تنهن کي ياڙ سڏيندا سون. جيڪڏهن پڙوو عورت سپلائي ڪرڻ لاءِ موٽ ۾، ياڙ ۾، ٻي ڪا عورت ولي ته ان عورت جو ولڻ به ياڙ ۾ شمار ڪندا سون.

هاڻي حساب پڌجي ته جي ڪو ناراضپي واري ڪوڙي ۽ جڙتو نڪاح جي آڙ ۾ پنهنجي پيڻ ۽ ڌيءَ ٻئي ڪنهن کي ناجائز تعلق لاءِ ڪڍي ڏئي ته ان کي ڇا چئجي؟ ان جي عيوض زقم، مال، ڪو سنگ يا ٻي ڪا بچت يا ڪو فائدو سڌو يا اڻ سڌو ولي ته ان کي ياڙ نه سڏجي ته ڇا سڏجي؟ ان سڄي بي غيرتيءَ جي قصي ۾ شريڪ ٿيڻ وارن کي ۽ بندوبست ڪرڻ وارن کي ڇا سڏجي؟ ڇاڇين ماڇين کي؟ جڙتو ۽ ڪوڙي نڪاح وجهڻ واري ملان کي؟ مرد لاءِ شادي گهٽين اهم ۽ بنيادي ڳالهين مان هڪ آهي. پر عورت لاءِ زندگيءَ جي سڀ کان بنيادي ۽ اهم ترين ڳالهه آهي شادي. سندس قسمت جو سڄو دارومدار ان تي آهي. ان ڳالهه ۾ ساڻس دوکو ۽ ظلم ٿئي ٿو. سندس زندگيءَ کي ٻين

جي خسيس نفعن نقصانن ۽ سھوُلتن جي اڏيءَ تي چاڙھيو وڃي ٿو. ماڻھو جيئڻ ھڪر يا گھيٽي کي ڪارائي پياري لنينگ ٽيا ڏياري، ھڪڙي ڏينھن ڪاتيءَ جي ھڪڙي رھڙ سان ڪھي ڇڏيندا آھن تيئن ئي ڏيئڻ پيٽن کي سانڍي نپائي سندن لاڏ ڪوڏ ڪٽي ڪين نندڙين نندڙين ڳالھين ۾ خوش ڪري، ھڪڙي ڏينھن قاصائيءَ وانگر ڪات ڪٽي سندن زندگيءَ جي خوشين جو ڪنڌ ڪپيو ڇڏين! مجال آھي جو ڪو خياءُ پوي. ڪو قياس اچي! ڪو اھو خيال اچي تہ ھن کي ڪيڏي پيار سان پاليو ويو آھي، ھن جي ڀين خوشين لاءِ، سندس جسماني زندگيءَ کي سلامت رکڻ لاءِ ڪيڏا ڪرڪوت ڪيا ويا آھن، ھاڻي ڪيئن ٿو ھن سڀ ڪان نازڪ ۽ سڀ کان وڏي حياتي ۽ موت جي ڳالھ ۾ ساڻس دوکو ڪجي! ڪيس جيئري ئي موت جي وات ۾ ڏجي! ان مھل اسين ڪيئن نہ پيءَ ماءُ جي شفقت کي، پيار کي، محبت کي، وفاداريءَ کي، انساني حياءَ ۽ شرافت کي، غيرت کي، رحم ۽ قياس کي اھڙو وساريو ڇڏيون ٿا جڻ اسان انھن جو نالو بہ ڪو نہ ٻڌو آھي! اسين ڪيئن نہ ھڪدم، اوچتو ئي اوچتو جڻ ڪنھن ٻنڻ جي دپائجڻ سان پيءُ ماءُ مان قري انساني زندگيءَ جا واپاري، غلامن کي وڪڻڻ وارا، ٻانھن ۽ ڪنيزن جا سوداگر، عزتن جا نيلام ڪندڙ وحشي ۽ جلاد ۽ قاصائي بنجي وڃون ٿا! پھلوان ۽ ڪوندر ياءَ، جن کي ڏلي ٻک لھي، سي پنھنجي گمراھ، بي حس ۽ بي رحم ماءُ پيءُ ۽ ڳوٺ راڄ طرفان، پنھنجي پيٽن تي زبردستيءَ، غير شرعي، غير قانوني ۽ غير انساني نموني ھڪڙي ڏاڙئين مرد جو جنھن کي سندن پيءُ جي ويجھي اچڻ جو ڪو بہ اخلاقي، شرعي، قانوني ۽ انساني حق ڪونھي، تنھن جو قبضو ڪرائيندي ڏسي، ڪيس سندس مرضيءَ خلاف ناجائز مقصدن لاءِ ولجي ويندو ڏسي، اف بہ ٿا ڪن! ھڙڪ بہ ٿا ٻولين! انلو ڪيترا ان ناجائز بد اخلاقيءَ واري ڏنڏي مان نفعا (ياڙا) ٿا ڪمائين، عيوضا ۽ سڱ ٿا حاصل ڪن ۽ ڀيڻ سان گڏ ٻيھي ھنبوچيون ٿا ھڻن!

تنھن ڪان پوءِ نند پڻ جي شادي! پوڙھن مرضن سان شادي! ٻارن سان شادي! حق بخشائڻ! ٻن ٽن ٻارن ڪان پوءِ جواني ختم. باقي سموري زندگي مڙس جي ٻي شادي ڪرڻ جي خوف جو خنجر سيني ۾ ڪتل! ڪاري- ڪاريءَ جي خوني رسم جي تلوار لٽڪندڙ!

اڳتي ھلون.

بيءَ دنيا ۾ نياڻي اتارڻ جا سڀ رستا کليل. اسان لاءِ ذري گھٽ سڀ بند. بس ھڪڙو سوڙھو لوگھو آھي. ھڏ گڏ پچائي، پاڻ کي ماري ساڙي ٻاري، ان لوگھي مان لنگھڻو آھي! ٻيو ڳس ڪو بہ ڪونھي! ماڻھن ڪان پڇو تہ چوندا، "پھوپيءَ جان آڳري ۾ پرڻيل آھي، ماسي خيرن سان ٽنڍي آدم ۾ آھي!

پيڻ جي هاڻي شادي ٿي آهي پشاور. ڀيڻ جو مڱڻو هاڻ ٿيو آهي، لنڊن ۾ رهندڙ گهوٽ سان. چاچي لاهور جي آهي. ڀيڻ ڪوئٽا جي آهي. امان حيدرآباد دکن جي آهي. بابا جن الله آبادي آهن. وڏو ڀاءُ ڪلڪتي ۾ پرنٽيل آهي. نندي ڀڄي ڪراچيءَ ۾ مڱڻي ٿي آهي.“ هندو ڀائرن ۾ ٻيون خرابيون ته ڪئين اسان جهڙيون يا ڪي اسان کان گهٽ ته ڪي اسان کان به ڇٽ آهن پر ان ڳالهه ۾ اهي به چڱل آهن. شادي پري پري ٿيندي. جن سماجن ۾ ويجهي مائٽيءَ جي شرط جو نوڙهو ڪنڌ ۾ پيل ڪونهي انهن جو ٻار ڄمندي ئي سڄي ملڪ جي مائٽيءَ جو وارث. هر ڏينهن ماهه، هر موقعي تي ماٽس سان گڏجيو ناناڻين، ماسين، پڦين، چاچين جي گهر پيو ويندو. هونئن به هر هند سندس گهر. هر هنڌ سندس مائٽي. هر شهر ۾، هر صوبي ۾ سندس حصو. ڳوٺ، ملڪ، شهر گهمندو. ننڍي هوندي کانولي وسيع دنيا ڏسندو. ذهن وڌائيندو. عقل ۽ تجربا پرائيندو. ٻيا ڏهه ٻار هو هڪڙو سيني جو استاد!.“

۽ اسان وٽ؟ ”گهر ۾ ڪڏهن جي ته ڪچرو ٻاهر ڇو اڇلائجي؟“ نياڻيءَ جو ڪنڌ پيچڻو آهي هڪڙي ئي ذات، هڪڙي ئي ڳوٺ، هڪڙي ئي پاڙي ۾ بلڪ ڀاءُ يا ڀيڻ جي اولاد سان. نتيجو؟ اول ته ٻيرن سان هر جوڙي مان هڪڙو به يا ٻي ٻار يا ته پوڙا هوندا، يا لولا يا ڪنهن ٻئي خانداني مرض ۾ مبتلا هوندا. وراثت جو قانون پنهنجو اثر ڏيکاريندو! ساڳئي ٻڻ بنياد جون شيون پاڻ ۾ ٽڪرائجنديون ته بنيادي مرض، پيٽا چوٽا زوردار ٿي ماريو ڪندا. ٻار ڪند فهم ۽ موڳا هوندا. سڄي ٻالپڻ هڪڙي ئي ڳوٺ ۾ ئي وڃائي ڇڏيندا . ڇا جا ٻيا ڳوٺ، شهر، بحر، سفر؟ بس هڪڙيءَ ڪتي واري ڇڏ ۾ ڇٽي اڌ عمر پوري ڪرڻي آهي. تنهن کان سواءِ ڏيراڻيون ويرياڻيون. نڻانن، ڀاڄائين جون ازلي دشمنيون. سندن اولاد پاڻ ۾ پرڻيو ته ڇوڪريءَ کان ماٽس جو سئيءَ سڄي سوڊو حساب وٺبو. رومي حاڪم طبقا ماڻهن کي بکين شينهن جي پڃري ۾ اڇلائي اهو تماشو ويهي ڏسندا هئا، ته شينهن ڪيئن نا ماڻهوءَ کي پڪڙي ڪرڻي ڪائين. اسين نياڻين کي ڀاءُ ڀيڻ جي اولاد سان پرڻائي جڻ ڪين بگهاڙين جي ولر جي وچ ۾ اڇليو وجهون ۽ سڄي عمر بنا ٽڪيٽ خوني تماشو ڏسندا رهون ٿا.

پر جي ڪنهن وڏي انصاف سان شادي ناراضپي جي ناهي ۽ خيرين صلحين راضپي جي آهي ته به مڙس کي ڪهڙي مجال آهي جو ڏينهن ڏلي جو پنهنجي نڪاح ٻڌي زال سان کلي ڳالهائي سگهي؟ منهن مان سونبڊ ڪڍي ماڻهن وانگر چرچو ڀوڳ ڪري سگهي؟ قيامت نه اچي وڃي! هتان ماءُ ڊوڙندي، هتان ڀيڻ لامارو ڏيندي! آگريون ڪچي ويندين! سنسني ڦهلجي ويندي! ڇي ”ڦلاڻو مڄو! زال جو مريد! پاڙ جو تنبو! رن اڳيان ڏاڙهه ڪٽيو ٻيو نچي“ جي اچي وئي زال کي ساڄي ته سس ۽ نڻانن جي زندگي زهر ڪري ڇڏيندي، ان ڪري اسين برباد گهرن ۾، برباد مائٽن جي گود ۾ اکيون کوليون ٿا ۽ هڪڙي ئي ڳوٺ يا شهر جي اونداهي غار ۾ زندگيون پوريون ڪري وڃي قبرن پيڙا ٿيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تـا. اسين اهڙين مائرن جا اولاد ٿيون ٿا: اهڙين ڀيڻن جا ڀاءُ ٿيون ٿا ۽ اهڙين زالن جا مڙس ٿيون ٿا، جيڪي ذليل ٿـي ڄايون، ذليل ٿـي پرڻيون، ذليل ٿـي مائرون بـڻيون، موت ۾ ذليل تر ٿيون، ڀاڄايون، ٽڻاون ۽ سسون بڻيون. اسين اهڙن گهرن ۾ رهون ٿا جن ۾ ڇڻ زخم بدل نانگڻين جي پاڻ ۾ خونريز لڙائي چالو آهي. اهي زهريليون ٿوڪون اسان جي بـ نس نس ۾ زهر ڀري ڇڏين ٿيون. ڪو انسان، ڪو گهر، خاندان، ڳوٺ يا قبيلو، ڪو ملڪ، ڪا قوم يا ڪا تحريڪ ۽ ڪو انقلاب ڪيترو قدر مهلب آهي، تنهنجي هڪڙي ڪسوٽي اها آهي تـ ان پنهنجي مظلوم ترين اڌ آبادي يعني عورت جي محرومي، توهين ۽ ذلت کي گهٽائڻ لاءِ ڇا ڪيو آهي.

۽ ڪنهن مرد جي غيرت جي هڪڙي بنيادي ڪسوٽي اها بـ آهي تـ هن پنهنجي جيجل ماءُ، پنهنجي پياري ڀيڻ ۽ پنهنجي محبوبـ ۽ پنهنجي لڄ جي، جنس جي وقار کي بچائڻ ۽ بلند ڪرڻ لاءِ ڇا ڪيو آهي؟ جت سڀ پنهل جا ڀائر. جنهن کي پنهنجي ماءُ ڀيڻ ۽ محبوبـ ۽ لڄ جي جنس، سنڌين عورتپڻي جو احترام ناهي، ان تي ٿيندڙ حملن تي ڪيس غيرت نـ ٿي وڃي، سو ڪهڙو غير تمند پٽ، ڀاءُ يا محبوب يا مڙس؟ وڪيل اڳيان وڪيل جي طبقي جي، ڊاڪٽر اڳيان ڊاڪٽرن جي طبقي جي ڳالهه تـ ڪري ڏسجي! سڀ چڙهي ويندا! پر جڏهن اسان جي مائرن ڀينرن محبوبائن ۽ زالن جي طبقي تي حملو ٿـو ٿئي، کين اڃا بـ وڌيڪ ذليل ۽ قيد ڪرڻ جا منصوبا ٿا سٽجن تڏهين اسين هيترا سارا ڪروڙين محبت ڪندڙ مڙس، ڀائر ۽ پٽ ڏند ڪڍيو پيا کلون!. تماشو پيا ڏسون! ٽيڪون پيا جهلايون!. جيڪو مرد، عورت ذات جي ڳڏيل ۽ اجتماعي توهين ۽ تذليل ٿيندي برداشت ڪري ٿو سو ناخلف پٽ آهي، ڪمينو ڀاءُ آهي، نيچ محبت ڪندڙ آهي ۽ بـي غيرت مڙس آهي. ان کي مردانگي جي دعوا ڪرڻ جو ڪو بـ حق ڪونهي!

۱۵- ۸- ۸۲

گندلي لکيو آهي: "پيارا بابا سائين، شال خوش هجو. بابا ٽائيگر تـ خوش آهي. بابا تون تـ خوش آهين تو جيل ۾ ڇا عيد ڪئي ڇا بابا هن خط جو جواب تڪڙو ڏجي بابا هتي نيون اچي ويون آهن مينهن پئجي ويا آهن. اسين مينهن ۾ وهنجيا سين تنهنجي گندلي" .

مسرت لکيو آهي: "پيارا بابا سائين، شال خوش هجو بابا مون خط لکيو تنهنجو جواب نـ مليو بابا ٽي نيون آيون آهن اسين نئي ۾ وهنجياسين پئي تـ مٿان ٽي نئي اچي ويئي نئي ٽوٽي ختم ٿـي ويئي آهي. اڃا ننڍڙو پاٽي آهي ۽ ٻيو سڀ خير آهي. اسين نيڪ آهيون. امان وڏي سلام ڏنا آهن. بابا ڳوٺ ڏاڍا مزا لڳا پيا آهن. ڳوٺ ۾ بجلي اچي وئي آهي بابا تون اچين وڃي ها تـ ڏاڍو مزو ٿئي ها. بابا تون حج جي عيد تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ضرور اچ بابا تون خوش آهين بابا اسين توکي ڏاڍو ياد ڪندا آهيون ۽ بيا بہ گهر جا ڀاتي ياد ڪندا آهن بابا توهان کي سڀ ياد ڪندا آهن خط جو جواب ضروري ڏيندا تنهنجي مسرت".

ٻڪيءَ لکيو آهي ":........هيٺار واقعي ڏنڊو موڙو آهي. ڇو تہ موڪلن ۾ آئون منيءَ وٽ هيس جو چاڪ ڪون هئي. مارڪن واريون منهنجي در تان رليو ويندڍيون هيون. هيٺار تہ ٿڙي بہ ڪا نہ پئي . وس جو نالو ئي ڪونهي. البت ڏينهن جهڙالا آهن. واسي بہ ڪو نہ وريا. ڳوٺ سڄو مالو آهي. ڪا بہ گرمجوشي ڪانهي. مايون مون وانگر مارڪن لاءِ ٻاڙيون ويٺيون آهن..................عيد تي البت ڇهر تي هئي جر سڪن پنن ۾ پٽي نيون آيون هيون. اتي حالي احوالي بہ ٿيون سين ۽ ٽبي بہ هئسين. ٻارن ۾ بہ وجي ساهہ پيو. تان جو پيءُ بہ پرديس جهاڳي پٽي ڏينهن اڳ وريو آهي. مني تہ رات ڏينهن رئيءَ ۾ آهي. گهٽي ئي ڏندا ڪولي چڏئين آهي. هينئر ڳوٺ آهي پر گهر ۾ ليندي بہ ڪا نہ. سڄو ڏينهن وٽ.ولان ۾ آهي. سندس عيال بہ منهنجي ڳچيءَ ۾ آهي. ....توکي الاهي سلام چيا آهن ۽ پارابو بہ ڏنو آهيس تہ ضرور ڏج نہ تہ خدا جي ڏوهياٽي ٿيندئين. سو آئون پارابو ڏئين تي تہ چئي تي تہ:"ادا ري گناهہ ڪو پيو پرديس ۾ پنهنجا هڏ چم ساڙئين؟ اچي پنهنجي ملڪ جو تڏڙو واءُ وٺ! پنهنجي پٽن تي اچي پير گهمائي! پنهنجي اباڻن.کي منهن ڏيکار! ڪو تو پنهنجي جيجل کي وڏ پڻ ۾ ستائين؟ نندي هوندي ڦاسو فقير جي سنگت، مان پاڻ کي ڇڏائي وٺين. هيڙا هيڙيءَ جُوٽيتن کي ڪوڙو ڪري وٺين! پر هير کهڙيءَ اڙڍيءَ ڏر جا سنگ لِوٽا آهن جو پاڻ کي ڇڏائي نہ تو سگهين. هير ڪيرا جوٽيت تو ڪان زور تي ويا؟"..............

......ايندي رهندي آهي. الاهي تنهنجو پڇندي آهي. چئي تي تہ تڪڙو اچ تہ منهن ڏسانس..............

تازو آئون ڊوڪين امان سڪان جي عيال وٽ ملير ويئي هيس. ساران ۽ ادل وارا ۽ زينا گل ۽ امان وارا پهرين ويا هئا. هينئر آئون بہ لامڙي ڏيئي آيس. بہ ڏينهن هيس. باغ گهمياسين. مائيون ڪاڌيون سين. چاچا ڏاڙهون، الهڏنو ۽ مائي ڦاپان امان سڪان جي ڌيءَ جو عيال سڀ گڏ ملير آهن. اتي ڏنڊو ڪن. امان سُڪان جيڪو ببيل جو پٽ بچايو سانڍيو هو ان جو ماڳهين پير پٽ تي نٿي لڳو . منهنجي وجهڻ ڪري ايڏو خوش ٿيو جو جڻ خزانو مليو اٿس. ايرا سيرا اچا اجرا گهر، ساديون سوديون ملوڪ زالون ڏاڍو وڻيون. سندن پاڻڻ جو ڪاٿو ڪري ڪو ن تي سگهان. سندن پاڻڻ ۾ ڪا بہ لالچ ڪو بہ غرض ڪو نہ هو. ڏاڍي متاثر ٿيس. تو کي الاهي سلام چيا اٿس.

.... جو پڻ تازو ڪراچيءَ مان پناهگير مائي جيڪا ويجهڙو ڊاڪٽر تي آهي ان سان پرٽيو آهي. مرد وجن پرٽجندا. ڏيئرون وجن وڏنديون . پنهنجي ڳوٺ ۾ بجلي آئي آهي پر پنهنجي منگراٽي جي پاڙي ۾ اجا ڪو نہ لڳي آهي. هينئر ماما ايريءَ جي

گهران رنگين ٽي وي ڏسي موٽي آهيان. بلقيس خانم گانو ڳايو ڏاڍو وڻيو.

ساون رت کي پون چلي،
تم ياد آئي!

وَس کو ن پيئي. باقي جهڙا لن ڏينهن مان ڏوُ کيا اٿئون.مني اڄ ننگر ويئي آهي"
ڪلهه ضياءَ جي تقرير ۽ اڄ اندرا جو ڀاشڻ ٻڌوسين. سچ جي کوڏئي ۽ سخن جي
سچي ضيا فرمايو تہ "سال" ۾ نئون سياسي ڍانچو ڏيندس .رشوت خلاف مهم هلائيندس.
هر کو رت جي بوتل ڏي."
ائين ٿي لڳو تہ همراهہ وٽ چوڻ لاءِ ڪجهہ بہ ڪونهي. مشين آهي جنهن جو ڪنهن
ٻٽڻ دٻائي ڇڏيو آهي ۽ ٻيئي وڃي! اندرا بہ ڪا خاص ڳالهہ ڪا نہ ڪئي. مذهبي ڏڪار
خلاف دانهون ڪيائين. پر ٻوڪس نہ ٿي لڳي. محسوس ٿي ٿيو تہ مائيءَ ۾ ڪي ڪٽا
مڙئي آهن.
رات پنجابي ڪلام ٻڌاسين. جلنڌر امرتسر ٽي ويءَ تان.

گهنڊ ڪيڊ لي پتڻ تي کهلو تئي ني!
پاٿيان نون آگ لگ جائيگي!

(پتڻ تي بيٺل لڏڻ!
گهونگهٽ ڪيڏي پنهنجو منهن ڍڪي ڇڏ!
چو تہ تنهنجو منهن سچ وانگر پيو ٻري.
درياءَ جي پاڻي کي باهہ لڳي ويندي!)

خواجہ فريد ۽ بابا بلي شاهہ جو ڪلام بہ ٻڌاياٿون. آخر اناڻونس ڪيو: "هاڻي پنجابي
لوڪ گيت جي راڻي سريندر ڪور ٿي اچي"...........ٻاهيون ٻاري ڇڏياڻون! ها سا
سنگهہ مستاني سان گڏ هڪڙي دوگاني ۾ تہ تنگ توري ڇڏيائين:-

مرد: بيريان دي جهنڊ وچون پڪاران
بيريان وچ آ گوري ئي.
عورت: ني مين ڪيڙي بهاني آنوان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻيرِيان چون ٻير مک ڳئي!

مرد: ٻيرن جي جهڳٽي وچان پيو تو کي سڏ ڪريان!

سدا ملوڪ سهڻي. ٻيرين ۾ اچي مل!

عورت: هاءِ! آئون ڪهڙي بهاني اچان؟.

ٻيرين مان ٻير خلاص ٿي ويا!

ٻڌڻ وارا البت اهڙا باذوق ٿي ڏٺا. تاڙيون ٻه ڇڳيءَ طرح ٿي وڄائي سگهيا. سانجهيءَ فلم آهي. شادي ۽ اڄ ڪان روز ڏيڍ ڪلاڪ ڏهليءَ تان سڌي براڊڪاسٽ ايندي. ڏسون ته رڳو بکبک آهي يا ان ۾ ڪو افعال به آهي.

اڄ ڪلاڪ اڌ بارش پيئي آهي. هاڻي بند ٿي ويئي آهي. امير ڪي آزاد ٿئي هفتو ٿي ويو آهي. ان ڪان اڳ رفيق آزاد ٿي ويو. ٻئي موڪلائڻ آيا. هاڻي محترم بشير جو وارو آهي. بهاول نگر جو آهي. فوجي. طارق ٻڌو اٿم پوليس ۾ ڀرتي ٿيو آهي. مڪينڪ ڀرتي ٿيو هوندو. شاڪر شاهه ڏاڍا لڪاءَ پيو هٽي. جنهن وزير وٽ ڊيوٽيءَ تي هو ان جو خير خواه ٻٽيو ان جي گهر جا ٿصا پيو ٻڌائي ۽ سندس ڪارو منهن پيو ڪري. وزير "م" جو دوست آهي. "م" دل ۾ سڙي پيو ته هي "وفادار" ملازم ڪيئن نه وفاداريءَ جو حق پيو ادا ڪري! منهنجي گهر جو به ساڳيو حال ڪندو!

١٦- ٨- ٨٢

رات فلم "شادي" هئي، ايڪٽرسنا هئا پر سواءِ اوم پرڪاش ۽ بلراج ساهنيءَ جي ٻين سائره بانو (مسز دليپ) ۽ منوج ڪمار جي اداڪاريءَ ۾ افعال ڪو نه هو. پراڻي فلم هئي. انهن ڏينهن ايا سيڪڙاڻ هئا. جاگيرداري سماج ته آهي ئي، هڪڙو غنده گردي ۽ ڏاڏاگيريءَ جو سماج. ان ۾ عورت جي حالت سيني کي معلوم آهي. مگر هندو سماج ۾ سرمائيداري سماج جا سمجهو ماڻهو عورت جي ۽ عورت جي ڪري عورت جي مائٽن جي جيڪا ذلت ڪن ٿا سا مون کان ڏٺي نه ٿيندي آهي! جڏهن به ڪنهن عورت کي ڪٽيءَ وانگر مرد جا پير چٽيندو ڏسندو آهيان ۽ بي سبب خوشامند طور مرد جي شان ۾ قصيدا ڳائيندي ڏسندو آهيان يا نياڻيءَ پيءَ يا ڀاءُ کي گهوٽ پيءُ جي پيرن ۾ ليٽڙندو ڏسندو آهيان ته دل چوندي آهي ته لاهي پادر ان ذليل مڙس ۽ ان گهوٽ پيءُ کي اچي ولجي ۽ ٻنهي سونٽيون چوڪريءَ جي مائٽن کي به وهائي ڪڍجن ته چو ٿا نياڻي

ڪي هيئن ذليل ڪريو! هن فلم ۾ عورت کي انتهائي مجبور ۽ ذليل ڪري ڏيکاريل آهي. اسان جو مسلمان سماج جابر ۽ جاهل جاگيردار سماج آهي جنهن ۾ عورت گولي بڻانهي آهي. پر واهه ڙي سرمائيدار هندو سماج تنهنجا ڪرتوت! اچ دهليءَ تان نشر ٿيل آل انڊيا پروگرام شروع ٿيو. ڏيڊ ڪلاڪ جو هو. هندي ۽ انگريزيءَ ۾ خبرون هيون. انائونسر سادا سودا هئا. لٽ لانگر ۾ هتي وارن کان گهٽو گهٽ هئا.

انگريزي اچار به اهڙا خاص ڪو نه هئا. رهيل هڪڙي ڪلاڪ ۾ هندستاني زندگيءَ جون ثقافتي جهلڪيون ڏيکاريائون. ڪشمير جا منظر ڏيکاريائون. ڪشمير بابت فارسي شعر غلط پڙهيائون. منظر بي مثال هئا. فوٽو گرافي نهايت خوبصورت هئي. مدراس جي ناچ ۽ گاني جي ڪاليج جي آخري سال جي شاگردن ۽ شاگرديائڻين جي ڊرل ڏيکاريائون جيڪا ڊرل به هئي ته هڪڙو زبردست ناچ پڻ! مني پور، ميزو رام ۽ اوڙيسا جا ناچ ڏيکاريائون، لکنو جي "پهلي آپ پهلي آپ" ۽ لنڊي خوشامد جو خاڪو ڏيکاريائون. ڪٿل نواب ٿو چور کي چوي "جناب آپ ني ڪهڙا ڪني شي آني ڪي زحمت ڪيون فرمائي؟ پيغام بهجواتي جو ڪيچ تجوري ۾ هي طشتري پر سجاڪي دولت خاني بهجواديتي!" چور ٿو چوي "بس نواب صاحب چوري ڊاڪه خدا نخواسته ڪوئي پيشا نهين، خانداني شوق هي! دادا حضور رات ڪا کانا تناول فرماني ڪي بعد جب سير ڪو نڪلتي ٿي تو کانا هضم ڪرني ڪي لئي دو چار ڊاڪي مار ديتي ٿي!" اجمير ۽ پشڪر جو ميلو ڏيکاريائون. اُت ته جي سدا ملوڪ مومڻن جون نهايت خوبصورت مرڪون، وڏي ڳالهه الغوزو! مون ٻانيو ڪنهن سنڌ جي فنڪشن ۾ خميسو خان الغوزو پيو وڄائي، مخصوص راجستاني پٽڪا. سهڻا شهزادا اوٺي. ايشيائي راندين جو تفصيلي احوال. پنجاب ۾ پوک. حيدرآباد دکن ۾ پٿر تي اڪريل شهڪار تصوير. اتارڻ جي فن جون جهلڪيون. شروعات ۾ ٽئگور جو نغمو ڪلڪتي جي بنگالي فنڪار جو ڳايل. آخر ۾ اقبال جو "ساري جهان سي اڇا هندستان همارا". هن پروگرام ڏسڻ وارو زبان سان چئي، نه چئي دل ۾ ضرور سوچيندو ته هماڪ شناڪ پنهنجي جاءِ تي پر هندستان به گهٽ ڪونهي. اجگر ديو جيڏو ملڪ آهي. مڙو هي آهي ته چون ٿا ته پاڪستان جي قومي تهذيب، اردو ڳالهائيندڙن واري تهذيب آهي. اها تهذيب يوپي جي شهرن جي مسلمان جاگيردار طبقي جي تهذيب آهي. جي اها ڳالهه صحيح آهي ته پاڪستاني تهذيب ته هندستان جي فقط هڪڙي صوبي جي به هڪڙي حصي جي تهذيب وڃي بيهندي! قومي ثقافتي ڏيوالي جو ان کان وڏيڪ صاف اعلان ٻيو ڪهڙو ٿيندو. ڊاڪٽر طرفان ڏنل قروٽ جيڪو پوءِ بد معاشي ڪري بند ڪرائي ڇڏيائون سو اڄ وري چالو ٿيو انگور آيا. مون سپرنٽنڊنٽ کي خط لکيو هو تنهن ۾ اهو اشارو ڪيو هوم ته خريداري ڪرڻ وارو بدمعاشي ٿو ڪري ۽ ردي سامان ٿو ڏي.

اڄ به ادبي مقالي تي ڪم ڪيم. ڪجهه ڪلهه به ڪيو هوم پر رڳو پڙهڻ جو. اڄ

لکڻ بہ شروع ڪيم. ائين تہ لڳي ٿو تہ منهنجي صحت اڳي کان بهتر ٿي رهي آهي. دماغ چيو ڪري ٿو ۽ شايد هاڻي رهيل ڪم ڪجهہ نہ ڪجهہ حد تائين پورا ڪري سگهجن. ارادو آهي پهرين سيپٽمبر کان اڳ هي مقالو لکي تيار ڪرڻ جو. هاڻ ڏسجي.

١٤- ٨- ٨٢

صبح جا ۴. جهڙ، ٿڌي هير. اڌ ڪلاڪ اڳ اٿي هٿ منهن ڌوئي برش هڻي هينئر اچي ويٺو آهيان. اجهو چانهہ اچي ويئي ڊبل روٽيءَ سميت. رات نشيمن ڏٺوسين. خاص ناهي پر مڙئي ٽائيم پاس آهي. دهليءَ کان رات هڪڙي مها ڳائڻي مدراسڻ جو ڳائڻ ٻڌوسين. جوڙي هئي. سازندن ۾ سارنگي هڪڙي سنهڙيءَ چڱي موچاري شڪل واري جوانڙيءَ پئي وڄائي ۽ خوب پئي وڄائين. اسان لاءِ ڊبي ۾ نڪريون. ائين جيئن مائي ڀاڳيءَ ۽ جمن جو ڪلام بنگالين کي ويهي ٻڌائجي. چوندا "الائي ڪهڙا ٻچڙا رانياڙ پيا ڪن!" پر "م" کي چيم: "ٻڌنداسين! هر شيءِ پهرين اوپري، اڻ وڻندڙ ۽ واهيات لڳندي آهي. اسان سنڌين لاءِ تہ ڳوٺ کان ٻاهر ڌارين ولايت شروع ٿيو وڃي. ڪابہ شيءِ پاڪوبہ مزو حاصل ڪرڻ لاءِ پهرين اوپرائي اڻ وڻت ۽ بوريت برداشت ڪرڻي آهي." ٻڌوسين. ڪجهہ دير کان پوءِ زبان جي ڌاريائي، اچارن جي ڪرختگي (سنڌي وري ٻين لاءِ ڪرخت هوندي!) برداشت ڪري وياسين ۽ راڳ مزو ڏيڻ شروع ڪيو. راڳ تہ الائي ڪهڙو هو پر سارنگ جي بہ لغار هيس. مزو ڏنائين. مون سموري زندگي اوپرائيءَ جي احساس خلاف جنگ ڪئي آهي ۽ اوپرا ڪم ڪيا آهن. اوپريون ٻوليون پڙهڻ، اوپرن ملڪن جا ناول پڙهڻ، اوپرين ٻولين جا ترجما ڪرڻ، اوپرن ماڻهن سان ڳالهائڻ، اوپرن اڻ وڻندڙ ۽ ديڄاريندڙ خيالن کي ٻڌڻ ۽ ويچار هيٺ آڻڻ، نہ سوچڻ جهڙيون ڳالهيون سوچڻ، نہ لهڻ جهڙا خواب ڏسڻ، اوپريون منزلون، اوپرا ڳس، اوپرا ساٿي، اوپرا وسيلا جي سڀ آهستي آهستي، ڌرو ڌرو ڪري جاتل سڃاتل ۽ پنهنجا ٿي ويا!

پندرهن سالن جي عمر ۾ مون هڪڙي اوپري ٻوليءَ ۾ ناول پڙهڻ شروع ڪيو. شام جو شروع ٿيس ڊڪشنريءَ جي مدد سان! اڌيون ٿي ويون. مون اڄا پهرين پئرا پڙهي پوري ڪا نہ ڪئي هئي! اڄ بہ مونکي اهو پهريون ناول ياد آهي: ائنٿوني ٽرولوپ جو ناول "ٽي ڪلارڪ". پوءِ مون ان جون سٽن جون سٽون ياد ڪري ڇڏيون. سال اندر مون سنڌ مدرستہ الاسلام جي لائبريريءَ ۾ رکيل سمورا ناول چٽ ڪري ڇڏيا. اڄ جي حساب سان آئون ان وقت نائين ڪلاس ۾ هوس. راتو ڪو هندوستاني پروگرام مڙئي هوائي هو. پاڪستان ٿي تہ ائين خير ۽ برڪت هئي. ها سچي! جلندر تان اردو مشاعرو ٻڌوسين. هڪڙو همراہ شاعرن واري مائيڪ جي ٻنهہ پرسان ويٺو هو. ڪارو، بدن ۾ پريل، اڌ وهي. اڪيون هر شاعر ۾ ڪتل هئس. هر ڪنهن

کي داد ڏيندي. ائين ٿي لڳو ڄڻ شعر ٻڌي وس کان ٻي وس ٿي ويو آهي. ”م“ کي چيم ”يار کي ڏس! ڪير هن کان ٻچندو؟ اهي آهن پيشه ور ۽ ڪاريگر داد ڏيندڙ حضرت! اهڙو داد ڏيندا جو ماٺهو پائيندو ٿڪهر وڪٽي به هن مڙس جو احسان لاهيان! اهو هڪڙو ڪونهي. پوري ڪروڙ جي قوم آهي! ماڪيءَ کان مٺا. برف کان ٿڌا. سئو سالن جي پوڙهي مرد ۾ چوڏهن سالن جي سهٽي نينگريءَ کان به وڌيڪ دل فريبيون قرب ۽ ڪششون! پچاڙيءَ جو ٽنگن تان سٽڻ به چڪي لاهي ولندا! ڏنڊو جو ٿيو. ٻين قومن ۾ اهو ڪم چند آواره عورتون ڪنديون آهن. هيءَ سڄي قوم انهيءَ ڏنڊي تي آهي. هاڻ ٻڌائي پنهنجو بچڻ ڪٿان ٿو ٿئي“؟ ۽ فقط هڪڙو شاعر واقعي شاعر هو. روايتي بي مقصد شاعر پر وري به شاعر ٻيا ته ڇنيون هٺا سگهٽيون.

سياٽي سئي لڳندي. اڄ ٿي چوائي موڪليان. هيرولڊ رابنس پيو پڙهان. گهٽا سال اڳ سندس هڪ به ڪتاب پڙهيم. پوءِ وري ڪو نه ڏٺو اٿم. ”م“ اڄ ٺيڪ ڪونهي. آءُ ٺيڪ آهيان. اڄ ڪم ڪرڻو آهي. خدا ڪري واڪ ٿئي. پانيان ٿو ٿيندو.

> ڪيسي آئون جمنا سي تير
>
> پاون پڙي زنجير، هائي شاما!

اٿي چڪر لاءِ ويس پئي ته لتا پيرن ۾ زنجير وجهي ڇڏي! لاچار ويهي ڪجھ گانا ٻڌٺا پيا. ڪلهه ٻڌوسين ته هاءِ جيڪر (عظمت) پنجين نمبر بلاڪ ۾ (هائي جيڪنگ ڪرڻ وارن جي واقفن چاڪڻن کي سلهاڙي، هائي جيڪرن جو لپو هٽي بلاڪ ۾ بند ڪيو ويو آهي) تلاشين جي باهه ٻاري ڏني آهي. اڄڻ وڃڻ وارن قيدين جون به تلاشيون پيون ولجن. اسان جي به ڪنهن به وقت تلاشي ٿي سگهي ٿي. هيترو سمورو وقت خير سان گذري ويو آهي. پاڙياڻيءَ تي سندرو ٻڌڻ ته سچو اسان وارو گهر ٻهاري ڪٽي وڃي سگهن ٿا. اسان پارن جي ڪهڙي شيءِ حاڪم طبقن جي قانون کي پسند ايندي؟

۸۲ -۸ -۱۸

صبح. رات آڌيءَ رات جو سخت سيءُ ٿيم. هڪدم اندر آيس. وٽامن اي ڊي جي گوري ورتم. ڪاڏم. ٻه ڪمبل مٿان وڌم تڏهن ننڊ آئي. صبح جو اٿيس ته ٺيڪ هوس. ناشتو ڪيو اٿم. پراڻا گانا ختم ٿيا آهن. اڄ سالن کان پوءِ ”گهر آيا ميرا پرديسي“ جا ٻول ٻڌاسون پر ٻني بند ٻڌائي ڪٽي بند ڪيائون. الائي ڇو؟ متاثر ٿيڻ جي عمر ٻالپڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جواني آهي. هر ماڻهو انهن دورن جي ڳالهين کي گهڻو ياد رکي ٿو ۽ اهميت ڏي ٿو خاص ڪري ٻالپڻ جي ڳالهين کي. مون ڏٺو آهي ته مون کي جيڪي پراڻا گانا، اداڪار ۽ فلمون بيحد وڻيون ٿيون تن مان ڪي بلڪل معمولي هئا. هينئر شايد ماڻهن جو پهريون دفعو انهن سان واسطو پوي ته جيڪر ماڻهو انهن کي ڪا به اهميت نه ڏي، پر اصل اهميت رڳو شيءِ جي نه هوندي آهي، ماحول ۽ زماني جي به هوندي آهي. رات لاهور ٽي وي تان هڪڙو ڊرامو پنيءَ بابت ڏٺوسين. بور هو. پيو جلنڌر تان ڏٺوسين. "سانولي" سلسو آهي. بس ٺيڪ آهي. دهليءَ جي سنڌي نشريات ۾ گهڻو وقت ايشيائي کيڏن جي دهليءَ ۾ ٿيڻ بابت کيل تيارين جو احوال هو. چيائون ٿي ته اهي رانديون پهرين پهرين دهليءَ ۾ شروع ٿيون هيون ١٩٥٢ع ۾. هاڻي ٣٠ سالن کان پوءِ دهليءَ ۾ ٿي رهيون هيون. هاڻي افرو ايشيائي رانديون به شروع ٿيڻ واريون آهن. هندوستان جي مرضي آهي ته انهن جو مهورت به دهليءَ ۾ ٿئي. جنهن سک سردار اهي خبرون پئي ٻڌايون سو ايشيائي راندين جي انتظامن جو انچارج هو. معلوم ٿو ٿئي ته دهليءَ جي حڪومت جي انتظام تي سک ڪافي قبضو ڪيو ويٺا آهن. سک اسان وارن پشتون پاٺن وانگر ٿا ڏسجن. صدر به ٿين (ايوب، ذيل سنگهه) جنرل به ٿين، پختونستان ۽ خالصتان جون تحريڪون به هلائين، گهوڙا گهوڙا به چالو ته "اسان سان نسورو ويل" ۽ سڄي ملڪ تي قبضو به! سردار صاحب انگريزي پڪڙا ڏيئي پڙهيو هو شايد. ڳيتون پئي ڏنائين. دهليءَ تان رات غزلن جو پروگرام ڏنائون. پاڪستاني شاعرن ناصر ڪاظمي ۽ فراز جي غزلن جو. غزل ٺيڪ هئا پر اصل شيءِ هو ڳائڻ وارو خالد سليم. ٽيهارو سالن جو هڪڙو نهايت تنداور ۽ خوبصورت مرد هو. بيحد سهڻي انداز ۾ ٿي ڳايائين. پر اسان جي ٽي ويءَ تي ڪنهي ٽيلن جون اکيون ان محترمه ۾ ڪتل هيون جنهن ڪمپيرنگ پئي ڪئي. مسئلو رڳو سونهن جو ڪونه هو. حالانڪ اهو فيصلو ڪرڻ مشڪل هو ته محترمه ۽ خالد مان وڌيڪ سهڻو ڪير. پر محترمه جو انداز عام ڪمپيرن کان بلڪل نرالو هو. هتان وارين وانگر بلڪ هن ملڪ جي سبوري حڪمران طبقي وانگر رڳو لفاظي، بيهودي اداڪاري ۽ رانياٽ ڪو نه هئا پر ائين ٿي لڳو ڄڻ ماڻهو گهر ۾ ويٺو آهي ۽ هوءَ به گهر جي ڀاتياڻي آهي. خالد به وچ وچ ۾ ڪو هڪ اڌ اکر، ڪا نگاهه (تنهن ۾ به وڏاءُ، هلڪڙائي نه) ڪنهن ڪنهن مهل "واهه" تي ڪئي. اسان واري فني، سياسي ۽ ٻئي قسم جي اظهار جي موجوده طريقي جو نچوڙ جيڪڏهن هڪڙي اکر ۾ بيان ڪرڻو هجي ته ان لاءِ انگريزي اکر لائوڊ استعمال ڪجي. انگريزيءَ ۾ اهو تمام معنيٰ خيز ۽ گهڻ ذات جو اکر آهي.

تنهن کان سواءِ ڪلهه جلنڌر تان ٻارن جا به رقص به ڏيکاريائون. هڪڙا ٻار هئا "نيلم ڪلامندر" نوان شهر جا. ٻيا جلنڌر جي "سئڪرڊ هارٽ (مقدس دل) اسڪول جا. جلنڌر وارن ٻارن تامل ناڊوءَ جي صوبي جو ناچ ڏيکاريو. ان سان گڏ ڳايائون به پئي. ڏونڪن جو ناچ هو.

چوڪريون ستن اٺن سالن جون هيون. ناچ تمام پيچيدا ۽ خوبصورت هئا. پل پل ۾ نچندڙن پنهنجي پوزيشن بدلائي پئي ڇڻ فوجي پريڊ جا ڪرتب هجن. پر وڏي شيءِ هئي هنن جي معصوميت، ڊيمو ۽ مالو انداز، هنر ۽ ڪمال. ڏسجي ٿو ته هندوستان جي تعلقي ليول جي شهرن ۾ به مذهبي ادارن طرفان، توڙي سرڪار طرفان راڳ ۽ ناچ جا اسڪول هلن ٿا. ڏکڻ (دراوڙ) هندوستان ته خير راڳ ۽ ناچ جو سينڊ آهي. انهن جو دين ايمان راڳ ۽ ناچ آهي. جلندر جي ٻارن جي پروگرام ۾ ڇڙوڇڙ ٻار نه اينڊا آهن جيئن اسان وٽ آهي. اتي دستور آهي ته هر پيري ڪو نئون اسڪول پنهنجا ٻار تيار ڪري موڪليندو آهي. ان ڪري ٻارن جو پروگرام درحقيقت وڏن جون اکيون کولي ڇڏيندو آهي. پنجن ستن سالن جا ٻار ستار وڄائيندا ته بي اختيار سبحان الله نڪري ويندي! ناچ ڏسبو ته چئبو ته وڏي ڄڻي کهڙي مجال آهي جو ههڙو ناچ ڪري سگهن. هوشن چرچن، بيتن ۽ خاص ڪري خود ڪلاميءَ ۾ ته هنن جو جواب ڪونهي! هنن جي ڪمپيئر جو انداز اسان وارن کان مختلف آهي. هتي اسان وٽ ٻارن تي وڏا چڙهيا ويٺا هوندا. ڪين نڙيءَ مان اکر ڪڍڻ ڪو نه ڏيندا. ڇڻ هو هتي به اسڪول ۾ ويٺا آهن. هتي جو ماحول ٻيو هوندو آهي. هندوستانين ۾ هڪڙي قدرتي نرمائي ۽ ميٺاج آهي. اسان وٽ هڪڙي قدرتي جاگيرداري ڪرختگي ۽ اڱرائپي آهي. ثقافتي سپاءَ جو اهو بنيادي فرق هتي جي فن کي عام طرح انهن بلنديئن تي رسڻ نٿو ڏي جن تي هو پهتل آهن. باقي جو ريڊيو ٽي وي سرڪاري ملن جا حجرا بنيا پيا آهن سو لاهور ۾ ته پڌو اٿئون ته ماڻهون پنهنجيون ٽيويون ڪوليندائي جلندر واري چينل تي آهن. نه ته بند جو بند!

لاهور تان شوگن (Shogun) انگريزي فلم جي چوٿين قسط ڏيکاريائون، اڳيءَ آڏي ابتي هڪ اڌ قسط ڏٺي هيم. پوري قسط هيءَ ڏٺم. هن فلم ۾ خصوصيت هيءَ هئي جو هيءَ فلم انگريزي آهي. پر آهي هڪڙي غير انگريز غير يورپي، ايشيائي ملڪ جپان بابت ۽ اتي فلمايل. ڪردارن جي وڏي اڪثريت جپاني آهي جي سچو وقت رڳو جاپاني ڳالهائين ٿا. هڪڙي جاپاني چوڪري جاپاني لهجي واري انگريزيءَ ۾ ترجما ڪري ٿي. گويا فلم بنيادي طور جپاني آهي ۽ ثانوي طور انگريزي. ان ڪري جاپان بابت ايتري معلومات حاصل ٿئي ٿي جو هوئڻ ناممڪن آهي. هيءَ هڪڙي اهڙي انگريزي فلم وانگر آهي جيڪا پاڪستان ۾ فلمائي وئي هجي، ان جا گهڻا ڪردار پاڪستاني محمد علي، زيبا، نديم وغيره هجن جي سڀ اڙدو ڳالهائين ۽ ڪا پنجابي چوڪري پنجابي لهجي واري انگريزيءَ ۾ ڪنهن هڪڙي سچي پچي انگريز ڪردار کي انهن جي ڳالهه جا ڪجهه حصا ترجمو ڪري ٻڌائي.

فلم مان خبر پئي ٿي ته جپاني توڙ کان وٺي هڪڙي غير معمولي قوم آهن! اهڙي غير معمولي به نه جو سڄي دنيا ۾ هن جهڙو ڪو به نه هجي.. ته به چڱي موچاري غير معمولي. سنڌ جاگيردار حاڪم طبقو ڪافي طاقتور پئي رهيو آهي. مون جپان جي تاريخ

بابت هڪ اڌ ڪتاب پڙهيو آهي. جپان جي ٻي عظيم جنگ ۾ هار جي پوئين ڏينهن بابت هڪ حيرت انگيز ڪتاب *The last days* پڙهيم (محمد حنيف قريشيءَ ڪي ڏنم. وري ولڊ وسري ويو) پڻ جپان جي لڙاين بابت ڪتاب پڙهيا اٿم. ٻن لڙاين جا احوال تفصيل سان ڏنل هئا. هڪڙو جنرل مئڪ آرٿر فلپائين بابت ڏنو آهي ٻيو مڊوي ٻيٽن وٽ زبردست بحري لڙائي بابت هو. جنگ کان اڳ تائين ٽوڪيو ۾ آمريڪي سفير پنهنجي روزمره جي سفارتي ڊائري *Eight years in Japan* لکي آهي سا پڙهيم. تنهن کان سواءِ چوڏهين صديءَ جي جپان بابت هڪ اچرج ۾ وجهندڙ ناول پڙهيم *The Lord of the fan*. جپاني ادب بابت به ڪجهه پڙهيم. پر هوائي نموني. هينئر اسان جي سنڌ باد سيلاني الطاف شيخ جپان بابت ڪتابڙو لکيو آهي. مزيدار ۽ ڪارائتو آهي. وڌيڪ مزيدار ڳالهه اها آهي جو بدنام گهر جا گلو سنڌي جپان جهڙن ملڪن بابت ڪتاب لکن. جپاني پاڻ ٻين جون ڇنيون جاڳن! تن کان گوءِ ڪٿي ٿي!

١٩- ٨- ٨٢

صبح رات ڏير سان ستاسون. صبح جو سويل اٿيس. رفيق ملازم ڇهين بجي تائين ڊيوٽيءَ تي هو "ڪوٽ موقعي" گشت تي. اندر جهاتي پاتائين.مون سڏايس. ڪائنس پلي شاه,شاه حسين جو چونڊ ڪلام جنهن نوٽ بڪ تي لکيو هوم تنهن بابت پڇيم ۽ حال احوال ورتم. هيئر "م" سان وري به قلعي بابت ڪچهري ٿي آهي. ڪي وسريل ڳالهيون ياد آيس. مون چيو "صدين کان ڦورن ۽ ظالمن ڪي هڪڙي زره پاتل آهي. اها آهي ڦريلن ماريلن جي ماڻ جي زره.عوام جي مجموعي بي خبريءَ جي زره.جيڪو ڦرجي مارجي ٿو سو ٻين تي ٿيل ڦرمار کان چڱيءَ طرح واقف ناهي. تنهن ڪري اها ڦرمار ان تي وچ ٿيو ڪڙڪيو پئي. جي هو ان ڳالهه کان اڳواٽ باخبر هجي ها ته آءُ اڪيلو ڪو نه آهيان.اها حالت ٻين ڪيترن سان به ٿي آهي,انهن مان ڪيترن ان جو همت سان مقابلو به ڪيو آهي ۽ ظالمن کي مڪمل ڪاميابي حاصل ڪرڻ ۾ ناڪام بنايو اٿن, ماڻهو اهڙن حملن ۾ زخمي ضرور ٿيا آهن پر منجهائن ڪي ڪنڌ اوچا جهلي سرخرو ٿي پار پئجي ويا آهن" ته جيڪر هو رڳو پاڻ کي ئي اڪيلو مظلوم, ذليل ڪيل, بدنصيب ۽ خوار خراب هر گز نه سمجهي ها. جيڪڏهن ماڻهو سمجهي وڃن ته اسان جو ڏک, اسانجي محرومي, اسانجي ذلت ۽ اسانجي شڪست الڳ ذاتي نه پر گڏيل آهن ته جيڪر هيءَ دنيا ئي بدلجي وڃي. ڪنهن کي پوليس ناجائز تنگ ڪري ٿي, ان جا ٻار ٿاڻي تي گهرائي ٿي, ڪائنس چٽي ڀرائي ٿي, ڪيس ذليل ڪري ٿي, ڪنهن جي چوري ٿئي ٿي, ڪنهنکي غنڊا مارين ٿا, ڪنهن جي بدمعاش زبردستي ڌيءَ يا زال کڻي وڃن ٿا, ڪنهن کي بي گناه جيل ۾ وڌو وڃي ٿو ۽ سندس ٻار پنيان فاقا ڪن ٿا, ڪنهن

زيردست کي بي سبب سسپينڊ ڪيو ويجي ٿو يا نوڪريءَ مان ڪڍيو ويجي ٿو ته پيا هڪدم ان ڪان پري ٿيو وڃن، دل ۾ خوش ٿا ٿين ته اسين هن مصيبت ڪان بچيل آهيون ۽ ڪيس دل ئي دل ۾ اڳوڻي ڪنهن حساب ۾ ڏوهي ٿا ٺهرائين. اهڙيءَ ريت هر ڪو اڪيلو اڪيلو ظلم ۽ ذلت جو شڪار ٿئي ٿو، بچيل ڪير به ڪونهي.رڳو ظلم ۽ ذلت جا روپ ڌار ڌار آهن، وقت ڌار ڌار آهين ۽ بهانا ڌار ڌار آهن.

چوندا آهن "مرڻ ناهي مهٽو پرٽو ناهي ڳار." ان ۾ اهو واڌارو ٿيڻ گهرجي ته "عوام دشمن هٿان زخمي ٿيڻ ۽ ظلم ۽ ذلت جو شڪار ٿيڻ عوام لاءِ ذاتي شرم جي ڳالهه ڪانهي. ان ۾ ڪنهن به ذاتي عيب يا ملامت يا ڪمائيءَ جي ڳالهه ڪانهي. ڦورو نظام جو سوئر ڦري پيو. اڄ هن کي ڏاڙهي ٿو، سڀان هن کي" اسان مان هر هڪ جي اڄ اها حالت آهي جو اڄ ظلم ۽ ذلت جي شڪار هن ياءُ تيءَ کلون ۽ چٿرون ٿا ڪريون ۽ پاڻ کي هن جي پيٽ ۾ خوش نصيب ۽ معتبر پيا سمجهون ۽ سڀان هن ئي ٿياءُ باٻت اهڙا روش اختيار ڪريون ٿا ۽ پريهن خود ان ظلم ۽ ذلت جو شڪار ٿا ٿيون ۽ ماڻهن هٿان ٺوڪن، چٿرن ۽ حقارت جو شڪار ٿا بڻجون! اسان کي سمجهڻ گهرجي ته اهو لڳاتار واري واري سان، اسان عوام تي ڳنڍيل جٺلو آهي ۽ اسين سڀ هٿ هٿ ڪري انَ جو مقابلو ڪنداسين ته عوام دشمن جون وايون بطال ٿي ويندون. جي هڪڙو بي گناه مار کائي ۽ سئو گهر پيو نه ته رڳو سندس گهر وڃي سندس سچي همدردي ڪن ته اها مار مظلوم بدران ظالم لاءِ مار بڻجي وڃي! ڪو ريءَ گناه جهلجي يا بي عزت ٿئي ۽ سئو جڻا ان جي بچن جي مٿي تان هٿ پوڻائين، سندس لڄ ۽ گهر وارن کي سوائي عزت ڏين، ڪين دلداري ڏين ۽ مظلوم جي سچي ساراهه ڪن ته ظالمن جون چڙهيل دانگيون جيڪر لهي وڃن ! چڱائيءَ برائيءَ ساراهه ۽ حقارت جا قدر ۽ ماپا به بدلائجن. مظلوم بدران ظالم کي حقير ۽ ذليل سمجهڻ گهرجي. ظلم ۽ ذلت جو شڪار ٿيڻ واري جي عزت ڪرڻ گهرجي ۽ نه نيچ ۽ ڪميني ظالم جي، "پنهنجو" هجي يا "پرائو" ڏکويل ڏکويل جو ياءُ آهي. سيد هجي يا شڪاري، پيل هجي يا سمون، بلوچ هجي يا پٺاڻ يا پنجابي سنڌي هجي يا ڪو بيو، ڪارو هجي يا گورو، ڏکويلن جا پاڻ ۾ ازلي ۽ ابدي سٽ سڳ آهن. سچو پچو رشتو فقط مظلوم عوام جو ظالمن خلاف ويڙهه جو آهي. وڏيل وڏيل جو مائٽ آهي.

"وڏيو هئين ته ويهه نه ته وليو وڃ واٽ تون"

(شاه)

ڪنلن جو قبيلو هڪڙو آهي:

هر ايک کہ کشتہ نہ شد

از قبيلۂ مانيست

(جيڪو ڪٺل ناهي سو اسانجي راڄ مان ناهي!) عوام دشمن قوتن ۽ ظالمن جي وچ ۾ هلندڙ ويڙهه ۾ جيڪو جيترو وڌيڪ ظلم ۽ ذلت جو شڪار ۽ مقابلو ڪندڙ سو اوترو عزت، پيار، محبت ۽ مدد جي لائق، چاهي سڃاڻپ هجي يا نہ.

بڑا هي درد کا رشتہ يہ دل غريب سهي

تمهاري نام پہ آئينگي غم گسار چلي

هن عالمي جنگاڻ ۾ عوام منجهان هر زخميل جي زخم کي چمڪو آهي. ان تي سچي همدرديءَ ۽ حال سارو هر ممڪن مدد جو ملم رکڻو آهي. ٻئي طرف زخمي ٿيل کي زخم کولي ڏيکارڻا آهن، لڪائڻا ناهن! انهن تي فخر ڪرڻو آهي. ٿڪو ۽ شرمسار ٿيڻو ناهي! شرم ظالمن کي اچڻ گهرجي! مظلومن لاءِ ڇا جو شرم؟ هر ظلم، هر زيادتي، هر ذلت جي شڪار کي گهر جي ڪنڊ ۾ لڪي ارمان ڪرڻ بدران گهر جي ڇت تي چڙهي وڏا واڪا ڪري عوام کي ظالم جي ظلمن جو تفصيل وار بيان ڪري ٻڌائي ظالم کي عوام اڳيان ننگو ڪري بيهارڻ گهرجي. ڪابہ ڳالهہ شرم وچان ڪائي نہ وجهڻ گهرجي. عوام جي هڪ فرد خلاف ٿيل جرم کي لڪائڻ شرم ۽ ڏوهہ جي ڳالهہ آهي! بيان ڪرڻ فرض آهي! عوام جي عدالت ۾ هر ڏوهہ جي سچي فرسٽ رپورٽ داخل ٿيڻ گهرجي، زباني توڙي لکت ۾، مضمون، خط ۽ ڪتاب لکڻ گهرجن. عوام ڪڏهن نہ ڪڏهن انصاف ڪرڻ جي طاقت هٿ ڪري وٺندو. بلڪ هن حال ۾ بہ عوام جنهن مجرم جي عوام جي خلاف ڏوهن کان ڇڳيءَ طرح واقف ٿي ويندو تنهن جي زندگي زهر ڪري سگهي ٿو. لنني جو ڪو انسپيڪٽر شڪارپور ۾ هارين، مزدورن شاگردن، ۽ عام غريبن تي ناجائز ۽ غيرقانوني ظلم ڪري، اها خبر تفصيل سان سچي سنڌ جي ماڻهن کي پوي، لنني ضلعي جا ماڻهو بہ واقف ٿين، جنهن ڳوٺ يا پاڙي ۾ اهو انسپيڪٽر رهي ٿو تنهن جا ماڻهو بہ واقف ٿين. انهن قانون دشمن ۽ عوام دشمن حرڪتن خلاف عوام جي نفرت، حقارت ۽ ڪاوڙ جي باهہ پکڙندي پکڙندي سندس برادريءَ ۽ گهر تائين پهچي وڃي ۽ سندس ئي پيءُ، پٽ، ڀاءُ، زال، سالي، سهري، نانيءَ، ننڍي وڏي کي خبر پئجي وڃي تہ هي عوام جو مهڙو نيچ ۽ ڪمينو مجرم آهي. اسڪول جي ٻارن کي خبر پئي تہ فلاڻو ڇوڪرو فلاڻي قاصائيءَ جو پٽ آهي. ماين کي خبر پئي تہ فلاڻيءَ مائيءَ جي مڙس جا ڪرتوت هي آهن تہ هن جو گهر بہ هن لاءِ تپي نامٽي ٿي پوندو. عوام جي نفرت جي آگ هن کي پنهنجي برادري ۽ پنهنجي شهر ۾ وڪوڙي ويندي. هن لاءِ جيئڻ جنجال ٿي پوندو. هن غير قانوني ۽ وحشاني حرڪتن سان جن ٻارن ٻچن لاءِ ڪمايو هوندو سي ئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منجهائنس ڪک تي پوندا. حرام جي ڪمائي ۽ ترقي ۾ مان ڪيس ڪاب عزت حاصل ڪانہ ٿيندي. ذلت جي زندگي سندس مقدر بنجي ويندي ۽ هو بين پاڻ جهڙن ظالمن لاءِ عبرت جو مثال بنجي پوندو. ان ڪري ڏک ۽ ذلتون لڪائڻ گناه آهي! انهن کي بيان ڪرڻ مقدس فرض آهي. پورن پورن دليل تفصيلن سان بيان ٿئي. ڏري پرزي اکر بہ اکر دل تي پٿر رکڻو پوي تہ رکجي. عارضي بي عزتي ۽ ذلت سهڻي پوي تہ سهجي، مارون موچڙا، تعديون، جنسي وحشانيتون ٿيل هجن تہ اهي بہ بيان ڪجن. گهرن بارن، زالن، مائرن جون بي عزتيون ٿيون هجن تہ اهي بہ بيان ڪجن، سڀڪجهہ زباني ۽ لکت ۾ عوام آڏو پيش ڪجي. تان جو ظلم مظلوم بدران ظالم لاءِ شرم ساري، ذلت ۽ نقصان جو سبب بنجي وڃي. ظلم جو سچو پچو احوال عوام جو جنگي هٿيار بنجي وڃي، ڳوڙها غصي ۾ ۽ غصو گڏيل ۽ رٿيل لاڳيتي عمل ۾ تبديل ٿي ظالمن لاءِ ڏرتي ٽپائي ڇانئدا ڪري ڇڏي. اڄ ڏسڻ جا ٽي وي پروگرام آهن. لاهور تان اڄ دي ڪهاني، جلنڌر تان چترهار ۽ ڊرامون گردش ۽ دهلي تان قومي پروگرام. اڄ دي ڪهاني بس ٺيڪ هئي. "گردش" کان اڳ مون کي ننڊ وٺي وئي. دهلي جي قومي پروگرام ۾ مدراس اسٽيشن تي رڪارڊ ڪيل دل جي آپريشن ڏيکاريائون. ڳالهہ ٻولهہ انگريزي ۾ هئي. اناؤنسر تيز هئي. ڊاڪٽر ماهر ٿي ڏٺا. زندگي ۾ پهرين آپريشن ڏٺيم. ان کان پوءِ هڪڙو ناچ ڏيکاريائون. شايد هماچل پرديش جو. عورتن کي مٿي تي رومال ٻڌل هئا. قميص جي بدران جُبن جهڙا ڪپڙا پيل هئن. مردن کي تنگ هندستاني پتلونون پيل هيون. خاص شي هئي بنگالي ناچن جو پروگرام. ١٥-٢٠ ڄڻن مردن ۽ عورتن ڪورس ۾ ڳايو پئي ۽ ڪڏهن هڪڙي مرد يا عورت ڪڏهن ٻن ٻن ڄڻن يا ڏهن عورتن ناچ پئي ڪيو. ان ڳائڻ تي اٺ ڪن مختلف راڳ ۽ ناچ ڏيکاريائون. اٽڪل منو ڪلاڪ ڪن لاڳيتو اهي ناچ هليا. تمام خوبصورت ناچ هئا. ڳائڻ بہ سٺو هو پر ناچ بهتر هئا. چترهار ۾ هيما مالني بار بار ٿي آئي. ڳائڻ يا ناچ ڪو خاص ڪونہ هو. شاڪر شاهہ ٻڌي پيرا ڇيو تہ "موجوده گشت جي ڊيوٽي سخت آهي. بيمار ٿي پيو آهيان." اسان ڇيس "توکي ٻئي ڪا ڊيوٽي ولائي ڏيون"؟ تہ چيائين "هي آفيسر توهان کي رڳو ميٽ ٽا ڏين. انهن ۾ ڪاب اميد نہ رکجو!" اڄ کان ٻئي ڪلاس جو انچارج ٿيو آهي جتي موٽا سيٺيون ۽ ٺيڪيدار رهن ٿا. چاندي ٿي ويس. پر مجال آهي جو ڪٺي ٽيوري جو اکر بہ وات مان ڪڍي! اٽنو ٽنگ اسان تي. "ڊيوٽي زياده وقت ڏيڻي پڙيگي. ليڪن خير ......" اڪرم شاهہ کهتا ٿا کہ لوگون کي زياده قريب نہ لگو! ليڪن مين ني کها کہ يہ اخلاقي همدردي ميرا فرض هي." پنهنجي پڙ ۾ اسان کي آلو ۽ چوٽيو ڪريو پيو هلائي. سٺائي هجيس يوپي جو تحفو آهي. ايترو سندس حق آهي. مسڪين، بکيو، بيمار هجبو تہ هجبو پر ٻئي کي چوٽيو بنائڻ يا گهٽ ۾ گهٽ چوٽيو سمجهڻ کان باز ڪين اچبو! اهو تہ آهي مسڪين سپاهي! ٻين جي تہ ڳالهہ ئي پري ......

. هتي هڪڙي صاحب بابت ٻڌم ته چئي ٿو. ”پندرهن هزارن جي مسواڙ جاين مان ماهوار مليم ٿي. ٻنيءَ نڪر مان گهر جو خرچ پکو پيو نڪري. ضمير ٿو ڪائيم. هاڻ وڪالت ڇڏي رڳو پورهيت عوام جي خدمت ڪندس.“ دل ۾ سوچيم اسان وٽ جنهن کي رڳو ١٥ سو روپيا ماهوار هجن اهو به پاڻ کي سرمائيدان جو عزيز ۽ رت سڱ سمجهي انهن پاران ڏنڊا کڻي بيهي رهي. جنهن هاريءَ وٽ به ١٥ سو گڏ ٿي وڃن ته ڊوڙ ڪري وڃي ڪر وڏيرن جو ساٿاري ٿئي! هتي هڪڙو هاري ورڪر آهي. قلعي مان آيو آهي. وڪيل آهي. پر گهڻو ڪري ڊوڙ رڳو هارين پاران اٿس. پي پيءَ جو آهي. قلعي ويو ته وٽس ١٥ هزار ڪيسي ۾ هئا. ڪجهه زمين اٿس. خرچ سر جو هر مهيني پنج هزار اٿس هتي. ايئرڪنڊيشنر اٿس هتي! آهي هارين ۾ ڪم ڪندو! ”م“ چئي ٿو رات ڏينهن جاگيردارن سان ويڙهه اٿس. هڻڻ حرام آهي. جهيڙن ۾ لکين خرچ ڪري ڇڏيندو! مطلب ته اسانجي حساب سان چڱو موچارو زميندار آهي. پر آهي هاري ورڪر! جاگيردارن زميندارن جو سخت مخالف. قلعي ۾ به انهن چغليون هڻي موڪليس. پر هڻڻ وارو ڪونهي! هتي ٻين کي ته لهيو پر قلعي ۾ موڪليل هاءِ جيڪنگ ۽ تخريب ڪاري جي ملزمن کي به جڏهن واپس جيل موڪليندا ته ڏهن ڪتابن، ريڊين، ٽي وين ۽ ائيرڪنڊيشنرن جي موڪل ڏيئي موڪليندس! سنڌ ۾ سکر جيل ۾ بي نظير صاحبه کي به ٥٠ رپين واري رانديڪي جهڙو ريڊيو رکڻ جي موڪل ڪانه هئي!

٢١-٨-٨٢

رات مينهن پيو. ٻيڙ ڪڻي اندر پڳاسين. ٢ ڪان شروع ٿيو صبح جو ٧-٦ بجي تائين جونٽي پڊيو بيٺو هو. ڪلهه رات به ايئن ٿيو. صبح جو اجيا ستو پيو هوس ته ”م“ سڏ ڪيو. ”اٿو! ملڪ ڪشمير، مري ۽ سئزرلينڊ ٿي ويو!“ ڏٺم ته واقعي آسمان سورهن سينگار ڪيو بيٺو هو! بارش جو به پنهنجو هڪڙو حسين آهي خاص ڪري اسان جهڙن پاڻيءَ لاءِ اڃايل ملڪن لاءِ ! دهليءَ تان رات ڪٿڪ ناچ ڏٺوسون. به ٻه ڄڻيون ٻيٺيون ناچو صاحب جي شان ۾ قصيدا پڙهن! چي ”ڄئپپور ناچو گهراڻي جو آهي. پر لکنو گهراڻي جو فن به ڄاڻي. يورپ، آمريڪا ۽ سوويت يونين ۾ فن جو جادو جاڳائي چڪو آهي.“ ٻنهي وڏي بلا هوا منو ڪلاڪ پٽي نچيو. وار قلمي هوس، پهريائين اڌ اگهاڙو ٿي آيو پوءِ چيله سان لونگي ۽ گوڏ ٻڌي آيو. هر هر وارن کي ڇنڊڪو ٿي ڏنائين. مڙس شاندار ٿي لڳو. مڙڪ به مرداني وقار واري هيس. واقعي باڪمال ناچو هو. لاهور تان سونا چاندي ڏٺوسين، وٺيو. تنهن ڏينهن ...... آيو چئي ويو ته ..... ”وارڊ جو انچارج آءُ مقرر ٿيو آهيان. بلڪ پاڻ کي ڪرايو اٿم. مونکي قانون پڙهائج پيو حڪم توهانجو!“ مچنگ مڙس آهي. هڻ ڪڻ! حيدرشاهه جو ڪم به ان کي ڇيو هوم. الائي

کھڙين کھڙين رڪاوٽن هوندي اِڪ چنپ ۾ رات وچ ۾ ڪري ڇڏيائين! پھرئين ڏينھن مليو تہ وڃڻ مهل چيائين ”هڪڙي گذارش آهي. مونکي خدمت ڪرڻ جو موقعو ڏيو! اوهان قوم لاءِ قربانيون پيا ڪريو، اسين بي شرم موجون پيا ماڻيون. آءٌ ڪجھ ٿورڙا پئسا پيش ڪرڻ چاهيان ٿو. بہ هزار اٿم، اهي حاضر ڪريان ٿو. آئينده لاءِ حڪم توهانجو ڪپي.“ شهيد جي ڳالھ ڪري اکين ۾ پاڻي اچي ويس. مس مس معذرت ڪري پئسن واري ڳالھ تان لاٿو مانس. شربت جو شيشو، انب وغيره موڪليائين سي قبول ڪياسون. غير معمولي طرح صحت مند ۽ نهايت حسين نوجوان آهي. ڏوپار، دولتمند گھر جو آهي. اسان وٽ دولتمند ماڻهو ٿين ڪونہ. جيڪي آهن تن مان اڪثر ڪريل، هلڪي ۽ خسيس ذهنيت جا آهن. هتي ڪروڙ پتي ماڻهو بہ هوش ۾ آهن ۽ ڪيئي لکا پتي ۽ ڪُجھ ڪروڙ پتي بہ ڏهني ۽ جذباتي طرح عوام جي ڪئمپ ۾ آهن ۽ پنهنجي نموني ڪجھ نہ ڪجھ ڪم ڪن پيا. قلعي ۾ ويندڙ ماڻهن جو اڌو اڌ لکا پتي ماڻهن جو آهي. ساڳي طرح الذالفقار ۾ گرفتار ٿيلن ۾ بہ وڏو تعداد دولتمند طبقي جي نوجوانن جو آهي. مون محسوس ڪيو آهي تہ هتي بہ صحيح نظريہ ۽ ليڊر شپ جي ڪوٽ آهي. نہ تہ هتي جي وچولي طبقي جو هڪ ننڍڙو پر قابل ذڪر حصو سنڌي وچولي طبقي جي پيٽ ۾ عوام جي حمايت ڪرڻ لاءِ وڏيڪ تيار آهي. اهو ڪافي طاقتور آهي. عوام سان گڏجي اهو حڪمران طبقن کي پوپٽيون پڙهائي سگھي ٿو. (سنڌ جو وچولو طبقو سو سيڪڙو رڳو ڪاڏي جي پنيان آهي. هتي جي وچولي طبقي جو ١٠ سيڪڙو ويڙھ لاءِ تيار آهي ۽ اقتدار جي جنگ ڪرڻ ۽ قربانيون ڏيڻ لاءِ تيار آهي. منهنجو اڳوٽو اندازو روز بروز مونکي وڌيڪ صحيح ٿو لڳي تہ پنجابي وچولي طبقي جي عوام دوست حصي جي مدد سان ۽ صحيح نظريہ ۽ ليڊر شپ هيٺ پنجابي عوام پنجابي حڪمران طبقي سان اقتدار جي جنگ لڙي سگھي ٿو. ان لاءِ ننڍن صوبن جي عوام جي مدد جي ڪين سخت ضرورت پوندي، رڪاوٽون ۽ پيچيدگيون آهن. تعصب، مفاد ۽ تضاد وغيره آهن پر جيڪڏهن اورچائيءَ ۽ ثابت قدميءَ سان لاڳيتي ويڙھ ٿي (۽ منهنجي خيال ۾ ٿيندي) تہ پنجابي حڪمران طبقو ۽ سندس پٺاڻ، سنڌي ۽ بلوچ ساٿي ڇاڙتا تمام گھٽو وقت پنجابي توڙي ٻئي عوام کي غلام رکي نہ سگھندا.)

٨٢- ٨- ٢٢

- رات آءٌ ستوئي اندر هوس. صبح جو ”م“ ٻڌايو تہ ”تون اندر آئين تہ اڪرم شاھ آيو هو جنهن جي جاءِ تي شاڪر شاھ ويو آهي. چيائين ٿي تہ ”مهيني وچ ۾ خلاف دستور شاڪر شاھ بدلي تي مون کي بي دخل ڪيو . هڙئي ڪمائيءَ واري جڳھ تي اوچتو آيو آهي. سيني کي خبر پئجي ويئي آهي جيل ۾. شاڪر شاھ سيد ڪونهي.

ميراثي آهي يوپيءَ جو. پليجو صاحب مهاجرن کي گهٽيءَ لغت ٿو ڏئي. رفيق کي به ڏيندو آهي. پر اهو شريف آهي. شاڪر شاهه ته زهر جي پڙي آهي. غليظ ۽ گندو آهي. ڪمينو آهي. ان جو هاڻي هتي وارڊ ۾ اچڻ جو ڪهڙو ڪم؟" بشير گهوڙو به هتي جو ان جي ڊيوٽي هئي. ان چيو "هاڻي هن پاسي ڊيوٽي ڪانهيس. نه ايندو." بشير گهوڙو خود هڪڙو جاسوس ٽائيپ سازشي ۽ چغل ماڻهو آهي. ان ڪي اڳيئي شاڪر شاهه تي ٻاهيون آهن ته اهو هتي اچيو اسان جا مال ڪايو وڃي! هميشه اسان ۾ اک هوندي اٿس ته ڇا پيا ڪن. سنهڙا سر پيو ڪٽيندو. ڏٻيل ٿو ڪون ۽ چٽرون پيو ڪندو ماڻهن تي؛ هن وٽ هن جي، هن وٽ هن جي، احتياطن آءٌ ڪن لاٿار ڪريو پيو هلان. پر هتي مان جند ڇڏائڻي پوندي. ته ته هي ڪونه ڪو زبردست خناس ٻاري سگهي ٿو. رات ننڊ مان اٿاري "م" ڪجھ پڙهي ٻڌايو. مون کي غلط لڳو. رڪائيءَ سان چيم ته "گرامر غلط آهي. انداز غلط آهي." پيو به الائي ڇاڇا پر سخت رڪائيءَ مان ڇٽي ويس جو ننڊ جو غلبو هو. بيزار به هوس جو ڪيس اهي ساڳيون غلطيون به ڏفعا اڳ به ٻڌايون هيم پر وري به ڪري آيو هو. صبح جو اها ڳالهه ياد پيم. همراهه کي چيم "دل ۾ نه ڪج. ننڊ جو ڪم هو." چيائين "خير آهي." پر منهنجو رويو بلڪل غلط هو ننڊ جي باوجود.

جنرل ضياءَ صاحب بنگالي اخبار کي انٽرويو ۾ چيو آهي ته "سياسي نظربندن کي ڪونه ڇڏيندس جو انهن کي سڌارڻو آهي." هيڏا سڌريا ويا آهيون پر سدا توري جنرل صاحب کيا اچا به نه ٿا وڻون! الله پليس! ڪالهه "م" هڪ وڏيڪ مشقتيءَ لاءِ سپرنٽنڊنٽ کي لکيو. نتيجو ڪونه نڪتو آهي.

۸۲-۸-۲۳

اڪرم شاهه بشير گهوڙي سان ٻاهر ويٺو ڪچهري ڪري. اسين هيٺڙو اتان اٿي آيا آهيون. ڏهه ٿيا آهن صبح جا. رات هاءِ جيڪر (شيخ عظمت) به سپاهيءَ سٽپيند ڪرايا. اڪرم شاهه جيڪو انهن مٿان نگران هو تنهن کي به ولي ويو. پر گلزار ۽ ڊپٽي ان جي جند ڇڏي. هاڻي ڇٽي ٿو ته بي ڪلاس تان مون پاڻ پنهنجو نالو ڪٽايو آهي. نيون ڏينهن به نوان خيال، نيون تجويزون ويون، اڄ هڪڙي نئين ڏنل آهي. "م" تيار ٿي ويو آهي. پنهنجي دليان هڪ به سٺا نڪتا تائيد ۾ پيش ڪيا اٿس. رات ڏهليءَ جو پروگرام سٺو ڪونه هو. ڪلهه رات ريڊيو ٽي وي ۽ فلم کي ڀهراڙيءَ جي عوام تائين ڀرپور نموني پهچائڻ جي مسئلي تي ڀرپور بحث ڏيکاريائون جنهن ۾ ٻين ماهرن سان گڏ مرڪزي وزير اطلاعات وصنعت سالي ۽ ٻن نائب وزيرن به زوردار حصو ورتو. عجب اهو هو جو ماهر عوام کي گهٽ اهميت ڏيئي رهيا هئا ۽ وزير صاحب نهايت پرجوش ۽ پراعتماد نموني اهو چئي رهيو هو ته ڪارخانيدار ۽ ماهر تعصب وچان عوام کي مٿين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نعمتن مان ڀرپور فائدو وٺڻ کان محروم ڪري رهيا آهن. هڪڙو سنڌي ڪارخاني دار به هو. وڏي ماهراڻي انداز ۾ ڪارخانيدارن ۽ واپارين جو نقطه نظر پيش ڪيائين.

جالنڌر تان رات فلم هئي. ”نواب صاحب“ پير پرست ٽائيپ جي هئي. خواجه جي ڪرامتن جو بيان هو. مذهب کي استعمال ڪيل هو. ڏسجي ٿو ته ڪنهن حد تائين هندوستاني فلم ٺاهيندڙ به مذهب کي زور شور سان ناجائز طور استعمال ڪري پئسو ڪمائين ٿا. سمجهو ماڻهو ۽ لاءِ انهن فلمن جو معيار تمام هيٺ هوندو آهي. پر ٻي سمجهه ماڻهو ويچارا مارڌاڙ جي فلمن وانگر ڪاني ڪرامت جي فلمن کي به چاهه سان ڏسن ٿا. لاهور تان ڊرامون هو ”شڪار“ هوائي ٺوائي وعظ هو. ڪنهن واهٽي ملان جي ليول جو. ڪلهوڪو ڏينهن سڄو ڪجهه ڪونه ڪيم. پر ته به ڪنڌ مان سور اڃا ڪو نه ويو آهي. ڪنڌ ۾ ان ٿوري ئي سور پوڻ ڪري لڪپڙه ڪري ڪو نه ٿو سگهان. اصل مسئلو لکڻ مهل ويهڪ جي صحيح پوزيشن اختيار ڪرڻ آهي. مرزا قليچ بيگ بنا ٽيڪ جي ڪرسيءَ تي ويهي لکپڙه ڪندو هو. مون کي ٽيبل تي ويهي لکڻ پٽ ۾ سور وجهيو ڇڏي. الائي ڇو؟ ٽيبل هيٺ آهي يا ڪرسي هيٺ آهي. مڙئي ڪا گڙ ٻڙ آهي. سول لبريٽر يونين پاڪستان ۾ ۱۴ آگسٽ جي موقعي تي ٽيهارو کن اهم سياسي قيدين جي فهرست ڏئي ڪين سلام ڪيو آهي. اتفاق سان ٻهريون نالو منهنجو آيو آهي. پاسي ۾ فيض احمد فيض جو شعر آهي، ٻين سان گڏ بينظير ڀٽو صاحبه، اصغر خان، نوابزاده نصرالله ، مختار اعوان، پروفيسر تقوي، ساقي ۽ ٻين جا نالا آهن. حيدر شاه جو نالو ڪو نه آهي. هئڻ کپندو هو. درستي ٿيڻ کپي. گهوڙو هاٽي سڏو اچيو ٻيهي جهاتيو ن پائي ته اندر چا وينا ڪن. روز پڇي ته ”چا پيا لکو“ مطلب ته هچا ٿي پيو آهي.“ جند جدائي جي.مجبوريءَ سبب ڪيئي اهم سوچون ۽ ڳالهيون هتي ڪو نه پيو لکان نه وري پنهنجون سموريون مصروفيتون بيان ڪري سگهجن ٿيون. انهن سان ساڳيو قلم لاڳو آهي، ”ڳالهيون چوڻ نه جهڙيون ڪرڻ نه جهڙيون سڄڻ مون سان جي ڪيون!“ ڪلهه ”م“ اوچتو پڇيو ته ”تو کي پنهنجو وطن ٿو ياد اچي؟“ چيم ”بلڪل اچي ٿو!“ ”وطن جا ماڻهو شهر جا ماڻهو گهر جا ماڻهو يار دوست، ڳوٺاڻا نه ٿا ياد اچن؟“ ”چونه!“ ”ماضيءَ جون ڪي يادگيريون ٿيون اچن!“ ”اچن ٿيون!“ ”چيائين ”پوءِ؟“ مون چيو ”پوءِ ڇا؟“ چيائين ”پوءِ توهان کي انهن جو احساس ڇو نه ٿو ٿئي؟ يادن ۾ ماڻهو گم ٿي ويندو آهي. اداس ٿيندو آهي. ڏکوئجي ويندو آهي! توهانجي چهري تي اهڙو ڪو به تاثر ڪو نه ڏسبو آهي. سدائين هڪڙي حال ۾ ڏسبا آهيو. روز مره جي ڳالهين ۾! آئيندي جي تجويزن ۽ تدبيرن ۾، بحث مباحثي ۾. ڇو؟ آءُ ته تمام حساس ماڻهو آهيان انهن ڳالهين ۾!“ مون چيس ”ڪو به ماڻهو جيستائين طاقتور احساس ۽ جذبا نه ٿو رکي تيستائين هن پاڻ ماڻهن واري گس تي ۽ انقلاب جي رستي تي هڪ وک به وڌائي نه ٿو سگهي. پاڻ ماڻهن جي ميڙا چونڊي آهن ئي اهي احساس ۽ جذبا ٻيو ڇا آهي؟ چند تصوير بتان،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چند حسينن کي خطو ط بعد مرڻ کي ميري گھر سي يہ سامان نڪلا! پيارا عزيز، يار دوست جي وساري وهجن تہ باقي ڇا رهيو؟!
غالب ٿي چيو آهي:

گو مين رها رهين ستم هائي روزگار
ليکن تري خيال سي غافل نهين رها.

(جيتوڻيڪ زماني ۾ ظلمن جي اشڪنجي ۾ جڪڙيو پيو هوس پر تڏهن بہ تنهنجي ياد کان ڪڏهن بہ غافل نہ رهيس!)

لطيف اجا بہ اوړ ڳالهہ ڪئي آهي!

منجهان منهنجي روح جي، وڃي ساجن وسري
تہ لڳي مر لوهہ، تر پاپيهو ٿي مران!

ياد ڳيرين، ڏکن،خوشين ۽ پڇتاوَن جي پريل بازار هر وقت ساڻ رهي ٿي ماڻهو ۾ سان. يادون اهڙيون جو ڪي ساوڻ منڊ جيان پاڻ سان ميگهہ ملهار انڊلٺ جا سمورا رنگ، فطرت جا سورهن ٿي سينگار بهارن جي سمورن گلن جوڻ سرهاڻيون ۽ ڪائنات جي سرمستيءَ جا سمورا ڪيپ خمار ڪٽيو اچن تہ ڪي ورڻ

ٻڌي سنيريوم ڪو ڳڻ پار وڃن جو
ڪنڌ وهاڻو پنو، هريو هٿ ٽيوم
سجڻ ياد پيوم، سياڻي صبح جوا
ڪي اهڙيون بہ جو ——
ڪڏهن ڪڏهن جيڏيون ڪو پهہ اچيو پوءِ
سو پڻ ساڙو هوءِ جو آهي ساهہ سرير جو!
ويرو تار ڏکن سجڻ پڳي هڏ جيئڻ.

زندگي ۾ اُهي بہ پل اچن ٿا جن کي ابديت جو ادن آهي ۽ جن تان سموري حياتي قربان ڪري ڇڏجي. اهي بہ پل اچن ٿا جن کان پوءِ باقي زندگي جڻ بي معنيٰ ٿيو وڃي. اُهي بہ ماڻهو ٿين ٿا جيڪي زندگيءَ جو حاصل ۽ اُن جو نچوڙ ٿين ٿا. اهي بہ ڪچهريون ۽ رهاڻيون ٿين ٿيون جن لاءِ روح ساري عمر رڙندو رهي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انسان سميت سموري ڪائنات مادي جي نهيل آهي. انساني خيال مادي جي پيداوار ۽ ان جو اولڙو آهي. مادي جو وجود فقط حرڪت ۽ چرپر جي حالت ۾ ئي قائم ٿي ۽ رهي سگهي ٿو. هر شيءِ چرپر ۾ آهي. هرشئي وڌي ويجهي ٿي. بهتر ٿئي ٿي ۽ ڄمي،جيئي ۽ مري ٿي. خيال، احساس، جذبا، يادگيريون ۽ سوچون بہ. انسان فرد بہ آهي، گهر جو ڀاتي بہ آهي. ذات،قبيلي،قوم، نسل، طبقي جو فرد بہ آهي. هر انسان هي پل بہ آهي تہ هيءَ صدي بہ آهي. حال بہ آهي تہ ماضي ۽ مستقبل بہ آهي. لکيو اٿن تہ لينن جا پورا اڌ خيال مستقبل ۽ آئيندي بابت هوندا هئا. آئينده بابت پروگرام ۽ رٿون ناهڻ ۽ خواب لهڻ سندس عادت هئي. انقلابي ماڻهو پنهنجي ذات سان گڏ سموري انسان ذات بہ آهي. انقلابي اڄ بہ آهي تہ سڀاڻي بہ.

پنهنجي ڏک، پنهنجي خوشيءَ، پنهنجي پڇتاءَ، پنهنجي پيار پنهنجي دشمنيءَ، پنهنجي آس، اميد، خوف ۽ دهشت، بابت سوچڻ سان گڏوگڏ هو سيني اڳين تورڙي پوين انسانن جو ڏک، خوشي، پڇتاو سندن پيار، سندن دشمنيون، آسون، اميدون، خوف ۽ دهشتون پنهنجي اندر محسوس ڪري ۽ موجود رکي ٿو. هو هڪ ۾ سڀ آهي. هن جو پنهنجي پاڻ سان، خاندان سان، پنهنجي ڳوٺاڻن عزيزن سان بہ پيار آهي تہ انهن سيني پيارن سان بہ پيار آهي جيڪي پيار ڪرڻ وارا اڳ گذري ويا يا هن کان پوءِ ايندا! پنهنجو ۽ پنهنجن جو ڏک تہ آهي پر باغي غلام اسپارٽيڪس جيڪو آزادي لاءِ وڙهندي سوريءَ تي چڙهي ويو ۽ لکن غلامن سان گڏ ان جي ڏکن کي ۽ اهي گمنام جوان جيڪي اسٽالنگراڊ ۽ ان کان پري گمنام هنڌن تي انهيءَ لاءِ لڙندي، ڏک ڏسندي مري ويا تہ جيئن اسين ڏک نہ ڏسون، انهن جي ڏکن کي ۽ اهي لکين ڪروڙين ماڻهو جن جي ڏکن اسان جا ڏک گهٽايا آهن ۽ اسان جا سک وڌايا آهن انهن جي ڏکن کي ڪنهن جي کاتي ۾ لکجي؟

گم ٿي، گم ٿي، گم ٿي، غازي! (سچل)

انقلابي ماڻهن جا ڏک، خوشيون ۽ مسئلا ننڍڙن ٽڙن وانگر انساني تاريخ جي حال، ماضي، مستقبل جي ڏکن خوشين ۽ مسئلن جي اٿاهہ سمنڊن سان ملي انهن ۾ گم ٿي اٿاهہ سمنڊ ٿي وڃن ٿا.

نيوات ڳوٺ، جنگشاهي، حيدرآباد، سڄي سنڌ جي يارن ڀائرن سان گڏ مونکي ڪروڙين اڻ ڏٺل يار ڀائر بہ هر وقت ياد آهن. پنجن ڪنڊن جا يار ذهن ۾ آهن. بلڪل ايئن جيئن اکين اڳيان بيٺا آهن. تنهنڪانسواءِ ڪتابن ۽ ناولن وارا يار ڀائر بہ. مارئي ۽ سسئي بہ مٿان لٿ ڪنيو بيٺيون آهن تہ خبردار جو اسان واري ڳالهہ وساري اڇٽئي! وفاداري! جاکوڙ، سورهيائي ...... مورڙو بہ ايو آهي. جوڳي، سامي بہ اجهي سامهون بيٺا آهن.

"ٻري جن ٻاري، آئون نہ جيئندي ان ري"

سنڌي، بلوچ، پٺاڻ، بنگالي، پنجابي، هندستاني، عرب، انگريز، جرمن، روسي، يوناني، ويٽنامي، ڪوريائي، آمريڪي، راڄ مڙسن جا آهن. ننڍا وڏا، پوڙها، هڪڙو هڪڙو موتين ڪان مهانگو، سڀ پنهنجا ابي امان جهڙا. شيني جي گفتن مان سچائي ۽ انسانيت جون سرهاڻيون پيون اچن. سيني جون زندگيون جاڪوڙ ۽ عظمت جون ڪڏهن نہ وسامندڙ لاٽون! ڪهڙي ڪي ياد ڪري ڪهڙي ڪي وسارجي. نيوات ۽ جنگشاهي، حيدرآباد کان ولي نڪارا گوئٽا، انگولا ۽ فلسطين تائين سڀ واري وارڙي سان ياد ايندا رهن ٿا. سيني سان رهاڻ چالو آهي. ڪڏهن مارئيءَ سان، سسئيءَ سان تہ ڪڏهن ٻاوڻل سان، ڪڏهن چانگ چن چيائو سان، ڪڏهن لالي، تو ۽ ڪڏهن پوڙهي ميٽ سان. انقلابي ماڻهوءَ جي هر ڳالهہ انقلاب جي ضرورتن جي تابع رکڻ گهرجي. جي اسين سڄو ڏينهن يادن ۾ گم رهون، اداس ٿيا ويٺا هجون تہ پوءِ قيد يا سختيءَ ۾ هڪڙو پل بہ نہ گذاري سگهنداسون! قيد بہ زندگي آهي. سيڪيورٽي وارڊ ڪوٽ لکپت، هن ڌرتيءَ جي هڪڙي جڳهہ آهي. هي وقت بہ زماني جو هڪڙو وقت آهي. هن قسم جي حالتن ۾، هن قسم جي جڳهہ ۾ هن قسم جي زماني ۾ رهڻ بہ زندگيءَ جو اهڙو ئي حصو آهي جهڙا ٻيا حصا آهن. موج ۽ سختي ٻئي لازم ملزوم آهن. هيءَ جڳهہ يا هوءَ جڳهہ پنهنجي ڊيوٽيءَ ۾ سڀ شامل آهن. گهر بہ، دوستن جو ساٿ بہ، جلسا ۽ جلوس بہ، قربن ۽ محبتن جون ٻارشون بہ، لاڪپ، بند وارڊن ۽ سيڪيورٽي وارڊن جون اڪيلايون بہ، ميدان ۾ مقابلا بہ، دشمن جا ڏڪا، دهمان، گاريون، لعنتون، ملامتون، ٺڪون ۽ ڌڪون بہ. وينديءَ قاسي گهاٽ ۽ زندگيءَ کي آخري سلام بہ! سڀ ڊيوٽيءَ ۾ شامل! سڀ زندگيءَ جا حصا! سڀ ممڪن. وقت اچڻ تي هر منزل مان لنگهڻ لاءِ ذهني طرح تيار رهڻ هر انقلابيءَ جو فرض آهي. انقلابي ماڻهو گلن جيان نرم ۽ فولاد جيان سخت هوندا آهن:

درعشق غنچہ ايم کہ لرزد زباد صبح
درڪار هائي زندگي چون سنگ خاره ايم. (اقبال)

(پنهنجائي ۽ پيار ۾ اهڙي مڪڙيءَ وانگر نرم ۽ نازڪ آهيون جيڪا پرهہ جي ٿڌڙي هير تي لڳي تہ بہ ڏڪڻ لڳي ٿي. پر زندگيءَ جي سخت ميدان ۾ پٿر آهيون. پٿر بہ سخت ۾ سخت، ڪاري ۾ ڪارو پٿر. "ٻاهر گل گلاب جا اندر ۾ فولاد.")

بلڪ اندر توڙي ٻاهر گلاب ۽ فولاد گڏ. هڪڙين ڳالهين ۾ گلاب ٻين ۾ فولاد! نرم جذبا آهن پر سخت بہ آهن. دل بہ پڪي رکڻي آهي. ڏکي ساهي ڪري وڙهڻو آهي، خوش فهمين جو شڪار ٿيڻو ناهي. موت ۽ زندگيءَ جي لڙاين ۾ بهترين جي اميد رکڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي ۽ بدترين لاءِ ٢۴ ڪلاڪ تيار رهڻو آهي. ضرورت وقت اڻ چاڻايل مدت تائين، آخري گهڙيءَ تائين سختين ۽ محروميءَ ۽ ويڙهه ۾ رهڻ لاءِ تيار رهڻو آهي. ان لاءِ به دل پڪي ڪري ڇڏڻي آهي ته ٿي سگهي ٿو ته ماڻهو جيڪي پويان ڇڏي آيو آهي اهو وري ڪڏهن به ڏسي ۽ ماڻي نه سگهي! ڪدبانو ۽ (اسانجي نوريءَ جي لفظن ۾!) ولـيو ريل هليا ويا.....

منهنجا جوڳي ڙي اباڻا، پڪي دل ڪري ويا!

في الحال ايئن سمجهڻو آهي ته اڳوڻو دور پيو هو. هي پيو دور آهي. هن ۾ جيڪي آهي ان ۾ ئي رهڻو آهي. ان تي ئي غلبو حاصل ڪرڻو آهي، ماضيءَ کي، ان جي يادن کي، هر وقت پاڻ تي ڇانيل رهڻ ڏيڻو ڪونهي. ان کي ڪڙن ۾ بند ڪري ڇڏيو. جنهن مهل دل چاهيو ته ڪلف کولي ان جي جهلڪ ڏٺي نه ته بند. اڄ ۽ هتي ۽ هڻ مهل جي زندگي گهارڻي آهي. ان جي چيلينج جو مقابلو ڪرڻو آهي. ايئن فرض ڪبو ته آئينده هي ئي گهر آهي. هي ئي ديس آهي، هي ئي ميدان عمل ۽ ميدان جنگ آهي. يا سچ ڪُٺي يا ٻج ڪُٺي، ٻي سوچ دل ۾ آڻڻي ڪانهي. پاڻ کي دشمن جي بدترين حرڪت ۽ ڏلالت لاءِ اڳواٽ تيار ڪري ان کان بي نياز ڪري ڇڏڻو آهي. ڪيس جيڪي ...... جا زور لائڻا هجن سي پيا لائين. ڏينهن هفتن، مهينن، سالن جي حساب ڪان بي نياز ٿي وڃجي. وقت کي پاڻ تي سوار ٿيڻ نه ڏجي. پاڻ ان تي سوار ٿي وڃجي.

ڪانه پڇيا درويش رکن ٿا
ڪيئي اچن ٿا ڪيئي وڃن ٿا،
دنيا ڄڃي اي دل بيماري
جنهنکي هوندي تنهن کي هوندي
(سرشار عقيلي)

وڻي ٻڏائين، ويڻي ٻڏائين، جڏهن بس ڪيئي ته ولي وڏو ٺهڪ ڏنائين! چيائين "ول او وتائي فقير، والي ڳالهه ٿڻي نه، وڃڪي قبرستان وچ به رهڻ والي!" سون چيو "هائو! وتائي واري ڳالهه ٿي! پاڻ به هنن جي تاريخي طرح اڳ ولـيو سنڌن مقام جهليو ٿا ويهي رهون. ان منزل کان اڳتي ڇا رکيو آهي. ڪيڏانهن ويندا؟ ست ڪروڙ ماڻهن کي ته جنم قيد ڏيو ڪونه ويٺا هوندا! سي ته قاسين تي ڪونه چاڙهي سگهندا. کي ته ڇڏيندا. اهي پاڻ سڀني جو حساب برابر ڪري ڇڏيندا. پر اهو آهي ڳالهه جو بدترين رخ جنهن لاءِ پاڻ کي هر پل تيار رهڻو آهي. پر ٻيو رخ به آهي: اهو آهي ته هي ڏٻي جو پاڻي آهي سو نيٺ ڪنهن مهل سڪي ويندو! وري ڪيڻين مان ڪيچ تي ويندا. جنهڪلن ۾ منگل ٿي ويندا! باغ بهارين تي ويندين! منا ماڻهو موٽي پاڻ ۾ ملندا! بقول بابا جي "دشمن دفع ٿيندا سڄڻ سامهون ٿيندا!" "عوام جي فتح جي وس ٿيندي!"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پرين جي پرديس مونکي مينهن ميڙيا
ڪڻ اکيون ڪل يار ته وڃن سوڙ سندا ڪريو!

وارا ڪم ٿي ويندا. ويندا ڪيڏاهن هي نانگ عوام ڪان بچي؟ اجهو ننڍو اياز لطيف پيو اسٽيج تي شعر پڙهي:

ڪپر گاروڙين سين وڏو وڏوئي وير
نانگ نه وينديون نڪري تو ڌر متي پير
هي تنين جو ڍير جن جهونا ڳڙه جلايو!"

ائين لڳو جڻ ڳالهه همراهه ڪي وٺي ۽ ڏول ۾ ويئي. مون ڳالهه جاٽي ٻجهي تنصيلي ڪئي. مون ڪي سندس اداسي ۽ پريشاني بلڪل نٿي وڻيون. انهن جو علاج ڪرڻو هو. ههڙو سخت ماڻهو ٺلهو ٻن جملن ڪان متاثر ٿيڻ وارو ڪونهي. هن تان ڪا نٺن وري وڃي تڏهن اکيون ڪلنديس! هونئن نه.

٢۴-٨-٨٢

صبح ٩ بجا. آسمان ۾ جهڙ آهي. ٻاهر تيز هوا پئي لڳي. رات مون کي ٿڌ محسوس ٿي. ٻه ڪمبل مٿان ڪري اندر سمهيس. چو؟ سمجهه ۾ نه آيو. ڪلهه گلزار آيو. ڪتاب، ايوب. بشير گهوڙي ملازم جي ڳالهه ٿي. چياڻين "ويو! سندس جاءِ تي رفيق تو موڪليان" رات ته وري گهوڙو آيو. مني ڪلاڪ ڪان پوءِ وري اچڻو آهي. جي رفيق آيو ته رفيق ۽ شاڪر شاه به شينهن ٻيلي ۾ الائي ڪيئن لهندا؟ ٻن مانين بدران هاڻو ڪي اڌ ڪان ته ڪو نه ويندا سون؟ مون سان اڪثر ائين ٿيندو رهندو آهي. خيال ڪرڻو پوندو.
همراهه احوال اڌ جيترو لکي ورتو آهي. روز صبح جو اٿي لکيل نڪر پڙهڻ لاءِ ڏيندو آهي. سڀ چڏي لکڻ لاءِ چيو اٿمانس. لفاظيءَ ڪان بچڻ لاءِ سادي سولي ٻوليءَ ۾ سورهن آنا سچيون حقيقتون لکڻ لاءِ چيو اٿمانس. شو بازي ۽ وڏاءَ جي لعنت جيڪا پاڪستان ۾ پکڙي آهي تنهن جي نقصان تي وڏا بحث ٿيا آهن. بحث جو ته هوبئن ٿي ڪوڏيو آهي. وڏاءُ جي فطري عادت ٿي ڏسجيس. آهستي آهستي ان تي ڪنٽرول پيو ڪري. بهر حال شيءَ ٺيڪ ٺاڪ لکي اٿس. سادي، صاف ،توازن وارو ۽ نهايت اثرائتي. پنهنجي قسم جو شاهڪار ٿي سگهي ٿو. مون ان ۾ ڪجهه به اضافو ڪرڻ ڪان صاف انڪار ڪيو آهي. ٺيڪ ٺاڪ اصلي شيءَ ۾ جيترو پنهنجو سادو حسن هوندو آهي ان ۾ اجائي ٻي پيگت وجهڻ نادان ماڻهوءَ جو ڪم آهي. "ٿيدياٽيءَ جي ڊائريءَ" وانگر هن ۾ به ڏهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنّون بہ وڏائڻ يا گھٽائڻ جي گنجائش ڪانهي. اکر بہ اکر جُٽين آهي تيئن رهڻ گھرجي. رات ديرسان ائڪيڊمي ايوارڊس جو فنڪشن لاهور تان ڏيکاريائون. مون ٿورو ڏٺو ۽ ننڊ کٽي ويم. لاهور تان پوءِ نشيمن ڏٺوسون. اسد خان فردوس جمال آهي ۽ فردوس جمال تمام هر فن مولا ايڪٽر ڇٽيو. نشيمن نيڪ آهي. پراڻي جاگيردارانہ پيگت آهي. پر اداڪاري نيڪ آهي. چونڊيءَ جا فنڪار آهن. عظمي، روحي بانو، خالده رياست، فردوس جمال وغيره بہ بيٺا چوڻ ڪريو آهن. دهليءَ تان راتَ مدراش واري سج جي تپاس جي مرڪز جو احوال ٻڌاياائون. معلوم ٿيو تہ سج ۵ ارب سالن جي عمر جو ٿي ويو آهي. باقي اٺ ارب سال عمر اٿس. پوءِ هائڊروجن گئس ختم ٿي ويندس ۽ پوءِ سج مري ويندو. سج مئو تہ معني سج جو عيال ڌرتي مريخ، عطارد، زحل وغيره گره بہ ڇٽا. روسي سائنسدان ڪاندراشيو جو چوڻ آهي تہ پوءِ انسان هتان لڏي وڃي سج جهڙي ڪنهن ٻئي ستاري جي ڪنهن ڌرتيءَ جهڙي رهڻ جوڳي گرهہ تي رهندا. هو چئي ٿو تہ ٻين ڪهڪشائن جيان اسانجي ڪهڪشان ۾ ڪئين سَجُ جهڙا بي انداز سج مري چڪا آهن. انهن جي ڌرتيءَ جهڙن گرهن جي مخلوق مهاجر ٿي هن اسان واري ڪهڪشان جي مرڪز ۾ وڃي گڏ ٿي آهي. اتي هڪ زبردست ڪائناتي تهذيب ٺاهيو ويٺا آهن. پر اتان جو پيغام برقي لهرن تي هتي پهچي تنهن ۾ لک سال لڳي ويندا. مطلب تہ همراهہ مڙئي ڪجهہ پرپرا ويٺا آهن!

پلاميان منيجرا راهہ وچ بنگلوٺا تيرا
سانون اک پل بهوڻ دي
گجري ني اک پل بهي جاڻا

پلو ٿيئي ميان مئنيجرا!
گس ۾ تنهنجو بنگلو آهي
اسان کي هڪ پل وهڻ ڏي!
ائي لڏڻ! هڪ پل پلي اچي ويهہ!

ايل سي هاءِ اسڪول نوان شهر هندوستان جا ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون پهاڙي ناچ پيا نچن ۽ ڳائين. هاڻي پنجاب جي عورتن جو مشهور ناچ گدا شروع ٿيو آهي. اهو ايورسٽ پبلڪ اسڪول لڌياڻي (هندوستان) جون ڇوڪريون نچي رهيون آهن. لئي تيز آهي. تاڙين جو ٺهڪو آهي:

بلي بلي ني سوهڙاں دا پنبد آگيا
ني مينون گهنبد ڪڍڻا نہ آئي

واہ ڙي واہ! ساهرن جو ڳوٺ اچي ويو .
۽ مون کي گهونگهٽ ڪڍڻ ئي اچا نہ تو اچي
ساهرن جو ڳوٺ اچي ويو.

هو گئي سس نال لڙائي
تي بانہ ڪڍ کي لڙان .

(سس سان لڙائي شروع ٿي ويئي. ٻانهن کي اڇلون ڏيو پئي لڙائي ڪريان!)

تمام مزيدار ڏوهيڙا آهن ۽ ناچ دلچسپ آهي. اڄ بہ هڪڙي نهايت خوبصورت ماڻهوءَ دهليءَ تان لکنو اسٽيشن تي رڪارڊ ڪرايل اردو غزل ٻڌايا. هڪڙيءَ محترما ڏاڍا ڪمپيرنگ جا جلوا ڏيکاريا. گهڙيءَ گهڙيءَ نئون برجستو شعر. چئي "ماڻهو مون کي چون ٿا تہ تون تمام ڏکي اردو ٿي ڳالهائين. آءٌ ٿي چوان تہ پاڻ کي اردو غزل جي ٻوليءَ جي بلنديءَ تي ڪٿي هلون. اردو غزل جي ڳالهہ کي پنهنجي ليول تي نہ ڪيرايون." بہ غزل سنا هئا بہ نہ. پڇاڙيءَ ۾ معلوم ٿيو تہ اردوءَ جا هي سدا ملوڪ پرستار ٻئي هندو هئا. چندن داس ۽ سريکا. لاهور تان ڊرامن جي نئين سلسلي "ايمرجنسي وارڊ" جو ڊرامو ڏلوسون. اڳ ئي خبر هئي تہ نام نهاد اسلامي ڊرامو آهي. وعظ شريف جي گهٽتائي ڪانہ هوندي. ايئن ئي هو . جاگيرداري سرمايہ داري نظام اندر ان کي ڊاهڻ ۽ پاڙون پٽڻ بنا فقط توهان جي انفرادي طرح نيڪ ٿيڻ سان دنيا جنت ٿي پوندي. اهو آهي تت نام نهاد اسلامي ادب ۽ فن جو. شوڪن جي قسط بہ ڏٺي سين. اهائي ڊرامائيت هيس.

٢٦-٨-٨٢

اڄ رات جو ٨ بجي مونکي هتي ١۴ مهينا پورا ٿيندا. رات جلندر تان امانت علي خان جا ڳايل غزل ٻڌاياٿون. سهگل کي هت ٿي وڏائين. دهليءَ کان تامل ناڊوءَ جي مدراس اسٽيشن جو تامل ڊرامو "ميرا! ميرا!" ڏيکاريائون. ٻهريائين ڊرامي جي ڪهاڻيءَ جو تت هنديءَ ۽ انگريزيءَ ۾ ٻڌاياٿون ڊرامي جو مقصد خاص ڪونہ هو. اداڪاري نيڪ ناڪ هئي. اها بہ خبر پيئي تہ هيءَ دراوڙي ٻولي ڪيئن ڳالهائبي آهي. ڏاڍي ڪوشش ڪيم تہ ڪو اهڙو لفظ نوٽ ڪيان جو سنڌيءَ سان ملندڙ هجي. پر نہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري سگهيس، هڪڙو هو پر اهو بہ هاڻ وسري ويو اٿم. گهٽيئي هوندا. لاهور ٽي وي تان چئنل ٢ ڏٺوسين. ان ۾ هڪڙي سنڌي نرس هئي جنهن هر هر "مور تو تلي" جي ڌن تي پئي ڳايو "جوڙ جوڙ هلي." مڙيئي ٽائيم پاس هو. هندي فلم "سنگهرش" ڏٺي سين جلنڌر تان، دليپ ڪمار وجينتي مالا، بلراج ساهني، سنجيو ڪمار درگا کوٽي وغيره هئا. ڪهاڻي هوائي هئي. گانا بيڪار هئا. باقي دليپ وجنتي مالا پنهنجي فن جي انهن ئي بلندين تي هئا. واهيات ڪهاڻي بہ سندن ڪمال ڪي لڪائي نہ سگهي. سنجيو تہ ڏينهن ٻئون هو. پر سندس جوهر هن فلم ۾ ئي نظر اچن ٿا. تہ ڪا شيءِ آهي. بلراج ساهني ليک هو.

اڄ مون کي پٺن ۾ سور آهي. مونکي ڪنڌ ۾ سور جاري آهي. پر عادت موجب ان جي ختم ٿيڻ کان اڳ وريو پيو لکان. ڪلهہ بہ بابا فريد جو ڪلام ڪجھ پڙهيم. منجهس ڪئين سٺون خالص سنڌي آهن. حالانڪ ڪتاب لکڻ واري پنجابي فاضل اديب ۽ بين پنجابي اديبن کي اهو پتو ئي ڪونهي! مونکي توقع هئي تہ لغت ڳچ جيترا ليٺ سنڌي هوندا جيئن وارث شاھ، شاھ حسين ۽ ٻين ۾ آهن پر هن ۾ زياده هوندا چو تہ گهٽو گهٽو اڳ جو آهي. آهي بہ ائين. "م" جي پنجابڻ ڳهڙ واري ملاقات تي آئي هئي. ڪڪڙ ڪچو آندو هئائين. اڄ سياٽي ان کي ڪاٽڻ جو پروگرام آهي. جگر دل وغيره هينئرئي چڙهيا پيا آهن. اُباري پوءِ ٿئي تي تري ڪائيندا سون. هتي سچو ملڪ زڪام ۾ ورتل آهي. مونکي بہ نڪ ۾ ٿوري "سون!" "سون!" پئي ٿئي. ڪنڌ ۾ بہ سور آهي ان ڪري نہ ڪجھ پڙهي سگهجي ٿو نہ لکي سگهجي ٿو.

٢٧-٨-٨٢

صبح جا اٺ ڏينهن ڪجھ ٿڌو آهي. رات چتر هار هو. دهليءَ تان ڏکڻ هندستان جي تامل ناڊو (مدراس) صوبي جي مدراس ٽي وي تي تيار ڪيل سازن جو پروگرام ڏيکاريائون. هڪڙي ساز جي وڏي واڪاڻ ڪيائون. اهو بہ ڏيکاريائون تہ هي هيئن وڄندو آهي. ان ۾ ڇهڙو ڪمال آهي. اهو هو چنگ جيڪو اسانجي ٻهراڙين ۾ ڊراڙ سچو ڏينهن پيا وڄائيندا آهن. مختلف ڳولن، علائقن ۽ قومن جا ماڻهو پنهنجي پر ۾ پاڻ کي، پنهنجي پٽ کي ۽ پنهنجي تاريخ جي ڳالهين کي ڪيڏو نہ نرالو ۽ اڻ لڀ سمجهندا آهن ۽ اهي دنيا ۾ اڪثر ڪيڏيون عام ۽ رواجي هونديون آهن! مقامي ۽ قومي خصوصيت تي اجايو زور ڏيڻ بہ ڪڏهن ڪڏهن ڪل جهڙي ڳالھ ٿيو پوي. ان ٽي سازن جون بہ وڏيون واڪاڻون ڪيائون. فلاڻو ساز ڏکڻ هندستان جي سازن جو سرتاج آهي.. فلاڻي کي فقط فلاڻا فنڪار وڄائي سگهندا آهن. اهي "نرالا" "اڻ بدل" ۽ "اڻ سئل" خاص ڏکڻ هندستان بلڪ خاص تامل ناڊو جا ساز هئا گهڙو ۽ پکوارا ٽيون ساز هو ڊفلي جيڪا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنجاب ۽ اتر هندستان ۾ سجو ڏينهن ڇوڪرا پيا وڄائيندا آهن. ٿي وي ٽ تان روز پيا ڏسندا آهيون. ائين ناهي ته هر ڳالهه ۾ ۽ هر شيءِ ۾ پاڻ جهڙين بين ڳالهين ۽ شين سان گهٽين هڪ جهڙاين سان گڏ ڪي به خصوصيتون ۽ نرالايون ڪو نه هونديون آهن. گهٽيون هونديون آهن. پر انهن جي خصوصيت ۽ نرالائي ايڏي ڪا لامحدود، ايڏي بنهه مخصوص ۽ بنهه نرالي ڪا نه هوندي آهي. ڪائنات ۾ ڳالهيون ۽ شيون هڪبئي سان ڳنڍيل آهن، هڪبئي تي دارومدار رکن ٿيون، هڪبئي تي اثر وجهن ٿيون، هڪبئي کان متاثر ٿين ٿيون ۽ هڪبئي ۾ پيهي وڃن ٿيون. اڪثر خاص ڳالهيون ۽ شيون اڳتي هلي عام ٿيو وڃن ۽ عام ڳالهيون ڪنهن منزل تي خاص ۽ نراليون بنجيو وڃن. اهڙيءَ طرح ”خاص ۽ عام“ قطعي ۽ آخري تصور نه پر نسبتي تصور آهن. پتلين جو ناچ راجستان جي پنن جو خاص فن نظر تو اچي. ننڍڙا ٻار به پتلين جا ماهر. جوڌپور جا پتليون نچائڻ وارا ڏيکاريائون. وڏا پڪا. اث. هڪڙي نهايت درديلي راڳ ۾ هڪڙو اکر جهڙوڪر ته بدل لڳم. ڏيان ڏنم. ”مومل“ وري پڌم. وري به ڳاياٺون ”مومل“! الائي ڪهڙي مومل جو داستان هو. سوچيم ته اسان واريءَ جو ته نه هو! رات آڌيءَ مهل بشير گهوڙي عادت موجب ڊيڪ چڙيو. مون کي الائي ڇو نه ٿي ننڊ اچي. ناچاڪ هوس ۽ اندر ستل هوس. هن طنز طور چيو ”اڄ وري صاحب جي اندر سمهڻ جو نمبر آهي!“ گويا اندر اسين ڪچي شراب جي ڀٺي پيا ٺاهيون يا سرڪار خلاف بم پيا تيار ڪريون. ”م“ اڪثر رات جو به چار ڪلاڪ لکندو آهي. ان جي به سڌائين ٿوهه ۾ ته چا تو لکي. تبصرا، رمزون، هي به ان ڳالهه ڏانهن اشارو هو. هن جو خيال آهي ته هڪڙي ڏينهن هو تو وڃي جاڳي لکي ۽ ٻئي ڏينهن آئون. مون سچو مهينو مجبورن مات ڪري هن جون بدتميزيون، جاچون ۽ جاسوسيون برداشت ڪيون هيون. سو مون هيءَ بدتميزي نه رڳو ذاتي طرح ناقابل برداشت سمجهي پر اهو به سمجهيم ته جيَ اها ڳالهه به ٿپي ويس ته پوءِ اتي بس نه ڪندو. وڏو ڪو خنام پاريندو. تيدي ماٺهوءَ جي گهر ۾ الائي ڪهڙو ڪهڙو ڪچرو پيو هوندو آهي، هتي ته ”جيڪي بندوق ڪم ڪري سو مڙئي ڏوهه.“ ان خيال کان ستل نانگن کي جاڳائڻ به نه چاهبو آهي ۽ ڪي ڳالهيون برداشت ڪبيون آهن. خاص ڪري جي اهي غير ارادي ننڍڙيون ڳالهيون هجن ته. پر هر شيءِ هڪ حد کان پوءِ اُلٽي نقصان ڪار به ٿي سگهي ٿي. تصو ڪوتاهه آڌيءَ رات جو مون وڏو گوڙ مچائي وڌو. سخت دبايو مانس. ”م“ به اٿي آيو. سڄي مهيني ۾ جيڪي بيهودگيون ڪيون هٿائين تن جو ڪچو چٺو پڌايو مانس. دهلجي ويو. وات مان اکر نه اُڪليس. خير وري به مسئلو اهو ته ”گدرو ڪري ڪاتيءَ تان ته به گدري کي جوکو ۽ ڪاتي ڪري گدري تان ته به گدري کي جوکو!“ هي ڪٿي هتان نڪري وڃي، بدلي ٿئي يا ڇا به ٿئي، پر هي جيڪو بکندو ته فلاڻا ٿا اچن، هيئن ٿو ٿئي هوٺن ٿو ٿئي، تنهن مان ته وڏو گونهه ٿي سگهي ٿو. اهڙو به جنهن کي هي جيل وارا به ڌوئي نه سگهن! هاڻ؟ ”م“ چيو ته ”آءٌ چوانس ته معافي وٺي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ته ڳالهه في الحال درگذر ڪريون." مون چيو ته "آهي ته وڏي سزا جي لائق پر منهنجي چوڻ تي نه پر ازخود جي معافي وٺي ته ڏجيس." اهو راضي نامون ٿيو. هاڻي ڪٿي قسمت! يا ٿرڙيءَ مان ٿڌ ٿيندو يا هن جي روز روز جي بد معاشيءَ مان جند ڇٽندي. جزا جي ڪري "م" جو لکڻ ئي بند ٿي ويو آهي. سچي رات اکيون جو وڃيو وڃڻو هوندو آهي!. بهرحال ازخود روئٺهارڪو تي معافي ورتائين. مون معافي ڏنيس. في الحال ته ٺيڪ ٿيو. اڳتي ڏسبو.

جمع جو پلارو ڏينهن آهي. پاڙي جي لائوڊ اسپيڪرن جي پاڻ ۾ ريس صبح کان شروع ٿي وئي آهي. گجگوڙ پئي پوين. اکر بہ سمجهه ۾ نٿو اچي. پر جيڪي دهشتون پيا ڪن ۽ دڙڪا ۽ ڌمڪيون پيا ڏين تن مان مخلوق خُدا لاءِ ڪنهن خوش خبريءَ، آرام ۽ سک جو آسرو ڪو نه ٿو ظاهر ٿئي! تصور ۾ رڳو پالا، گرز ۽ باهه جا آڙاهه ڪڙا ڪريو ڇڏين! هڪڙي پاسي جاگيرداري سماج جي راڄوٽي ۽ برادري نظام جو عذاب، ٻئي پاسي بکئي پيٽ جا چڪ ۽ پيداوار جي وسيلن تي قابض ٿي ويٺلن جون خرمستيون ۽ دهمان ٽئي پاسي جاگيردار سرمائيدار سامراجي سياست جون آمريتون ۽ مارشلائون، چوٿين پاسي هي پالن، گرزن ۽ باهه جي اوڙاهن وارا روحاني جابر ۽ جلاد! سڀ پاڻ ۾ جٽ. ٽنڊ مثل! مسڪين مارو ماڻهو ويچارا وڃن ته ڪيڏانهن وڃن!

"م" ٽوپ ڪٽي آڻي ڏيکاريو آهي. ترو سڙيو پيو اٿس. "وڏا نقصان ٿي ڳيا! سارا سڙ ٻل ڳيا!" بشير مشتيءَ ڏانهن اشارو ڪري چوي ٿو "سم جو پينڊا اي وڃڪي!"(سمهيو جو رهي وڃيو!) سچو ٻوڙ جيڪو ڪلاڪن جا ڪلاڪ رڌيو اٿس سو سڙي ويو! گرمي آڪٽوبر وچ تائين هلندي آهي. اڃا خيرن سان آگسٽ ئي ڪو نه پورو ٿيو آهي. پر اڄ جهڙوڪر موسم ۾ خزان جي اداسيءَ جا آثار پيا نظر اچن. ٻاهر ڪٻرين پاڻ ۾ جنگاڻ لڳايو ويٺيون آهن. پکو آهستي آهستي پيو هلي. اڄ همراهه بهتر آهي.

عمران لنگهيان پيان بهار

(تنهنجي انتظار ۾ چائنٽ وٽ پيرن جي پٻن پر بيٺي ڪيئي عمرون لنگهي ويون!)
خواجه فريد جي اها سٽ "م" کان ٻڌيم. رات آسمان ۾ قطب تاري، ڪتين ۽ ٽيڙوئن کي ڏاڍو نهاريم، پر پتو ئي ڪو نه پيو. الٽا لطيف جا بيت ياد پيا جن آسمان جي تارن بدران ڌرتيءَ جي تارن جون ڳالهيون ڇيڙي وڌيون!

تو ڏانهن گهٽو نهاريان تارا تيلاهين
سڄڻ جيڏاهين تون تيڏاهين اپرين
هن تاري هن هيٺ هت منهنجا سپرين
سڄڻ ماڪيءَ ميٺ ڪوڙا تين نہ ڪڏهن.
تارا، تر، ترو ڪٽيون متن قلڙيون
ڪوءَ سي راتڙيون، جي پرين پچاڻا پيون.
تٿي! تٿي! تا، تا، تٿي تا!

پنجن ڇهن سالن جون نِنڍڙيون ڇوڪريون پيرن ۾ گهنگرو مٿي تي بينسريون ۽ اليون، نڪن ۾ ننڍڙيون ٿنون، تٿي! تٿي! تا! تاڪ ڌنا، ڌن! نچن ائين پيون جڻ ڪي وڏي عمر جون رقاصائون هجن! لڌياڻي اسڪول جون آهن. جلندر ٽي ويءَ تان پيون ڏسجن.

ڇهن سالن جو بار انگريزيءَ ۾ ڇهن ستن سٽن جي انگريزي تقرير پيو ڪري. دراصل اناؤنسمينٽ پيو ڪري انگريزيءَ ۾. آفريقي گانو ۽ ناچ پيش ٿيندو. اجهو ست اٺ ”آفريقي“ فنڪار اچي ويا! ڇهرن تي ڪارا ملن آيا آهن. سڀ بار آهن. ڳائين ۽ نچن پيا. ڳچين ۾ گلن جا هار پاتل اٿن. اناؤنسمينٽ ڪئي اٿس پولڙن بابت. هاڻ انگريزي گيت. پنجن ڇهن سالن جا ننڍڙا ٻار ڏاڍا خوبصورت انگريزي گيت پيا ڳائين. اصل ڪمال ڪريو بيٺا آهن! انگريزي اناؤنسر جي منهن تي رڪ چڙهيو پيو آهي. مجال آهي جو رڳو مرڪي! ڇهن پنجن سالن جو آهي پر وڏن جا ڪن ڪپي!

ڪتي نين نہ جوڙين
ڪتي نين نہ جوڙين،
تينون واسطہ خدا دا،
واڳان وطنان نون موڙين آکي لڳ ڪي،
ڪسي دي ميرا مان نہ توڙين،

لاهور ٽي ويءَ تان ريشمان پئي ڳائي. سبحان الله. وهي ڪائي آئي آهي پر وڏي شان سان ڳائي ٿي.

مينون چليا بنا ڪي (چليا چريو)
آپون لڳ گئي ڪناري!

دهلي، ڪلڪتي ٽي ويءَ جو پروگرام. عمر انڪل ٣٠ سال، نڪ سنهو ۽ ڊگهو، نقش تکا، رنگ ڳورو، چهرو گول، جسم سڊول، هٿن ۾ ڳلن جا گجرا، ڏنگڻ ۽ رابيل جي گلن جون سريون، ڪنن ۾ ڪان ڦل، ڳلي ۾ موتين جي مالها، اکيون وڏيون وڏيون ڪاريون ڪاريون، منهن تي سنجيدو باوقار ڇڪسن ۽ ڪشش. هٿ ۾ وڏي ستار، ايم اي صحافت ۽ زماني جي استاد ستار نواز پنڊت روي شنڪر جي شاگرديائي، ڪلڪتي يونيورسٽيءَ جي فن جي شعبي جي سربراه، هندوستان جي غير ملڪن سان فني ۽ ثقافتي ناتن جي ڪاميٽيءَ جي ميمبر، اقوام متحده سان ثقافتي رابطي جي پارٽي ڪميٽيءَ جي ميمبر، هندوستان جي چوٽيءَ جي ستار نواز، بنگالي جادو گرڻ جيا بسواس! راڳ همير ۽ ڪاچ، محمد شريف پونچ وارو پاڪستان جي چوٽيءَ جو ستار نواز هو. پنڊت روي شنڪر جي ستار جي رڪارڊنگ به ٻڌل آهي. سڄي جهان ۾ سندس پڪارون آهن پر "پلا پليءَ جو ڇيهه ڪونهي" هيءَ مائي به ڪالين مٽ سان آهي. ڇانو ڪري ڇڏيائين! سندس هٿن جي چر پر ۽ چهري جا اونها آفاقي تاثر ۽ ستار جا ساز پاڻ ۾ ملي هڪ ٿي ويا هئا ۽ ماڻهوءَ کي احساسن ۽ جذبن جي هڪ نئين دنيا ۾ ڪٽي ويا. ماڻهوءَ جو ماضي، حال ۽ آئندو ملي هڪ ٿي ويا. وقت جي رفتار بيهي رهي، تاريخ گم ٿي ويئي ڪي ڪي گهڙيون خاڪي انسانن کي عالمي فن طرفان اهڙيون به عطا ٿي ويندديون آهن! زبان تي بي اختيار لطيف اچي ويو!......

چارڻ تنهنجي چنگ جو، عجب آهيم اي
هٿين اُپو هٿن سان جيئرو رکيو جي!
رات منهنجي ريءَ، ڪاٿيو تو ڪماچ سان!

ههڙين ماجرائن، لقائن ۽ ڪيفيتن بابت احساس جي اظهار لاءِ لطيف ڪان سواءِ ٻيو ڪنهن وٽان موزون لفظن جو دان ملندو؟! جيئي لطيف!

لاهور تان "سونا چاندي" جي چوڏهين قسط ڏٺي سين. ٺيڪ هئي. رات حميد هٿان بشير گهوڙي بابت گلزار کي نياپو موڪليوسين. متان اُسين چپ هجون ۽ هو دغا ڪري ميسٽو تي وڃي اُپي ڦاڙي. سو سندس جاءِ تي رفيق آيو، پراڻو يار. مزا ٿي ويا "مان ڏنو اٿمانس وڏي تمهيد ڪان پوءِ. پراڻن خيالن جو ماڻهو آهي. سياسي سوچ روايتي مهاجر سوچ اٿس. پر ماڻهو ذاتي طرح ڀلو آهي. ڀلي گورکيءَ سان به ڪچهري ڪري! اثر ته کو خاص متس ٿيڻو ڪونهي، ته به پرائيءَ ڏيءَ تان ڏکو به چڱو!

به لفافا ۽ هڪڙو ڪارڊ مليا. هڪڙو لفافو ۽ ڪارڊ ائمنيسٽي وارن جو آهي. اهو خط پهرين بلوچستان ويو. اتان ٿي ڦرندو ڦرندو هتي پهتو آهي. انگريزيءَ ۾ لکيو اٿن:

گروپ نمبر ٣٦ ايف
ائمنيسٽي انٽرنيشنل
ميسن ڊوٽيمپل
٩٠٠٠٠ بيلفورٽ
فرانس
پيارا سائين،
اسين ائمنيسٽي انٽرنيشنل جي فرانس واري شاخ جي گروپ ٣٦ ايف جا ميمبر آهيون. ائمنيسٽي انٽرنيشنل جي ايگزيڪيوٽو ڪميٽي جنهن جو هيڊ ڪوارٽر لنڊن ۾ آهي ۽ جنهن توهان جو معاملو اسان جي سپرد ڪيو آهي تنهن توهان کي "ضمير جي قيدي" جو مرتبو ڏنو آهي. اسان ٻڌو تہ توهان هاڻي ناري جيل ۾ قيد آهيو. توهان کي آزاد ڪرائڻ لاءِ اسين پنهنجون ڪوششون جاري رکيو اچون. اسين توهان بابت فرانس جي اخبارن ۾ ليک لکندا آهيون تہ جيئن عوام کي توهان بابت خبر پئي . اسين توهان بابت توهان جي حڪومت کي بہ لکندا رهنداآهيون.
اميد رکو تہ اسين توهان کي آزاد ڪرائڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش جاري رکنداسون.
توهانجا خير انديش
گروپ ٣٦ ايف فرينچ سيڪشن
ائمنيسٽي انٽرنيشنل
تاريخ فرينچ ۾ لکي ويئي آهي. سمجھ ۾ نہ پئي اچي. فقط سال ١٩٨٢پڙهڻ ۾ اچي ٿو. ٻيو خط عبدالله ولد الهڏني پليجي جو آهي. ٨٢ -٧ -٢١ جو لکيل آهي. لکيو اٿس:

سوريءَ سڏ ٿيو ڪا هلندي جيڏيون
وڃڻ تن پيو نالو نينهن ڳنهن جي

محترم ساٿي رسول بخش صاحب سدا سلامت هجو . جا لکان توهان جي عظمت تي جا هستيءَ تي، جا قربانيءَ تي . گھڻو ڪجھ لکڻ چاهيان ٿو. پر افسوس جو انصاف ڪري ڪو نہ سگھندس. منهنجو هيءُ توهان ڏانهن پهريون خط آهي ۽ پر اُميد آهيان تہ جواب ضرورملندو. جواب جو سڄي زندگي انتظار ڪري سگھان ٿو. هن وقت هر هنڌ شاد مانا لڳا پيا آهن. واسين اچي ويڙها وسايا آهن. چو طرف وايو منڊل بدلجي ويو آهي. هر طرف ڪان ڍڳرن جي ڊڻ ڊڻ ٽلين جي ٽڻ ٽڻ لڳي پئي آهي. ڳڻن ۽ مينهن جون هنبون نندن ڳابن جون رنيون. چئو طرف آواز ئي آواز. مٿي آسمان تي ڪڪرن جي چانو گوڙين جا سانوڙيا ۽ مينهن جا ڏاٻوڙيا لڳا پيا آهن.......
پر هڪڙي ڳالھ چوان؟ اها هيءَ تہ همت ڪڏهن بہ نہ هارجان. اها مون حقير جي هڪڙي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳالهه آهي. نصيحت ٿو چئي سگهان ٿو ته توهان کي هر ڳالهه جو علم آ ۽ صحيح سمجهو ٿا.......خط ڪافي طويل پيو ٿئي ۽ آئون لکڻ چاهيان ٿو. آءٌ چاهيان ٿو ته ڪجهه وقت توهان منهنجي باري ۾ پڻ سوچيو. هن وقت آئون جنگشاهيءَ جي ويجهو تاريخي جاين جي ريسرچ پيو ڪريان. حالات جي دڙي تي بہ ويو آهيان. اتان هڪ تمام پراڻو سڪو بہ لڌو اٿم جنهن تي خبر ناهي ڪهڙي زبان لکيل آهي........

هينئر ڳوٺ ڊرامو ڪيوسين (ڌراڙن جا ڌڪ) جنهن ۾ هيرو جو ڪردار مون ادا ڪيو. ڏاڍو ڪامياب ويو. ماڻهن ساراهيو. ان ۾ بجلي جو لائوڊ اسپيڪر پڻ استعمال ڪيوسين. عورتن جي لاءِ پڻ پردي جو بہ انتظام هو. صرف دعاگو عبدالله پليجو ولد الهڏنو پليجو ڳوٺ منگر خان پليجو........

سيني واسين طرفان سلام قبول ڪندا.......

ادي مسرت کي لکيم "ادي مسرت تنهنجو خط گوڙيون ڪندو اچي پهتو. اڳيون خط تنهنجو مون کي ڪو بہ ڪونہ مليو نہ تہ ڪر آئون ضرور جواب ڏيانءُ ها. تون ڪهڙي درجي ۾ آهين؟ هتي بئي نئي ڏينهن مينهن پئي ٿو. اڄ رات ايندو آهي ۽ ٻن پهرن تائين يا ٿورو اڳ ختم ٿيندو آهي. ڪڏهن بہ بہ ڏينهن پيو هلندو آهي. رات آڌيءَ جو شروع ٿيو. اجهو هينئر بيٺو آهي........

سلام پنهنجي سڄي گهر جي ٻارن کي ڏج ۽ ڪين چئج تہ سڀ پڙهي هوشيار ٿي امتحان لاءِ تيار ٿيا وينا هجو. آءٌ سيني جو اچي امتحان وٺندس. پاڻ سان سٺيون سٺيون شيون ۽ ڪپ جي ٻانٺن جي پرونڙي بہ کڻيو ايندس. جيڪي سٺا پاس ٿين کي انعام. جيڪي رڳو لڪا پيا هوندا ۽ پڙهندا ڪونہ تن لاءِ اگهاڙن پٺن تي ڪپ جا ٻانٺا! تنهنجو بابا"

گنديءَ کي لکيم! "پياري گندي، ادي مسرت جي خط سان گڏ تنهنجو خط بہ پهتو. پڙهي خوشي ٿي. ٽائيگر کي تنهنجا سلام ڏنم. ڏاڍو خوش ٿيو ۽ "مياٺون"! "مياٺون" ڪري توکي ۽ ڪليليءَ کي سلام ڏنائين. تون ۽ ڪليلي هينئر کان ئي انگريزي اي بي سي ڊي چڱيءَ طرح لکڻ شروع ڪريو. سنڌي بہ لکو ۽ پڙهو. پوءِ اردو پڻ پڙهو. پر بنا انگريزي ۽ سنڌيءَ جي نہ. ايندڙ مهيني بابا گل هتي ايندو. اوهين بئي پنهنجي خرچيءَ مان الاهي ٽافيون مون لاءِ ۽ ٽائيگر لاءِ وٺي ساڻس گڏ اچجو. ڪليليءَ کي چئو تہ خط ڇو نہ ٿي لکي؟ ۽ تون ڪليلي کي ماريندي تہ ڪا نہ آهين؟ ڪليليءَ کي مارينديںءَ تہ ٽائيگر چڪ وجهي ڪن جي پاپڙي ڪاٽي ويندئي. اهو خيال رکجانءِ ....

پرهہ ۽ ٻين سيني ٻارن کي منهنجا سلام ڏج. ٻارن سان وڙهين متان. ٻيو تہ اوهين بئي امان وڏيءَ جو چيو ڪم ڪار ڪنديون ڪريو. پرهہ اڳيئي سندس چيو ڪندي آهي. تنهنجو بابا".

رات دهليءَ تان فلسطينين ۽ لبنان ۽ اسرائيل باٻت مباحثو ٿيو.

ايڊيٽر پروفيسر ۽ اخباري رپورٽر هئا.فلسطينين کي زبردست خراج تحسين ڏنائون. عرب رجعت-پرست حڪومتن جي پٺ وائکي ڪيائون.بيروت جا ڪئين منظر ڏيکاريائون. عام ماڻهوءَ لاءِ چڱو موچارو سمجهه وڌائيندڙ مباحثو هو. چترن هار ۾ لل ڪو نه هو. دهليءَ تان غزل پڙهيائون، فضول هئا. لاهور تان پڙهيائون ته اهي به اهڙا چٽ هئا. رات آڌيءَ کان صبح تائين چڱو ميٺهن هليو. "م" ٺيڪ ڪو نهي. آءٌ صفا ٺيڪ ڪو نه آهيان. پر ڪا تڪليف به ڪانهي. سواءِ ڪنڌ جي سور جي جيڪو اجا ڪو نه ويو آهي. سياٽي کان وري ادبي مقالو درست ڪرڻ شروع ڪندس. هنتي کان پوءِ ڪلمه "م" جي گهر واريءَ آنگن ناول خديجه مستور جو موڪليو. اُن جون ڏاڍيون تعريفون پڙل آهن. شروع ۾ زرينه کيون هيون. اڄ پڙهي ٿو ڏسان. حور کي لکيم ته "......چٻو ته اجا به اکر لکيو سگهين ٿي. اهو به شڪر جو هيڏن سارن ڪارخانن مان ايترو نيم به بچئي ٿو!

سڳورن کي چئو ته "ڳالهه برابر اهائي سنگن واري آهي. سئو هوندي ته اٺ جي پنهي پاسن کان آمهون سامهون به جبلي پاڻ ۾ ٿو ڏجي وڙهي پيا. ڪٽي هڪٻئي جي ڏاڙهين ۾ هٿ وڌائون. گوڙ تي اٺ چرڪجي اتي بيهي رهيو ۽ مڙس پنهي پاسن کان ٽنگجي بيهي رهيا! چئون ته ڏاڙهين مان هٿ ٿا ڪڍن ته پٿرن واريءَ پٽ تي هڏ گڏ به پجي پوندا! سو هيڪڙي چيو ٻئي کي "ڪيائي ته بچڙي! پر جهليجان سوگهو!" سو سنگن جي چورن هاجا ڪري ڇڏيا آهن. روز ٽورا تيو بيٺا آهن. ماڻهو بنهه پاڙي ٿئي ته به وات جي "وٺ"! "اوٺ" کان ته نه وڃي. اُن تان چورن سان ڏاڙهين ۾ هٿ پئي ويا آهن. نڪو ٿا اسين ڏاڙهين مان هٿ ڪڍون نڪو ٿا ڏپ مان هوئي ڇڏين. چيران به اپي تي بيٺي آهي. آخر اڄ سيان وهندي. پوءِ سڀ کو جيڏاهن جو هوندو تيڏاهن روانو ٿي ويندو. هوئين به پنهنجا پاڻ ۾ آهيون. ملڪ جا حال سيني کان ساريا پيا آهن. هن ڏڪار ۽ مهانگائيءَ جي ٽيم ۾ جيڪي بني ڏينهن پرائي مٽي مان لولو ڪڍي سگهجي سو چڱو. اٺ تان وچٽي لٿي ته به ڪاشو! منيءَ کهڙا ڪارخانا کولي وڌا آهن. ڪا ته خبر پئي.......زليءَ واري درويش ته وڃائي ڇڏيو!-لوڪ لڏڻ ۾ چري اڏڻ ۾.............ڳالهه ٺيڪ سارو به ته هجي!........"

ڪلهه شاڪر شاه چيو ته همراهه بابا فريد(فريد الدين سعود شڪر گنج پاڪ پٽڻ وارو، خواجه نظام الدين اوليا دهلويءَ جو مرشد، هندوستان جي سمورن چشتين جو مرشد) جي شلوڪن جو ڪتاب "آکيا بابا فريد ني" واپس پيا گهرن. اڄ اُن مان نوٽ وٺڻ جو ڪم لاٿم. سياٽي ڪتاب واپس ڪبو. منجهس ڪيترائي سنڌي لفظ آهن. بابا فريد پنجابي شاعريءَ جو بابو آدم آهي. لطيف کان اٽڪل پنج صديون اڳ ٿي گذريو آهي. پهرين وڏي سنڌي شاعر قاضي قاضن کان به ٻي صديون اڳ جو آهي. سنڌي شاعرن مان فقط سمگ چارڻ ڪانئس اڳ ٿي گذريو آهي. (منهنجي نظر ۾ سمگ چارڻ وڏو شاعر آهي.)

بابا فريد جا ڪل ٢١٢شلوڪ جا بيت ڏنل آهن انهن مان هيٺيان سنڌي لفظ آهن:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنڌي، سڪٺو لڏو، ساٿڙو، منجهه، ڳالهيئڻدين، وات، ڏئون (مونکي ڏئون ڏئي وڃي ڊوليو ڊٺ قراريو) ماٺو سائر، ور (مڙس) چاٽاڻ، لب (لالچ) وڻ، ڳهلا، گهٽي، مينهن، سپ، ڏکي، سکي، سنجهي، چاڻ، ڏکي، ٿبي، توءِ، ڏهاڳڻ، (رسم) لئي سنڌي، ڪنو، ورلي، ڏينهن پاڻي، ٻيڙا، وات، ڪپڙ، ڪارڻ، مان، پرين، ڏينهڙو، سڏ ڪري، ڪجهه بيت اهڙا آهن جيڪي صورتخطيءَ جي ٿورڙي فرق سان ذري گهٽ سنڌي آهن.

اڄ دهليءَ تان اندرا گانڌيءَ جي ماريشس ۽ موزئمبيق جي دوري جي ٽبي وي رپورٽ ڏيکاريائون، ماريشس جي وزير اعظم جي انگريزي جو لهجو عجيب هو. هن لهجي جي پنهنجي پنهنجي نموني مٽي پليت ڪري انگريزن کان وير وٺن ٿا! جگن ناٿ جي تقرير جو انداز اهڙو هو جڻ هڪڙو اولاد پنهنجي مائيٽ سان ڳالهائي رهيو هجي. مثلاً هي لفظ سفارتي دستور موجب نهايت غير معمولي هئا. "اسين هندوستان ڏانهن رهنمائي ۽ ساٿ واسطي نهاريون ٿا!!" اڄوڪي دنيا جي سفارتي ٻوليءَ ۾ "رهنمائي وٺڻ" جي ڳالهه ڪان ٿيندي آهي. هر ڪو ملڪ پاڻ کي تيسمار خان ظاهر ڪندو آهي پر ماريشس جي ٦٠-٧٠ سيڪڙو آبادي هندوستاني آهي. انهن کي انگريزي واپاري هتان نيم غلام ڪري ڀرتي ڪري ويا هئا. اڄ اهي مڇي موري مڙس ٿي پيا آهن. ۽ وزيراعظم به انهن مان آهي. ناچ به ڏيکاريائون جي هندستاني طرز جا هئا.

موزئمبيق ماريشس کان ٻيڻو غريب ۽ ڏتڙيل ملڪ آهي پر ان جي ڳالهه ئي ٻي هئي. صدر سامور اماشيل هڪڙي فوجيءَ وانگر ٿي لڳو. ماحول جي هر ڳالهه ۾ انقلابي ماضي ۽ انقلابي حال جا آثار هئا: هلڻ ۾، هٿ ملائڻ ۾، نهارڻ ۾، چهرن جي تاثرن ۾، ناچن ۾. جڏهن جدوجهد آزاديءَ ۾ شهيد ٿيلن جي ياد ۾ قائم ڪيل ياد گار اندر ٻرندڙ دائمي آڳ جي شعلن اڳيان، گلن جي ٻيڻا پيش ڪئي ويئي تڏهن اندرا جي چهري جا تاثر ڏسڻ وٽان هئا! ماريشس ۾ هوءَ ائين پئي هلي جيئن پنهنجي گهر ۾ اولاد اڳيان اڃي ويهجي. پر موزئمبيق ۾ هن جو رويو انتهائي سنجيدگيءَ ۽ احترام وارو هو. جڻ هن هر وقت ڪوشش پئي ڪئي ته هن وقت جي انقلابي ڪسوٽين تي ڪَسي نه ٿيان! در حقيقت جنهن وقت دائمي آڳ اڳيان گلن جي ٻيڻا رکي ويئي، تڏهن پنهنجي برادر افريقي عوام جي لمبي ۽ اٿانگهي جدوجهد ۾ سندن ڏکن، مڙسين ۽ ڪاميابين جو سوچي خود مون تي ڏک، غصي، فخر ۽ خوشيءَ جا گڏيل جذبا ڇائنجي ويا ۽ منهنجو گلو ڀرجي آيو. هڪ پل لاءِ ٽي ويءَ جي تصوير ڏنڌلائجي ويئي. "امر ناٿ ڏانهن سفر" نالي ٽي وي پروگرام دهليءَ تان ڏيکاريائون. اهو پروگرام سري نگر ڪشمير ٽي ويءَ جو رڪارڊ ڪيل هو. سفر جي چڙهائي سرينگر کان شروع ٿي سورنهن هزار پنج سو فٽ جي اوچائي تي هماليه جبلن جي سلسلي ۾ امر ناٿ جي زيارت گاه تي ختم ٿي. واٽ ۾ اوچيون ڊيڄاريندڙ چڙهايون، سنهڙا پيچرا، خوبصورت منزلون ۽ سڄا پڙڀانگ پهاڙ برف پوش چوٽيون، گاه ۽ خوبصورت وڻ، قسمين قسمين منظر هئا. ماڻهوءَ جڻ ياترين (هندوحاجين) سان گڏ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پئي سفر ڪيو. هر قسم جا ياتري هئا. پانت پانت جون ٻوليون هيون. ڪئين نسل هئا. انگريز، جرمن ۽ فرينچ بہ هئا. ننڍڙا ٻار ٻڍا، بيمار منڊا گڏهن، خچرن ۽ گهوڙن تي ۽ ڪي ڪي گهوڙين تي (ڪاٺ جي گهوڙين تي) منڊڪائيندا پئي ويا. مٿي، مٿي، مٿي! ڏڪندا، مانيون پچائيندا، ڳالهائيندا، ڪچهريون ڪندا، ڳائيندا، منزلون ڪندا پئي ويا-مٿي،مٿي، مٿي !

جهڄها ماڻهو گڏ هجن، مقصد پڪو هجي تہ منزلون ڪيئن نہ آسان ٿيو پون! ماڻهو پنهنجيءَ تي اچي ٿو تہ ڇا ڇا نہ ٿو ڪري وڃهي خاص ڪري جڏهن ٻين سان گڏ هجي!

ماڻهو تصور ئي نہ ڪري سگهندو تہ هي ڪاٺ جي گهوڙين تي منڊڪائيندڙ پنگلو يا هي مرڻ ڪنڌيءَ تي پهتل مڙهہ هنن خوفناڪ جبلن جون چاڙهيون ڏينهن جا ڏينهن چڙهي، هماليہ جون اوچايون سر ڪري، هنن پراسرار غارن ۽ چوٽين تي پهچي ويندو ۽ صحيح سلامت موٽي ايندو! لطيف جو چيو آهي تہ:-

ٽڪيا ئي ٽر ٽيلہ چڙهہ چڪيائي چوٽيين
هلندي هوت پنهونءَ ڏي، پو مڙيئي پيل
اٽي رائو ريل، ويٺن تان واڙي وري!

سا رڳو سگهي شاعراڻي ڳالہ ڪانہ ڪئي هئائين. انسان واقعي ڪنهن عظيم مقصد لاءِ ٽر ٽيلهي سگهي ٿو. ٽڪي، ٽٽي، چڪي ۽ خلاص ٿي بہ چوٽين تي چڙهي سگهي ٿو. مڙيئي پو پيلي سگهي ٿو ۽ رائو ريلي سگهي ٿو!

افسوس جو اِها ڌرتيءَ جي ڪن ڪروڙين ماڻهن جا "عظيم" مقصد لنگم جي زيارت ڪان وڌيڪ عظيم نہ ٿي سگهيا آهن. اِها ڪروڙين انسان پيرن، پوپن، ملن، پادرين جي روحاني ڊڪٽيٽرشپ جي ڳٽ مان آزاد ٿي نہ سگهيا آهن. اِها اڄ ڪان مٿي مخلوق پنهنجي نجات اهڙين زيارتن ۾ ئي سمجهي ٿي. پر اهو ٽڪساٽ بہ نيٺ پورو ٿيندو ۽ ماڻهو ضرور روحاني غلاميءَ مان آزاد ٿيندا.

اڄ جلندر امرتسر تان هندي فلم "داماد" ڏيکاريائون. معمولي هئي، هڪ اڌ ڪي چڏي باقي ٻيا ايڪٽر گهٽي پاڳي گم نام، بنھ نوان يا ٻئي ٽئي درجي جا هئا. ڪوبہ لٽ ۽ شان ڪونہ هو. نہ مارڌاڙ نہ شاندار نظارا، نہ رنگبرنگي محل، نہ سنسي خيز ٽڪر، مطلب تہ ڪجھ ڪونہ هو. پر فلم ڏاڍي وٺي! "منـي پر چاول" ۽ اِڳوڻي فلمون جنهن جو نالو نہ ٿو اچي تنهن جهڙي هئي.هاڻ سمجهيو اٿم تہ ڪا روشن خيال ترقي پسند مرهٽن فلم ڪارڪنن جي فلم ڪمپني آهي جيڪا اِهي عجيب ساديون، پياريون پياريون، انوکيون انوکيون فلم تي ٿاهي ٿورڙن پيسن ۾ نون سيکڙاٽن کي پرتي ڪري. ڪانہ ڪا انوکي ڪهاڻي فلمائي ٿي. سيکڙاٽ اداڪارن تي محنت ڪري انهن کي فرسٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪلاس ٻٽائي ٿي.
سنڌ ۾ ائين ڇو نہ ٿو ٿي سگهي؟ يقينًا ٿي سگهي ٿو ۽ ڪوشش ٿيڻ گهرجي.

۳۱ -۸ -۸۲

رات لاهور تان "نشيمن" جي آخري قسط ڏيکاريائون. مطلب ڳالهہ جو تہ جاگيرداري جاگيردارن جو تشخص آهي. ان کي نہ ڇيڙڻ گهرجي، ان جو بچاءُ ڪرڻ گهرجي، هارين جو مقدس فرض ۽ اعزاز ۽ نيڪي اها آهي تہ پنهنجو تن من ڌن جاگيردارن، خانن، سردارن، وڏيرن ۽ رئيسن تان قربان ڪن. ڪنهن جو پيءُ قتل ٿئي تہ ان جو وير نہ وٺي، اهو شريعت خلاف ڪم ٿيندو. جاگيردار ناراض ٿيندا ۽ قتل ڪري ڇڏيندا. آخر ماڻهو ٻڌجي ويندو ۽ الله بہ ناراض ٿيندو، مطلب تہ عوام کي "برداشت" ۽ "شائستگيءَ" سيکارڻ واري سياسي نعري جو ادبي روپ آهي.
دهليءَ تان ڪلڪتي ٽي وي جا بہ پروگرام "ڪئيز" (سوال جواب) ۽ مزاحيہ ناٽڪ ڏيکاريائون. ٻئي بيڪار هئا. جلندر تان اردو مشاعرو ڏيکاريائون، چڱ هو. چترهار هو. اهو بہ فضول هو.
نئين ائڊريس ملي آهي. ڏسون ان ۾ کهڙو ڪڙ تيل ٿو نڪري. ادبي مقالي تي ڪلهہ کان ڪم وري شروع آهي. ڪنڌ ۾ سور جو مسئلو نہ هجي تہ هاڻ هفتي جو بہ ڪم ڪونهي. پر ڪنڌ جي سور ۽ ٻين ناچاڪين ڪري مهينا لڳن تہ عجب ناهي. پر ڇڏ بس ڪوڙ ڪٿي چا بہ ٿي پوي.
شاعر جو پاڻ مرادو هي شعر زبان تي اچي ويو ۽ زور سان پڙهيم. "م" کي معنيٰ سمجهائڻي پيئي.

اڄ هر ڪنهن جي هي رايو آ تو نينهن اَياز نڀايو آ
تو ڳاتا گيت بغاوت جا، تو لاٿا زنگ ضميرن جا!

بيت هڪڙو پورو دور ياد ڏياري ڇڏيو. ڇا تہ ماڻهو هئا، ڇا تہ محفلون هيون، ڇا تہ جذبا ۽ جولان هئا، ڇا تہ خود اِعتماديون، سرمستيون ۽ خمار هئا! سچي سنڌ ڇڻ سجاڳيءَ جو هڪ ڇوليون هڻندڙ سمنڊ هو! اهي دور تہ خير وري ايندا. اڳي کان بہ وڌيڪ زبردست ۽ شاندار پر دل مان هڪڙي تڏي آهہ نڪري ويئي. وڃائي ڇڏيئي يار اَياز!

ڪچن وڏا پاند، جيئڻ ٿورا ڏينهڙا! (لطيف)

مڙسن جي ناموس ۽ بدناميءَ جي عمر سندن زندگيءَ کان گهٽي گهٽي وڌي ٿئي ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۸۲- ۹ - ۱

رات لاهور تان انگريزي فلم شوگن (Shogun) جي قسط ڏليسين. جواب ناهي هن فلم جو. ماڻهو پاڻئي تہ "هيءَ پيئي هلي، پيئي هلي، ختم ئي نہ ٿئي!" راندين جون جهلڪيون ڏيکاريائون. دهليءَ وارن. تاريخ ۾ پڙهيل نالن وارن شهرن ۾ راندين ڏيکاريائون.اهي نالا پڙهي عجيب احساس ٿيو ۽ ذهن ۾ تاريخ جون ڪئين شخصيتون آيون. مدراس، بنگلور، پانڊيچري، فيروزپور، ڪلائيو، حيدرعلي، ٽيپو سلطان، غدار نظام، فرينچ، سپہ سالار ڊيوپلي، فيروزپور ۾ سکن ۽ انگريزن جي جنگ جنهن ۾ انگريزن جي ڪمان خود گورنر جنرل ڪئي! مدراس تان ٽي ويءَ جو راڳ پروگرام آروهي ڏلوسين. فلمي موسيقار شيلندر هو. الڪا هئي ۽ هڪڙي مرهٽڻ ڳائڻي هئي. تان تان ۽ پلٽي پلٽي تي "م" "سبحان الله!" "سبحان الله!" جا نعرا پئي هنيا! مون چيس "هي ازروءِ شريعت ڪيڏانهن وينديون؟ بهشت ۾ يا دوزخ ۾؟" چيائين "سيڪيورٽي وارڊ ڊسٽرڪٽ جيل ڪوٽ لکپت ۾" پروگرام ڪانپوءِ چيائين تہ "هندستان ۾ تہ الاهي لتائون پيون آهن"! ڳالهہ بہ اپتري هئي. الڪا ۽ مرهٽڻ (لتا بہ مرهٽڻ آهي) تنگ توري ڇڏيا! اڪثر گيت ۽ غزل هئا.

جن جن قيدين تي هاءِ جيڪرن سان واسطي جو الزام آهي تن جو اڏو هي جيل آهي. ٽي عورتون آهن. نصرت تارڙ، ايم اي اڪنامڪس، وڪيل ۽ بئنڪ آفيسر. شادي ٿيڻ واري هيس تہ گرفتار ٿي. زبيده ملڪ هڪڙي عمر رسيده ڪائونسلر آهي فيصل آباد ڪارپوريشن جي. ٽي ڪا ۽ پي آهي. ٻيا ۵۰- ٦۰ ماڻهو آهن.

دولتمند ٿوڙي غريب. ڪاٻہ اهڙي عقوبت ڪانهي جنهن مان هي نہ لنگهيا آهن. مهينن جا مهينا قلعي ۾ اذيتون سٺيون اٿن عورتن سميت. هاڻي بہ اڪثر نهايت غيرانساني ۽ وحشي حالت ۾ قيد رکيا ويا آهن سنجهي .صبح جو بيڙيون. هڪڙي ننڍڙي ڪوليءَ ۾ پنج پنج . واري واري سان هڪڙو پيشاب جي ڪڏيءَ جي بلڪل پرسان سمهي ٿو تہ جاءِ ڪانهي. ڪولي سڄو ڏينهن بند. سواءِ ڪلاڪ اڌ جي. ڪاڪوس بہ پنهنجو پاڻ ڪٽي ٻاهر اڇلايو. پر منجهانئن گهڻن ان غير انساني سلوڪ جو نهايت بهادريءَ سان مقابلو ڪيو آهي. خود دولتمند گهرن جي ٻنہ ٻي گناهن ماڻهن بہ وڏي حوصلي سان حالتن کي منهن ڏنو آهي. اڄڪلهہ مهيني ڪان جيل وارن سان سندن چڪري چالو آهي. هر قسم جون سزائون ۽ تڪليفون مليون اٿن پر هو اڏول بيٺا آهن. حالانڪہ منجهن تمام وڏي گهڻائي عام قسم جي پر امن ماڻهن جي آهي. پر سچ چيو اٿن تہ "انسان ڪيهہ ڪان ڪونئرو ۽ لوهہ ڪان ڏاڍو آهي."

راتِ خبر پيئي تہ انهن مان جن کي بي ڪلاس هو تن جو بي ڪلاس ٽوڙي کين گندين ڪوٺڙين ۾ رڍن وانگر بند ڪيو ويو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملازم پڇندا آيا اها خبر ڪٿي سنسني ڦهلائڻ ۽ همدرديون ڪرڻ. مون چيو "حاڪم ٽولا پنهنجا بچت ۾ رکيل اهي رزالت جا هٿيار به استعمال پيا ڪري ڇڏين ته پوءِ وٽن ماڻهن کي ديڇاري دهشت زده ڪري غلام رکڻ لاءِ باقي ڪهڙو هٿيار وڃي بچندو؟ ماڻهو چوندا ته بس! آخري تراڙ اهائي! ماشاالله! لڳي ته سئي! هاڻ اسان جو وارو آ. هوشيار ٿجو!" شاعر انهن ئي منزلن لاءِ چيو آهي:

جي هاڻ ۽ نه هارين ڪوهيارل
هي ڏينهن به گهاري ويندا سين!
(اياز)

ڏلم ته "م" جي ڇهري تان غم جا پاڇا جهڪا ٿي ويا. ان مسئلي تي تفصيلي ڪچهري ڪئي سون.

۲-۹-۸۲

رات دهلي ۽ تان مدراس ٽي وي ۽ جو رڪارڊ ڪيل پروگرام "عليپسي جي نهرو ٽرافي بيڙين جي ريس" پروگرام ڏٺو سين. بيڙين جي ريس پوز نماشي ۽، (چوڏهين) تي فصل لهڻ جي خوشي ۽ ۾ ٿيندي آهي. عليپسي کي اوپر جو وينس سڏبو آهي. سندس گهٽين ۾ به وينس وانگر بيڙيون هلنديون آهن! ڪيرالا ڍنڍن، ناريل جي وڻن، مندرن ۽ بيڙين جو ملڪ آهي. چوڏهين جي چنڊ جي روشني ۾ ناريل جي وڻن جا جهڳٽا ۽ شفاف ڍنڍن جي پاڻي ۽ جا پاڇا ڇڻ ڪنهن بي ۽ دنيا جي ملڪ وانگر حسين ٿي لڳا. هڪڙو مندر نانگن جو مندر هو. (هندستان ويچاري جي انهن نانگن بلائن جي پوڄا مان جند الائي ڪڏهن ڇٽندي؟ اسين به ٿبرون پوڄي پوڄي ڪڏهن واندا ٿيندا سين؟ ٿبرون به هڪ قسم جون هجن! پٿر جون هڪ هنڌ پيل ٿبرون، هڏ چم جون چرندڙ ڦرندڙ ٿبرون، ذهني ۽ روحاني ٿبرون، جذباتي ۽ جنسي ٿبرون، فڪري ۽ نظرياتي ٿبرون!) بيڙيون تمام سنهڙيون ۽ ڊگهيون! فرلانگ ڊگهيون بيڙيون. به به سو ونجهه هٽڻ وارا! ريس به ريس هئي! بيڙيون نه پٽي آيون ڇڻ ريل گاڏيون پيون اچن! چاندوڪي رات. چاندي ۽ وانگر چمڪندڙ پاڻي، تيز رفتار بيڙيون، تال تي هوڪريا، پس منظر ۾ هڪڙو نهايت وڻندڙ درياهي گيت، تيزي ۽ سان پوئتي هٽندڙ ناريل جا وڻ. هڪڙو عجيب پيارو منظر هو! ڏکن سکن کان پوءِ هڙيون وندرون هڄن ته زندگي ۽ جا بار هلڪا ٿيو پون! جڏهن به هن ملڪ ۾ سچي پچي عوامي حڪومت قائم ٿيندي تڏهن ان جي پهرين فرض ۾ هڪ فرض اهو هوندو ته عوام کي منظم ڪري شاندار عوامي انقلابي ميلا ۽ ڇٽا

پينٽيون قائم ڪري عوام ۾ گڏپ، زندگيءَ ۽ ڪاميابيءَ جي احساس کي قائم ۽ مضبوط ڪري.

رات هڪ تمام سٺو پروگرام دهليءَ تان انسان جي اوسر بابت ڏٺو سين. اهو پروگرام جرمني، فرانس، روس ۽ ٻين ٻن يورپي ملڪن جي سائنسي ادارن گڏجي ٺاهيو آهي. قسطوار ڊيڪاريو ويندو. رات پهرين قسط هئي. ان ۾ ڏيکاريائون ته ڌرتي ڪيئن پيدا ٿي. ڪيئن پهرين گرم هئي، پوءِ ٿڌي ٿي. جيو گهرڙا پيدا ٿيا. مڇيون آيون. سمنڊ جا جيو سري ڌرتيءَ تي آيا. سرندڙ ۽ اڏامندڙ بلائون پيدا ٿيون. پوءِ نيٺ باندرن جا شروعاتي نسل آيا. وڏيا، بهتر ٿيا. ٻاهر هٿ آئي، اوزار ٺهيا. هٿيار بڻيا رويسٽس نسل جي باندر کي هٽبليس نسل جي باندرن ماري ختم ڪري ڇڏيو. هٽبليس مان اريڪٽس نسل پيدا ٿيو. اهي سڌا ٿي هليا ٿي. ٻيلا ڇڏي ميدانن ۾ آيا. شيون گڏ ڪرڻ ٻدران شڪار ڪري، ٻاهر تي پچائي کائڻ لڳا. قبيلا ٺهيا ۽ باندر سمجهو ماڻهو بڻجڻ لڳا. اهڙيون تعليمي فلمون عام جام هجن ته ڪروڙين اربين ماڻهو زندگي، سماج ۽ ڪائنات جي وڏين حقيقتين کان واقف ٿي جهالت ۽ خوف جي عذابن کان آهستي آهستي ڇوٽڪارو حاصل ڪري وڃن ۽ هي جو صدين کان هڪڙن جاهل ۽ دهشت زده نسلن پٺيان ٻين جاهل ۽ دهشت زده نسلن پيدا ٿيڻ جو اڻ کٽ سلسلو هلندو اچي سو آهستي آهستي ختم ٿي وڃي ۽ اڻ ڄاڻائيءَ، جهالت، ذهني ۽ روحاني دهشت گرديءَ، ڊڪٽيٽر شپ ۽ عذاب جو راڄ دنيا جي انسانن تان ختم ٿي وڃي.

دهليءَ تان سازن جي وچت جو پروگرام ٻه ڏيکاريائون. بيڪار هو. سري نگر ڪشمير ٽي ويءَ طرفان مشهور اردو انگريزي ڪهاڻيڪار، ناول نويس، صحافي، فلمي ڪهاڻي نويس، اسڪرپٽ رائيٽر، فلمي ڊائريڪٽر ۽ پرڊيوسر خواجه احمد عباس جو انٽرويو ڏيکاريائون. پوڙهو مڙس ٿي ويو آهي. الله لوڪ آهستي آهستي ڳالهائيندڙ ٻارن جهڙو معصوم ۽ شرميلو ماڻهو هو: ”اهڙو سادو جهڙو سچ“. راجڪپور جي جڳ مشهور فلم آوارا جي ڪهاڻي ۽ اسڪرپٽ هن لکيو هو. سندس خيال هو ته فلمي صنعت ماڻهن جي پسند کي خراب ڪيو آهي. فلمي اسٽارن جي دستور ردي فلم کي جنم ڏنو آهي. فلمي صنعت کي قومي ملڪيت بڻائڻ گهرجي ته جيئن واقعي سٺيون فلمون بڻائي ۽ ڪامياب ڪري سگهجن. (سندس ڪي فلمون اٽلي، جرمني، نيو يارڪ ۽ ماسڪو جي بين الاقوامي فلمي ڇٽا پيٽين ۾ انعام کٽي آيون پر هتي فيل ويون!)

اڄ جلنڌر امرتسر تان فلم ”ڪيا يه انصاف هي“ ڏيکاري وئي. ونود مهرا، شبانه اعظمي، مشهور سنڌي چرچائي آسراڻي (بندرو سهڻو جوان آهي) (جڏهن به ڪنهن فلم

۾ کو سنڌي جملو پڌجي، کو سنڌي ٿو ڏسجي ته ڪيڏي نه خوشي ٿي ٿئي!) ششي کلا، وغيره هئا. کو بہ پهرين درجي جو اسٽار کو نہ هو. موسيقي بہ نالي ماتر هئي.
فلم ڪمپني نوٽ ڪيم پي-پي ڊيسائي ڪمپني هئي. هيءَ فلم بہ 'منـي پر چاول' (هندستاني) وانگر هئي (شايد ڪمپني بہ اها هئي.) شبانہ اعظمي سادي سودي شکل جي ائڪٽريس هئي. پر جيئن تہ ڪهاڻي بامقصد ۽ فني طرح پختي هئي، ڊئريڪشن بهترين هئي اُن ڪري شبانہ سچ چند ڪان سٺين اداڪارائن کي بہ مات ڪري بيٺي هئي. هن جي جاءِ تي هيما مالنيءَ هجي ها تہ بہ ايڏو اثر نہ ڪري ها جيڏو هن ڪيو. هڪ نهايت بامقصد، وندرائيندڙ اوچي فني ليول جي فلم هئي. هيستائين هتي جيڪي بہ فلمون ڏٺيون اٿم تن ۾ ٽاپ جو چار فلمون هيون، جن مان بهتر فلمون منـي پر چاول ۽ هيءَ فلم هيون. سنڌيءَ ۾ هھڙيون فلمون نہ لهڻ تي وڏيڪ افسوس ٿيو.
آءٌ انهن ماڻهن سان هر گز متفق ناهيان جيڪي چون ٿا تہ عوام اعليٰ درجي جون سچيون پچيون ادبي ۽ ثقافتي (فلمي وغيره) تخليقون سمجهي ۽ پسند ڪري ٿا سگهن. خواجہ احمد عباس سان بہ منهنجو اختلاف آهي. اصل گڙبڙ اها آهي جو ترقي پسنديءَ جو مطلب رڳو اوچنگاري، غير متوازن ۽ بور ڪندڙ شيون ورتو ويجي ٿو. اهي سڀ جديد زوالي ادبي ۽ فني سوچ جا ڪرشما آهن جنهن جي خيال ۾ تئين شيءَ معنيٰ بور ۽ مٿي ۾ سور وجهندڙ گهڻ فني معيار جي شئي. سچيون پچيون ترقي پسند فلمون نهايت بامقصد، وڻندڙ وندرائيندڙ اثرائيتيون ۽ مالي طرح نهايت فائديمند ٿي سگهن ٿيون ۽ ٿيڻ گهرجن.
مونکي يقين آهي تہ اسين سنڌي لکندڙ فنڪار ۽ ڪاروباري ماڻهو گڏجي صحيح لائين ۽ ضابطي سان جدوجهد ڪريون تہ سنڌي فلم انڊسٽري بہ سنڌي ترقي پسند ادب وانگر هڪ نهايت مقبول ۽ ڪامياب ترقي پسند شئي ٿي سگهي ٿي.

٦-٩-٨٢

ٽي ڏينهن ڊائري ڪا نہ لکي اٿم. ڪنڌ ۾ سور هو. فيصلو ڪيو اٿم تہ هفتي ۾ فقط ٽي ڏينهن لکجي تہ جيئن ڪنڌ ۾ سور کي هر هفتي ليڪ ٿيڻ لاءِ چار ڏينهن ملي وڃن. پر اڄ چئن ڏينهن گذرڻ کان پوءِ بہ ڪنڌ جو سور صفا ليڪ کو نہ ٿيو آهي.
گذريل ٽن ڏينهن ۾ ٽي ويءَ تان ڪاٺياواڙ ۽ راجستان جا لوڪ ناچ ڏناسين جي نيڏڙن ٻارن خاص ڪري نيڏڙين ڇوڪرين نچي ڏيکاريا. ڪاٺياواڙ جي نيڏڙن هارين جي

ناچڻ جو ته جواب ڪو نه هو! مدراس ٽي وي ۽ جي هڪڙي ڊاڪيومينٽري به سٺي هئي جنهن ۾ ٻتوڙين تان ڪاغذ جا ٽڪرا گڏ ڪري ڳوٺين ۾ پري بازار ۾ وڪڻندڙ معصوم ٻارن جي ڪهاڻي، ڊيڪاريل هئي. خاص اها ڳالهه هئي ته انهن ڪي هتي وانگر رڳو گندو، غليظ قابل رحم بلڪ بچان ڊيارڻندڙ ڪري ڪو نه ڊيکاريو ويو پر ڊيکاريو ويو ته اسڪول ڇڏي اهو ڪم ڪرڻ تي مجبور ٿيل اهي معصوم ۵-٦ سالن جا ٻار به مڙس ماڻهو آهن ۽ زندگيءَ سان ٽمٽار آهن. جنهن همت ۽ مڙسي عام ٻارن ڪان وڌيڪ آهي. هو ڊوڙ ۾ پريل هوندي به جڏهن، چانهه جو گرم ڪوپ پي هڪ ٻئي سان چرچا ڪن ٿا، ته سو فيصدي همٿ پريا ۽ زنده دل جوان لڳن ٿا. هيڪڙي هند ٻار ڪمائي به رپيا آڻي ماءُ جي تري تي رکي ٿو ۽ سڀڻن سرندڙ ننڍڙو پاءُ به سري اچي ڏاڏي لئي سان پاءُ جي پرسان وهي ٿو ۽ سڀ گڏجي ماني کائن ٿا. ان وقت ماءُ، به پٽ هڪ پرپور ۽ ڪامياب ڪٽنب تي لڳا. سندن چهرن تي ڪاميابيءَ ۽ اطمينان جا تاثر ڏسڻ وٽان هئا. ننڍڙو ڪاغذن جا ٽڪرا ميڙيندڙ ڇوڪرو هڪ لحظي لاءِ هڪڙو پرپور گهر جو وڏو ۽ گهر ڌٽي لڳو ٿي. رات ڄالندر امرِ تسر تان فلم آرنب (شروعات) ڊيکاريائون. هن ۾ هيروئن جهڙو ڪر سچاتل پئي لڳي. سڀ اداڪار هندي فلمن لاءِ نوان هئا. فلم بنگال بابت هئي. گهڻي دير ڪان پوءِ سچاتم ته هيءَ ساڳئي "مٺي پر چاول" واري هئي! ڏاڍو خوش ٿيس ڪيس وري ڏسي! هيءَ فلم به اڳين ڇئن جهڙي هئي. فني طرح خوبصورت، اجائي پٽپاڙ ۽ فضول بڪواس کان پاڪ. گانا ٿورا ۽ وڻندڙ، اداڪار نوان، ڊئريڪشن ۽ فوٽو گرافي عاليشان ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه تي فلم جي پيڙهه هڪ نهايت بامقصد ۽ ترقي پسند ڪهاڻي هئي جا نهايت خوبصورت انداز ۾ پيش ڪيل هئي.

شيخ عظمت لڳو پيو آهي. هاءِ جيڪنگ جي الزام ۾ ڦاسايل راڄن جي ڪولين تي ڇاپا هڻائي ممڻ مچايو اٿس. هاءِ جيڪنگ جو ڪيس هلڻ شروع ٿيو آهي. ابتدائي ڏاکي جي ڪاروائي ٿئي پئي. ان ڪري همراهن تي سختي وڌي وئي آهي ۽ جيل جو ماحول به اڳي کان وڌيڪ خراب آهي. اختياريءَ وارا ڌمڪاءُ ڦهلائي سياسي قيدين ڪي دهشت زده ڪرڻ جي ڪوشش پيا ڪن. "م" ڪي گهٽو ئي ڇيو اٿم ته گهر جي صفائي ڪر. پر اجا انفراديت ڪان چڙهيو ڪونهي. "ڏسندا سين" واري ليول ڪان مٿي چڙهڻ ۾ اجا ٻه ڪجهه ڏينهن ڪپنس. صفا ادا ڦدا واري ڳالهه آءُ به ڪو نه ٿو ڪريان ته هرو پرو هنيئن ڪجي!

رات خبر پيئي ته انگريزي نغما ڳائيندڙ سڪٽيءَ جو نالو آهي پريتي ساگر. هيءَ هنتي ايندي پر ڳائيندي اردو غزل.

بيگم صاحبه باهر وڃڻ واري آهي. قوم جي قيادت جو بار جتوئي صاحب جي

آزمايل ڪلهن تي پوڙهو آهي. اڳي ئي گهڻو بارڪٽيو ويٺو آهي. هاڻ رهيل کهيل بار به ڪٽيو پوندس. تحريڪ استقلال ايم آر ڊي جي باقاعدي تنظيم جي مخالفت ڇو ٿي ڪري؟ ڇا اها واقعي ايم آر ڊي ڇڏي ويندي؟ نتيجو؟ نئين تنظيم ۾ سنڌ جو جائنٽ سيڪريٽري 'فاضل نالي ڪو ماڻهو ٿيو آهي. سچو نالو هتي جي جنگ فاضل راهو روي لکيو آهي. اليڪشن ڪميشن وورٽرن جون لسٽون ناهڻ شروع ڪيون آهن. نوان ووٽ سڃاڻپ جي ڪارڊ تي ٿيندا . رجسٽريشن آفيسرن جي لسٽ به شايع ٿي آهي! واقعي اينڊڙ سال شروعات ۾ اليڪشن ڪرائڻ جو پروگرام آهي ڇا؟ نوراني ۽ واري گول ميز ڪانفرنس جو پتوئي ڪونهي ته ڪهڙن حالن ۾ آهي. اڳي ڇپائون ته آگسٽ ۾ ٿيندي، پوءِ ڇپائون ته سيپٽمبر ۾ ٿيندي هاڻ چون ٿا آڪٽوبر جي پهرين هفتي ۾ ٿيندي. بيگم صاحبه جي ٻاهر وڃڻ جا نتيجا ڪهڙا نڪرندا؟ گول ميز ڪانفرنس جي ٿي ته ان جا نتيجا؟ مؤئي مارائي بنا ته هي يار به هٿ ڪيڻ وارا ڪونهن. ڪوته ڳالهه ۾ وٽ آهي. بهرحال جيڪي به ٿيو، تاريخ جي چڪر ڪي گهڻو وقت پوئتي ڦيرائي نه ٿو سگهجي.

چون ٿا ته لاهور هاءِ ڪورٽ جي ڪنهن جج تي فائرنگ ٿي آهي. سندس باڊي گارڊ مري ويو آهي. ڏسجي، سرڪار جي ڪرم فرمائي به ٿي سگهي ٿي. وڪيلن جي تحريڪ جو زور ڀڃڻ لاءِ يا هاءِجيڪنگ ۽ تخريب ڪاري ۾ جي الزام هيٺ ماڻهن کي ڦاسيون ڏيڻ لاءِ، دهشت ڦهلائي ماحول "سازگار" بنائڻ لاءِ.

۸۲-۹- ۸

اڄ صبح جو ديرسان اٺيس، رات دير تائين "شوگن" ڏسندا رهياسين. واهه جو هو. هندي ناٽڪ "ساٿولي" جي قسط ڏٺي سين. "ايمرجنسي وارڊ" جي قسط به ڏٺي سين. "ساٿولي" جي هيءَ قسط اڳ ڪان بهتر هئي. "ايمرجنسي وارڊ" جي هيءَ قسط اڳين کان چٽ هئي. رڳو طوطو سوار هو. "مر" مس مس ڇٽي ۽ مان جلد ڇڏائي زات.

اڄ صبح جو ڇپائين "مٽي ۾ سور آهي. مٽي جي سور جون گوريون گهرايو." منهنجي پيٽي ڪوليندي ڏوائن جا وڏا ذخيرا نڪري آيا. انهن ۾ هر قسم جون گوڙيون هيون. هڪڙيون گوڙيون انهن مان سڃاڻائين ته "موئڪي ڊاڪٽر لکي ڏنيون هيون. مونکي ڏي." ڏنيون مانس. ڪاڏائين، ڇپائين "مٽي مان سور ڇڻ پر ڪري اڏامي ويو آهي."

پيٽي ۽ مان اها ڪم ٿيل ڪاپي به هٿ آئي جنهن تي بلي شاه ۽ شاه حسين جو چونڊ ڪلام لکيو هوم. ڏاڍي خوشي ٿي. ڪله اخبار ڪانه آئي. رات خبر پيئي ته ۵ بلاڪ وارن تي سختي گهٽ ٿي آهي. ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ حامد ۽ صوبيدار راٺي، عظمت جي

زيادتين خلاف سخت موقف ورتو. ته قيدين سان ظلم تو ڪري. ان ڪري همراهه هاڻ بهتر آهن. ذهني طرح ٺاٺ تيا پڏجن.

ڪلهه نظربند وڪيلن ذوالقرنين (لاهور پي پي ۽ نيازي (ملتان- ٽرانسڪائي؟) وارن چوائي موڪليو ته ڪوشش ڪريون ته گڏ رهون. اسان فوراً ان تي سوچ ويچار شروع ڪيو. فيصلو ٿيو ته 7 بلاڪ ۾ جتي هينئر غيرسياسي ڪلاس جا قيدي ٿا رهن ان ۾ گڏ رهڻ جي ڪوشش ڪجي. شاڪر شاهه ڊوڙندو آيو. چي "اهو بلاڪ بيڪار آهي. هتي چڱا آهيو." خيال آهي ته غير سياسي بي ڪلاس وارا همراهه ڪي ڪارائيندا پيارايندا آهن، انهن کي تڪليف کان بچائڻ ٿو گهري. ڪجھ وقت سندس ذات شريف تي غور ڪندا ۽ عبرت حاصل ڪندا رهياسين.

ڪنڌ ۾ سور هليو اچي. رات سوچيم ته ڪجهه پنڊ جي به گهتيل آهي! پهرين سور پيو ته مالش تمام زور سان ڪرائي هيم. ان جو به اثر آهي جو ڪنڌ سچي پيو آهي!

ٿورو ٿو لڪان ته ڪنڌ ۾ ڏاڍو سور پوڻ ٿو لڳي. وڌ ۾ وڌ ٻئي ڏينهن لاڳيتو ٿورو ٿورو لڪي سگهان ٿو. ڪلهه ٻه چيم ته اهي ٽي ڏينهن به چڱا. ٻه هفتا يڪي بس ڪجي. پر خير ٿيو. ڪلهه به ٿورو ڪم ڪيم. اڄ به اميد آهي. وري ايندڙ سومر! تيستائين ڪنڌ قلم ڪڻڻ ڪونه ڇڏيندو.

بشير کي زڪام آهي. ماني ولڻ ويو آهي لنگر تان. ٻي بجي رفيق جي ڊيوٽي شروع ٿيندي.. شاڪر شاهه هاٿي اچڻ گهٽ ڪري ڇڏيو آهي. موجن ۾ آهي.! هتي هاٿي اچي ڇا ڪندو؟ ڪم لئو ڪاغذ ڦاٿو!

صبح جو چانهه سلائيس ڪاڏا اٿئون. هاٿي الين بجي ناشتو ڪبو. وري 2 بجي ماني کائبي. وري شام جو ستين بجي رات جي ماني کائبي. رات جي مانيءَ کان اڳ وهنجندو آهيان ۽ بدن کي پرڪلي پائوڊر هڻندو آهيان نه ته خارش ٿي پوندي آهي. مينهن بند ٿي ويا آهن. هاٿي گرميون هلڪيون آهن. پر انهن جو زور پيچڻ لاءِ برسات کانهي. جيتري گرمي ٿيندي اوتري لڳندي.

ڳوٺان ڀيڻي کن کان همراهه ڪونه آيو آهي. هتي جي به خبر چار ڪانهي. ڪو خاص انتظار به ڪونهي. انتظار ۾ ويٺا آهيون. رسيد جو رولو هو. ڏسون ته لئو پانه.

موسم اڄ لڪي نموني بدلجي پيئي. فضا تي هڪڙي مٺي مٺي، وڻندڙ اداسي ڇانيل آهي. يادگيريءَ جي رنگبرنگي شيش محل جي ڪنهن دريءَ جو پٽ اوچتو ئي اوچتو کليو پوي ۽ ذهن ۽ روح طرحين طرحين جي اداس اداس رنگين رنگين احساسن پريل يادگيرين جي مدهوش ڪندڙ سرهاڻين ۾ وهنجيو وڃن! اچا پن چٽڻ شروع ڪونه ٿيا آهن. پر گهڻي دير ڪانهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۸۲-۹-۱۳

اڄ پڻ ڇڻ شروع ٿي ويئي. ناشتو ويني ڪيوسين انب هيٺان ته هڪڙو پن اچي ڇانهه ۾ پيو. بشير چيو ته ”پتي گرني لڳي هين“ ٿوري دير کان پوءِ ڪجھ جيترا پن اچي ڪريا ۽ ڪرندا رهيا. سو نئين موسم اچي ويئي. سرءُ!

پيلا پن پسي ڪوئل ڪوڪي!
(اياز)

ڪجھ ڏينهن کان ادبي مقالي تي روز ڪلاڪ ڏيڍ ڪم ڪريان ٿو. اهو به نه ٿو پهچي. ڪنڌ ۾ سور ٿيو پئي. هاڻ اچي چڙهيا آهيون. سال ٿي ويو آهي سچو!
ڪجھ ڏينهن ڊائري ڪون نه لکي سگهيو آهيان. جيل ۾ وٺ پڪڙ چالو آهي. سرچ لائيٽون هر هنڌ لڳايون ويون آهن. جيل اندر ڏينهن رات ڪورٽ جي بلڊنگ پئي ٺهي. نام نهاد تخريب ڪارن ۽ هاءِ جيڪنگ وارن تي ”مقدمي“ هلائڻ جون تياريون زور شور سان چالو آهن. اٽڪ قلعي، لاهور قلعي ۽ ٻين جيلن مان قيدي مقدمي لاءِ آڻي ڪٺا ڪيا ويا آهن. اٽڪل ۷۲ ڄڻن جوابدار آهن. انهن مان اٽڪل ۲۵-۳۰ اهڙا قيدي آهن جن تي الزام آهي ته اهي ڪابل وڃي ٽريننگ وٺي آيا آهن. انهن ۾ هڪڙي فيصل آباد جي ڪائونسلر ياڻي زبيده ملڪ به آهي. جون تائين جا پٽ ڪابل ۾ آهن. شاهده جبين ڪائونسلر ياڻي لاهور تي به تخريب ڪاريءَ جو مقدمو ٿو هلي. سندس به ڀائر جون تائين ته ڪابل ۾ هئا. هڪ موٽي آيو. جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته ٻين شان گڏ هڪ (اي ايس آئي) ۽ ٻن ڪانسٽيبلن کي راولپنڊي شهر ۾ قتل ڪيو. جيل تي دهشت جو ماحول طاري ڪيل آهي . اڄ فوجي عملدار جيل تپاس ڪرڻ آيا هئا. هتي سياسي قيدين تي بيحد سخت تشدد ۽ دٻاءُ آهي. ڪين عام مجرمن وانگر نهايت ذلت سان انتقامي نموني تنگ ڪيو وڃي ٿو. خاص ڪري هي جيل سياسي قيدين لاءِ هڪ اذيت ڪيمپ آهي.

۸۲-۹-۱۴ صبح ساڍا اٺ.

۲ بجي صبح جو بشير آزاد ٿي ويو. بهاول نگر جي ڊونگا مونگا شهر جو هو. ويچاري اسان جي تمام سٺي خدمت ڪئي . وڃڻ وقت اسان کان خوش هو. روئي موڪلايائين. سندس جاءِ تي سوات رياست جو فوج مان ڀڳل ۽ سال سزا ڀوڳيندڙ قيدي ظفر خان مشتتي ٿي آيو آهي. ظهور حسين پوپالي ڪالهه قتل ٿي ويو. ڪالهه شام کان ٺيڪ ناهيان. ڪنڌ ۾ سور شروعاتي زڪام ۽ هلڪو بخار اٿم. آرام ڪيم ته ٺيڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي ويندس. رات بجلي گهٽ اچڻ ڪري ٿي وي مور ڏسي ڪو نہ سگهياسين. فوجي "عدالت" ڏاڍا ڏڍ سزائون پيئي ڏئي. ٿي سال، پنج سال هاڻ پوپاليءَ جي قتل کان پوءِ ويتر چٽا ٿيندا. جيل کي جڻ هڪڙو قلعو پيا بنائين. پري پري تائين علائقو خالي ڪري ان تي ڪنڊن واريون تارون لڳايون اٿن. رستا بند ڪري ڇڏيا اٿن. ملاقاتي ويچارا آزار ۾ آهن.

٢٥-٩-٨٢

يارهن ڏينهن کان پوءِ پيو لکان. ان وچ ۾ گهٽيون سنهيون ٿلهيون ٿوڙي ڪجهہ جيل خيال کان اهم ڳالهيون ٿي چڪيون آهن ۽ ٿين پيون.

انور مهدي وڪيل ملاقات تي ويو آهي. ٦٠ سال عمر، انڪم ٽيڪس وڪيل، پٺ جي ڪنڊي ۾ زخم، مهينو اڳ شاهي قلعي ۾ ٽي مهينا رهي آيو آهي. پهريان بہ مهينا شاهي قلعي کان بہ بدترلال قلعي (جتي حيدر شاه کي بہ رکيو هئائون) ۾ رکيائونس پوءِ شاهي قلعي ۾ آنڊائونس. اتان هتي آيو آهي.اعزاز نذير صاحب جي پارٽيءَ جو آهي. لکي بہ ڏنو اٿس تہ منهنجو هاڻ سياست سان واسطو ڪونهي تہ بہ نہ ٿا ڇڏينس. چي "تون روس جو ايجنٽ آهين." بہ پٽ ماسڪو ۾ ٿا پڙهنس. ياءُ آمريڪا ۾ نفسياتي ڊاڪٽر آهيس. اڳ اهو فوج ۾ آفيسر هو. ڪا آمريڪڻ پرڻائي ويس. سُندس سخت بيماريءَ جون خبرون عام هيون تہ دورا ٿا پونس. ساه ٿو گهٽجيس. مون سان بہ اهڙو چڪر هو. هڪڙي پٺ جي ڪنڊي جي تڪليف، ٻي هئي ساه گهٽجڻ جي تڪليف. ٽيو هول. ڊاڪٽر بيزار ٿي ويا آهن. ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪيس ٿيندين ترڀون پئي هنيون جڏهن دورو پيس. اڄ صبح جو بہ چيائين تہ "دورو ٿو پويم".

ٽيو ڏينهن خميس ڏينهن "م" ملاقات تي ويو. ڏاڏو خوش ٿي موٽيو. چوٽس سچي مکڻ ۽ ماکي تي ويٺي هئي! بسوٽس ۽ پيٽيو بہ هو. چوٽس ان سان بہ ڏاڍي محبت سان پئي هلي. ڪلهہ صبح جو ملتان جي وساريل پارن جن کي مون وٽ وٽ ڪري خط لکايا هئس تن جو جواب بہ مليس. ڏاڏو خوش ٿيو. چيائين "تو وٽ آئي ٽي مهينا ٿيا اٿم. ان وچ ۾ منهنجي دنيا جڻ بدلجي وئي آهي. گهرو حالتون، سياسي حالتون (شايد ڪيس پي پي پنجاب جو نائب صدر مقرر ڪيو اٿن ۽ اهو اختيار ڏنو اٿن تہ جيسين اندر آهين تيسين پنهنجو ڪو ماڻهو ان عهدي تي مقرر ڪر) مالي ۽ صحت جون حالتون ڇا مان ڇا ٿي ويون آهن." اهي خبرون ڪري خوش پئي ٿياسين تہ ماڻهو آيو تہ "م" صاحب جي ساهيوال جيل بدلي ٿي وئي آهي! پوليس گارڊ ٻاهر بيٺو آهي!هل!" روئي پيو! مون کي شرم آيو جو منهنجي اکين ۾ جڏهن روئي نهارياڻين تہ انهن ۾ ڳوڙهو بہ ڪو نہ هو. حالانڪ ڏک مون کي بہ هو. نہ روئڻ جو سبب رڳو اهو تہ مون ننڍ پڻ کان پاڻ کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ظاهري ڳوڙها کهڙي به حالت ۾ نه ڳاڙڻ جو حڪم ڏيئي ڇڏيو آهي. اسان ماڻهن جون زندگيون اهڙيون جن ۾ روئجي ته ۲۴ ڪلاڪ بي ڪار کهڙي! هڪڙي ڪندي سچي تاريخ ۽ ماڻهن جون زندگيون اهڙيون جن ۾ روئڻ جا سبب ناهن ته ٻيو ڇا آهن؟

موڪلائيندي پيرن پيو، چميون ڏنائين، مون به ڏنيس. چيائين منهنجي ٻارن کي خط لکندو ڪجان. وعدو ڪيم.

ڪلاڪ کان پوءِ مهدي صاحب اُچي شهڙيو، ايندي شر ط گهوڙا گهوڙا لڳائي ڏنائين ته ”مونکي موٽائي هلو! آءٌ هتي مري ويندس! منهنجي هتي سنڀال ڪير ڪندو؟ مونکي دورا ٿا پون!“ جيئن تيئن ڪري ۲۴ ڪلاڪ پورا ٿيا آهن. مون سندس چوڻ تي سپرنٽنڊنٽ کي لکيو آهي ته ”توسان ملڻ ٿو چاهيان“ ٻين ڳالهين سان گڏ هن کي موٽائڻ جي ڳالهه به ڪرڻي هئي. ٻه ٻيا وڪيل جيڪي هتي ٻئي هنڌ قيد آهن ۽ جن چيو هو ته اسان کي پاڻ وٽ گهرايو تن لاءِ چوڻو هو. هاڻي چوي ٿو ”آءٌ واپس ڪو نه ويندس منهنجو علاج تو وٽ ٿيندو!“ چئي ٿو ”مونکي پاڻ تي ٿياس ٿو اچي ۽ دل ۾ هول ٿا پون ڇو ته قلعي ۾ مون سان جيڪي تڏيون، ڪيون، ويون، آهن سي مون کي هر هر ياد ٿيون اچن،“ ڪيس سندس چوڻ موجب صرف ٻوڙي حال ۾ رکياٿون. پيو هٿ کو نلاٿائون. نڪي اوجاڳا ڏنائون يا بيهارياٿون وغيره. چو ته لکي ڏنائين پر پيٽ جي ڪنڌي جي سور ۾ هڪڙي سٺ سالن جي بيمار پير مرد کي وحشي ماحول ۾ رکڻ سو به مهينن جا مهينا. هڪڙو جنسي عذاب آهي. هر هر چئي، ”مونکي هول ٿو پوي!“ دل ۾ گهڻو چيم ته ”ويچاري جو ڏوهه ڪونهي“ پر سوچيم ته ائين ڪم نه هلندو. ”چريا پنهنجي وس ڪونه ڇڏبا!“ سو چيومانس ”ڳالهه بند! مون کي توسان دلي همدردي آهي سا ڳالهه ڪرڻ جو ضرور ڪونهي. پر پاڻ عوام جا سپاهي آهيون. پاڻ کي هر قسم جي زخمن لاءِ هر وقت مرڻ گهرجي ۽ تائين تيار رهڻو آهي. پڙهيل ماڻهو آهيون. باشعور. آهين انقلابي آهين. تاريخ اڳوڻي توڙي هاڻوڪي تنهنجي اڳيان آهي. ويٽنام اڄ به هاڻ فلسطين. روءِ زمين تي نندڙا نندڙا فلسطين آهن. بلڪ هر گهر، هر مظلوم جي دل هڪڙو رت ۾ ٻڏل بيروت آهي. ان ۾ پنهنجي غم بابت سوچڻ ۽ ٻين کي وسارڻ تو جهڙي مڙس جي شان وٽان ڪونهي. هينئر ڪيترا فلسطيني ٻار اسپتال ۾ هوندا جن مان ڪنهن جي ٽنگ، ڪنهن جي ٻانهن ڪنهن جي اک ڪا نه هوندي؟ ڪيترن جا پيٽ جا ڪٽنڊا پيگل هوندا؟ اهي به پاڻ جهڙا آهن، پنهنجو هڏ چم آهن، پاڻ کي پنهنجي جان کان وڌيڪ مٺا آهن. بيمارين جي خلاف به جدوجهد ڪرڻي آهي. هٿيار ڦٽا ڪرڻا ناهن. جنگ سڀ طرفي ڪبي آهي هڪ طرفي نه. همت جو سندرو ٻڌبو. بيمارين سان ويڙهه ڪبي، ڊگهي ويڙهه!“ ڏٺم ته ٿڪو پيسو اثر ٿيس. دوا بدلائي مانس. ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڏنو مانس.

هينئر ملاقات تي ويو آهي. ڊيل ڪارينگي ۽ جو سرمايدار نفسيات وارو ڪتاب "پريشانِ رهڻ بند ڪريو" تنقيدي نموني پڙهڻ لاءِ ڇيو مانس. ملازم هڪڙو ٿورڙو حجائتو آهي. چيائين "پوڙهي راتِ سمهڻ ڏنو؟" ڇيو مانس تہ "پوڙهو مڙس ماٺهو آهي. بيماريون سيماريون ويندي پچي. مهيني مماٺهو ٿي ٿون ولجو!" ڏيکاريندو تہ في الحال مون کي ڏينهن ٻہ ٽي تارا پر هن کي ليڪ ڪرڻ بہ انساني فرض آهي. ليڪ تي ويندو.

پاسي واري ڦاسي گهاٽ ۾ صفايون ٿي ويون آهن. سانجهي ۽ شيخو پوره ضلعي جي فاروق جي "تاريخ" آهي. کهڙو نہ معصوم ٻالو آهي. "تاريخ". هڪڙي انسان کي، هڪڙي ماءُ جي پٽ، پائرن پيٽن جي پاءُ کي شايد نياٽين ۽ پٽن جي پيءُ ۽ هڪڙي عورت جي مڙس کي قتل ڪيو ويندو! جنهن کي هن قتل ڪيو هوندو اهو بہ درحقيقت هن ٿورو ۽ ظالم نظام ٿي قتل ڪيو. ان ٿي اها ڇتڪتاڻ پيدا ڪئي آهي جنهن ۾ ماٺهو ماٺهوءَ کي مارڻ بنا جي نہ ٿو سگهي. پروگرام وڌو آهي. فاروق جي تہ رڳو ريهٽي آهي. ريهرسل آهي. ظهور الاهي ۽ جو "ڪيس" پيو هلي هن جيل ۾. اڄ مولوي مشتاق شاهدي ڏيڻ آيو هو. هڪ حفاظتي ڪار اڳيان هڪ پٺيان. جوابدار رزاق آهي، ٢٢ سالن جو نوجوان، بکر جي موچيءَ جو پٽ. چون ٿا تہ قلعي ۾ صاحبن جي ٻنهن ۾ ڪانگهارو پيري هنيائين. مڙس جي دليريءَ جو رڙيون آهن. "م" ڇٽي ٿو تہ قلعي بابت ٻن ماٺهن جي نيڪي آهي. پهريون نمبر رزاق جي ٻيو نمبر حيدرؒ شاه جي. چون ٿا تہ حيدر شاه نولال قلعي جهڙي خونريزموت جي قبرستان ۾ بہ ظالمن کي چئلينج ڪري ٻڪ مڙتال ڪئي ۽ ڪرائي! مهدي صاحب بہ حيدر شاه کي سچائي. اهو بہ تعريفون ٿو ڪري. چي "قلعي ۾ جيڪو نئون سورهه نسل ڏلم تنهن مان ائين لڳم تہ باغ پڇي راس تي ويو آهي. اسان جهڙن مدي خارج مڙهن جي هاڻ قوم کي ڪاڻ ڪڍٽي ڪا نہ پوندي."

خدا ڪري اسان تان بزدليءَ جو داغ آهستي آهستي ڪري ڌوپجي صاف ٿي وڃي ٻاهران ۽ اسين دنيا جي انقلابي قومن جي صفن ۾ آبروءَ وارو مقام حاصل ڪري سگهون.

هن مهيني کان هي جيل اندروني طرح اڳي وانگر جيل کاتي جي حوالي ۽ حفاظتي خيال کان فوج جي حوالي آهي. ماڙيءَ جي ڇت تي زمين ۽ هوا ۾ مار ڪنڊڙ توبون فٽ ٿيل آهن جن تي فوجي پهرو آهي. فوجن تي جيل پوليس سان گڏ اسپيشل پوليس بيٺل آهي. چو طرف ميلن ۾ فوجي چوڪيون قائم آهن. اچڻ وڃڻ جا رستا بند آهن. ملاقات ٻين ٻجي کان پوءِ آهي. ڏينهن جو فوجي عدالتون ڪيس پيون هلائين. ماڙي فوجي عملدارن سان پريل آهي. جيل جي چوڌاري فوجي دستن جو پهرو آهي. ڪيترن ماٺهن کي سزائون ڏئي چڪا آهن، ڪٿين جوانن کي ١٤-١٤ سال ٻيزائون آهن. هاٿي رزاق جو وارو آهي. ڦاسي گهاٽ صفا ٿيو پيو آهي. رڳو ڪاغذي ڪاروائي پوري ٿيڻ جي دير

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. همراه حوصلي وارو ٿو ڀڄي. پنجاهي کن مڙسن کي رات ڏينهن بيڙيون چڙهيل آهن. کيترا سفيد پوش، دکاندار ۽ وڪيل وغيره آهن. ادبي متالو گدريل هنتي پورو ٿيو. پر اُجا پنڌ ۾ آهي. اجا تئين کو نہ ٽپي سگهيو آهي. پنڻ ٽيئن جو زور ڪجهہ ٽٽي. هاڻ شاه تي لکڻ جو پروگرام آهي. ان لاءِ گهربل پڙهائي شروع ڪئي اٿم. اڄ ويدانت، يوناني فلسفي ۽ مسلمان فيلسوفن بابت مطالعو ڪيم. گهربل ڪتابن جي لسٽ تيار ڪري هڪڙي موڪلي اٿم. ڪجهہ موڪلٽي آهي. مڪمل رسالي جو بہ انتظار آهي. بهر حال صحت ليڪ ٿئي تہ سال اڌ ۾ لکجي پوندو. جدلي ۽ تاريخي ماديت بہ لکڻي آهي. ساٿي جو تعاون انشاءَالله قائم رهندو ۽ نہ رکو آهي پر رتيل ناول ۽ افسانہ بہ لکبا.

شام جا ٧ ٿيا آهن. ڦاسي گهاٽ جنڊو جنڊي سان گڏ آهي. پرسان جيڪي ٿئي پيو سو ڀڄي ۽ ڏسجي پيو. ڦاسيءَ جو مٿيون حصو اڃهو سامهون آهي. مٿان بتي پئي ٻري، ڏاڪڻ بہ رکي آهي. فاروق احمد گهوٽ لاءِ سيج پئي تيار ٿئي.

ملازم پيو ڳالهيون ڪري:

”ملاقات هلي پيئي، شام کان شروع ٿي آهي. رات دير تائين هلندي. سوين ماڻهو اچي گڏ ٿيا آهن. قاعدي موجب سيني کي ملاقات ڪرائڻي آهي. ويهن ويهن جو ٽولو پيو اچي. ماڙيءَ کان آخري ڪولي (جنهن ۾ ڦاسيءَ وارو آخري رات بند هوندو آهي) واري رستي جي ٻنهي پاسن پوليس قطارون ڪريو بيٺي آهي. اوهوءَ پريان بتي پيئي ٻري نہ! اها روشن دان جي بتي آهي. اها آخري ڪولڻي آهي. ان ۾ همراه اڄوڪي رات ڪاٽيندو. ملاقات اتي پئي هلي. ملاقات ڪهڙي؟ گهر جي ڀاتين کي ڏه پندرهن منٽ وهڻ لاءِ مليا. ٻيا رڳو پاسي مان لنگهيو همراه کي سلام ڪريو نڪريو وڃن. بس! تہ بہ رات دير تائين ماڻهو نہ ٿا کٽن. ملاقاتي ويندا تہ پوءِ هيڊ وارڊ، آفيسر، ڊاڪٽر اڌ اڌ ڪلاڪ کان پوءِ وٺس ايندا. هڪڙو سپاهي وارڊ سان ٣ ڪلاڪ سندس سامهون اڀو بيٺو هوندو. ان کي ٣ ڪلاڪ چرڻ جو امر ڪونهي. ان کان پوءِ بيو ايندو. آخري وقت ١٦ ڄڻا ولڻ ايندس. چار ساڃي، چار ڪاٻي، چار اڳيان، چار پويان. همراه کي روانو ڪري، لاش ڪٽي ايندا ماڙيءَ تي. مائٽ رات هتي ئي ٽڪيل هوندا. صبح جو جيل وارا ڪاڻن رسيد لکائي وٺي لاش سندن حوالي ڪندا.“

اڄ سڄي جيل تي اداسي ڇانيل آهي. قيدي تہ قيدي ملازم بہ افسوس ۾ هوندا. جن کي انساني دل آهي. سي سڄي ڏک ۾ هوندا........

صبح ٦ بجا. پهرو بدليو آهي. رفيق جو پهرو آهي. سڏي پڇيو ماڻس ”ڪر خبر؟ فاروق احمد آهي، ويو؟“ چيائين ”ويو!“ رکي رکي چيائين ”ساهہ ڏکيو نڪتس. ڳچ دير اچلون ڏيندو رهيو. مڙس زور وارو هو.“ ڦاسي پريڊ ۾ تون هئين؟“ ”هائو. سادي ٽين

بجي آيس. ڪم لاهي ٿڪ ڪلاڪ آرام ڪري ورِي ڊيوٽيءَ تي چڙهيو آهيان.“

سو شيخو پوري جو هاري جوان فاروق، پاٽيءَ جي واري تان ٻئي هاري جوان کي قتل ڪري رات پاڻ به روانو ٿي ويو. جاگيردار جاگيردار کي، سرمائيدار سرمائيدار کي، وڏيرو وڏيري کي چماٽ به نٿو هڻي! ڪروڙن جا هڪٻئي جا نقصان ٿيي وڃن پر هڏ جهوڪو ڪونه ٿيندا. پر هاري جوان ۽ مزدور جوان پاٽيءَ جي واري تان، گار تان، ڪوڙي شڪ تان، نوڪ تان، سڪٽي ڪلم پچ ڪان، هڪٻئي کي ڪهندا ۽ ڪسندا ۽ ڦاسين تي لٽڪندا رهندا. فضول، بي مقصد، مجبوراً، مٿيئي دل جي باه ڪڍڻ لاءِ يا لوڪ جي طعني کان بچڻ لاءِ سال بسال جيڪي جانيون هڪٻئي کي ڪهڻ ۾ زيان ٿين ٿيون سي جي ڪنهن عوام جي مٽرساٽي ڪم ۾ سجايون ٿين ته جيڪر هيءَ دنيا ئي بدلجي وڃي. ڌرتيءَ تي رهندڙن جون زندگيون الائي ڪيا مان ڇا ٿي وڃن. درياهه وهندا رهندا، ريلون بسون ۽ ڪارون ۽ هوائي جهاز تيز رفتاريءَ سان ڊوڙندا رهندا، ماڻهو ڄمندا، وڏا ٿيندا، پڙهندا، مال چاريندا، رسندا ۽ پرچندا، محبتون ۽ نفرتون ڪندا رهندا. ڌرتي ڦرندي رهندي. چنڊ ۽ سج چمڪندا رهندا. سمنڊ جون ڇوليون روشنيءَ ۾ جرڪنديون رهنديون. سيڪجهه جيئن جو تيئن هلندو رهندو پر فاروق هاري نه هوندو. ان جي ماءُ جون اکيون سوجهري کان خالي رهنديون. سندس ٻار يتيم رهندا.

جيل جي ٽيپ جيڪا جهلڻ جي ڪاڻ هئي سا به ختم ٿي ويئي. ڪال ڪوٺڙي، ٢٣ ڪلاڪ پهرو، صبح جو نهلائي، ملاقات، رات جو ”ليڪ اڃا او ئي!“..... (ليڪ آهي ڙي) جا ڪوڪريا، آفيسرن ۽ ملازمن جون معتبريون سڀ ختم! هاڻ جيڪا هلائٽي هجين سا پيا هلائين! فاروق آزاد ٿي ويو. هاڻ جيل مينوئل جا سمورا قانون ڪيس ڪجهه به ڪري نه ٿا سگهن . هاڻ فقط ڪيس مارڻ وارن جو موت رهجي ويو آهي.

ڪچا به پهرو شاهه جي فلسفي جي پس منظر کي سمجهڻ لاءِ دراوڙي هندو ٻڌ، يوناني ۽ مسلمان فلسفين کي وڻو پڙهان. ڪلهه يوناني ۽ مسلمان فلسفين جو حال احوال ورتم. اڄ شيو، وشنو، لنگم، يوني، اوگوان، سنسار چڪر مايا، ڪرم، ويد، اپنشد، سرتين سمرتن جي احوال کي لڳو پيو آهيان. هڪڙي سنڌو ديويءَ جو به پتو پئي ٿو. اسان وارو ڊيپ به ديوتا هو ۽ پوڄيو هو. ڪنڊ ۾ ڏاڏو سور پئجي ويو آهي. محمد خان مجاور جو خط پڙهي ڏاڏو خوش ٿيس. لکيو اٿس.

۸۲- ۹- ۱۱

سدا بهار و سدا آزاد
جنگشاهي

ڀاءُ برادر نيڪ بخت مسٽررسول بخش صاحب

عليڪم. بعد دعائن جي روشن هجي ته هن طرف ڪل خير آهي. جي ٻـي خيرائـي اسلام

آهي ته فقط اوهان جي طرف جي مشڪلاتن ۽ تڪليفن جي غمگيني آهي. اوهانجي ڪٽنب ۾ ٻـه ڪل خير آهي. ڳوٺ ۽ قوم ...... ۾ رات ڏي رات لڳي پيئي آهي. ڪي ڪي تارا ٽمڪي رهيا آهن. چنڊ جي ضرورت آهي. ڏينهن ته الاجي ڪڏهن ٿيندو؟.......

دوري ۽ مشڪلاتن سبب ملاقات ميسر ٿـي نـه ٿـي سگهي. بـاقي يـادگيري سدائين رهي ٿـي. بموجب فساد ڪروني اد ڪرڪر اوهان ڪي پڻ هن يتيم جي يـادگيري دل ۾ هوندي. پوءِ خبر ناهي ته چو بقول شاعر:-

مکو ڪونه ڪاغذ ڪو دلدار موڪليو- لکئين خير جي ڪانه اخبار مون ڏي.
ڏلو ڏوهه کهڙو تو منـار موڏي- جو ڪاوڙ رکي دل ۾ تو يار مون ڏي .....
مان پانيان ٿـو مونکي اٿـو خام سمجهيو- نظر دوستيءَ جيءَ ۾ بيڪار سمجهيو.....
جي ڳل وصف تنهنجي ته مان خار آهيان- جي موتي تون آهين ته مان هار آهيان ......
جي تون پير آهين ته مان پي خليفو - آهي روز شب يار تنهنجو وظيفو

اميد الله ۾ آهي ...... ته ٿوري عرصي ۾ جنگشاهي پنهنجي ڳوٺ ۾ آزادانه ملڻ نصيب ٿيندو. آمين والسلام

محمد خان مجاور پليجو

۸۲- ۹- ۲۷صبح چا اٺ.

سياڻي عيد آهي. اسان وٽ اڳئين عيد وانگر هن عيد تي بـه عيد لاءِ ڪوبه بندوبست ڪونهي. "م" ۽ اسان پروگرام ناهيو هو. پر اهو ويو هليو. مهدي انور ويچارو اجا مس هوش ۾ اچڻ شروع ٿيو آهي. رات چيائين ته "مونکي هڪڙي ڳالهه توکي ٻڌائڻ وسري ويئي. آءُ ڊيوڙيءَ تي دانهن ڏيڻ ويس ته "مونکي سيڪيورٽـي وارڊ ڏانهن موڪلين. مهرباني ڪري نه موڪليو." اتي هڪڙو سهڻو ڦڏاور جوان مليو. تنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منهنجي پٺ ڀيري مونکي قرب سان چيو "اتي تنهنجو علاج ٿي ويندو، تون بلڪل صحتمند ٿي ويندين ۽ خوش ٿيندين." مون سندس ڇاتيءَ تي لڳل نالي جي پٽي پڙهي ورتي، "حامد" لکيل هو." مون چيس "اهو ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ هو." چيائين "نهايت ڀلو ۽ پر خلوص ماڻهو ٿي لڳو." مون چيو "ها ڀلو واقعي آهي." چيائين "هن کي شايد خبر آهي ته توهان ماڻهن جو ذهني علاج ڪندا آهيو." مون چرچو ڪري چيس "سڄي دنيا کي خبر آهي! هن کي ڪيئن نه هوندي؟ آخر ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ ٿيا جي ڪريءَ ڪيو اٿنس؟" چيائين "هتي ملازمن مون سان ڳالهيون ڪيون آهن ته "م" جڏهن هتي آيو هو تڏهن سگهي ڪندا ٿي ويل هو. هٿ پيا ڏڪندا هئس. سگريٽ مان سگريٽ دکائيندو هو. هر هُر دورا پوندا هئس. ڊاڪٽر عاجز اچي ويا هئا. سين متان سيون پيون لڳنديون هيون. متو سور مان ٽڪر ٿيندو هوس. مون به اهڙي حالت ڏٺي هيس. وري مون ته ڪونه ڏٺو. پر چون ٿا سچاڻ کان ٻاهر هو. اهڙو صحتمند، زنده دل ۽ با اعتماد ماڻهو ٿي ويو!" مون چيس، "اتام صحيح سائنسي ڄاڻ، اتام، گهروءُ وسيع انسانن ۽ زندگيءَ جو تجربو ۽ اتام خلوص، پلائي ۽ خدمت ڪرڻ جو جذبو، اهي ئي ڳالهيون هجن، انهن جي ڏيءَ وٺ ۽ منا سنا ٿئي ته ماڻهن جا سٺ سيڪڙو دک درد مهينن اندر دور ٿي وڃن يا گهٽو گهٽجي وڃن." چيائين "مونکي ته هينئر ئي خبر آهي ته مونکي هاڻ دورا پوندائي ڪونه" مون چيس "دورا ۽ سيڪيورٽي وارڊ! هتي دورن جي داخلا سرڪاري طرح بند آهي!" ٻاهر ليٽيو ڪتاب پيو پڙهي. بلڪل ٺيڪ آهي. مهينو به اجايا سجايا سوال پڇي متو ڪپائيندو، پر ٺيڪ ٿي ويندو.

رات مونکي هتي آئي پندرهن مهينا پورا ٿيا. زندگيءَ ۾ مختلف ۽ گونا گون با مقصد تجربا ٿيڻ ڪپن. هن تجربي بنا به منهنجي زندگيءَ ۾ وڏو خال رهجي وڃي ها. جيڪڏهن متصد عظيم آهي ۽ پويان ڪا ڳالھ منظم موجود آهي ته زندگيءَ جو ڪڙي ۾ ڪڙو تجربو پس پيش ماکيءَ کان مٺا نتيجا ڪڍي سگهي ٿو. مون هيستائين مجموعي طرح ٺيڪ وقت گذاريو آهي. انهيءَ جو هڪڙو سبب اهو آهي ته مون اها ڳالھ پوريءَ طرح سمجهي قبول ڪئي آهي ته عوام سان ڏيکاءُ، نمائش ۽ دوکي واري نه، پر ختيقي، توڙ تائين ۽ کير ڌوتي وفاداريءَ جي جنهن قسم جي سياست اسين ڪرڻ چاهيون ٿا ۽ ڪريون پيا تنهن ۾ هي ته رڳو شروعاتي ۽ معمولي منزلون آهن. ان ڪري مون قيد ۽ ان جي ڪيترين مجبورين، محرومين، سختين، ٻئي واجبين ۽ عذابن کي زندگيءَ جون دستوري ۽ قدرتي شيون ڪري تسليم ڪيو آهي ۽ انهن کي معموليءَ کان وڌيڪ اهميت ڪانه پئي ڏني آهي.

مون اجائي ڏک، خودقياسيءَ، پڇتاءَ، محروميءَ ۽ مجبوريءَ جي حد کان وڌيڪ

احساسن کي عوام دشمن زهر سمجهي ان کان سختيءَ سان پرهيز پئي ڪئي آهي. مون سدائين چيتن جي پڃرن ۾ بند سورهيه ويٽنامي قيدين، نازي لوڙهن ۾ قيد سورهيه روسي ۽ يهين قيدين ۽ اسرائيل ۽ ڏکڻ آفريڪا جي قيد ۾ بند سورهيه آفريڪي، فلسطيني قيدين جو عظيم تصور پنهنجي اڳيان رکيو آهي. مون هميشه انهن کي ڌيان ۾ رکيو آهي جيڪي نازي ٽينڪن هيٺيان چيپاڻجي جان جا نذرانه پيش ڪري انقلاب کي زنده ڪري ويا، جيڪي ويٽنام ۾ آمريڪي هيليڪاپٽرن هيٺ اڇلايا ويا ۽ جن جا جگر جيئري وڍي ڪڍي پچائي کاڌا ويا! جن کي سيون هٽي ماري سندن کلن مان نازي ڪيرين لاءِ پرس ٺاهيا ويا. مون انهن بابت به هميشه پئي سوچيو آهي جيڪي گڏريل اونداهين ۽ وحشي صدين ۾ جيئري غلام داري ۽ جاگيرداري قبرن ۾ داخل ٿيا ۽ مري ويا. مون اڄ جي عوام بابت به پئي سوچيو آهي جيڪي اڄ جبل جيڏي ڳري زندگي جو بار کنيو پيو هلي. ٻار، عورتون، مرد ۽ پوڙها هر ماڻهوءَ جي دل خوف، ڳڻتيءَ ۽ دهشت جو هڪڙو ڪوٽ لکپت هڪڙو شاهي قلعو، هڪڙو لال قلعو آهي.

انهن جي پيٽ ۾ اسين جن کي سمجهه به آهي. واٽ به آهي، تنظيم به آهي، ڏٺي ڏوٺي به آهن، وارث وسيلا به آهن تن کي ڪهڙي شيءِ جو ڊپ هئڻ گهرجي! اسان ماڻهن تي جي خدا نخواسته موت به اچي ته به اسين هنن جهڙن جي ڏک ۽ عذاب جي برابري ڪري نه سگهنداسون ڇو ته هو اهي آهن جيڪي اونداهين ۾ ٽن تي پيا مرن يا مري ويا.

هم جو تاريڪ راهون مين ماري گئي!

اسين ته روشنيءَ ۽ نور جي وچ ۾ پيا وڙهون! سچي ڳالهه سمجهندي پيا وڙهون، روشن آئيندي جي خاطريءَ جا چنڊ چت ۾ رکي پيا وڙهون، اسان جهڙو خوش نصيب ڪو ٿيو!

رات دهليءَ تان مدراس ٽي ويءَ جي دستاويزي فلم "ڪرناٽڪ جو نواب" ڏٺي سين. هندستاني تاريخ جا ڪيئي وسريل نالا ياد آيا ۽ اهي جايون ڏٺيوسين جي رڳو پڙهيون هيوسين.

چندا صاحب، ڪلائيو، ڊيو پلي، فرينچ جنرل لالي، نواب محمد علي آف ڪرناٽڪ، غدار نظام الملڪ، حيدر علي، ٽيپو سلطان، بالا جي مرهٽو، مدراس جو فورٽ وليم، آرڪاٽ جو قلعو، سرنگا پٽم، گنجي جو قلعو ۽ بيشمار حيرت انگيز مندر، سوچيم ماڻهن ڪي ديوليون، مندر ۽ عبادتگاهون ۽ درگاهون ٺاهڻ ڪائينشواءِ ٻيو به ڪو ڪم هو يا نه! ڇيڏيون رقمون ڪنهن پنهنجي بابي جي ڪوڏر جي ڪمائيءَ مان ڪونه بچائي خرچ ڪيون

هونديون. اها چِٽي پئي هوندي هندو عيسائي، ٻوڌي، مسلمان هارين، مزدورن ۽ مسڪينن تي. "ڪکڙ ڪورين جو نانءُ وڏيري جو!". ماڻهن کي سريون اوچنگارون، ليلڙاٽ ۽ لاحاصل ڏلتون ۽ نالو ٿيو راڄائن، بادشاهن ۽ حڪمرانن قورن ۽ ڏاڙيلن جو. "هي فلاڻي راڄا جو مندر" "هي فلاڻي راجا جو مندر" "هيءَ ٽيرڙي بادشاهه جي مسجد" ۽ "هي دمڪي عيسائي بادشاهه جي ديول." رات پريتي ساگر وري آئي.

My heart is beating
Is always repeating
I am all the time waiting,
for you.

(منهنجي دل ڌڙڪي پئي
هر هر ورجائي پئي
تنهنجو انتظار پيئي ڪريان!)

دهليءَ ۽ جالندر ٻِي وي تي ساگر، جيا بسواس، انيسه صابري، سلمي آغا ۽ ٻي هڪڙي سڪتي ۽ هڪڙي مسلمان جهڙين پنهنجي فن تي قادر عورتن جو مقابلو فقط ٻه مرد ڪندي ڏٺا اتم.اردوءَ ۾ سليم اختر ۽ پنجابي فنڪارن مان گرداس مان! مان دڦلي وڄائيندو آهي. انگ انگ ٿڙڪندو اٿس. سندس ٻول، انداز، چهري جا تاثر پاڻ ۾ ملي هڪ ٿي ويندا آهن. اهو ٻه ٻه چار ڏينهن اڳ وري ڏٺوسين. سدا ملوڪ شهزادو جوان آهي. "مر" جو دلپسند آهي. سچو ڏينهن سندس تعريفون پيو ڪندو آهي. سندس هڪڙو خاص لاجواب ڪلام آهي، "انگولا دل دي وهي تي لوالي، مين تيري آن،مين تيري آن، مين تيري آ.

لاگا چنري مين داغ، چهپائون ڪيسي؟
ڀهول گئي سب بچن بدا ڪي
کهو گئي مين سسرال مين آڪي
جا ڪي بابل سي نجرين ملائون ڪيسي
گهر جائون ڪسي؟

هيمنت ڪمار پيو ڳائي. ٻه پهر، ننڊ آئي. پر ڪڙڪي تي ٽنٽي پئي. پڙهڻ صحت لاءِ ليڪ ڪونهي في الحال. ڪڇهريءَ تي دل ٽي ٽٽي. تنهنڪري اڄ ريڊيو کي وارو ڏٺو. اتم زمانن ڪانپوءِ چڙهڻ.

٢٨-٩-٨٢

عيد سگوري خج جي. پنهنجي بي خبريءَ ۽ سستيءَ سبب بکيا اگهاڙا وينا آهيون. اڳوڻو دئو بہ چٽ آهي. گوشت اڳي جيڪو ملندو هو سو بہ اگاڙي ۽ عيد کري بند آهي. لنگر تان پوڙ گهرائي کاڌو اٿئون. کپڙا بہ اهي ئي عوامي جمهوري پيا آهن. باقي بحث جي شکر آهي کوٽ کانهي. صبح کان پوڙهي اسٽارٽ کيو آهي، متان اچي بہ پهر ٿيا آهن. هينئر ٽکي ٿان ٿي ليٽي پيو آهي. ڪلاڪ اڌ سمهي وري سوال پڇندو.

رات اوچتو چيائين "تو ۾ اڳ آهي. اها نيڪ آهي. وڏو انقلابي سرمايو آهي. پر ان کي ڪنٽرول ڪرڻ جي ضرورت آهي." ان تي وڏو ليڪچر ڏنائين. ڊاڪٽر اعزاز نذير جو فدائي آهي. هر هر ان جو حوالو ٿو ڏي. ڪابہ ڳالهہ ڇٽبي تہ چوندو "ڊاڪٽر صاحب مونکي توهان بابت اها ڳالهہ بہ ٻڌائي آهي." ڏاڍو سنو خيال هو ڊاڪٽر صاحب کي توهان بابت. بس رڳو چيائين تي تہ "ذرا جوشيلو وڌيڪ آهي" ...... "سوليءَ سنڌيءَ ۾ ترجمو تہ "ڊاڪٽر صاحب چئي ٿو تہ پليجو سياسي طرح چٽ آهي. رڳو ڏنديءَ ۽ جهڳڙي تي زور آهيس. لٹ ڏکي لاءِ چگو ٿيئي جيڪر پر جي کا سونت هجيس." مون کي لاچار بچاءَ ۾ ليڪچر ڏيڻو پيو. پر همراه هر هر چئي "اها ڳالهہ تہ ڊاڪٽر صاحب پاڻ مجي ٿو پر ......" ڏلم هونئن جند کانئ ڇنندي سو ڪيس، چيم "هاڻ ڪلاڪ کن مانٽ کري ڳالهہ ٻڌو تہ آءُ ڳالهہ ڪريان." لاچار هاٺو ڪيائين. آءُ سنڌ ۽ هند، دراوڙن ۽ آرين کان شروع ٿيندي، دهلي، يوپي جي سامراجي مرڪز ۾ هندستان جي هندو مسلمان قومن (سنڌي، پنجابي، مرهٽن وغيره) خلاف استحصال، ڦرلٽ ۽ ظلم ۽ اڳرائيءَ جو اڌو بنائي ويٺل مسلمان جاگيردان، سندن يوپي جي ۽ دهلوي شهري سفيد پوش مسلمان چاڙتن، جي حضورين ۽ سندن بچ تي وڙهندڙن جي ثقافتي، تاريخي فڪر، سوچ ۽ رويي، سندن هندو توڙي مسلمان هندستاني قومن خلاف کيل بين الاقوامي جرمن، هندستاني تاريخ ۾ سندن عوام دشمن، ڌرتي دشمن، هاري دشمن، پهراڙي دشمن، آزادي دشمن ۽ جمهوريت دشمن ڪردار کان ٿيندو سندن هاٺوڪي ڪردار، ١٩٧٠ع جي اليڪشن ۾ ڪردار، قومي اتحاد ۾ ڪردار جو ذڪر ڪندي، سندن ترقيءَ پسنديءَ جي جبي هيٺ کيل "انقلابي" ڪردار، ٿائين پهتو آهيان ۽ ان جي روشنيءَ ۾ ڊاڪٽر اعزاز نذير صاحب جي نهايت "معصوم"، "خيرخواه"، "گهٽگهڙي" ۽ "قربانيءَ" پر جي تشريح ڪئي اٿم. ان کان پوءِ چيو اٿم تہ آءُ هرو پرو اهڙو ڏڏڙ ۾ پير هٽي ويٺل دو دستو جت کونہ آهيان جهڙو ڏين جا بزرگ مونکي پيش ٿن ٿا. اسان جي هر شيءِ، هر ڳالهہ، هر ويڙهہ، اسان جو هر صلح، تلهي ليکي استادن جي ڏسيل وات مطابق آهي. سگهي هڙپائي کانهي. هر ڳالهہ سوچيل سمجهيل، رٿيل ۽ تکيل توريل ٿئي ٿي. هنن مهربانن جيڪو اسان کي اڻان چريو ڪري پيش ڪيو آهي سو صحيح کونهي. چيائين "منهنجي متي ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سور پوڻ شروع ٿيو آهي.“ مون ڪلي چيس ”آءٌ ته اجا شروع ٿي هاڻ ٿيو آهيان! هي ته ڪافيءَ جو ٿلهه آهي. ڪافي اڳتي آهي.“

بهرحال ويساهين ڏئي ڪافي ٻڌائيمانس. هاڻ مٿو پيو ڪنهي! ڪلي ٻه پيو ۽ ڪنڌ ٻه پيو لوڏي . وچ وچ ۾ سوال ٻه پيو پڇي! پر جهڙو ڪر لري پٽ تي ڪري پيو آهي. سوچيم ته جي چڏيندوسانس ته هن جي پيٽ ۾ جيڪي بلائون وڏيون ويون آهن تن جي ڪري هڪڙو ڏينهن ٻه گڏ رهي ڪونه سگهنداسون.

هاڻي خبرون پيو ٻڌائي ”آءٌ موسيقيءَ جو شوقين ڪونه آهيان پر پنن ڪي ٻارنهن هزارن جا ساز وٺي ڏنم. انهن مان ٽي هزار مس موٽي مليا. ٽي پٽ هوٽل انٽرڪانٽي نينٽل ۾ ساز وڄائيندا هئا. ۱۴-۱۴- سو رپيا پگهار ملندي هين. پر سندن دوست سڀ شراب پي ٽپڙ پورا ڪري ويندا هئا. هاڻ ٻه پٽ انجنيئر آهن. هڪڙو نيشنل آئل سيڊ ۾ ايگزيڪيٽو انجينئر آهي. هڪڙو روپوش آهي. پيڻ پاڪستان ٽائيمس ۾ سب ايڊيٽر آهي. پاءُ ملتان ۾ قتل ٿي ويو. عياش ماڻهو هو ...... اسان جو صوفين جو خاندان آهي. پر بابا مولانا عبيدالله جو پوٽلڪ ۽ انگريز ن جو سخت دشمن هو ....“

گهر هلائڻ جو ڪم سندس حوالي آهي. هاڻ سجو ڏينهن ظفر مشقتيءَ سان لڳو پيو آهي. هڪ حد تائين پڙهيل به چڱو آهي، پنجاب جي صوفي شاعرن تي چڱو مطالعو اٿس.

مون چيس ته ”آءٌ لطيف تي لکڻ جي تياري پيو ڪريان. ڪتاب گڏ پيو ڪريان. ڪي پڙهان پيو.“ ته چيائين فلاڻا ڪتاب مون وٽ ليندا. اٿين صوفي شاعريءَ تي بحث شروع ٿي ويو. ڳالهه روميءَ ..... تي پهتي. اتان اقبال ۽ نشتي تائين پهتي. مون چيو ته ”نشتي هٽلر ۽ مسوليني جو روحاني مرشد هو!“ چيائين ”اقبال جي رجعت پرست حصي کي ڪڍي ڇڏجي ته انقلابي عنصر ڪافي گهٽو اٿس.“ مون چيو ته ”بظاهر سندس انقلابي عنصر کي رجعت پرست عنصر کان جدا ڪري ٿو سگهجي.“ اٿين لطيف، اقبال ۽ روميءَ جي وچ ۾ فرق جي ڳالهه نڪتي ۽ اڳتي هلي مذهب ۽ فلسفي تائين پهتي. مون چيو ”رومي بغاوت ۽ جدوجهد جو شاعر آهي. پر اها بغاوت ۽ جدوجهد بي زمين ۽ بي حقيقت آهي. هوا ۾ ٽنگيل آهي. لطيف ان کي ڌرتي ۽ حقيقت ڏني ۽ ان کي زبردست ترقي ڏيئي سندس ڪيفيت ۾ انقلاب آندو جيئن فلسفي جي ميدان ۾ مارڪس هيگل جي آسمان ۽ زمين جي وچ ۾ ٽنگيل جدلي فلسفي کي پيرن پر بيهاري اڳتي وڌائي منجهس انقلاب آندو. اها ڳالهه نه ڪنهن ڪلاسيڪي اردو شاعر ۾ آهي، نه هنديءَ ۾، نه پنجابيءَ ۾ نه ان دور جي فارسي شاعريءَ ۾! مشرق ۾ روميءَ جو وڌائيندڙ ۽ انجي پيغام ۾ انقلاب آڻيندڙ فقط لطيف آهي.“ سوچي سوچي پوءِ ان ڳالهه سان اتفاق ڪيائين. چيائين ”برابر ڪلاسيڪي پنجابي شاعريءَ ۾ اها ڳالهه ڪانهي.“ ڪلاسيڪي پنجابي شاعريءَ جو خبر اٿس ته آءٌ طالب علم آهيان ۽ بابا فريد کان خواجه فريد تائين. شاهه حسين، سلطان باهو، بلي شاهه، هاشم شاهه، علي حيدر شاهه، خواجه فريد وغيره

ڪافي ڪجھ پڙهيو اٿم. ان تي بحث بہ ڪري چڪا آهيون. لطيف جا ڪيئي شعر ترجمو ڪري ڪيس ٻڌائي بہ چڪو آهيان.

لطيف جي تبليغ مون هتي جام پئي ڪئي آهي ۽ اها دعويٰ بہ جام ڪئي اٿم تہ ڪلاسيڪي شاعرن ۾ لطيف ئي اڪيلو انقلابي شاعر آهي، جنهن جي انقلابيت اڄ قائم آهي، سدائين رهندي. بحث بعد هر ڪو اها ڳالھ مڃڻ تي مجبور ٿيو آهي. ڪن تہ اهو مطالبو ڪيو آهي تہ لطيف جو ترجمو ڪري ان تي اردوءَ ۾ ڪتاب لک تہ سڀ سمجهن. اهو انقلاب لاءِ وڏو هٿيار ٿيندو.

اقبال جي ڳالھ ٻڌي احتجاج طور اٿي بہ ويندا رهيا آهن. پر پوءِ بحث ڪان پوءِ هر ڪو نريو پٽ تي ڪريو پوي!

رات رفيق ملازم بيبي حاجره جو قصو ۽ شاعر اسلام جناب حفيظ جلنڌريءَ جو "شاهنامہ اسلام" ٻڌائڻ شروع ڪيا. مون ٽڪ ۽ چڙ وچان ڪيس سختيءَ سان روڪي ڇڏيو. ڪجھ وقت ڪان پوءِ مون ڪان اها غلطي ٿي آهي. مونکي پاڻ تي ضابطو هر وقت هئڻ گهرجي. پر تڪل حالت ۾ آءٌ اڪثر پاڻ تي پورو ضابطو رکيو ٿو سگهان. اڄ صبح جو رفيق سان ڪچهري ڪري سندس دلجوئي ڪيم. مون ۾ ضابطو ۽ تحمل حيرت انگيز حد تائين گهٽيو آهي. سهڻ تي پهاڙ سهي ويندس پر سهي سهي نيٺ هڪ حد ڪانپوءِ سهپ جواب ڏيو وڃي ۽ ڪنهن وقت ڪا معمولي ڳالھ آپي ڪان ٻاهر ڪڍيو ڇڏيم! مطلب تہ درياھ لنگهي ايڏي طاقت خرچ ٿيو وڃي جو پوءِ ڊوري تي بہ ماٺهو ٻيهو رهي! رات الائي ڪهڙي خيال ۾ وينا هئاسون تہ سرڪاري چمچي ۽ پٽ حفيظ جو نالو ٻڌي جڻ ٻاھ وٺي ويم! سوچيم "تہ پاڻ کي جيل ۾ آمريت جي هن مسواڙي ميراثيءَ جو ڪلام بلاغت نظام ٻڌڻ لاءِ ئي اچي وڃهايو اٿئون!؟"

ملازم آيو آهي. اجازت وٺڻ تہ نئڊي گوشت جي جاءِ تي وڏو آٽيان. چيبو سين "آڻ!" نيازي ۽ ذوالقرنين وارن پت ٻوڙ موڪليو آهي. ڪپڙا بہ بدلايا اٿم. اڳين عيدن تي تہ اڪيلا هئاسون. اڄ هڪ بہ ملازم ۽ بہ جوابدار ملڻ آيا. سياسي نظربندن کي عيد تي بہ پاڻ ۾ ملڻ نہ ڏنائون. مهديءَ جي گهران مصالحا آيا آهن! هتي مصالحہ ڏسيو بہ پيا خوش ٿيون. هتي جي قيدين جي رڌل ٻوڙن اهڙا ڪڙايا آهيون جو هاڻ مصالحن جي خبر بہ پئجي ويئي آهي! ڪلھ خبر پيئي تہ حيدر ساهيوال آهي. قريشي اڳئي اتي آهي. ان گهٽو خيال رکيو هوندس. مٿان "م" ويو آهي. تنهن هڪدم ڪيس گهرائي سندس وات ۾ ڀهريون ٻوڙ جو گراھ منهنجي پاران وڌو ۽ ٻيو سندس پاران! مطلب تہ حيدر جو الڪو لٿو. هاڻي ڊٺيڪو آهي. "م" تيار ڪري ڇڏيندس. سڀن پائرن جهڙو ٿيائيندس. ڏينهن دستوري عيد جي ڏينهن وانگر سڃو سڃو ۽ اداس اداس آهي. ڪي عيدون زندگيءَ ۾ مون بہ شايد خوشيءَ ۾ گذاريون هونديون پر ياد ٿيون پون. ياد جيڪي بہ اچن ٿيون سي سدائين اداس ۽ ويران هيون. جيڪي خوشيون جاگيردار سماج آڇي ٿو سي

اسان لاءِ بيڪار. جيڪي اسان کي گهرجن سي ناممڪن. سچي جهان جو اهو حال آهي. ماڻهو ويچارا گهٽو ڪري.عيد تي ٻارن جي ڪپڙن ۽ خرچين ۽ راڄا رسم ۾ ٿئي هلاڪ.

عيدون ڪن جيون؟
ڪلي وال تي اکين اٿر و
اسان وي منايان عيدان ڇن ميريا
(وار ڪليل هٿا، اکين ۾ لڙڪ هٿا،
چنڊ منهنجا! اسان ٻه عيدون ملهايون!)
پر ڪڏهن نه ڪڏهن مارن ڇون عيدون ٻه ضرور اينديون.
ڳاڙهي ڳاڙهي، ريٽي ڙيٽي
نيٺ ته پنهنجي عيد ٻه ايندي!
(اثر سنڌي)

اڄ تخريب ڪاريءَ جي سزا موت مقرر ڪئي اٿن. منهنجي خيال ۾ اڳئي اهڙو مارشل لا آرڊر موجود آهي. بهرحال تخريبڪارن ٻه پور ڪري ڇڏيا آهن. مسڪينن جي پٽ وڃائي ڇڏي اٿن. ڏسون ته هن آخري ڌمڪيءَ ڪان پوءِ تخريبڪاري مڪمل طرح ختم ٿئي ٿي يا نه.

”سون! سون!“ نڪ وهڻ جي تياريءَ ۾ آهي. جي زڪام وڌيو ته پنج ست آڪسي ٽيٽرا سائيڪلين جي ٿين ڪانسواءِ چند ڳاڻ ڇينڪندي. سيون هٽي ڪم لاهي ڇڏينديون. ان ڪري اڄ ٻاهر ڪونه ٿو نڪران. ذاتي اپاءَ ۽ علاج ڪيا. ڊاڪٽري ماهر گڏ ٿي ويا آهن. مهدي صاحب ڳوريون ڪٽي آيو آهي. ظفر مشتتي الائي ڇا پيو چئي پشتو لهجي ۾. معلوم ٿيو ته ٿهوي جي ڳالهه ٿو ڪري. مون تجويز ڏني آهي ته مون کي بيدا ٻه ڪارايو. آخر هڪڙي بيدي ۽ ٿهوي جو ٻل منظور ٿيو آهي. بيدو پچائڻ ڪو معمولي ڪم ته ڪونهي! مون واري فل بائل بيدي جي تجويز مهدي صاحب سختيءَ سان نڪرائي ڇڏي آهي ته اهو قابض آهي. هاف بائل جو آرڊر ڏنو اٿس. هاڻ سوال آهي ته هاف بائل بيدو صحيح معني ۾ ڪيئن پچي؟ مهدي صاحب جو فيصلو آهي ته سڀ کان اڳ آهستي آهستي ڳٽي پوءِ بيدو ٻاهر ڪڍجي. هاڻ ٻي رڪاوٽ دور ڪرڻي پئجي ويئي آهي. ظفر کي اردو اڳ ڳٽڻ اچن ڪونه. مون پنهنجي، پشتو داني ڏيکاري آهي ۽ اڳ ڳٽي ”پيو ظفر کي ٻڌايان ”يوا، دوا، دري، سلور، پنزا، شبگ، اووا، اتا، نو لس، يولس، دوالس..... ملازم منهنجي ٻولي ڪٿ تي آهي. ظفر ڳالهه سمجهي ويو آهي ۽ هاڻ پاڻ ”يو دو دري.“ شروع ڪري ڇڏي اٿس. غفور اچي سهڙيو آهي. ارادا ڪجهه خوفناڪ ٿا ڏسجنس. جي ”ڊاڪٽر کي وڃي ٿو ڪهران ڪنيي ڪٽي اچان“ منٿون ڪري جند ڇڏايم. مٿان سوڙ ۽

گرم ٽوپي مٿي ۾. بيدو آيو آهي، چلبو بہ قائدي سان. سو مهدي صاحب قانون موجب چليو آهي. مونکي خصوصي هدايتون پيو ڏئي، تہ ڪيئن ڇپڇي سان ڪائبو ۽ جي چلڪو وات ۾ اچي وڃي تہ ڪيئن ڪجي! آءٌ غير حاضر دماغ. خدا پت رکي. قانون جي ڪا خلاف ورزي نہ ڪري وهان. خير سان اها منزل گذري ويئي آهي. هاڻ ٿهوو فرسٽ ڪلاس ٿيو آهي. ريڊيو چالو آهي. حيدرآباد اتفاق سان هڻ آيو آهي: "محب مئيءَ جي گهر آيو." گلزار عليءَ جي آواز ۾ جڙيل فقير جو ڪلام پيش ڪيو ويو. اخباري اداريـن جو آزار شروع ٿي ويو آهي. لاچار پير ڊاهيا اٿم. عام ماڻهو شايد سڄي دنيا ۾ گهٽ ڪري هڪجهڙي طبيعت رکن ٿا. جڏهن بہ بيمار ٿبو آهي تہ روم ميٽ، مشقتي، ملازم ۽ آيو ويو ورائي ويندا. سوين ڏس، ڪو زور پيو ڏيندو. ڪو مٿي کي ٽڏڙا پيو ڪڍائيندو. "قربان قربان"! پيا ٿيندا. ان مهل ٿي خبر پوندي آهي تہ ماڻهن جي دلين ۾ هر ڳالهہ جي باوجود ڪيڏو قرب، ڪيڏي ڀاڄهہ، ڪيڏي پاڻ وارڻ جي پياس لڪل آهي!

مونکي بيماريءَ ۾ ڪڏهن بہ اهو احساس نہ ٿيو آهي تہ ڪو آءٌ پرديس ۾ آهيان. نہ وري گفتگو ڪندي اهو احساس ٿيو اٿم. جيڪو چوڻو هوندو آهي ۽ جنهن انداز ۾ چوڻو هوندو آهي چئبو آهي. ظاهر آهي سوچي سمجهي ضرورت ۽ فائدي جي مد نظر ٿي چئبو. پر ڪڏهن ڪڏهن نهايت گرما گرم نموني بہ چئبو آهي:

رفيق پڇڻ آيو آهي ۽ مونکي بيمار سمجهي چرچا پوڳ ڪري مونکي وندرائي پيو:

"سنا هي آپ کي محلي مين سردي آگئي هي؟" ....

لاهور ٽي ويءَ تان "لوڪ رنگ" جي عنوان هيٺ

مونکي جوڳي هٿي ڏي تون ڏارو
منهنجو ڪانگل آهي قرب وارو

انهيءَ ڌن تي اردو ڪلام پيو ڳائجي.

هي زڪام جان ڪانہ ڇڏيندو؟ نہ ڇڏيائين تہ ڪم خراب ٿيندو. سڄي ڪم جي پروگرام کي ڊانواڊول ڪري ڇڏيندو في الحال.

ڪلنگيءَ وارڙا يار جيوين لک ٿيوين
سدا جڳ جيوين ....

حيدرآباد تان زرينہ پئي ڳائي. آواز ۽ ڌن ٺيڪ آهن. سنگهار علي سليم بيدل جو ڪلام ٿو ڳائي.

کيها يار پريم لگايا وي
ستيان نون آڻ جڳايا وي

منهنجو دلپسند ڪلام ۽ دلپسند فنڪار آهي. ڳچ نغمن ڪان پوءِ عابده آئي آهي.

تون آهين صاحب صورت جو
هي آهي غلام تنهنجو

”م“ هجي ها ته ڪيڏو نه مزو ٿئي ها. مٿس ڊيوٽي رکي هيم ته ريڊيو چيڪ ڪري، سنڌا سرائيڪي ۽ سنڌي ڪلام مونکي ٻڌرائي. مٿس ورڪ ڪيو هئم ته سرائيڪي ڳائيندڙ سنڌي فنڪارن محمد جمن، عابده، زيب النساءَ، سنگهارعلي سليم کي ملتان جي فنڪشن ۾ گهرائيندا ڪريو. پنهنجن سڻن فنڪارن کي حيدرآباد جي فنڪشنن ۾ اچڻ تي آماده ڪريو. انجام ڪيو هٿائين. ڪافي وقت وڻو سنڌي ڪلام ٻڌندو هو. مون چيو هوس ته ”پهريائين هر ڏارين ٻوليءَ جي موسيقي نهايت واهيات لڳندي آهي. آهستي آهستي ان جي سمجهه ايندي آهي. تون ٻوريت برداشت ڪري سنڌي راڳ جي سمجهه حاصل ڪر ۽ ان تي ڪن ۽ ذهن هيرائي.“ سو لڳو پيو هوندو هو. مون کان ٻه زوريءَ ٻيا ڪم بند ڪرائي مونکي سرائيڪي ڪلام ٻڌائيندو هو.

٢٩ -٩- ٨٢

چاهونگا مين تجهي سانجهه سويري
پهر بهي ڪبهي اب نام ڪو تيري
آواز مين نه دونگا.
ميري يار تجهه ڪو آواز بار بار
مين نه دونگا.
چاهونگا مين تجهي سانجهه سويري،
درد بهي تو چين بهي تو
درس بهي تو نين بهي تو
متوا ميري يار
تجهه ڪو بار بار آواز مين نه دونگا
چاهونگا مين تجهي ......

رفيع جي مٿيئين گاني تي اک کلي آهي. رات سوڙ ۽ ٻه ڪمبل وجهي ستو هوس. آڏيءَ جو پير لوڙي پيا. سو اُٿي ٻه جوڙا جوراب پاتم. کله ٻه ٻاهر ڪونه نڪتس. اڄ صبح جو ٻه ڪونه نڪتس ۽ چڪر ڪونه ڏنم. رات ڦوگن ڏلوسين پر لاهور صاف ڪونه هو. مزو ڪونه آيو. سانوڻي ۾ ٻه مزو ڪونه هو. اندرا جي روس جي دوري تي بحث پڙوسون دهليءَ تان. ڪافي صاف گوئيءَ سان ڳالهه ٻولهه ٿي. مڙسن کي وڏي اهم ايشيائي بلڪه عالمي سياسي طاقت هئڻ جو ٻه احساس هو. ڳالهائڻ ۾ خنڪي هين.

صبح جو رفيق ٻڌايو ته ساهيوال سينٽرل جيل ۾ ”فراري“ ٿي آهي. سزائي موت جا ۳ قيدي ڦاسي گهاٽ جي ڪپال ڪوٺڙين جون سيخون ڪارائيءَ سان وڍي ٻاهر نڪري پيت ٽپڻ لڳا. سپاهيءَ برجيءَ واري ڏسي ورتن. فائرنگ ڪيائين: ٻه مڙس رسين تي بار بار چڙهڻ جي ڪوشش ڪندي چڙهي نه سگهيا. هڪڙو چڙهي پڄي ويو.

فرارين جا قصا شروع ٿي ويا. گهڻو وقت اڳ ڪئمپ جيل مان سزائي موت جي ٻارهن قيدين جي فراريءَ جي ڳالهه نڪتي. همراهن ۵٦ فوٽ ڊگهي سرنگهه کوٽي. ان جي مٽيءَ سان ٻاهر مشقتيءَ هٿان گلن ۽ ٻاچين پوکڻ جون ٻاريون تيار ڪرايائون ته جيئن ڪنهن کي شڪ نه پوي. تان جو هڪڙي رات ٻارنهن جا ٻارهن ئي ڦاسي گهاٽ مان پڄي ويا! ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ خبر ٻڌڻ شرطراهه رباني ولئي هليو ويو!

تازو ڪجهه سال اڳ سکن هن جيل ۾ سرنگهه هنئي. باقي ڪي ٻه چار ڏينهن هئا سرنگهه پوري ٿيڻ ۾ ته اتفاق سان زبردست مينهن پيو ۽ هڪڙي هنڌ تان سرنگهه ويهي رهي! ڦاٽ ڦاٽي پيو ۽ همراهه رهجي ويا. ان زماني ۾ ئي ميانوالي جيل مان سکن جو ولر مڙسن جو سرنگهه هٽي پڄي ويو!

رات سڄي رات پاسي واري بئرڪ جا سک جيڪي ڪنهن زماني کان قيد آهن سي ڳائيندا وڄائيندا رهيا. اها بئرڪ سڏبي ئي سکن جي بئرڪ آهي. اڳوٺي ڏياريءَ تي مون کين کنڊ ۽ چانور گيهه موڪليا هئا.

پوءِ پاڻ چيائون ته ”سختي آهي.“ بس ويچارا جيئن بند ٿيا تيئن بند آهن. ڪوبه ڏٺي ڏوٺي ڪونهي. نه خط نه پٽ. پر مڙس آهن همٿ وارا. ۱۰- ۱۰- ۱۲- ۱۲ سال بنا مقدمي يا سزا پوري ڪرڻ ڪانپوءِ ٻه پيا آهن. پر منهن تي ران ٻه ڪانهين. باقي ڪو وجهه ٿو ملين ته پوءِ جوڳي نه ڪنهن جا مٽ!

اڄ موڪل آهي. جيل بند آهي. آواز بند آهن . هي جيل لاهور شهر کان ١٦- ١٧ ميل پري آهي. ٽيڪسي تي ۵۰- ٦۰ رپيا ڀاڙو ٿو ٿئي. بسن جو انتظام پورو ڪونهي. شام ڪانپوءِ بس ڪانه ملندي. سک لڳا پيا آهن. باقي هوئڻ سناٽو آهي. صبح جو پنجاب جي تاريخ تي ڪلاڪ ٻه تبادلهٔ خيال ڪيو اٿئون، ڪجهه پاڪستان جي صورتحال تي ڳالهه ٻولهه ٿي آهي. ڪجهه پنهنجي صاحب جي تاريخي ڪردار جو ذڪر خير ٿيو آهي. هاڻ همراهه ٻاهر ويو آهي. اندر ٻاهر ماٺ آهي: پري ريل جي ڪوڪ ٿي آهي. ذهن خالي

آهي، هر قسم جي احساسن، جذبن ۽ سوچن کان ڪڏهن ڪڏهن ذهن کي ڇوٽي ڏيڻ ضروري آهي. خالي دماغ به عجيب آزادي ۽ سڪون جو احساس ته ڏياري. بيماريءَ جو هڪڙو فائدو به آهي. دماغ سوچن جي لاڳيتي دٻاءَ کان ڪجهه ويساهين حاصل ڪري ٿو. جن تي اهڙو دٻاءُ آهي (مون تي ڪونهي) تن لاءِ بيماريءَ جي خاتمي کان پوءِ جا به ٽي ڏينهن ڏاڍي مزي وارا ٿيندا آهن. ماڻهو پاڻ کي ٿڌون چاول ۽ هلڪو هلڪو محسوس ڪندو آهي.

ڪجهه وقت ڪاپيءَ ڪمري کي جاچيل ڏٺو اٿم. در ڏانهن منهن ڪريو ڪرسيءَ تي ويٺو آهيان. ميز جو پريون پاسو به سرون رکائي ٿورو اُيو ڪرايو اٿم. بسترن تي رات واري سوڙ ۽ به ڪمبل پيا آهن. وهاڻي تان ڇوڙ لهي ويئي آهي. ريڊيو به بستري تي ئي رکيو آهي. ساڄي پاسي مهديءَ جي ڪٽ پئي آهي. پيرانديءَ در ڏانهن آهي. ٻنهي ڪٽن جي. مهديءَ جي ڪِٽ ۾ ڀلي شاهه جو ڪلام ۽ ٻئي پيا ڪتاب، اولٽين، گلوڪوز ۽ ڪير جا دٻا، بسڪوٽن جا پئڪيٽ ۽ هيٺ فروٽن جا پئڪيٽ رکيا آهن. انهن مان ڪي منهنجا آهن جي مون ڪيس رکڻ لاءِ ڏنا آهن جو گهر هلائڻ جو انچارج آهي. منهنجو هڪڙو رئڪ منهنجن ۽ جيل جي لائبريريءَ جي ڪتابن ۽ رسالن سان ڀريل آهي. هڪڙي ٽيبل تي به ڪتاب رکيل آهن. منهنجو رئڪ مهديءَ جي ڪٽ جي ساڄي پاسي ۽ ٻي ميز منهنجي ڪٽ جي کابي پاسي رکي آهي. ان تي جورابن جو جوڙو ۽ دوائن جون شيشيون پيل آهن. ڏوليءَ ۾ منهنجو سامان رکيو آهي. الائي ڪهڙو آهي؛ مونکي خبر به ڪانهي. ڪڏهن ڪڏهن ان مان الائي ڪهڙي زماني جون شيون نڪريو اينديون آهن! ڪڏهن ڏسان ته بادام پيا آهن ڪڏهن ڏسان ته بسڪوٽ رکيا آهن! ڪڏهن جاڻ نڪريو اچي! جيڪي رکان سو وسريو وڃي! جڏهن سخت ضرورت پوي ۽ ڪٽ کلي ڪا شيءِ هٿ اچي. مٿان دوائون رکيون آهن. ويهارو ڪن شيشيون. اڪثر قيدين کي به ڪم اينديون آهن. ٻي ٽيبل تي ڪاپين جي به هڪڙي ستي لڳي پئي آهي. لطيف، وارث شاهه، شاهه حسين، علامه جمع مصري، حسام الدين راشدي ۽ ڪئين ٻيا اديب، شاعر ۽ دانشور به پاڻ ۾ گڏيا ويٺا آهن. سامهون ٽي وي رکي آهي. پنيان ڪپڙا ٽنگيا پيا آهن. نيري سلوار، سئيٽر، اسلم وارو تاريخي يادگار ڪوٽ جو هر سال پهريو آهي ۽ ٽوال گنجيون. سامهون هيٽر، ڪولر ٻئي ڪوڪا متي رکيا آهن. سامهون کابي پاسي رنڌڻو آهي. هيٽر تي روز ظفر کير اپائيو ساڙيو ڇڏي. روز ٻئي ڏينهن مستري اچي لاهي يا تار ٺيڪ گهرائڻ لاءِ چوي. ظفر کان پڇ ته ان کي خدا جي خبر! پشتو گاڏڙ اردوءَ ۾ چوندو "مين تو ادهر بيٺا تها جي! خود بخود خدا جاني ڪيسي آگ لگ جاتا هي؛ ميرا تو ڪوئي قصور نهين هي جي!" ڏس ڪٿي ته معصوم به اوتار ۽ درويش. ڳالهه سڌائين پنهنجي هلائيندو. وڏو ليڪچر شروع ڪندو. اشارا ڏيندو تمام فضيلت ۽ صبر شان ڳالهه سمجهائيندي پر مچيندو ڪجهه به ڪونه؛ ادب بيحد. مجتا بدران آگولو. پر سيپ ڪجهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قربانيءَ ۽ پنهنجائپ واري نموني، هاڻ اهڙي ماڻهوءَ کي ماڻهو ڇا ڪري؟! هڪڙي ڏينهن ڪمري کي ٻاهر ڏئي ڇڏيائين. مس مس وسائيسين. مجي ٻـ نـ . ليڪچر شروع "مين ني ڪجهه نهين ڪيا جي!........"

"م" ۽ مون کي ٻاهر ولي ويئي. رانپاڙ ڪري متس ملامتون ڪيوسين، شام جو روئي آيو "مجهه ڪو بدلي ڪرائو جي! آپ ڪا قصور نهين هي ميرا قصور هي جي!."

١٧-١٨- سالن جو آهي. شادي تازو ڪئي اٿس. زال کي ياد ڪري پشتو ۾ ڏور پيو ڏيندو آهي. ڏاڍي دردناڪ وڇوڙي جي ڏن هوندي آهي! "م" سندس ساهه قبض ڪري، سندس سموريون حجتون ۽ فضيلت وارا دليل رد ڪري ڪيس زبردستيءَ سنو بورچي بنائي ويو آهي. ڪاله پڇيو مانس تہ "م" ڪيئن هو. "بوت اڇها تاجي! اور ڪوئي هوتا هم سي بيزار هوتا! ڇهوڙ ديتا. اس ني مجهي سب ڪجهه سکايا جي!" پهاڙن جي ڪنور زندگي ماڻهوءَ ۾ ڪيڏي نہ گهرائي ۽ ڪيڏو نہ وزن ڪي پيدا ڪري! ٻار ۾ نهار تہ ٻـہ جڻ ڪو شينهن مڙس ۽ ٻاوقار ۽ سمجهو انسان اڳيان بيٺو آهي! ظفر تي ڪڏهن تمام گهٽي ڪاوڙ ايندي اٿم ۽ متس ڪاوڙ ۾ ملامت ڪندو آهيان. پوءِ ڪٽي سندس منهن ۾ نهاريندو آهيان تہ هو مونکي ايڏو وڏو، ايڏو بردبار ۽ ايڏو گهرو نظر ايندو آهي جو آءٌ لڇي ٿي ويندو آهيان تہ هي لفظ مون ڪيڏي وڏي ماڻهوءَ کي چئي وڌا!

فلم "پاڪيزه" اڇٽي آهي امرتسر تان. پر ٽي وي اڱونو ڪڏيو بيٺو آهي. شايد ڪا خرابي آهي. معلوم ٿيو اسانجي ٽي ويءَ جو ڏوهه ڪونهي. ڪوڙيءَ کي ٿي گهمرو آهي. زڪام جند ٿو ڇڏي. رات پئجي ويئي آهي. ڊاڪٽر کي لکيو اٿم.

منهنجو پيار تون آن ساهه سينگار تون آن

عابده ۽ يوسف امداد جو گيت پيا ٻڌائين. وٺيا.

آءٌ اها ٿي ذات تون پاڻ سجاڻج سپرين الا!

لطيف. وحيد علي. ---------------- "تان کي ڏونگر ڏوريان جان نہ وهامي رات!"

پهرين سمجهيم تہ چئي ٿو تہ جيسين ڏينهن آهي، سج بيٺو آهي، رات ڪا نہ پيئي آهي تيسين ڏونگر ڏوريان. سوچيم تہ لطيف جي سوچ جي بلنديءَ جي خيال ڪان ڪسي سڻ آهي. پر ڏٺم تہ نہ! هي تہ قصو ٿي پيو آهي. سڻ ڪا آهي ڇا! مون اڄ ٿي غور ڪيو آهي متس! مطلب تہ رات جيسين ٿي ختم ٿئي تيسين ڏونگر سان مقابلو بند ڪرڻو ڪونهي؛

٧ بجي ٽي ويءَ ۾ ساهه پيو. ڇياڻون تہ بجليءَ جي سپلاءِ بند هئي سڄي شهر لاءِ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهرحال فلم ڏيکارياڻون. "پاڪيزه" جو جهڙو نالو هو تهڙو هئي. گهڻي زماني کانپوءِ هڪڙي اهڙي فلم ڏٺيم جيڪا چوٽيءَ جي فنڪارن، ڊئريڪٽر، موسيقار، پلي بيڪ سنگر وغيره جي هئي ۽ هئي بہ نهايت دلچسپ ۽ وڏي سماجي مقصد واري. ڪيترين جاين تي بلڪل نہ چاهيندي منهنجون اکيون آليون ٿي ويون ۽ گلو بار بار پرجي آيو. فلم پوري ٿيڻ کان پوءِ بہ روح تي هڪڙي اداسي ۽ نامعلوم گهرو ڏک ڇانيل رهيو. "محمل" زبردست هئي پر سماجي طرح بي مقصد هئي. هيءَ سماجي طرح با مقصد هئي. هيءَ سماجي طرح بي شيءِ هئي. ڪمال امروهوي واقعي ڪمال جو ماڻهو آهي. دير سان جيلر رضا ڪمپائونڊر کي وٺي آيو. ڪمپائونڊر بطال ۽ ٽرڙو راڻو هو. اڳواٽ تنبيهه ڪئي مانس تہ تنهنجو رڪارڊ خراب آهي. سٺي نيڪ هٽج. رضا بہ چيس. تہ بہ سور ڪرايائين. پر ايترو نہ.

وري بک لڳي اٿم. فلم جي تاثر ڪري ننڊ بہ ٿي اچيم. سڀ ستا پيا آهن. بہ بسڪوٽ ڪائي سمهي ٿو رهان. حالانڪ ضرورت چانهہ جي آهي. پر ظفر ويچارو وڃي ستو آهي. ان جي ننڊ ڪهڙي خراب ڪجي؟ ڪڏهن ڪڏهن تاريخ سان گڏ احساس بہ پاڻکي دهرائيندا آهن. اڄ مونکي ائين ٿو لڳي ڄڻ آءٌ ڪنهن اسپتال ۾ آهيان. وڏيڪ سوچان ٿو تہ اسپتال بہ ڄام شورو ۽ تڏهن جڏهن جگر جي تڪليف ڪري پهريون دفعو اتي ويو هوس ۽ آهستي آهستي نيڪ ٿيڻ شروع ٿيو هوس. انجيڪشن جي اها ئي بوءِ بدن ۾. اها ئي. رات. روشني ۽ اڪيلائي. دراصل منهنجو بدن اهڙو نستو ڪونهي. پر تہ بہ ڪجهہ تہ اثر آهي بہ ٽن ڏينهن جي زڪام جي مهربانيءَ جو ۽ ٻاهر نڪري ڇر پر نہ ڪرڻ جو.

مهدي چئي ٿو "توکي منهنجي نظر لڳي آهي. اسين ڪار ڇيا آهيون" مون چيو "اسان جي ڳوٺ هلي پڇا ڪر تہ اسانجي نظر ڪيئن آهي!" بهرحال منهنجي صحت اڄڪلهہ عاليشان آهي. اڳي ڪيترن سالن ۾ اهڙي ڪا نہ رهي آهي. پر هي زڪام ۽ سيون ضرور پيڙي پوڙينديون.

۳۰-۹-۸۲

اڄ ٿورو دير سان اٿيس. رات ننڊ ڪا نہ آئي دير تائين. لاچار مهدي انور کي جاڳائي ڪانٽس ۵ ملي گرام ڊائزا پام گوري ورتم. ان جي چوٿين پتي ڪاڻم تہ بہ ننڊ وٺي ويئي. چوڌري شريف ملڻ آيو. شام جو سٺي هٽڻ ايندو. مهدي انور سيلگ هئريسن امريڪي صحافي جنهن امريڪي ڪانگريس ۾ پاڪستان کي امريڪي هٿيار ۽ ٻي امداد ملڻ جي مخالفت ڪئي هئي تنهن جو بلوچستان بابت مشهور ڪتاب "افغانستان جي پاڇن ۾" جيڪو بلوچستان جي سياسي صورتحال بابت آهي ۽ جنهن جي خلاف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪستان جيءَ رجعت پرست پريس ۾ تمام گهٽي. گهوڙا گهوڙا تي هئي تنهن ڪي لکو پيو آهي. مانيءَ مهل ڏاڍي اتاولائيءَ سان چيائين "سرڪارا هن ڪتاب ۾ تہ توهان جا ڏاڍا ذڪر آهن!" ائين چئي پڙهي ٻڌائڻ لڳو. ڏسجي ٿو تہ ٻين ڪن پاڪستان جي ترقي پسند ليڊرن سان گڏ عوامي تحريڪ ۽ منهنجو بہ ذڪر آهي. هئريسن ملڪ جي ١٣ ترقي پسند ڌڙن مان بنگش ۽ عوامي تحريڪ کي وڏيڪ اهم تصور ڪري ٿو. ان ۾ بہ تحريڪ کي بلوچستان جي حوالي سان بلوچن جي وڏيڪ ويجهو ڄاڻائي ٿو.

نازشي گروپ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو.

"(هن گروپ جو) نالي ماتر ليڊر امام علي نازش آهي. جو هڪڙو گوشہ نشين نظريي دان آهي جيڪو هڪڙي ڪمان ڪندڙ هستيءَ طور اڀري نہ سگهيو آهي.

"........... هو هن پارٽيءَ جي ليڊر شپ جي مهاجر نوعيت جي علامت آهي. سندس ڪابي ڌر جا حريف سندس تنظيم کي مٿرون جي (مهاجرن جي) "ڪميونسٽ پارٽي" سڏين ٿا........ ٻي ڪنهن شئي نہ هجڻ ڪري سوويت يونين نازش جي گروپ لاءِ پنهنجي ترجيح جو اظهار پئي ڪيو آهي .... ماسڪو نازش وارن سان مختصر عرصي لاءِ ١٩٧٠ع ۾ بہ ڪاوڙيو هو. جڏهن انهي پارٽيءَ سوويت يونين طرفان ڀٽي جيءَ حڪومت جي تائيد جي ڳالهہ جي پوئواري ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. بهرحال سوويت نمائندن هميشہ انهن ١٣ ڪابي ڌر جي ڌڙن ۾ لاڳيتي دلچسپي پئي ورتي آهي جيڪي پاڪستان ۾ ڪابي ڌر جي اڳواٽي ڪرڻ لاءِ هڪٻئي جا مد مقابل آهن........

"............... انهن ١٣ ڌڙن مان جيڪي بہ ٽڙا سڀ کان اهم آهن سي بلوچستان بدران ٻين هنڌن تي آهن. اهي آهن مزدور ڪسان پارٽي جنهن جو اڳواڻ فضل بنگش آهي ۽ جنهنجي پشتون علائقي ۾ مضبوط تنظيم آهي ۽ ٻي رسول بخش پليجي جي عوامي تحريڪ .... پليجو جيڪو ڪنهن زماني ۾ مائوسٽ هو سو بنيادي طرح هڪڙو سنڌي قوم پرست آهي".

اڳتي هلي (صفحو ١٣٩) تي مونکي "مارڪسي سنڌي قوم پرست رسول بخش پليجو" سڏي ٿو. بلوچستان سان واسطو رکندڙ هر چرندڙ پرندڙ ماڻهوءَ جو ذڪر ڪيو اٿس. ٻنو مير بخش مري، بزنجو مينگل، بگٽي، شير محمد مري، خير جان بلوچ (جيڪو هاڻ واپار پيو ڪري) ٻادر بخش ٽلاماڻي، شهزادو عبدالڪريم، مير هزار رنجاڻي، ايراني بلوچستان جي قوم پرستن داد شاهہ، جمع خان پٺاڻ ولي خان ۽ ٻين تمام گهڻن جو احوال آهي. بگٽي، مري، مينگل ۽ بزنجي کان انٽرويو ورتل اٿس. امريڪي سرمايہ دار سامراجي نقطہ نظر اٿس. پورهيت انقلاب جو دشمن آهي. پر انقلاب کي روڪڻ لاءِ حڪمت عملي ٺڌهن لهي سگهندي جڏهن حقيقتون جيئن جو تيئن معلوم هجن. هڪڙيءَ جي ٻي ڳالهہ ڪيل نہ هجي. اهو سيلگ هئريسن ڪيو آهي. هڪ عالماڻي شئي لکي اٿس پر ان جو اندازو صحافيانہ آهي. يعني دلچسپ ۽ هلڪو ڦلڪو. سئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڀني سوڊي ڳالهہ معلوم ڪري لڪي اٿس. انٽرويوئن ۾ تہ جيڪي ماڻهن جي اندر ۾ هو سو بہ ٻاهر ڪڍي آڻي رکيو اٿس. پنهنجي پنيان ڪا ڳالهہ رهي ڪا نہ. تلهين تلهين ڳالهين تان رازداريءَ جو پردو صفا ڪٽي سڄي ڳالهہ پڌري پٽ ڪري ڇڏي اٿس.

۸۲-۱۰-۱

نئون مهينو. رات آڌيءَ جو اجرڪ ۾ ستو پيو هوس تہ اوچتو زبردست سيءُ پيم. ڏڪڻي ولي ويم. اٿي هڪڙي سوڙ بہ ڪمبل مٿان ڪيم ۽ پيرن ۾ بہ جوڙا گرم جوراب پاتم ۽ ونامن جي گولي کاڌم. تڏهن سيءُ مان جان ڇٽي. ننڊ لاءِ پنج ملي گرام ڊائزاپام کاڌي هيم. صبح جو تازو توانو ٿي اٿيس. پر دير سان اکيون کوليم تہ مٿان مهدي صاحب بيٺو هو. الائي ڪهڙي ڳالهہ ڪيائين ۽ مون الائي ڪهڙو جواب ڏنس. چيائين تہ "ڪڏهن ڪڏهن توهان ڳالهہ ڪندا آهيو تہ توهان جي منهن تي اهڙي معصوم مرڪ هوندي آهي ۽ اکين ۾ اهڙي شرير چمڪ هوندي آهي جو توهان ۲۵ سالن جا جوان لڳندا آهيو." مون چيس تہ "اوهان جوان جي ڳالهہ ٿا ڪريو. جنهن ماڻهوءَ ٻاراڻي معصوميت، ٻال- ٻولائي، پروسي شرارت ۽ زنده دلي صفا وڃائي ڇڏي اهو جڻ جيئري مري ويو! انقلابي ماڻهوءَ ۾ هڪڙو حصو ٻالپڻ جو، هڪڙو حصو جوانيءَ جو ۽ هڪڙو حصو بزرگيءَ جو هجڻ گهرجي چاهي سندس عمر ڪهڙي بہ هجي."

پهرين تاريخ آهي، اڄ ملازمن جو ٽولو بدليو آهي. نئون ٽولو آهي. منجهائن هڪڙو تہ پراڻو حجائتو آهي جو ڪپ ڪوٺڙي اندر ويهي رهيو آهي. مون ٻاهر وڃي ويهڻ لاءِ چيو اٿس. رفيق ۽ شاڪر شاهہ جون ڊيوٽيون فيڪٽريءَ ۾ لڳايون اٿن .مري ويا! سچو ڏينهن ٽنگيا بيٺا هوندا. شاڪر شاهہ لاءِ تہ ٺيڪ آهي. پر رفيق ويچارو دربدر ٿي ويو! ڇٽي ويو آهي تہ مون کي ٻوري گهرائڻ ۾ ٻن ڏينهن کان پوءِ، ڏينهن روشن روشن آهي. طبعيت بهتر آهي. دل ۾ بي سبب ڪجهہ بهاريءَ جي خنڪي آهي. شايد بہ ٽي ڏينهن ڪجهہ آرام ڪرڻ سبب. اڄ بہ جيل بند آهي. چوڌاري طرف ماٺ جو راڄ آهي. ذهن ۾ بہ ڪم چالو آهن. لطيف تي ڪتاب ۽ هڪڙو ناول جنهن جو پلاٽ سالن کان ذهن ۾ پيو سڙ جي، ٿهيو ورهيو وسريو وڃي. استاد بڙي غلام علي خان وانگر منهنجي تياري بہ ڳري ۽ ڏکي. پر هاڻ ٻانيان ٿو تہ ساٿي جهڙي نموني تعاون ڪري رهيو آهي ۽ صحت جنهن نموني جونءَ جي رفتار سان بنيادي طرح سڌري رهي آهي تنهن جي مدنظر اهي ٻئي ڳالهيون ٿي نہ وڃن تہ عجب ڪونهي. وقت لڳندو. پر اسان کي بہ ڪي ٻيون ڪوڏاريون هٿيون ڪونهن. ساٿيءَ تہ گهرائي هتي رکيو ٿي ان ڪم لاءِ آهي پانيان ٿو. چوڌري شريف سئي هٿڻ آيو آهي. ساٿس ڏاڍي سٺي ڪچهري ٿي. مهديءَ اسلامي تاريخ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳالهہ ڪيدي آهي ڇئي ٿو "مودوديءَ خلافت بابت لکندي حضرت عثمان جي پاليسين تي تنقيد ڪئي آهي ۽ حضرت عمر کي ساراهيو اٿس."

مجموعي طرح ڇئني خليفن جو احترام ڪندي سندن پاليسين ۾ فرق ڏيکاريو اٿس ۽ اموين جي پاليسين کي ننديو بہ اٿس." مون چيو "پرهيزگاري، تقويٰ ۽ بين مذهبي گڻن هوندي بہ رسول اڪرم صلعم جا سڀ صحابي ساڳئي طبقي، ساڳئي سماجي سوچ وارا نہ هئا. اهو ئي سبب آهي جو اڳتي هلي انهن مان ڪيترائي هڪ ٻئي جي رت جا پياسا ٿي پيا. جيئن حضرت علي رضہ ۽ حضرت امير معاويہ حضرت عثمان ۽ ابوذر غفاري. حضرت عثمان دولتمند طبقي مان هو. حضرت عمر غريب مسلمانن جي سوچ جي سڀ کان وڌيڪ ويجهو هو." چيائين "حضرت عمر ئي تہ اموين کي زور وٺايو!" مون چيو "اهو صحيح آهي. پر ملڪ فتح ڪرڻا هوندا تہ فوجي ماڻهو ئي ڳولبا! حضرت علي اعليٰ درجي جو بهادر هو. فوجي سپہ سالاري ٻي شيءِ آهي. بنو هاشم کي ورهاست ۾ ڪعبي جي خدمت مليل هئي. قريش جي فوجي ڪمان بنو اميہ جي حوالي هئي. خود حضور صلعم فوجي ضرورت سبب حضرت خالد بن وليد کي مڪي تي چڙهائي ڪندڙ فوج جي هڪ حصي جو ڪمانڊر مقرر ڪيو. هن پهرين فرصت ۾ حضور جي حڪم جي خلاف ورزي ڪئي. حضور جن کي ٻڪ ڪٽي اعلان ڪرڻو پيو "اي الله! جيڪي خالد ڪيو آهي. ان کان آءٌ پاڪ بري ٿو ڪريان، بري ٿو ڪريان!" هن ساڳئي روش حضرت ابوبڪر سان اختيار ڪئي. سندس حڪمن جي خلاف ورزي ڪيائين ۽ خونريزي ڪيائين. پر فوجي ضرورت سبب ڪيس برقرار رکيو ويو. تانجو حضرت عمر کي ڪيس ڊسمس ڪرڻو پيو. پر فوج تي اموي تسلط قائم رهيو. اسلام جي تاريخ کي رڳو روايتي مذهبي نقطہ نظر سان نہ پر تاريخ جي دستوري اصولن موجب پرکبو تہ حضور جن جي زندگيءَ ۾ ئي اسلامي انقلاب جي ميون تي سرمايہ دار طبقي ۽ فوج جوابي انقلاب ذريعي قبضو ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيو هو. حضرت عثمان تائين پهچندي اهو عمل مڪمل ٿي ويو. ان جي خلاف جوابي ڪاروائي ٿي جا ڪربلا تائين هلي. آخر سردار جاگيردار سرمايہ دار فوجي ٽولو مڪمل طرح اسلام جي هيڊ ڪوارٽر تي قبضو ڪري ان جو ازلي ابدي وارث بڻجي ويهي رهيو ۽ ان کي آڙ ۽ هٿيار طور ڪتب آڻي اڄ تائين مسلمانن کي غلام بڻائي ڪين ڦري لٽي عيش پيو ڪري. وچ وچ ۾ مختلف لباسن ۽ روپن ۾ بغاوتون ۽ غلام بڻايل قومن طرفان آزاديءَ جون جدوجهدون ٿيون. پر بنيادي طرح صورتحال ساڳي رهي." چيائين "دادا منصور پنهنجي ڪتاب ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي." مون چيو "مون اهو ڪتاب ڪونہ پڙهيو آهي. مونکي هٿ ڪري ڏي."

رکي رکي ڪانہ ڪا ڪِڻ ڪڻندو. جواب نہ ڏي تہ وري ٻي نہ تہ وري ٽي. لاچار جواب ڏيڻو پوي. جيل ۾ ٻيو ڪم ڪهڙو؟

چيائين "بي بي خديجۃ الڪبريٰ سان حضور جو اهڙو عشق هو جو سندن وفات کان

۱۲ سالن پوءِ تائين وري بہ شادي ڪانہ ڪيائون!“ مون چيو ”پاڻ ڪنان ۱۵ سال وڏي صحابياڻي ام المومنين خديجتہ الڪبريٰ رضي الله تعاليٰ عنها سان ۲۵ سال گڏ گذارڻ کانپوءِ سنڌس. وفات بعد حضور جن پهرين فرصت ۾ ۵۳ سالن جي عمر ۾ ۹ سالن جي عائشہ رضہ سان نڪاح ڪرڻ فرمايو! “ چيائين ”۱۲ سالن ڪانپوءِ“ مون چيو ”ٻن ٽن سالن اندر.“ چيائين نہ! ۱۲ سالن ڪانپوءِ.“ مونکي لاچار پنهنجي تاريخي چوپڙي کولڻي پئي. مون چيو ”عيسوي سن جي حساب سان حضور جن جي بيبي خديجتہ الڪبريٰ رضہ سان شادي تي ۵۹۵ع ۾. حضرت علي رضہ ڄائو ۶۰۰ع ڌاري. وحي نازل ٿيڻ شروع تي ۴ فيبروري ۶۱۰ع تي. بيبي عائشہ رضہ ڄائي ۶۱۳ ڌاري. حبش ڏانهن هجرت تي ۶۱۵ع ۾. قريش بنو هاشم جو گهيراءُ ۽ بائيڪاٽ شروع ڪيو ۶۱۷ع ۾. حضرت ابو طالب ۽ بي بي خديجہ وفات ڪئي ۶۲۰ ۾. هجرت تي ۲۸ جون ۶۲۲ع تي. بي بي عائشہ سان شادي تي الن مهينن کانپوءِ فيبروري ۶۲۲ ۾. حضرت علي ۽ بيبي فاطمہ جي شادي تي جون ۶۲۳ ۾. بدر جي جنگ تي جنوري ۶۲۴ ۾. احد جي تي جنوري ۶۲۵ ۾. امام حسين عليهہ اسلام ڄائو جولاءِ ۶۲۶ع ۾ حضرت عائشہ جي هار وڃائڻ جو واقعو ۽ حضور جي جويريہ بي بي سان شادي تي اگسٽ ۶۲۷ ۾. حديبہ جو صلح نامو ٿيو فيبروري ۶۲۸ ۾ . مڪي جي فتح تي. جنوري ۶۳۰ ۾. حضور صلعم جي وفات تي ۷ جون ۶۳۲ع تي. بيبي فاطمہ رضي عليہ ڇهہ مهينا پوءِ ڊسمبر ۶۳۲ ۾ وفات ڪئي ......“چيائين ”اهو آهي ڇا؟“ مون چيو ”دسڙ ۾ پير هٿي وهڻ وارن جو علاج! اڳتي هلان يا بس!“ چيائين ”بس!“ مون چيس ”آئون هوائي ڳالهيون ڪرڻ جي خلاف آهيان. پاڻ سڳورن بيبي خديجہ جي وفات کان ٽن سالن اندر بيبي عائشہ رضہ سان نڪاح ڪرڻ فرمايو. ۱۲ سالن کان پوءِ نہ.“ جيل ۾ ماڻهو اڇو اهڙيون خبرون ڪندا آهن! نہ ڏيڻ نہ وٺڻ بحث جو گهوگهٽ. ”اديءَ ڪي خبر بہ ڪانهي، ادا عشق ۾ رليون پيو چيي“ ”ڄڄ ۾ ڄاڻي ڪونہ چئي آئون گهوٽ جي پڦي“ ”ساري جهان ڪا درد هماري جگر مين هي.“ واري ڪان. ڪنهن مهل ڏس تہ مڙسن جا منهن جهڙا ٽتل ٽامڙيون، اکيون ٽانڊا! ”خير؟“ چي ”سرداري قبائلي نظام جي ويٺو حمايت ڪري! خبر اٿئي اهو ڪيڏو قاتل نظام آهي؟! سردارن جي چمچا گيري!“ ڏسندي ڏسندي ٻيا بہ بحث ۾ شامل ٿي ويندا ۽ هڪڙو وڏو جنگاڻ بحث شروع ٿي ويندو، سردار پنهنجي گهر موجن ۾. هتي زبانن جي لٽ جو پڙڏو!

حقيقت ۾ جيل رڳو خراب ۽ پوائتي جاءِ ڪانهي. ڪي ڳالهيون ماڻهوءَ کي فقط جيل ۾ حاصل ٿي سگهنديون آهن. ٻاهر نہ. جيل ۾ ماڻهو هڻ هڻ کان، زندگيءَ جي فوري گهرجن کان، هڪڙي جاءِ تي نہ هجڻ ۽ ڇڙو ڇڙ رهڻ جي مجبوريءَ کان آزاد آهي. جنهن ماڻهوءَ سان پنج منٽ بہ ڳالهائڻ لاءِ نہ ملن سو ماڻهو ڏينهن جا ڏينهن بلڪ مهينن جا مهينا توهان اڳيان! تڪڙ جو نالو بہ ڪونهي. توهان کي اهو معلوم ڪرڻو آهي تہ چند تي داغ ڇو آهي؟ بلاشڪ ان تي مهينا وٺنا غور ڪريو ۽ ٻين سان بحث ڪريو! ساڳئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رستي جا مسافر جيترا جيل ۾ گڏ ليندا ۽ جيترو گهٽو وقت هڪڙي هنڌ گڏ ملندا اوترو وقت گڏ هيو ڪڏهن بہ ڪٿي بہ ڪونہ ملندا!

جيل بہ ڪوڙ ۽ سچ ڪي پرکڻ جي ڪسوٽي آهي. پاڙيو هتي وڏيڪ پاڙيو ٿيندو. مڙس وڏيڪ مڙس. جيل مڙس تان ڪوڙي ڏاڏن نمائش، لٺ بازي جا ملمعا لاهيو ڪيس اصلي حالت ۾ آڻيو بيهاري. جيل ۾ لاپرواهي، ٽرڙپائي، بزدلي، ابهرائي، بي صبري وغيره اوگڻن جي ٿڌي تي مهانگي قيمت وصول ٿئي ٿي. فوراً ۽ بنا چتاءَ جي اوچتوئي اوچتو آڌيءَ رات جو ڪاري ڊڳي جا ڏٺي پهچي سگهن ٿا. لٺ جو ٿهڪو تي سگهي ٿو. انداريءَ ۾ بند تي سگهجي ٿو. ڪٿي جي وات ڪجي. ڪنهن اچا بہ وڏيڪ مصيبت جهڙي پرانهين جيل ۾ بند تي سگهجي ٿو. جيل ۾ ماڻهو فضول نمائش ڪان بہي نياز تي وڃي ٿو. ماڻهوءَ جي ماڻهپ شين. جاين ۽ معتبرين جي اونداهن ڪڪرن مان نڪري چنڊ وانگر چمڪڻ لڳي ٿي. شين، جو شين سان مقابلو باقي نٿو رهي. وڏا فيشنبل جوان جي هونئن پائيتن تہ جي سينٽ لڳل نہ هوندو، ڪپڙا عاليشان درزيءَ جا سبيل ۽ بهترين ڌوبيءَ جا ڌوتل ۽ تازي استري ٿيل نہ هوندا تہ ماڻهن اڳيان ڪنڌ ڪٿي نہ هلي سگهبو سي هتي اچي معلوم ٿا ڪن تہ جي اسان ۾ واقعي چار ڪٺا آهن تہ هتي ميرن ڪپڙن ۾ اسان کي اڳي ڪان ڏهوٽي وڏيڪ عزت ملي سگهي ٿي. هڪ جيڏن ۽ پاڻ وڏن ۾!

جيل جي ڪچهري ۽ منظرن سان ٻاهر جا ڪي ٿورا منظر مقابلو ڪري سگهندا!

اچهو هو سينٽرل جيل، حيدرآباد جو عوامي وارڊ ۽ هو محمد فاضل! ڏوئي هٿ ۾، ور ڪنيل، ديگڙي کي لڳو پيو آهي. چوُ تہ ڪر سچي عمر ڪم ئي اهو ڪيو اٿس! قمر راڄپر پلٽي هٽيو پٽ تي ويٺو آهي ۽ ڪنهن سان بحث ۾ لڳو پيو آهي. هڻ هٿان! اهو جوڳي جيڪو سماڌي لڳايو ويٺو آهي ۽ هاڻ ڏيي تي وجت ڪرڻ شروع ڪئي اٿس سو متارو ڏاهري آهي. اهو مڙس جيڪو لتا جو ڪلام پيو ڳائي.

اکيون کي جهروکون سي مين ني ديکا جو سانوري

سوَ غازي صلاح الدين آهي. هو انجنيئر صاحب جيڪو وارڊ جا واهہ پيو ڪونائي ۽ پاڻيءَ کي ٻاري تائين پهچائڻ ۾ جنبيل آهي سو ابوبڪر زرداري آهي. هي جيڪو امداد جو ڪلام پيو ڳائي سوَ سونهارو عرف ساغر آهي. هو پريان فقير رحمت الله چرچا ڪريو ماڻهن کي پيو کلائي ۽ هر هر انگريز جي پيٽ جو ذڪر خير پيو ڪري. ٿوريءَ دير کان پوءِ ڪنهن نہ ڪنهن ڳالهہ تان پاڻس ڪٽليءَ کي نهايت چيدين گارين سان نوازڻ شروع ڪندو، هي انڌڙا ويچارا پنڻ آيا آهن:

”ڏي ڙي بندا ڏيندين نالي الله جي!“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهن ۾ منو ۽ اسماعيل مهيري، ناريجو، ادريس ۽ عالم شاهه ۽ ٻيا راڄ شامل آهن.

ھاڻ راند شروع ٿي. شام محمد شاهه جا واڪا ته ٻڌوا چئو ته ڪرخون ٿو ٿئي!

”اڇل! اڙي هيڏانهن! بال! اڙي انڌا! هيڏانهن هن پاسي!“ شام جو دلي تي هٿ. ٽين جو ڏڙڪو. ڪلام. ڪلام به ڪلامن جهڙا! سچي عمر نه وسرڻ جهڙا. اڄ سيڪو پنهنجي زندگيءَ جا احوال ٻڌائيندو. وچ ۾ ”ڳالهه ڪائي ويو، ڪائي ويو!“ جا واڪا! جوابي بيان. ”مات ڪريو!“ جا آردن نهڪڙا. تاڙيون! ٻاهر ڪير ٿو پاڻ بابت اهڙيون ڳالهيون ٻڌائي؟ سيڪو ان ڊپ ۾ ته جي زندگيءَ بابت سچين ڳالهين جي پٽڪ به ٻين کي ٻڌايم ته سچي عمر حياتي زهر ڪري ڏيندم! پر هتي سيڪو فرمانبردار شاگرد وانگر وڏنو سبق ٻڌائي. ڳڙ ٻڙڪئي ناهي گهوڙا گهوڙا شروع ٿي ناهي!

اڄهو بيت بازي شروع ٿي. ڏرين جي ٻولي ڪئي. سنا سنا شعر ٻڌائي پورا ٿيا. هاڻ رڪارڊ جي پورائي، ”واهه ڙي تارا گول تارا!“ ”اول ڏٽيءَ جو نالو ڳنجهي......“

هاڻ هرڪو ڳائي. ڳلي مان آواز نڪري نه. آواز اهڙا جو ڪتا ٻڌن ته پڇي وڃن. پر حڪم جي تعميل. ڪنڌ تي ڪاتي رکي ٻڌائڻو پيو پوي. سيڪو واري تي لڳو پيو آهي، پوءِ ڪلن جا ڪوڪريا! اڄهو هاڻ پڙهائيءَ جو ٽائيم ٿي ويو. انگريزيءَ جو پيرڊ. فاضل انگريزي اي بي سي ڊي پيو سکي. ڪي همراهه سزا طور اٿيا بيٺا آهن. پيپر پيا جاچجن. فقير رحمت الله ڪاوڙجي ڳاڙهو ٿي ويو آهي. پر ضابطو. منهن ٽامڻي پر زبان بند. نه ته ميٽنگ ٿيندي، تنقيد ٿيندي. سزا ملندي. ڪاوڙ ڇا تي؟ چئي ”ٻيا ته لهيو پر هن .... ڪنليءَ جي انگريزي به مونکان سني؟ ان کي ٢٥ مارڪون ۽ مونکي فقط ١٨!“

هاڻ ليڪچر. ”سوشلزم جي ڪهاڻي.“ پنج ڏينهن هل هلان. خيالي سوشلزم، فرينچ انقلاب، ١٨٤٨، پهرين انٽرنيشنل. پئرس ڪميون، فيبروري انقلاب .... هل هلان!

هاڻ ڪتاب پڙهبو ..... ”معاشري جي تاريخ“ واري تي هرڪو پڙهي، پڇاڙيءَ ۾ تبصرو. اڄ فلاڻي جي سالگرهه آهي. تقريرون، زندگيءَ تي روشني. ڪيڪ. ڪلام.

(آئون ڪيئن آتڻ وڃان. چرخو منهنجو ڇيو نا ڪري. ريڊيو تي الائي ڪير پيو ڳائي. آواز ۾ گونج آهي) عجيب عجيب شرطون! هڪڙي ڏينهن مون به شرط لڳائي.

مون چيو ته ”آئون توهان کي هڪڙي ردي قسم جي رسالي ۾ هڪڙي ردي قسم جي ليکڪ جي اهڙي ڪهاڻي پڙهائي سگهان ٿو جا توهان جي دل کي ڏوڏي ڇڏيندي!“ جواب ۾ اسلم پرويز چيو ”آءُ توهان کي اهڙي ليکڪ جي ڪهاڻي ڏيئي سگهان ٿو جنهن جي اسٽائيل کي اسين اڪثر ڪري گهٽ پسند نه ڪندا آهيون. خاص ڪري جذباتي توازن ۽ فني پختگيءَ جي خيال کان پليجي صاحب جي پسند جي فنڪارن ۾ اهو ڪهاڻيڪار شامل ناهي. پر آءُ ان ساڳئي ماڻهوءَ جي هڪڙي اهڙي ڪهاڻي توهان کي ڏيندس جنهن ۾ بظاهر ڳالهه ڪجهه به ڪانهي پر اها اوهانکي روئاڙي ڇڏيندي. خود، پليجي صاحب جهڙي ماڻهوءَ جو ڳلو به ڀرجي ايندو.“ شرط هارائڻ جو ڏنڊ مقرر ٿيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يڪدم ٻئي ڪهاڻيون ورهائجي ويون.

جج ٿيا ابوبڪر، قمر ۽ نيو الائي ڪير. اسان ٻنهي جي ڳالهه سچي ٿي. ٻنهي ڪهاڻين کي پڙهي پڙهندڙن جا روح لرزي ويا. جُود منهنجو به گلو ٻرجي آيو اسلم واري ڪهاڻي پڙهي. ڪهاڻيون هيون منهنجي طرفان بيڪار زنانن اردو رسالن جي هوائي ليکڪ بشريٰ رحمٰن جي زناني رسالي ۾ ڇپيل هڪڙي اردو ڪهاڻي، جنهنجو نالو مونکي هينئر ياد نٿو اچي. زال، مڙس ۽ سس جي ڳالهه هئي. سس ڪيئن چالاڪيءَ سان ننهن کي طلاق تي ڏياري. مڙس ڪيئن پاڙيو ۽ ٻي وفا ٿو ٿئي. اهڙي ڪهاڻيءَ مون زندگيءَ ۾ گهڻ پڙهي آهي. همراه به سڀ ولجي ويا. آءٌ جيڪر ڪيس دنيا جي هڪ هزار عظيم ڪهاڻين ۾ شامل ڪريان. اسلم پرويز جي شرط هئي نورالهديٰ شاه جي سنڌي ڪهاڻي "جلا وطن" تي!

(مارن بنا دل ماندي، ڪان خبر ڪنهن آندي، ڪانه خبر آندي..... زرينه جو آواز ڏن ۽ آواز ٻئي وٽياو مائي پاڳي سالن ڪانپوءِ ٻڌڻ ۾ آئي پر گوڙ ۾ ڪجهه به سمجهه ۾ نه آيو) جيل سان منهنجو تعلق زندگيءَ ۾ ڪافي دير سان ۱۴ سال اڳ ۱۹۶۸ع ۾ ٿيو. ان سال آءٌ پنهنجي زندگيءَ جي ڪئين زبردست حادثن ۽ طوفانن منجهان هڪ زبردست ذاتي، سياسي ۽ اقتصادي حادثي ۽ طوفان مان گذري رهيو هوس. منهنجي ذاتي زندگيءَ جي ڪن مونجهارن جو فائدو وٺي ڏسٽا وائسٽا سياسي حريف ٽولا مٿي ۾ ڏچرن وارا ٽوپلا پائي، سڄي سنڌ ۾ پڪڙجي پيا هئا. "انقلابيءَ" ڳجهون منهنجي سياسي آبروءَ جي سنڌن ليکي قتل ٿيل لاش جا ٻوٽ پٽي مزي سان کائي رهيون هيون. منهنجي ڪار جو حادثو ٿي چڪو هو ۽ آءٌ مرندي مرندي بچيو هوس، ڪار پرزا پرزا ٿي وئي هئي. منهنجي ٽنگ نڪري ويئي هئي. آءٌ مهينن جا مهينا پهرين اننڪلسريا ۾ پوءِ ڪراچيءَ ۾ هڪڙي مسواڙ تي ورتل جاءِ ۾ بستري داخل هوس. خبر نه ٿي پئي ته ٽنگ ٺيڪ ٿيندي يا آئينده لنگڙو ٿي هلندس. علاج تي اسانجي حال سارو جد کان وڌيڪ خرچ ٿي چڪو هو. آءٌ فقير هوس. بابا پاڻ کي لٽائي ڇڏيو. ان وچ ۾ ٻيو انساني حادثو. حادثي اندر حادثو. منٿون آزيون ته خدا جي واسطي ٻئي ڏينهن صبر ڪجي. پر دستور موجب جواب "نه!". بستري داخل لولي لنگڙي حالت ۾ جبل جيڏا بوجهه. سوال جواب. طلبون ڌمڪيون! ٽوڙڙو ليڪ تي ڳوٺ ويس ته بابا سان وڙهي حيدرآباد هليا آيا سون. منڊڪ منڊڪ! ڪيسا خالي! ڪيس هلائي نه سگهجي اجا گهرو ڦڏا الڳ. ماٺهو جاءِ جي مسواڙ به نه ڏيئي سگهي! گهرو مجبورين ۽ ڪوٽين جي هلندڙ طوفان جي باوجود هٽي هٽي ڪجهه وجي ساهه پٽيم. ٻي اپري سيري فيئٽ ڪار سراج کي چئي ان جي معرفت ورتم. ان کي هلائڻ لڳس. ماڻهن چيو "مس مس بچيو آهين، هاڻ ڪڏهن ۾ هٿ ڪار کي!" مون چيو "ڇڏيون کي پرن! اچ ڪار جي حادثي کان ڊڄي ان کي ڇڏيندس سياڻي ڇا چا ڇڏڻو پوندو!؟" ٽنگ اڃا جهانڪايو پئي.

سيا ري جي مند شروع ٿي رهي هئي. اڄوڪي جهڙا ڏينهن هئا. ڪراچيءَ ۾ ٻه چار ڏينهن رهي ٻاءِ روڊ حيدرآباد پئي آياسين. سونڊن تي پهتاسين ته شام جا پاڇا ڊگها ٿيڻ لڳا. پاسي ۾ ويٺل ساٿيءَ ريڊيو چالو ڪيو. خبرون پئي هليون. منٽ اڌ پوءِ هڪڙيءَ خبر تي منهنجا ڪن کڙا ٿي ويا. مون چيو ”آواز مٿي ڪر!“ ”ذوالفقارعلي ڀٽي، عبدالولي خان ...... کي گرفتار ڪيو ويو آهي. اهي ماڻهو ملڪ جي سلامتيءَ لاءِ خطرو ثابت ٿيا آهن. قانون نافذ ڪندڙ ادارن کي هدايت ڪئي وئي آهي ته ڪنهن به قسم جي لاقانونيت برداشت نه ڪن.“ مون پرواري ساٿيءَ کي چيو ”پنهنجي ٻئي موڪلاڻي اڄها ٿي! همراه انتظار ۾ ويٺا هوندا!“ پر هو پڪن ملن جو پاڙهيل! هن کي ”پوري پوري خبر“ ته آءٌ سياسي طرح ڪجھ ڪين آهيان. شوخيءَ سان چيائين ”مونکي سڀ خبر آهي! توکي ڇالاءِ گرفتار ڪندا؟“ ڪار جي شيشي ۾ سندس چهرو ڏٺم. سندس سدا ملوڪ معصوم چهرو بي فڪر ۽ مطمئن هو. آءٌ اداس ٿي ويس. هن کي ڪير سمجهائي، ڪير مڃائي؟ هي ٻي سمجھ، هٺيلو ضدي ۽ ٻارن جهڙو ماڻهو هن طوفان کي، اڪيلو ڪيئن منهن ڏيندو؟ اصغر چيمبرس واري گهر پهتس ته ڪنهن ٻڌايو ته هڪڙو ماڻهو پڇڻ آيو هو تنهنجو. چيائين ٿي ته ”آءٌ دوست آهيان سندس“ پر لڳو شڪي ٿي. اڌ ڪلاڪ کانپوءِ همراه اچي لڪاءَ ڪيو. لٽي پوليس ٿاڻي تي رهي چڪو هو. عباسي سب انسپيڪٽر، نالو ياد ڪونهيم. موڪلايوسين. ڀاڪر پائي ننڍڙن ٻارن وانگر ٻاڪارون ڪري منهنجي دل ٻه ڇيهون ڇيهون ڪري ڇڏيائين. گهٽي ٿي لينن، اسٽالن، هوچي منھ جا حوالا ڏنم پر ڳالھ مان ڪجھ به ڪونه وريو. همراه عباسي چيو ڪري پٺاڻ ڪالونيءَ واري گهر هليو. مختصر لفظن ۾ اطلاع ڏنم ۽ موڪلايم.

عباسي سڌو ٿاڻي وٺي آيو. سڀني ٿاڻي تي لاڪ اپ ڪري ڇڏيائون. ٻئي ڏينهن فجر جو سينٽرل جيل حيدرآباد پهچايائون. ڏسان ته حفيظ قريشي اڳ ۾ ئي ويٺو آهي! ڏينهن ٻن ۾ ولر مڙسن جو اچي گڏ ٿيو. مسعود نوراني، يوسف ٽالپر، لالاقادر، غلام محمد ساريو، اقبال ترين، ڪامريڊ غلام محمد لغاري اڳي ئي ڪپ ڪوڙيو ويٺا هئا. ٻارهين مهينن کان. اسين ۴ مارچ وارن جا ساٿي. شرپسند. فسادي. ڪجھ ڏينهن ۾ ڄام ساقي ۽ سندس لڏي وارا جيڪي ۴ مارچ جي تحريڪ جا سخت مخالف هئا ۽ جن ان خلاف پمفليٽ لکي ورهايا هئا سي به رت مکي شهيدن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ پتين تي ليڪا ڪڍي پاڻ کي هٿراڌو ٻڌائي اچي سهڙيا. هاڻ سڀ ٿياسين هڪجهڙا. سنڌي قوم جا فدائي ۽ ان جا قيدي. ايوب صدر هو. مسرور ڪمشنر هو. ڊي سي عثمان علي عيساڻي هو. حيدرآباد جو سپرنٽنڊنٽ جيل شيخ الاهي بخش هو. عيساڻي ۽ شيخ ڳچيءَ ۾ ڳھ ڪري پائڻ جهڙا ماڻهو! شيخ قيدين کي چوي ”بابا! پاڻ ۾ نه وڙهو. ڏڪ هٿئو اٿو ته ٻچڙا ! شيخ الاهي بخش کي هٿو. ٿلهو متارو آهيان سهي ويندس!“ عيساڻيءَ جون ڳهڙيون ڳالهيون ڪجن! نوڪريءَ ۾ آهي ان ڪري وري ڪنهن ٻئي دفعي. رڳو عثمان علي نه ذري گهٽ سڀ عيساڻي عملدار ائن!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوليس سپرنٽنڊنٽ عيسائيءَ جون فلڪون مون پاڻ ڏٺيون. ويساهه ۾ اچڻ جهڙي ڳالهه ڪانهي. پيرحسام الدين وري ٻين عيسائي آفيسرن جا احوال ڏنا آهن. سڀ سون! الائي ڪهڙي دعا آهي انهن ماڻهن ڪي؟! عوام جي سياست جي خيال ڪان اهو زمانو عجيب زمانو هو. اڄ جو نوجوان نسل ان جو تصور چڱيءَ طرح ڪري نه سگهندو. چنگيز خان تہ اول جي وقت تي جڏهن سندس سڀ پٽ اچي گڏ ٿيا تڏهن منجهن ملڪيت جي ورهاست ڪئي. فتح اچا دنيا جو ٿورو حصو ٿيو هو. ٻي دنيا جيڪا رهيل هئي سا پٽن ۾ ورهايائين تہ وڃي پنهنجي پنهنجي حصي جي دنيا ”فتح“ ڪري ان تي قبضو ڪريو. چون ٿا تہ چنگيز جا پٽ رنج ٿي پيا تہ ”دنيا باقي بس هيترڙي بچيل آهي. ان مان اسان کي جيڪو حصو ٿو ملي تنهن مان اسان کي ڇا هڙ حاصل ٿيندو؟“ هاڻ چنگيز ڌرتيءَ کي وڏو ڪيئن ڪري پٽن کي ورچائي.؟

تيرهينءَ چوڏهينءَ صديءَ ڌاري عيسائي پوپ بہ ڪُهر وبهي سڄي دنيا ماڻهن کي ورهائي ڏيئي ڇڏي. پورچوگيزن کي چين ۽ جپان ۽ ٻيا ملڪ ورهائي ڏنائين. ڇي ”وڃي قبضا ڪري ڪائو پيئو ۽ دين ڦهلايو!“ هزار سالن تائين دهليءَ ۾ ويٺل درباري چمچا سڄو هندستان پاڻ ۾ ورهائي ڪٽندا رهيا آهن. بنگال فلاڻي خان کي، لاهور فلاڻي خان کي، دکن ٽيرڙي خان کي وغيره. هر ڪو پنهنجي ”حقداريءَ“ جا چٺا ۽ ڪليم تيار ڪريو ويٺو هوندو هو.ائن ورهاڱي ڪان پوءِ سڄي سنڌ هندوستانين پاڻ ۾ ورهائي ڇڏي. هڪڙو (هندستاني) ڪليم ڪرڻ وارو تہ منهنجا دليءَ ۾ ڏهہ ڪارخانہ هئا. ٻيو (هندوستاني) شاهدي ڏيڻ وارو تہ مون ڏٺا هئا. ٽيون (هندوستاني) ڪليم تصديق ڪندڙ آفيسر صحيح ڪرڻ وارو تہ برابر ثبوت مليو تہ هن جا ايترا ڪارخانہ دهليءَ ۾ هئا! چوٿون (هندوستاني) هارين نارين جون زمينون ٿيرائي هندن جون بنائڻ وارو تہ هي مسلمانن جون ناهن هندن جون آهن ۽ هندوستانين کي ملڻ گهرجن. پنجون (هندوستاني) مرڪز ۾ ويهي پاليسي لاهڻ وارو تہ زمينون جايون جڳهون ڪهڙي انڪل سان ڏٿين ڪان ڪسي هندوستانين کي ڏجن. ڇهون (هندوستاني) اعتراض ۽ اپيلون ٻڌڻ وارو. ستون هاءِ ڪورٽ ۾ آخري اپيلون ٻڌڻ وارو. اهو بہ گهٽو ڪري هندوستاني. ان سڄي ڳالهہ جي پيڙهہ پڪي رکڻ وارو حاڪم پاڪستان، قائد ملت، مسلم ليگ، ۽ اسلام جو وارث ۽ ملڪ جو پهريون وزير آعظم ۽ سياهہ سفيد جو مالڪ لياقت علي خان. اهو بہ هندوستاني. مطلب تہ

وهي قاتل وهي شاهد وهي منصف ٺهري
اقربا ميري ڪرين خون ڪا دعوا ڪس پر
(فيض)

سڄو ملڪ اندو هو.” ڪاٺڙي وتايا ڪاٺ“ وارو ڪم لڳو پيو هو. جنسي ڏيهن ڏلي جي لٽ هئي. ڪافي اڳ جو هڪڙو واقعو ياد اٿم. انور عادل ريهبليٽيشن ڪمشنر هو حيدرآباد جو. بدين جي غريب هارين جا مقام به ڪوڙن ڪليمن ۾ يار ڪٽي ويا مٿيئن نموني، مون کي وڪيل ڪياٿون. سندن هترادي قانون جون به ڪئين خلاف ورزيون ٿيل هيون. سڀ لکي پڙهي اپيل وجي داخل ڪيم. انور عادل هڪڙي فرعون وانگر سيشن ڪورٽ حيدرآباد جي هڪڙي مٿيئن ڪمري ۾ ٽنگ ٽنگ تي چاڙهيو ويٺو هو. چمچن جو ولر ويٺو هو. شعر بازي پيئي هلي. داد پيئي مليا. مون کي ڏسي چيائين ”ڇا هي؟“ مون چيو ”اپيل“ ”ڪنهن جي پاران ڪنهن جي خلاف؟“ مون چيو ”هارين پاران ڪليمنٽن خلاف!“ چيائين ”اپيل رد آهي“. مون چيو ته ”توهان ته ڏٺي به ڪانهي! پڙهي ڏسو! اول ائڊمٽ ٿيندي پوءِ قانوني بحث ٿيندو ايندڙ تاريخ تي“ چيائين ”رد آهي!“ ايئن چئي اپيل مون کان ولي پڙهڻ بنا ان تي لکيائين ”اپيل ڪندڙ جي وڪيل جا دليل ٻڌا ويا. اپيل رد ٿي ڪجي“ ايئن چئي اپيل رديءَ جي ٽوڪريءَ ۾ اڇلائي ڇڏيائين!

ٻئي دفعي ڪراچيءَ جي چيف ريهبليٽيشن ڪمشنر اڳيان (صحيح عهدو هينئر ياد ناهي) يا هاءِ ڪورٽ جي برابر عهدي واري ڪنهن ”عدالت“ اڳيان بحث هلندي ان وقت جي سپريم ڪورٽ يعني فيڊرل ڪورٽ آف پاڪستان جي ان سلسلي ۾ ڪيل ججمنٽن جا حوالا پڙهي ٻڌايم جيڪي هارين جي فائدي ۾ هئا. مون ۾ نهاري مون کان اهي حوالا ورتائين. پوءِ انگريزيءَ ۾ چيائين ”ڊو يو سي ديٽ وال؟“ (هوءَ ڀت ڏسين ٿو؟) مون چيو ته ”هائو ڏسان ٿو“ چيائين ”گو اينڊ اسٽرائيڪ يوئر هيڊ اگينسٽ اٽ، نولا ڪين هيلپ يو. اپيل ڊسمسڊ“ ”پنهنجو مٿو وڃي ان ڀت سان ٽڪرائي! قانون مان توکي ڪجهه ڪونه ورندو. اپيل ڊسمس!“

ملڪ هميشه لٽڙيون هارائي پوءِ غلام ٿيندا آهن. سنڌ ۾ هڪڙي مڙس کي به ڦڙو رت جو ڪو نه نڪتو. ۽ اها انگريزن جي غلاميءَ مان نڪري روئندڙ پچڪندڙ لشڪر هٿان لٽجي ڦر جي غلام ٿي ويئي! عوامي سياست سنڌ ۾ ڪير ڪري سگهي ٿو ۽ ڪير نه ٿو ڪري سگهي ان جو پروانو به ڪي هندوستاني انقلابي بزرگ ڪليم وجهي پنهنجو پاڻ ۾ ورهاست ڪري مٿان ٿي مٿان پر ٻاهرو لپا هٿائي منظوريون ولي پنهنجي نالي ڪرايو ويٺا هئا. جنهن ڪي عوام پاران ڳالهائڻو هجي هنن جي اجازت سان ڳالهائي نه ته مجرم آهي، غدار آهي، انقلاب دشمن آهي، سرڪار ۽ آمريڪا جو ايجنٽ آهي. گادي هندوستانين لاءِ هئي. سنڌي سندن مريد ٿي خاڪدان ڪٽي ٿي سگهيا. گهٽ ٿي سنڌين ويچارن درگاهن جون مٿيون پريون ۽ ٻهارا ڏنا. خاڪشوريون ڪيون. پر درگاهه جا خادم رهيا. اڳتي رسائي ڪانه ٿي. ڪي طوطا پاليائون. چيائون ته ”اهي اوهان جا ليڊر آهن.“ طوطا ويچارا ٻولي اهائي ڪن جيڪا مالڪ سيکارين. ليڊريون مالڪن جون.

۱۹۹۰ع جي اليڪشن واري آخري ڏينهن لـڙي ۾ تاريخي خطاب.

پليجو صاحب ۱۹۷۰ع ۾ مجيب الرحمٰن سان مذاڪرات متعلق ذوالفقار علي ڀٽي سان ڳالهائي رهيو آهي پر ۾ مخدوم طالب المولىٰ ويٺل.

پليجو صاحب ڪينجهر ڪناري لڪاني ڀهراڻي، قادر رانجهي، عالم شاهه، غلام نبي عباسي، خادم ٽالپر، عاراب ڪيڙاني، جامي چانڊيو، محمد علي پلهه ۽ محمد خان پرڳڙي سان گڏ.

ٻيڙي جو سير ڪندي پليجي صاحب سان گڏ عارب ڪيڙانو، محمد علي پلهه، بخت جمال، غلام نبي عباسي، خادم ٽالپر، رزاق عباسي ۽ قادر رانجهو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مئيءَ ۾ پليجي صاحب تي ٿيل قاتلاڻي حملي کان ڪجهه گهڙيون اڳ معراج محمد خان، شاهه محمد شاهه، سليمان ڏاهري ۽ ارباب کهاوڙ.

٨٦ع ۾ اسيري دوران پليجو صاحب پنهنجو ڪيس لڙڻ لاءِ هاءِ ڪورٽ اچي رهيو آهي ساڻس گڏ اياز لطيف پليجو ۽ سيد عالم شاهه.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايمينيسٽي پاران ضمير جو قيدي قرار ڏيڻ تي آڪٽوبر ٨٢ع ۾ هالينڊ ۾
پليجي صاحب جي آزاديءَ لاءِ مظاهرو.

٨٥ع ۾ لانڍي جيل ۾ پليجي صاحب سان گڏ منظور وساڻ، پس منظر ۾
فاضل راهو، مجتبيٰ جتوئي ۽ پير مظهر جون ڪوليون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايم آر ڊي جي اجلاس کان پوءِ پليجو صاحب، بينظير ڀٽو ۽ تاجدار.

لنڊن ۾ سرور باري، فرزانه، نويد، اياز لطيف پليجو، تنوير ۽ نرگس سان گڏ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پليجي صاحب سان گڏ سيد عالم شاهہ، لڪانو ڀهراڻي، بخت جمال، ايوب شيخ، مير مظهر، سعيد ميمڻ، اياز لطيف، علي گل ۽ ٻيا ڪارڪن.

جولاءِ ٨٦ع ۾ اي اين پي ٺهڻ وقت نشتر پارڪ جي جلسي ۾ پليجو صاحب، ولي خان، شهيد فاضل، لطيف آفريدي ۽ خالق خان.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فاضل راهو جي شهادت خلاف لنڊن ۾ احتجاجي مظاهري ڪي پليجو صاحب خطاب ڪري رهيو آهي ساڻس گڏ محسن باري.

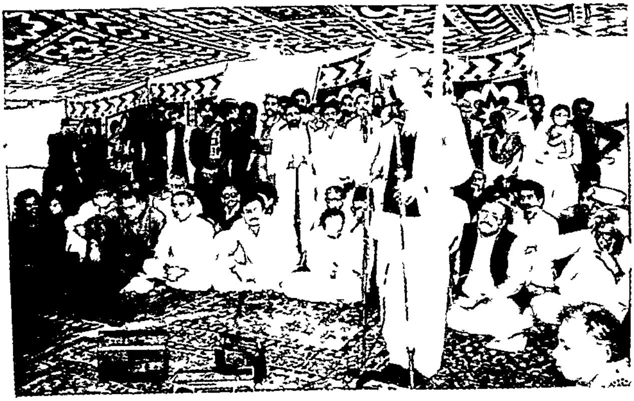

فيبروري ٨٧ع ۾ پليجو صاحب راهوڪي ۾ سنڌي قوم ڪي اتحاد جو تاريخي سڏ ڏيندي، پس منظر ۾ جام ساقي، حاڪم علي زرداري، نذير لغاري، ۽ پروفيسر عزيز احمد.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايم آر ڊي جو ڪنوينر پليجو صاحب صوبائي خود مختياري جي قرار داد منظور ڪندڙ اجلاس جي صدارت ڪندي ولي خان، فضل الرحمٰن ۽ نصرالله خان سان گڏ.

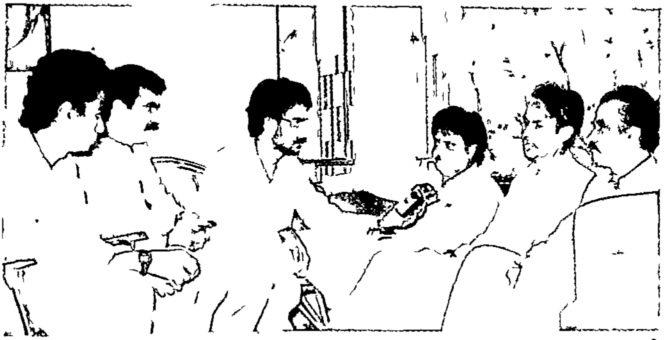

علاج لاءِ لنڊن ويندي ڪارڪنن لاءِ هدايتون ريڪارڊ ڪرائيندي سيد عالم شاهه، لڪاني ڀهراڻي، نظير شيخ، اياز لطيف پليجو ۽ جاويد سومرو سان گڏ.

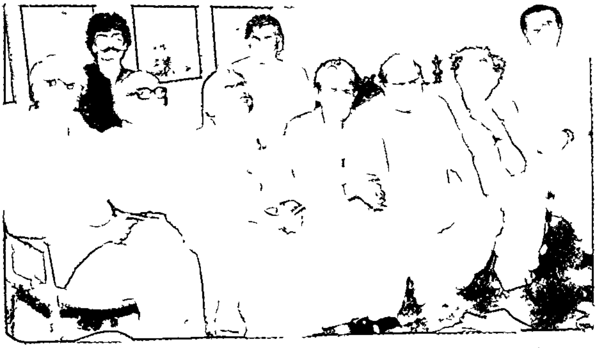

لاهور ۾ پليجو صاحب، احمد بشير، صفدر مير، ڊاڪٽر مبشر حسين نقي، ڪاردار ، مير مظهر ۽ آءِ اي رحمٰن .

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نومبر ۸۹ع ۾ سچل ڪانگريس جي مشاعري ۾ پليجي صاحب سان گڏ جويو صاحب، اياز گل، نارائڻ ڀارتي ۽ گوبند مالهي.

هڪ ادبي محفل ۾ پليجو صاحب، شيخ اياز، ابراهيم جويو، خان محمد پنهور، فيروز احمد ميمڻ، عبدالڪريم بلوچ، اياز لطيف پليجو، نصير مرزا ۽ ارم محبوب .

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پليجو صاحب، شيخ اياز، محبوب شيخ، ماهتاب محبوب ۽ خيرالنساء جعفري
هڪ ادبي پروگرام ۾ .

حيدرآباد ۾ سنڌين جي قتل عام دوران مئي ١٩٩٠ع ۾ پليجو صاحب قاسم
آباد ۾ متاثرين جي وچ ۾. ساڻس گڏ خليل پرڳڙي، سراج سيال، علي گل
ميتلو ۽ مشتاق جوکيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آزادي ڪانپوءِ جنگشاهي ۾ پنهنجي والده لاڏي، ڀيڻن حورالنساء ۽ غلام فاطمه ۽ پٽ
اياز لطيف پليجو سان گڏ.

انن سالن جي قيد مان آزاد ٿيڻ کان ڪجهه دير اڳ جناح اسپتال ۾ سرتاج
چانڊيي، ابرار ڪنڀر ۽ ايس ايس ٽي جي ٻين ڪارڪنن سان گڏ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پليجو صاحب ۱۴ اپريل ۸۷ع تي ڪراچي ۾ تاريخي مظاهري جي قيادت ڪري رهيو آهي ساڻس گڏ حاڪم علي زرداري، مسعود نوراني، حميده کهڙو، سيد عالم شاهه ۽ امداد چانڊيو.

ايم آر ڊي جو ڪنوينر پليجو صاحب لاهور ۾ جلسي جي صدارت ڪري رهيو آهي. ساڻس گڏ افضل حيدر ۽ ملڪ قاسم هن جلسي ۾ پليجي صاحب راجا ڏاهر متعلق تاريخي تقرير ڪئي هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

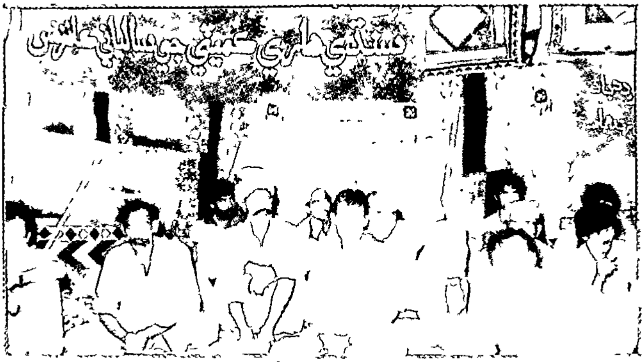

٧٩ ع جي هاري ڪانفرنس جنهن کان فوراً بعد پليجي صاحب کي گرفتار ڪيو ويو. شهيد فاضل، غفار قاضي، قادر رانٽو، علي سوڍو، سلام ميمڻ ۽ ٻيا گڏ.

پليجو صاحب شاهنواز جوڻيجو ۽ غلام مصطفيٰ شاهه.

سنڌي عوام جي قومي اتحاد جي جلاس جي صدارت ڪندي پليجو صاحب، ابراهيم جويو، رشيد ڀٽي، مولا بخش ميمڻ ۽ ٻين سان.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

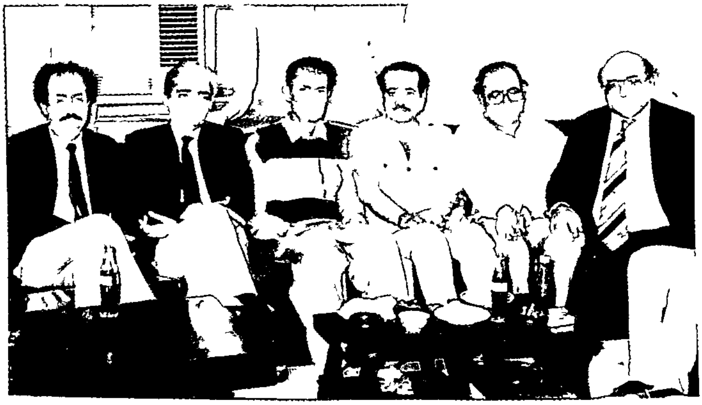

اسيري دوران هائيڪورٽ بار ۾ پليجي صاحب سان گڏ آفتاب ميراڻي، امام علي قاضي، اقبال حيدر ۽ فتحياب علي خان.

۴، مارچ جي تحريڪ ڪانپوءِ اورينٽ هوٽل ۾ پليجو صاحب، مسعود نوراني، شيخ علي محمد، لالا قادر ۽ ڪامل راڄپر.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

برطانوي ڪائونسل جي دعوت ۾ پليجو صاحب پنهنجي گهر واري زرينه بلوچ ۽ پيءُ غلام قاسم سان گڏ.

آمريڪا ۾ سانا جي ڪانفرنس ۾ پليجي صاحب سان گڏ ڊاڪٽر فيروز عابده پروين، آفتاب قاضي، الطاف ميمڻ ۽ جاويد لغاري.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Your Excellency,

I invite your attention on Rasul Baksh Palejo, President of Awami Tehreek, who has been held under detention since 1979. As his detention without any trial deeply violates the Universal Declaration of Human Right and inview of his alarming condition of health, I appeal to you to release him immediately.

yours faithfully,

Excellentie,

Ik vraag Uw aandacht voor Rasul Baksh Palejo, Voorzitter van de Awami Volksbeweging die sinds 1979 in detentie wordt gehouden.
Deze maatregel is geheel in strijd met de Universele Verklaring van de Mensenrechten.
Gezien de deplorabele staat van gezondheid van gedetineerde, verzoek ik U hem zonder uitstel vrij te laten,

hoogachtend,

NAME:
(NAME) A. H. WAYFLY

ADDRESS:
(ADRES) ....

SIGNATURE:
(HANDTEKENING) ....

POSTZEGEL
PLAKKEN
50 cent

General Zia-ul-Haq

President house

Rawalpindi

(Pakistan)

ايمينيسٽي انٽرنيشنل پاران پليجي صاحب متعلق جنرل ضياءالحق کي
موڪليل احتجاجي ڪارڊ جو عڪس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آءُ ١٩٦٨ ڌاري انقلابي پارٽي ۽ عوام جو ”باغي“ ”ثابت“ ٿيو هوس. مون ڪان اڳ ڪيئي سنڌي ترقي پسند گهٽيئي پڇڙيون هٽي ويا. رڙي رڙي سنڌ نڙيون وهي ويون، پر ”استادن“ سان ڪو نه پهتا. لاچار وچي گهر ويهي رهيا. پر بزرگ جنهن مهل سنڌ هٽندا هئا، تنهن مهل ڊوڙندا سهڪندا سنڌ اچيو قدمن ۾ ڪرندا هئا. ڏک ميارون، عذر معذور تسلايون، دلداريون، معذرتون، وعدا، ميسڪا ۽ ماليشون جام پر عملي طور سهي جون ٽنگون اهي ئي ٽي. سنڌي انقلابي ماڻهو قيادت ۽ پاليسي سازي جي اصل ادارن مان تاڙڪ! جي ڪو رکيو ته به انگريز جي مقرر ڪيل خانبهادرن ۽ راءِ بهادرن جهڙو ٿاڦيل ”بهادر“ اڳڙيءَ جو ڳڏو. پڏائي پڏائي آسمان تي رسايل خالي دماغ اڳڙيءَ جو ڳڏو. ”سندهي باتين ڪر سڪتي هين. ڪام نهين ڪر سڪتي. ڪام ڪرنا مشڪل هي.“ ان ڳالهه تي ڪين پورو پورو گهمنڊ هو ته هي جٽ ماڻهون فلسفا، نظريا پڙهي، سمجهي، پروڙي، انهن جي روشنيءَ ۾ تنظيمون لاهي، هلائي، سياسي قوت ٻنجي ٿا سگهن. ان لاءِ زندگي وقف ڪرڻي آهي. هي ماڻهون رڳو ڳالهيون ڪرڻ، ڏک ڪرڻ، ميارون ڏيڻ جا ملوڪ. تپسيا ڪرڻ، پاپرا پٽڻ هنن جي وس ۾ ڪونهي. مون ۾ ته خير هنن جي اک به ڪانه ٿي پڏي. چئي ”هي وڪيل ماڻهون. پيٽ جي فڪر ۾ غرق. پيو اديب ماڻهو. خيالن ۾ گم!“

ڪي منظر اڃ به ياد آهن ۽ ڪڏهن به نه وسرندا.

برڪت علي هال لاهور ۾ ١٩٦٦ع يا ١٩٦٧ع نعپ جي مغربي ڪائونسل جي ميٽنگ . سڄا راڄ ڳڏ. خير بخش مري، بزنجو، ميجر اسحاق، سي. آر اسلم، محمودعلي قصوري، محمود الحق عثماني، شيخ عبدالمجيد، ڪنيز فاطمه. مونکي پاسي ۾ ويٺل هندستاني رينگ ماسٽر چيو ته ”تون تقرير نه ڪج!“ آءُ حيدرآباد نعپ جو صدر هوس. تقرير ڇو نه ڪريان؟ شيخ عبدالمجيد موڪل ٿي نه ڏي. هٽي ڏٽي ورتم. زبردست تقرير ڪيم. مهاجر پنجابي ليڊرشپ جي ڦرندڙ گهرندڙ پاليسين تي تنقيد ڪيم. ننڍن صوبن جي ڪارڪنن ڪي فقط استعمال ڪرڻ جي ڳالهه ڪيم. هال تاڙين سان گونجي اٿيو. خاص ڪري پٺاڻن ۽ بلوچن خوب تاڙيون وڄايون. همراهن جا ڏلم ته منهن ڦري ويا. حيدرآباد جي رنز هوٽل ۾ چونڊ سنڌ نعپ جي. ساڳي ڳالهه . ٺٽي ضلعي جي هڪڙي سنڌي يار پٿر سنڌيءَ اکين ۾ ڳوڙها آڻي منهنجي خلاف تقرير ڪئي ته هن قوم کي تباهه ڪري ڇڏيو آهي. ڇو ته مون چونڊ جي سلسلي ۾ آقائن جي ڳهريل فرمانبرداري نه پئي ڪئي. ۴ مارچ جي تحريڪ. همراه پنهنجي هندستانيءَ ياءُ مسرور سان ٻٽ! مون تي ڪاوڙيل. محمودالحق کي حيدرآباد مون تي چاڙهي آيا. سيڪريٽري جنرل آل پاڪستان نعپ هندستاني. ڊاڪٽر اعزاز نذيرهندستاني. به سنڌي شاگرد جام ساقي ۽ مير ٿيبو مون تي فريادي ڪري بيهاريائون. ”حيدرآباد نعپ جو صدر رسول بخش پليجو سنڌي شاگردن جي پنيرائي ڪري ٿو“ شاگردن جا روئٽهارڪا منهن! چٽ مون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تباهي آڻي ڇڏي! مون ڊائريءَ مان پنو ڪڍي ان تي ٻه سٽون لکي پنو ڪٽي محمود الحق عثمانيءَ کي ڏنو. مون چيو ”ڪي ماڻهو ويچارا شايد عهدن لاءِ ڪري سگهڻ به لاهڻ لاءِ تيار ٿي ويندا. آءٌ انهن مان ناهيان. هيءَ استعيفا! آءٌ سنڌي شاگردن جي جدوجهد کي حق بجانب ٿو سمجهان ۽ ان جي بدستور تائيد ڪندس!“ هڪا ٻڪا ٿي ويا. استعيفا مونکي زبردستيءَ واپس ڏنائون. فريادي واپس روانا ٿيا!

مون لکت ۾ نوٽيس ڏيئي سنڌ نعپ جي ڪائونسل جي هنگامي ميٽنگ سڏائي، اپريل ۱۹٦۸ع ۾. عبدالمجيد سنڌيءَ جي صدارت. ١٦ صفحن جو ٺهراءُ پيش ڪيم ته ”ون يونٽ خلاف جدوجهد آمريت خلاف جمهوري جدوجهد جو ڪيئن اڻٽوٽ انگ آهي. انڪري نئين ٺهيل جمهوري محاذ جنهن ۾ نعپ شامل ٿي آهي تنهن مان خارج ڪرڻ ننڍن صوبن جي عوام سان خاص طرح ۽ سموري ملڪ جي جمهوري عوام سان عام طرح زيادتي ۽ ظلم آهي. ان جي جاءِ تي چئن شادين جي اجازت ملڻ جو نقطو شامل ڪرڻ جمهوريت سان مذاق آهي ۽ ملڪ جي اڌ آباديءَ سان ظلم آهي.“

شيخ صاحب ويچارو درويش. مڙيئي رس رهائڻ. ڪم هلائڻ. جهڙو حال حبيبان سوئي پيش پريان. مون تقرير شروع ڪئي ته ڊاڪٽر اعزاز نذير ڪرسي ڪٽي مونتي الر ڪري آيو ...... وات مان ڪف! ماءُ پيڻ تي گار جي للڪار. چي ”تو صدر صاحب جي توهين ڪري ان جي اجازت بنا تقرير ڪئي.“ سنڌي طوطا بينا هئا. بيٺي ڏٺائون. مرشدن جي خوشنودي قائم رکئي. باقي بازار ڪنهنجي پئي لڳي تنهن سان طوطن جو ڪهڙو ڪم!

مون گاريون، ڌڪا، ٺيلها، ڌمڪيون، ڇتڪتايون سڀ برداشت ڪيون. حفيظ قريشيءَ روئي ڏنو. مونکي چون ”ٻاهر هليو وڃ!“ مون چيو ”اهي ٻيا! مونکي لاش ڪري ڇڏيندا ته به آءٌ هتي ويهندس، ٺهراءُ پڙهندس، تقرير ڪندس. ٺهراءُ پاس ڪرائيندس. جي پاس نه ڪندا ته نوٽ ڪندس ته ڪير ون يونٽ خلاف جدوجهد ترڪ ڪرڻ جي حمايت ٿو ڪري، پوءِ جڏهن ميٽنگ ختم ٿيندي تڏهن ويندس!“ مجبور ٿي پيا. مون ٺهراءُ پيش ڪيو. سڄو پڙهيم. تقرير ڪيم ۽ سيني کي شرمايم ۽ ڊيڄاريم ته اوهانجو حشر تاريخ ۾ برو ٿيندو جي اوهين ون يونٽ جي مخالفت ترڪ ٿا ڪريو. ٺهراءُ بحال ڪرڻو پين. (اهو ڇورائي ڪٽي ويا وري ظاهر ڪونه ٿيو.) شام جو انڊس هوٽل تي جلسو ٿيو. ان تي سنڌي شاگردن قبضو ڪري ورتو. آءٌ به موجود هوس. اجمل خٽڪ به هو. شام جو اجمل خٽڪ سان سڄي مسئلي تي بحث ٿيو. ان کان پوءِ حفيظ قريشيءَ کي هڪڙو ٿلهو متارو هر پوليو سنڌي ڻلوطو قاصد موڪلي ڌمڪي ڏياريائون ته ”جي هن ڪانپوءِ سنڌ ۾ ڪٽي ويو آهين ته تنهنجو خير ڪونهي!“ حفيظ جي اکين ۾ ڏسان ته ڳوڙها! چئي ”اسين پنهنجي وطن ۾ هلڻ لاءِ هنن کان موڪل وٺون“ سڄي سنڌ جو دورو ڪيم. ڪوبه ساٿ ڏيڻ لاءِ تيار نه مليو. اٽلو افسوس ڪائين ۽ متيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏين قياس ڪن ان پس منظر ۾ مون کي ذاتي مسئلا درپيش آيا. ڪار جي حادثي ۾ ٽنگ نڪتي. گذر سفر بند ٿيو. هنن يارن جي مولا پڌي. ڪٿي گهڻ ۾ ڳوڙهو ڪري ڪنيائون. واويلا هئي! پي ڳالهه ڪانه هئي. پروپئگنڊا پنهي ۽ ڏچرپي جا هزار سالن جا بادشاهه. چئي "نوابشاهه ۾ فلاڻن ماني پئي کاڌي، اوچتو ڪنهن پليجي جو نالو ورتو، فلاڻي کي نالو ٻڌي الٽي اچي ويئي!" ننڍا وڏا سنڌ ۽ پاڪستان ۾ ڪاهي پيا! مٿي ۾ واري، اچنگار جو لڪاءُ.

بحر بلائون بچڙيون پيون آفتون اجگر
ڪميون ڪچون لڏڙا پيا ڏاک ڏين ڏيڏر
واڳن وات وڏا پٽيا، ڪيڏيا واسينگن ور
ڦوڪون ڏين فراق مان ڪيڏو ڪاريهر ڪر
وات وچڻ جي نہ ليي پيا پڪڙي ڪوڙ ڪپر
(حفيظ تيوڻو)

ڪمشنر مسرور ۽ سرڪار کي مون تي باهيون. چئي ۴ مارچ وارن جي پس پرده تائيد هي ٿو ڪري. ملڻ بہ هي وين سڀ ڪان پهريائين، محمد ميمڻ وڪيل کي ولي. سڄي ڦڏي جو سياسي مهڙي هي آهي ميدان ۾.

آءُ اڪيلو سامهون سٽ!
خنجر خنجر ڪيئي هٽ!
(اياز)

پورهيت انقلابي نظريہ جو مطالعو تہ ڪري ورتو هوم ڪجهہ. سمجهي بہ سچي ڳالهہ ويو هوس. هنن بابت بہ معلوم ٿي ويم تہ علمي ۽ نظرياتي طرح "اچي پڳ م پس! اندر مڙيئي اڳڙيون" وارو ڪم آهي. پر اصل سوال هو تبليغ ڪري ماڻهن کي نظريہ، عام وات ۽ حڪمت عمليءَ جو قائل ڪرڻ، تنظيم ڪرڻ، هلائڻ ۽ وڏي ڳالهہ تہ توڙ تائين جاري رکڻ. عوام جي راءِ کي ريجهائڻو هو:

الله جي آس ڪري هليو هئائين
چارڻ پڌا چنگ کي جهوڙا ۽ جهائين
ڏولي راءِ ڏياچ جي ڏوران ڏنائين
وينتيون واحد در تنهن وير ڪيائين
سپاجها سائين! راءِ ريجهائينءَ راڳ سين!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڄي سنڌ مان ٻه مون جهڙا ئي مستانا اڏ ڇڙيا مون سان متفق ٿيا. قومي مسئلي تي محمد حفيظ قريشي ۽ طبقاتي مسئلي تي هڪڙو ٻيو يار. ٻئي هڪٻئي کي ڏلي نه وڻن! هر ڪنهن جو ليکو الڳ. هاڻي باقاعدي ڪم لاءِ ٻر ٻئي ساهياسين ته هي مسئلو ڪڙو ٿي ويو ۽ حادثا ٿي ويا! مٿان آءٌ ۽ حفيظ ڪنيجي ڪجهي اڇي جيل ۾ پياسين. ٽيون يار پنهنجي مرضيءَ جو مالڪ! ڇريءَ جو ڇوڙو ڪڏهن ٽنگ ۾ ڪڏهن ٻانهن ۾!

هي دور زندگيءَ جي هڪڙي وڏي جذباتي پيچيدگيءَ ۽ ڪشمش جو المناڪ دور به بڻجي ويو. بسم الله ٿيءَ برغلط هئي! هيڏانهن هڪڙي قسم جي ٻن ٻيڙين ۾ پير ته هوڏانهن ٻئي قسم جي ٻن ٻيڙين ۾!

ڳورا ٻئي پار هنيون حيرت ۾ پيو!
هينئڙو هيرڻ پن جئن، ٿئي ٿيو ٿارون!
(لطيف)

هيڏانهن ماٺهو ٻناڻ ڪالونيءَ ۽ اڪثر اصغر چيمبرس جي وچ ۾ اول پٿڻ. هوڏانهن دل هتي پر نس نس ۾ انهن عزيزن جي پروپيگنڊا جو زهر پريل جيڪي لکنوي دهلوي انقلابي گادي نشينن جا چڳ وڏيا مريدا.

چوندا آهن ته، "محبت گهڻن شانن ۽ شوڪتن واري چيز آهي" *(Love is a many splendoured thing)* برابر. پرشانن شوڪتن سان گڏ اها گهڻن ننڍڙن ننڍڙن، اڻ لکن ۽ ظاهري طرح خسيس انساني گڻن جو نالو به آهي. اها هڪ حسين ترين حادثو ۽ وڏي خوشنصيبي آهي. پر ان کي رڳو حسين حادثن ۽ خوشنصيبين جي زور تي ڪجھ دير قائم رکي نه ٿو سگهجي. ان کي سدا بهار گلاب جي گل جهڙو تازو ۽ سرهو رکڻ جي ڪوشش ڪرڻ وڏي ڏاهپ، جاکوڙ سهپ، سنڀال، خبرداريءَ، پرگهور ۽ تياڳ جو ڪم آهي. محبت سلامت رکڻ پس پيش هڪ اعليٰ ترين انساني علم، هنر، فن ۽ بي مثال قابليت ۽ ڪاريگري آهي. پر هيءَ ڳالهه هوندن به شروع کان ئي اڻٽيٺي هئي.

مٿين به دليائيءَ ڪانسواءِ زندگيءَ بابت تصورن ۽ آدرشن، تمنائن ۽ تقاضائن ۾ ئي بنيادي تضاد هو. زندگيءَ جي ويڙهه ۾ جسماني ۽ روحاني طرح زخمي ٿيل مارو ماڻهن جي نصيب ۾ ڦلن ڇانيل نفيس ۽ نازڪ محبتون ڪٿي؟

جنهن جي چڳ چنبيليءَ ول جئن، سرهي سيج پري!
ڏاڙهونءَ ڦوڳ ڦلاريا ننهن ۾، ٻهه ٻهه يار ٻري!
پل پل تي تو پيار ڪمل جئن، ڪومل هٿ ڌري!
(اياز)

جي قسمت سان اهڙيون محبتون ڪنهن حسين اتفاق سان حاصل به ٿي وڃن ته انهن جي اهليت ڪٿي؟ تن، من، ڌن محبوبن جي قدمن تي نڇاور ڪرڻ جي پهچ ڪٿي؟ زندگيءَ جو عظيم ترين مقصد محبت جي ڪاميابي ۽ سرفرازي بڻائڻ جو اختيار ڪٿي؟

اب ڀي دلڪش هي تراحسن، مگر ڪيا ڪيجئي
لوٽ جاتي هي ادهر ڪو ڀي نظر؛ ڪيا ڪيجئي!
(فيض)

سورن جي سانديل ۽ پورن جي پاليل، ڄاڻ، سمجهه ۽ تجربي جي ڪورن ۾ پڪل بي چين ۽ بي قرار روح جن تي تاريخ سوين نسلن جا پار پلاند ڪرڻ ۽ صدين جا حساب ڪتاب ڪرڻ جا فرض رکي ڇڏيا آهن تن کي سک ڪٿي؟

جئن سو هرڻ هماءَ، سرگردان سنسار ۾
هي پير نه کوڙي پنين هو ڏڙ سر ڏري نه ساهه
جيکس تن ملاءَ، سسيءَ سور پرائيا.

خاص ڪري تنظيمي ماڻهو ان کان وڌيڪ تنظيم لاءِ هيندڙ ماڻهن جون ڪنيو ٻڌل، چوويهه ئي ڪلاڪ ڊيوٽيءَ تي. ڪڏهن ريل ۾ ڪڏهن جيل ۾. وڪيل گهوڙن جا ڪهڙا ملهه؟

جنين ڏني جوءِ، تنين ڪهڙو ڪينڪي!
ڏوري ڏوري ڏيهه، ماءَ ڪاهوڙي آئيا
مين پيرين کيهه، کوهه جاتان کنهن پار جي؟
ڪنهن جنهن ۾ آهين، سا پر پروڙڻ ڏاکڙو!
جوڳيئڙا جهان ۾، هٿا منجهه حمام
آرامان ارگ تيا، اوڏا نه آرام
ڪيائون قيام، آئون نه جيئندي اُن ري

اهڙن ماڻهن سان اهڙا متي ڦريل ماڻهو هلي سگهن جن لاءِ ”ڦرئي کان پوءِ ڏيڀ نه هجي، اُلٽي کان پوءِ اوير نه هجي!“ جيڪي خوشي، رنج ۽ ڪاميابي ۽ ناڪاميءَ جا دستوري ۽ رواجي ساهميون تورازا ڪنهن ڏينڊ جي تري ۾ اڇلائي، اڻ ٻڌل اڻ ڏٺل خوشين ۽ ڪاميابين جي منزل ماڻڻ جي اميد ۾ هر طرح جا نوان پراڻا ڏک ۽ ناڪاميون سهڻ لاءِ چيلهه ٻڌي نڪري پون ”ڪير لنگهيندي تاف؟ اي بر برهمڻ باسيو!“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون سياڳيءَ ساڻ ڪير ڇلندي ڇيرين؟
هوت ٻاورچي لاءِ، ڪنين ڪنر پائيان!
ته پڻ تي ويون، جي پنهونءَ پاڻ لڪائيو!
جا لکن لوساٽي سا سيج چڙهندي سسئي!
جن ڪي فردسان ڳنڍسنڊن سموري ساڻ سان ٻـنينهن هجي.
ههڙا ٻاروچاڪين لهندينءَ ڪي ٻيا!
ڇيچ مَ قطارا! ساڻ چڙهندو لڪيين
مچڻ تئين پٺاءَ، وڳ واٽ ئي نه لهين!
پوري! تون نه پڇي، سبب ڪنهن ساڻ مڙين!
(لطيف)

اهڙن ماڻهن لاءِ مثالي محبت اها آهي جيڪا جسم جي ساٿ ۽ سنگ سان گڏ پنهنجي دور جي سڀ کان اعليٰ انقلابي آدرشن ۽ مقصدن جي ساٿ، شعور ۽ عمل جي مڪمل هم آهنگيءَ تي ٻڌل هجي. مثال طور لينن ۽ ناديا جي يگاني تاريخ ساز محبت! ڪنهن ٻه وسان ڪونه گهٽايو. پنهنجي جاڻ سمجهه ۽ حال سارو ساٿ کي سلامت رکڻ لاءِ هر ڪنهن ڏک ڏٺا. پر سازشي لنڊين، ڪوراڙين ۽ هٺ ڪٽين جي ڏنگن کان بچاءُ نه ٿي سگهيو. پنهنجي ٻـي سمجهين، نادانين ۽ ٻي وسين جو علاج نه ٿي سگهيو. خالتن جي شيطاني چڪر پيرئي ڪوڙڻ نه ڏنا. اڻ ٿيٽيءَ کي ٿيٽي بنائڻ جي ويڙهه جسمن ۽ روحن کي رتورت ڪري وڌو. تان جو ساٿ هلي هلي، لوڪرون ڪائي ڪائي، رڙهي رڙهي ٻنن سالن اندر هڪڙي ڏينهن اهڙو ٽٽي پيو جو پوءِ اُن کي ريهون ڏيڻ لاءِ طرحين طرحين حيلا ڪيا ويا پر نه ڳنڍجي سگهيو ته نه ڳنڍجي سگهيو! آخر وقت جي ويڙ هر ڳالهه کي ائين ميساري ڇڏيو جڻ ڪا ڳالهه هئي ئي ڪانه!

ڪارو تنين کي جيڪس وهه وڙي ويو! (لطيف)

بي درد ماڻهن سوپ ڪٽي،سندن لولو گيه ۾ ڪري پيو. ڪيترن ڏسٽن وائسٽن ماڻهن کي ڪيترا سال پئي ان درد ناڪ انساني الميي تان سياسي پيٽ پاريو. ڪي ته اڃا تائين به لڳا پيا آهن!

پهرئين قيد جا سور هونئن به پوٽيليٽيءَ جي ٻار جي سورن جهڙا ٿڌورا ٿيندا آهن. پر مٿين خالتن سبب سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ اُن پهرئين قيد کان وڌيڪ اذيت وارو دور مون زندگيءَ ۾ وري ڪونه ستو! پر اُن دور ۾ ئي مون محمد حنيظ قريشيءَ جي ساٿ ۽ قيدي شاگرد دوستن جي مدد سان سنڌي شاگردن اندر هڪ نئين قومي عوامي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سوچ ۽ اتحاد جو بنياد رکي ڇڏيو. جيستائين سرڪار وڏيرن، سامراجين ۽ هندستاني انقلابي گادي نشينن جي سازشين ان اتحاد کي بلڪل پور پور ڪري نہ ڇڏيو تيستائين اهو اتحاد هڪ عرصي تائين سنڌ جي پهرين نمبر عوامي قوت بنيو رهيو.

۸۲ -۱۰- ۵ شام.

مهدي صاحب اڄ مونکي پنهنجي اڳوٽي بئرڪ ۾ ولي ويو! چوندي ويو تہ "مون توکي پنهنجو استاد تسليم ڪيو آهي. شال منهنجي عمر بہ توکي لڳي!" حالانڪہ فقط پنج منٽ اڳ آءٌ ڪيس سنڌس ڪنهن بنہ بہاراٺيءَ حرڪت تان تمام سخت لفظن ۾ جٺ ڪري چڪو هوس. مون اهي لفظ دل تي پٿر رکي ڪيس سڌارڻ لاءِ چيا هئا. سو چيم تہ آهستي آهستي منجهائنس زبردست ڪچايون نڪري وينديون. ان لاءِ ڪيس ٿورو سختيءَ سان ڪنٽرول ۾ رکڻ ۽ زندگيءَ جي تلخ حقيقتن کان آگاهہ ڪرڻ ضروري آهي. ورنہ هو ناقابل برداشت ٿي ويندو. پر اوچتو سنڌس ئي لکڻ تي سپرنٽنڊنٽ ڪيس واپس ساڳي بئرڪ موڪلي ڇڏيو. جي مونکي خبر هجي ها تہ هڪدم ويندو تہ پوءِ الائي اهي لفظ چوانس ها الائي نہ. حالانڪہ سنڌس ئي سڌاري لاءِ هئا. بهرحال ڏلو تہ ائين ٿي تہ مون جيڪي ڪيس سخت ۽ ڪڙا مگر انتها ئي ضروري ڊوز ڏنا تن ڪيس ڪجهہ سڌاريو آهي. وڃڻ مهل مونکي گلي لڳائي، گلو پرجي آيس، ويو ان ڪري جو آءٌ مجبوراً زڪام جي ڪري دريون ۽ پکو بند ڪري ويٺو هوس. هن جي صحت جا هتي سڌري سو ڪيس کليل هوا جي ضرورت هئي. ماٺهو سدائين سوچيندو آهي تہ "هينئر فلاڻي کي هئن چئي ٿو ڇڏيان! ان جي تلافي پوءِ هوئن ڪري ڇڏيندس!" پر ڪيترن حالتن ۾ اها پوءِ اچي ئي ڪانہ ٿي! ٿي وي اسپتال داخل آهي. جيل ۾ هنگامي حالتون آهن. اخبار ملي ئي نہ ٿي. اخبار واري جي بدمعاشيءَ ڪري. اڏاري ملڻ بہ بند ٿي وئي آهي. ملاقاتون ڪي ڏينهن صفا بند ٿي ويون آهن. الائي ڪيترا ڏينهن! امان وارا بہ هينئر ئي اچڻ وارا آهن! خط پٽ بند. لاڳاپا ڪاٽا. ماڙيءَ تان بہ ڪو ڪونہ ٿو اچي. مطلب تہ في الحال عارضي طرح بظاهر جڻ رات آهي ۽ گهيرو مڪمل آهي! رزاق جو "ڪيس" ڏاڍا ڏڙ پيو هلي. ڪل ٦٣ شاهد چيا وڃن ٿا. فضا ۾ موت جي بوءِ آهي. سوري اجها سامهون ٽنگي پئي آهي. رڳو رسم پوري ڪيٽي آهي. "هن کي خبر آهي تہ نتيجو ڪهڙو نڪرندو؟"

"بلڪل!"

"ڪهڙي پور ۾ آهن؟"

"بلڪل ڪا پرواهہ ڪانهي! چون ٿا تہ باس خود شهيد ٿي، ويو تہ اسان لاءِ ڪهڙي ڳالهہ آهي؟"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"رزاق ڇا ڪيو هو؟"
"ڊرائيور هو ڪار جو جنهن مان چوڌري ظهور الاهيءَ تي فائر ڪيو ويو هو."
چوڌري شريف آيو هو سڀئي هٽڻ پر ڇپايئين "نه هٽاءِ!" چيم "ٺيڪ آهي" ويلن جا حال احوال نيٺ پهتا. اردوءَ مان سنڌي ترجمو:-

۸۲- ۹- ۲۴ ۲ بجا شام.

"گرامي قدر استاد محترم، تسليمات: اڄ جو ڏينهن ڪافي ڳرو ثابت ٿيو. آءٌ اٽڪل ٻه ڪلاڪ اڳ هتي پهتو آهيان. سفر ڇا هو بس قيامت هو. گندي ٽرڪ ۽ جڳهه ٻه سيٽن کان پڇاڙيءَ ۾ ملي. سڙڪ ڪافي خراب هئي. اٽڪل ساڍا پنج ڪلاڪ سفر ۾ لڳي ويا. ماڙيءَ تي پهتس ته سامان ڏٺو ويو. هاسٽل بابت جيڪو افسانو شروع ڪيو هوم "هوءَ ڪير هئي" جي عنوان سان اهو رجسٽر ۽ ٻه ٻال پينون رکيون ويون. باقي سامان ڏٺو ويو. جنهن هنڌ مونکي موڪليو ويو آهي اُن کان وڌيڪ گندي جڳهه هتي ڪانهي: انهيءَ هنڌ اٽڪل ۱۰۰ ماڻهو بند آهن ۽ سڀ اينٽي سوشل (سماج دشمن) سڄڻ ٿا يعني تمام غريب ماڻهو. انهن ۾ هڪڙو شخص روزني خان به هو. بس اهوئي واقف نڪتو. ان مهمان نوازيءَ سان کڏ ڪري ڇڏي. باقي بيا ماڻهو .... منهنجي ٽنل ڪوليءَ جي ٻاهران ائين گڏ ٿي ويا ڄڻ آءٌ ڪو آفريڪا جو ٻاندر آهيان. مونکي ڏسندا ئي رهيا ....آءٌ ان هجوم ۾ ڪنهن خلائي مسافر وانگر پٽ تي ويٺو رهيس. چيو ته اجا ڪٽ کانه ملي هئي. ايٽري ۾ اوهان جو عزيز دوست "م" صاحب مرڪندو ظاهر ٿيو. بس پوءِ ڇا هو، منهنجي جند ڇٽي. ياءُ "م" ڪافي دير تائين مون وٽ رهيو. ائين مليو ڄڻ صدين جي سڃاڻپ هجي........ ساڻس سچو وقت توهان جي باري ۾ ڳالهه ٻولهه ٿيندي رهي. مون سنڌس اکين ۾ پاڻيءَ جون هلڪيون ليڪون به پڙهي ورتيون جو ته سندس معصوم ڌيءَ جو ذڪر ٻه نڪري پيو. (مهينو اڳ مون کيس تاڪيدي خط لکيو هو ته تون ۽ جوڻهين جيئن وٺيو پاڻ ۾ وڙهو پر قدسيه جي زندگي هرگز خراب نه ٿيڻ گهرجي. قدسيه پر پٽ مون کي ڇاڇو ڪيو آهي. پٽس روز سنڌس خبرون ٻڌائيندو هو.) هن اهو ٻه تفصيل ٻڌايو ته توهان سان ملڻ لاءِ هو هر دم بي تاب رهيو پر ملي نه سگهيو ۽ نڪو جواب (متئين خط جو) ڏيئي سگهيو. توهان کيس سياڻي ٿي ضرور خط لکو .... مناسب سمجهو ته توهانجو عزيز ترين ننڍو ادو جنهن بابت ناقص اطلاع هو ته هو ساهيوال ۽ پوءِ ڪراچي موڪليو ويو آهي. تنهن بابت ٻه دعا سلام لکوس .... ياڻڙو بدستور هتي آهي ...."

نهايت محترم استاد، مون وٽ اهي لفظ هرگز ڪونهن جو آءٌ اهو سڀ صحيح لکي سگهان جنهن جا توهان لائق آهيو. دل جي زبان ڪانه ٿيندي آهي. پر توهان دلين کي پڙهڻ واري زبان رکو ٿا. مان صبح جو جهڙيءَ ريت جدائيءَ جو زخم کڻي سفر تي روانو ٿيس اها حالت ذري گهٽ اهڙي هئي ته "اندي ڪون ڪا مسيت وچ بلا آئي هئي. تي پهلي ڏينهن لوڪان ڏنگوري کس ڳڌي."

(انڌي کي ڪا وچي مسيت وهاري آئي تہ ماٺهنءَ پهرئين ڏينهن سندس لٺ ڪٺي ويا)...... سمورن کي سلام، ننڍڙن، سڏڪا پريندڙ ٻارن ۽ سندن ماءُ کي سلام (پاڻ ٻليءَ جي ٻچن کي روز هٿن سان کير پياريندو هو) مسٽر ٻانئيگر سان غمگساري.

توهانجو تابعدار

٢٦-٩-٨٢.

مون سي ڏنا ماءُ، جنين ڏلو پرينءَ کي
تنين سندي ڪاءُ، ڪري سگهان نہ ڳالهڙي.
ڳالهيون پيٽ ورن ۾ وڏي وڻ تيون
پرسين مون نہ ڪيون، گوشي پرين نہ گڏيا
(سرائڪيءَ مان ترجمو)

"واجب الاحترام ايستاد مکرم، جي ها! اهي مٿيان شعر شاهہ جا ئي آهن ۽ مون شاهہ جي رسالي مان هرگز نقل ڪونہ ڪيا آهن. بلڪہ ڪالهوڪو سچو ڏينهن توهان جو پراڻو (ڪلائينٽ) شيرين سومرو هاءِ ڪورٽ تحقيقاتي ٽربيونل جو (آءٌ عوام جو وڪيل هوس همراهہ (حيدر شاهہ) کي هاءِ ڪورٽ گهرايو هوم ان ڏانهن اشارو)۽ نوجوان دوست پنهنجي چمڪندڙ ڏاڙهيءَ سان مون وٽ ئي ويٺو رهيو. اهي شعر هن پنهنجي هٿ سان لکيا آهن (مون پڙيان ئي اکر سجاتا!) هن کي توهانجو پيار مون هن ريت پهچايو جو مانيءَ جو گرهہ پنهنجي هٿن سان سندس وات ۾ وڌو ۽ چيم "سيد بادشاهہ! هي استاد مکرم جناب پليجي صاحب جي طرفان آهي! آءٌ تہ رڳو پنهنجو فرض ادا ڪري رهيو آهيان!" پوءِ سچو ڏينهن توهان جي باري ۾ ڳالهيون ٿينديون رهيون. مون هڪ غزل جي فرمائش ڪئي جا پوري ڪئي ويئي• بول ڪجهہ هن قسم جا هئا:

"چراغين تو جلائو بڙا اندهيرا هي!"

ائين لڳو تہ بادشاهہ صاحب ۽ آءٌ هڪ ٻئي کي صدين کان سڃاڻون ٿا. مون کيس ٻڌايو تہ پليجي صاحب جيڪي اوهان جون تعريفون ڪيون توهان بلڪل انهن جهڙا آهيو......

اڄ منهنجو دوست محمد خان (ملڪ امير محمد خان وارو ۽ ملڪ ۾ مشهور محمد خان) بہ ڪافي دير مون وٽ رهيو. توهان پنهنجيءَ دوست کي ضرور لکو ۽ منهنجي افساني

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بابت چئوس تہ مونکي ولي ڏي.......

مونکي ۷ تاريخ تائين روزانو هڪ خط لکندا ڪريو. چاهي ٻن لفظن جو هجي. ٻي ايڊريس پوءِ ڏيندس، ٽائيگر ڪيئن آهي...... مونکي فڪر آهي تہ توهان هاڻ پنهنجي صحت جو صحيح طريقي سان خيال نہ رکندا هوندا. ان ڪري منهنجو عرض آهي تہ کاڌي پيتي جي سلسلي ۾ ۽ دوائن جي باري مڪمل احتياط نهايت ضروري آهي.

توهانجو تابعدار

مون پنهنجي ڏڪا اسٽارٽ سرائيڪي (ملتاني) واري لهجي ۾ جواب ڏنس:
ويرڻ مڪهي شالا سدا آباد رهوين،

ترائي خط مليو. هڪ تسادي آسطي شمس ڏاوي مليا. بهجينا پيا آن. ڏاڍا انتظار ها خيريت دي خبردا. ميڏي حالات تي خوش بختي دا اندازا تسان اتهان ئي لالو جو تسادي وچڻ دي هڪ گهنٽي اندر اندر امام مهدي دا جلوه نظر آڳيا تي او وي حال پوڻ دي ڪيفيت وچ! فباي آلاءِ ربڪما تڪذبان !؟ بهرحال ساڊي مشهور معروف اصول "بهترين دي اميد رکو تي بدترين دي آسطي تيار رهو" دي برڪت نال سب خير تهي ڳيا......

ڪهين قيمتي ڪنون قيمتي گمشده شي دي لبه پوڻ دي خوشي تان آخر هووڻي هئي. اسان ڪراچي ڊو پئي ڊيکهدي ها سي لبهہ اتهي ئي پئي! "لڑڪا بغل ميں ڈهنڈهورا شهر ميں." هين دا مطلب هي جو حسين اتفاقات بلڪہ معجزي اڄ ٿوڻي تهيندي پئي هين! ول لکهسان هين باري. في الحال ڪجهہ شعر لکهنا پيا آن. جي مطلب پوري طرح سمجهہ وچ نہ آوي تي بيشڪ ڪهين ڪنون پڇ ڳهنو چا!

اڄڪلهہ اسان لڏا پٽ ڪي اندر آڳئي هون تہ ترائي خوبصورت چهري نا پيدا تهي ڳئي هين. لفافي مڪ ڳئي هن. لي آوڻ والا ڪوئي ني. چار ڊهاڑين ڪنون گوشت سبزي اکهين ني ڊٺهي. اتهان دي يار ڪون لکهيندا پيا آن. تساڪون ول لفافي ملسن تان لکهسان. باقي ڪل خير هي تي خيريت تسادي مطلوب!

گلريز تي صائمہ تي جاويد نون لکهسان. لفافي ملڻ دي بعد. گهر اطلاع فورا ڊي ڊتي هئي.

نوٽ: اڄڪلهہ جي سرائڪي صورتخطيءَ ۾ ن، ڻ، ڊ، ڏ، ساڊا ۸۴-۱-م

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۸۲-۱۰-۲

پنجابيءَ ۾ ”ڏ“ جو اچار آهي ٿي ڪونہ باقي ڻ کي ٽ ڪري لکندا آهن. مکهي (سندس نٺڍي هوندي جو گهر جو نالو) پياءَ- شال سدائين شاد آباد هجين .

ٽي خط مليا. هڪڙو تنهنجي لاءِ شمس ڀرو مليو. موڪليان پيو. خيريت جي خبر جو ڏاڍو انتظار هو.

منهنجي حالت ۽ منهنجي خوش نصيبيءَ جو اندازو انهيءَ مان ٿي ڪٿي لڳائي ته تنهنجي، وڃڻ کان پوءِ ڪلاڪ جي اندر اندر امام مهديءَ جو جلوو نظر اچي ويو ۽ سو بہ حال پوڻ جي ڪيفيت ۾! فباي آلاءِ ربڪما تڪذبان. (پوءِ پنهنجي رب جي ڪهڙين ڪهڙين نعمتن جي ناشڪر گذاري ڪندو؟) (قران شريف). بهرحال پنهنجي مشهور معروف اصول تہ ”بهترين جي اميد رکو ۽ بدترين لاءِ تيار رهو!“ جي برڪت سان سڀ خير ٿي ويو.

ڪنهن قيمتي کان قيمتي گم ٿيل شئي جي ليي پوڻ جي خوشي تہ آخر ٿيندي. پاڻ ڪراچيءَ ڏانهن پٺي نهاريو، ليي هتي پيو. ”لڙڪا بغل ۾ ڍهنڍورا شهر ۾!“ ان جو مطلب ٿيو تہ حسين اتفاق بلڪہ معجزا اچ سوڏا پيا ٿين. وري لکندس هن باري ۾. في الحال ڪجھ شعر پيو لکان. جي مطلب پوريءَ طرح سمجھ ۾ نہ اچي تہ ڪٿي ڪنهن کان پڇي ولج!

اسين لڏو پٺي اندر اچي ويا آهيون (اڳي گرميءَ ۾ باهر سمهبو هو.) ٽي خوبصورت ڇهرا (۲۴ ڪلاڪ سر تي سوار ٽي سپاهي!) گم ٿي ويا آهن. لفافا ختم ٿي ويا آهن. آٽڻ وارو ڪير ڪونهي. چٺن ڏينهن کان گوشت پاچي اکين ڪونہ ڏٺا اٿئون. ايڏانهن واري يار کي لکان پيو. توهان کي وري تڏهن لکندس جڏهن لفافا هٿ ايندا. باقي ڪل خير آهي ۽ خيريت توهان جي گهربل آهي!

گلريز ۽ صائم ۽ جاويد کي لکندس. لفاف هٿ اچڻ کان پوءِ. گهر اطلاع فورا ڏيئي ڇڏيو هوم.

تنهنجو پياءُ

خط نٺڍو ان ڪري بہ لکيم جو هڪڙي لفافي ۾ هي خط شاهہ جا شعر ۽ پيٽس جو خط وجھا هئا.

ق کي انگريزيءَ ۾ لکيم (ترجمو).

پيارا م

..... ظاهري طرح ته ڀڌان پيو ته تون ليک لاڪ آهين ۽ لئي ۾ آهين. پر تنهنجي اندر بابت ڪوبه احوال ڪونه مليو آهي ته قصو ڪيئن آهي. ڦدسيه ٺٺوٺ آهي يا ڪٿي آهي؟ هوءَ جا ڳائي ڳائي مطالبا ڪندي رهندي آهي ته "ميري سنگ سنگ چلنا" ان جي پورائي ٿئي پئي يا نه.

ٻيو جيڪي وٺئي سو ڪر. پر اهو هر وقت ياد رک ته ڦدسيه جو هڪڙو ڇاڇو به آهي ۽ اهو نهايت سخت ماڻهو به آهي- ٻارن جي باري ۾ خاص ڪري ڦدسيه جي خوشي هر حالت ۾ ٻين سڀني ڳالهين کان مقدم سمجهڻ گهرجي.

ننڍڙي ڇوڪري (حيدر شاهه) جو خيال مون ڪان به وڌيڪ رک ڇو ته کيس وڌيڪ توجهه جي ضرورت آهي. ڪم سٺو. ڪم کان سواءِ مڙس جڏو. عوام جي خدمت به عاليشان. پر وقت بچائي ننڍي هوندي وانگر گيت ۽ غزل به ڳائي، ڀنگڙا ۽ لڏي ناچ به نچ سٺو ادب به پڙهه، سٺا شعر به تخليق ڪر ۽ محبت به ڪر. انهن شين کان سواءِ گورنر به ٿي وئين ته به زندگي پس پيش کهڙي ڪم جي؟

افسانو ڏٺيءَ کي پهچڻ گهرجي.

تنهنجو ر

شام.

تنهنجو مشتاق ديد ساري ٿو
آ وڇوڙي جو درد ماري ٿو
ڪا تمنا ڪا آرزو ڪانهي
زندگي ڪو ائين به گهاري ٿو
ڪوبه ايندو نه ريگزارن ۾
راهه ڪنهن جي وفا نهاري ٿو

سبحان الله! طبيت خوش ڪري ڇڏي وفا ۽ عابده! آ منا مرڪي ملون، پنهنجو ملڻ پو ٿئي نه ٿئي،

مرتضيٰ ڏاڏاهي ۽ قاسم اولو.

حيدر کي خيال ۾ رکي همراهه کي هي شعر لکي موڪليم. دل پڪي. به هجي اميد. به قائم رهي! بدترين لاءِ ذهني تياري ۽ بهترين جي اميد.

چڙهيو چڪاسين چاءُ، آڳ ٻرندي آئيا
وهسن واڙيءَ ڦل جيئن، محبتي مچ لاءِ
آٽي پاڻ اڙا ءِ، ڪٽي ڪوري وچ ۾

....

ڪنڌ ڪنارو منهن وٽي، عادت سندن ايءَ
تنين تڪون ڏنيون، جُنبي منجهان جيءَ
سروتن سبيءَ، حاصل جنين حال ڪيو.

....

سر ڏيئي سڻ جوڙ ڪنهن پر ڪلالن سين.
ڪاتي ڪرڻ ڪپار ۾، خنجر آٽي ڪوڙ
مرٽان منهن مَ موڙ، وٽي تي وڌ لهي.

....

وڻ وڻ وٽيءَ ۾، مڻ مڻ منڌ ٻيو
قدر ڪيف ڪلال جو پياڪن پيو
اچن ڏُرس دڪان تي، ڪنڌ قبول ڪيو
سرها سر ڏيو چکن سُرڪ سيد چئي.

....

ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور ٻہ اوڏا سپرين،
ڪي نہ سُنيرجن ڪڏهن، ڪي نہ وسرن مور
جيئن ميٺهن ڪنديءَ پور، تئن دوست وراڪو دل سين

....

چٽن چٽڪن چت ۾، سدامنجھ سرير
لڏي ڪنهن لوءِ ويا، مارو منجھ مليں
ويٺي پوچيان پير، مان ملنم ڪڏهين.

....

ڏلي ڏينهن تيام، ڪه چاٽان ڪهڙا پرين
سهسين سجن اُپري، واجهائيندي ويام،
تن ري سال پيام، جن ري ساعت نہ سهان

....

سُٺي ساٿيھ ڳالھڙي، لھي ويا لوھ،
اندر جا اندوھ، لٿا ڏک، سُک ٿيا،

....

عمر اڄ ڳڏيام، ڏوٿي انھيءَ ڏيھ جا،
پارانيا پرين جا اُيي ان چيام ،
لھي لوھ پيام، لطف ساڻ لطيف چئي.

....

اتان اولي آئيو، خبر ايءَ ڪري،
وسارج مَ ور ڪي، پئُج مَ منڊ مري
ويندينءَ اُت وري، ڪو ڏينھن آھين ڪوٽ ۾،

....

مليران مارُو ڪي پيھي آئيو
وريا واھارُو ماٺو سڀ ھيٺا ٿيا.

(شاھ)

ڦاسي وارڊ سڄو خالي ڪرائي ان ۾ ”تخريبڪار“ رکيا ويا آھن. ڦاسيءَ جي سزا مليل اٽڪل ٧٠ مڙس پنجاب جي مختلف جيلن ڏانھن روانا ٿي ويا. اڄ سڄو ڏينھن افراتفري ھئي. زنجيرن جو ڇڻڪاٽ ھو، بيڙيون پئي چاڙھيون ويون ويندڙن کي. ”تخريبڪار“ سڀ الڳ الڳ. ڪوٺيءَ ۾ ھڪ ماڻھو. منھنجا پاڙيسري اڇي ٿيا آھن. ڇو تہ ڦاسي وارڊ (ڦاسي گھاٽ) بند وارڊ (عام قيدين جي خاص سزا جو وارڊ) ۽ سيڪورٽي وارڊ (خاص خاص سياسي قيدين کي تنگ رکڻ جو وارڊ) اسان عتاب ھيٺ آيلن جو پاڙو ھڪڙو آھي. ھتي جو ڳالھاءُ ھُتي، ھُتي جو ھتي.

بئي وينا رون، ڏکيي ڏونگر پاڻ ۾
ڪنھن کي ڪين چون، منجھن جو پريتڙو
(شاھ)

رات ”تخريبڪار“ ايندي شرط الائي ڪنھن سان (پاڻ ۾ الائي ملازمن سان) جھيڙو لايو بيٺا ھئا. رات گھٽي گھٽي تائين وڏا ڳالھاو پئي آيا. ھمراھ لوھ لڳا پيا آھن.

ڪانارَٿا ڪٽڪن، جنين لوھ لڱن ۾
محبت جي ميدان ۾، پيا لال لڄن
پاڻهين ٻڌن پنّيون پاڻهين چڪيا ڪن
وٺا واڍوڙئن، رهي اڇجي راتڙي!
......
ويچارا واڍوڙ سدا شاڪر سورسين
تاڻين متي توڙ اوري ڪن نه آسرو!

ٻه ڏينهن اخبار ڪانه ملي آهي. اڄاري به نه. ڪورٽ ڪانه ٿي وڃي. يعني ڪيسن وارا قيدي ڪورٽن ۾ به نه ٿا وڃن. ٻاهر ڪئنٽين بند آهي. مطلب ته هر شئي معطل آهي. مارشل لا اندر نئون مارشل لا آهي. ٻن پهرن جو راشن رات جو ٿو ملي. دالين تي گذارو آهي. خوف، هراس ۽ دهشت جو راڄ آهي. ٻلاڪ ٻن ڪان پوءِ ڪونه ڪو ڪانه ڪا دهشت انگيز خبر ڪٽيو اچي. منهنجو جواب ٻڌيو لپ لڙيو پوئن. منهنجي سچي ڳالھ جو تت ته "ڪجھ به ڪونهي. ڪابه نئين غير متوقع ۽ اوچتي ڳالھ ڪانهي. ائين ٿيندو آهي. ان ڪان هزار دفعا وڌيڪ ٿيندو آهي. هتي به ڪڏهن ٿيندو. "انهيءَ ٻنيءَ جي ڏل اهائي ٿيندي آهي!" ڪجھ سنگين جرم ٻيا به ڪن پيا. ڌوهن ڪرڻ ڪان سواءِ ڌاڙيلن ۽ قاتلن وٽ ٻيو ڇا هوندو آهي؟ علم؟ عقل؟ نيڪي؟ تعمير؟ تخليق؟ عزت؟ عقيدت؟ شان؟ مان؟ نيٺ پنهنجون تراڙيون هٿي دنگ ڪندا. هينئر ئي بي حد ڪمزور آهن. جيئن جيئن جرم وڌيڪ ڪندا تيئن تيئن روز وڌيڪ ڪمزور ٿيندا ويندا...... نارَ جا لوٺا آهن. ڦرندا رهندا. ڦرن پيا......"

٨٢-١٠-٧

اڄ موجوده نظربنديءَ جو وقت پورو ٿيو. نئون آرڊر تعميل ڪونه ٿيو آهي. اوس ڪندا. دير سان. تيسين ڪين ٿورو ڪڙڪائبو...... يه اردو سروس هي...... ساز سنگيت...... آج هم آپ ڪو ستار ڪا ساز سنوائينگي. ڪلاڪار هي جيابسواس. راڳ هي گن ڪلي!

ڏلي شئي مٺي آهي! ٻاهر چڪر هڻڻ جو خيال ملتوي ڪري ويهي جيابسواس کي ٻڌڻ ويٺس. ڏلھ ته وڏيون وڏيون ڪاريون، ڪاريون اکيون، هٿن ۾ گجرا، متي ۾ منگٽ، جسم چڻ هٿ سان تراشيل، ڪنن ۾ ڪان ڦل، موتين جي مالها، هٿ ۾ وڏي ستار يوناني ديومالائي مورتي. هندوستاني ديوي. پل پرلاءَ پنڊپهڻ ڪري ڇڏيائين!.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چي ”راڳ رنگ ۽ لهو و لعب قومن کي تباهه تو ڪري.“ نام نهاد اسلامي حڪومتن کي راڳ رنگ، فلسفي ۽ لهو و لعب تباهه ڪيو! جرمنن کان وڌيڪ بهادر ڪير؟ ڪهڙو لڙڪو ”مفکر“ کين بزدل ۽ زواليت ڏانهن ويندڙ سڏڻ جي جرئت ڪري سگهندو؟ پر جرمنن کان وڌيڪ راڳ ۽ فلسفي جو شوقين ڪير؟ نيپولين خارن وچان کين سڏيندو ئي ڳائڻن ۽ سازندن جي قوم هو! هٽلر جهڙو شفاڪ به راڳ جو فدائي هو ۽ راڳ ٻڌي هن آدمخور جي اکين ۾ به آلاڻ اچي ويندي هئي! جرمن فوج ۾ جيترا فلسفي جا پي ايڇ ڊي هئا اوترا جرمن يونيورسٽين ۾ به ڪونه هئا. راڳ انسان جي سڀ کان آڳاٽين مهذب تخليقن مان آهي. دنيا جي ٨٠ سيڪڙو آبادي لاءِ راڳ هميشه سندن مذهب جو حصو رهيو آهي. مسلمان سلطنتن ۾ راڳ تي ڪڏهن ڪڏهن نالي ماتر بندش هئي پر عملي طرح راڳ کان سواءِ مهذب انسانن جي زندگي ڪيئن گذري؟ مسلمانن حاڪمن جا ٩٩ع ٩٩ سيڪڙو کان به مٿي حڪمران روز راڳ ٻڌندا هئا.

لهو و لعب يعني راند روند يونان جي جڻ مذهبي عبادت هئي! يونان کان وڌيڪ ڏاهي، بهادر، ڪامياب ۽ جڳ جرڪائيندڙ قوم انسان ذات ڪهڙي پيدا ڪئي آهي؟

نمبردار چئي تو ”هو ڏس چا پيا ڪن؟“ ڊيوڙهي (ماڙيءَ) مٿان ٻيون ٽوبون پيا لڳائين! ڇت سڄي فوجين سان پئي ڀڄڪي!

ظفر هٽي هيٺر ساڙي رکيو آهي، هاڻي چئي تو ”يت ۾ بجليءَ جو ڪرنٽ آهي. شاڪ تي ڏي!“ سرڪار ٻيا پاپرا الائي ڪو پيئي پٽي؟ ظفر کي ڇڏي ته بجليءَ جي تارن کي آڏا ابتا ڦيرا ڏيئي تخريب ڪارن کي ته ڇا سڄي جيل کي بياهه ڏيئي ساڙي ڏيکاري. هاڻ معصوم ٿيو ڪنهن اونهي ويچار ۾ ويٺو آهي.

شڪر ٿيو ملاقاتي هن خميس تي ڪونه آيا آهن خاص ڪري امان ڪانه آئي. ڏاڍو پريشان هوس ان باري ۾. ٿئون نظر بنديءَ جو آرڊر اچي ويو. مشتاق اعواڻ اچي ڏيئي

ويو. قريشيءَ جا عيد تي موڪليل گهڻا سلام پهتا. احوال.

ٿون ياد وري آئين......
دل درد سان پرجي ويئي.
اکين ۾ ائل آئي.
ٿون ياد.........

انگ انگ ۾ اٿيا اڌما
لونءَ لونءَ ۾ ورهه وائي
ٿون ياد وري آئين......

الفت جي اسيرن کي، ماري وينئي تنهائي.... منشو الله
تون ياد وري آئين
رڳ رڳ ۾ هلي هاٺي،
احساس جي ڪتڪائي.
تون ياد وري آئين.

مهجبين قزلباش شمشير جي ڪلام کي امر بنائي ڇڏيو آهي. ڏاڍو وڻندو آهي مونکي هي ڪلام. بلڪ ان جي ڌن! ٻن ٽن سالن کان پوءِ ٻڌو اٿم. شاباس ڌن ناهڻ واري کي، آهي. شايد ظفر آهي، ڪراچي ٽي وي ۾ وارو.

٨٢ -١٠- ٩

ٽيهه ڏينهن واري وڪيلن جي ڪنوينشن ۾ فقيرن جو ٽپالو ٻڌ آيو. بلڪ وڪيلن ۾ پهرين. "مر" جي ٻه يادگيري ڪيائون. شاهي قلعي وارو نهراءُ ته "گهاٽي ٿي پنهنجي گهتيل هئي".

ڪنڌ مان سور ايا، ڪونه ويو آهي. سياٽي تائين لکڻو پڙهڻو ڪونه هيم. هي رڳو نوٽ پيو لکان. هندستان تان اردو سروس ۾ راڳ "سنڌي پيروي" ٻڌايائون. چئبو ته راڳن ۾ ٻه آهيون! ٽمينه جو "مونکي درد ديوانو ڪيو برهه بيراڳي ڪيو" ٻڌم. اڳيئي وڻندڙ ڪلامن مان آهي. لطيف جي هڪڙي پياري وائي "آيل! آيل! مرڪ منهنجو مون پرين!" زرينه جي آواز ۾ ٻڌيم. وٽي. زريني، زيب النساءَ "اسلام عليڪم جا نيڻڙا!" تمام سٺو! وري ياد آيم ته سنڌي فلمي گانن جا ڪلام بيهودا ۽ ڌنون اڪثر نهايت واهيات هونديون آهن. ان جي پيٽ ۾ ريڊيو اسٽوڊيو ۾ رڪارڊ ڪيل اڪثر ڪلام بهترين هوندا آهن. فلم "ڌرتي لال ڪنوار" جا گانا البت سٺا هئا. ان جو سبب اهو هو جو ڪلام سٺا هئا ۽ پيو اهو هو ته ان لاءِ هڪڙي چاڻو ماڻهوءَ شيخ غلام حسين جي نظرداريءَ هيٺ ڪم ٿيو. جيڪڏهن ماڻهو پراڻا ڪنڊمر ته پر جوئي صاحب ۽ غلام حسين جهڙا نظرداري ڪن ته نور جهان کان ڳارايل بي معني ۽ فضول ڪلامن جي مقابلي ۾ اسان جا چڱا شاعر منشي، استاد، امداد، عبدالڪريم پلي ۽ ٻيا ڪيترائي چڱا فنڪار بهترين پلي بيڪ ڏيئي سگهن ٿا. "ڌرتي لال ڪنوار" جهڙين فلمن جي مالي ناڪامي اهو نه ٿي ڏيکاري ته ڪو بهترين سنڌي لکندڙن جون فلمون ٻه سنڌ ۾ نه هلنديون پر اهو ڏيکاري ٿي ته بهترين سنڌي لکندڙ جيڪڏهن ڪنهن واقعي زبردست پلاٽ ۽ سٺي ڪهاڻيءَ بدران رڳو سڪٽي لفاظي، ۽ نعريبازي ڪري فلم ڏسندڙن کي الو بنائڻ جي ڪوشش ڪندا ته سنڌي ماڻهو اها ڪوشش ڪامياب ٿيڻ نه ڏيندا. سنڌ کي

عاليشان ۽ سچا پچا (نام نهاد مشهور نه) فلمي ڪهاڻيڪار فلمي موسيقار ۽ فلمي ڊائريڪٽر پيدا ڪرڻا پوندا. سنڌي فلم سان ڪافي مشڪري ٿي چڪي آهي. ان ڪي ڪافي خوار خراب ۽ ناڪام ڪيو ويو آهي. هاڻ ان کي ڪامياب ٿيڻو پوندو.

پشتو فلمون اجهو هاڻ شروع ٿيون آهن پر پنجابي فلمن کي اشڪي ڪشي ماري ويون آهن. اسان جون في الحال پيو نه ته به رقم ته خوشيءَ سان چڏائي سگهن ٿيون.

مٿي "ڌرتي لال ڪنوار" جي گانن جي ڪاميا بيءَ لاءِ عابده ۽ يوسف جو نالو ڪونه ورتم جو ويچارن مظلوم سنڌي فنڪارن کي چار ڏوڪڙ تريءَ تي رکي ڪانئن کهڙو به گند بلا ڳارائي سگهجي ٿو. ان فلم ۾ ان ڪلام بدران کهڙيون به تڪون لاهي ڏجنن ها ته وڏي ڌام ڌوم سان ڳائي وجن ها! سيني فلمن ۾ ائين ٿيندو رهيو آهي.

۸۲ -۱۰ -۱۰

اڄڪلهه فيصلو ڪيم ته ڪنڌ جي سور مان جان ڇڏائڻ لاءِ شروعاتي طرح هفتي ۾ ٽي ڏينهن- خميس، جمعون ۽ سومر ڪابه لڪائي يا پڙهائي ڪانه ڪندس. گلزار آيو. حال احوال ٿيو. لڪائي ورتائين. ٽي ويءَ جي پرزن جي دير سان اچڻ جو سبب ٻڌايائين. ٺيڪ هو. دستور موجب انجام ڪيائين ته روز ايندس. ايندو ڪونه. هو چئي ويو ته رزاق جي ڪيس ۾ شاهديون هلي پوريون ٿيون. راجا چئي ٿو اجا ۵۱ شاهد رهيل آهن. ملاقات جو مٿوئي ويو. اڳ ۾ ئي رولڙي مٿان رولڙو پئجي ويو آهي ان جي علاج لاءِ ڳيتون پيا ڏيون. مٿان هنيءَ هچا! نڪو ڪيس پورو ٿئي، نڪو فوجي وڃن، نڪي ملاقاتون پيهر دستور موجب هلڻ شروع ٿين.

اڄ به چئو طرف خاموشي هئي، ڪابه لکپڙهه ڪانه ڪيم. ريڊيو به ڪونه ٻڌم. خاموش ويٺو رهيس. اڪثر پراڻي وقت جي ڪن ڳالهين بابت سوچيندو رهيس.

اڄ وري الائي ڇو سينٽرل جيل حيدرآباد جا شروعاتي ڏينهن ياد آيا. اڄ وري پاڻ

کي حيدرآباد جيل جي اي ڪلاس ۾ ڏٺم. هڪڙي پاسي دل اذيت ۾ هئي ته ٻئي پاسي ذهن. سوچيم "دل مضبوط رکبي، نه ته ڪم نه هلندو!"

چيِر ڪوسو واءُ، هريا تو نيڻ ڪيا! (لطيف)

ذهن ان ڪري جو ماڪوڙيءَ جو هاٿيءَ سان مقابلو هو. هڪڙي پاسي وڏيرا، سرڪار، سامراج ۽ هندستان مان انقلاب جو ڪليم منظور ڪرائي آيل هئا ته ٻئي پاسي سنڌ جا ماٺهو ۽ سنڌن واڙو ۽ هوائي توائي محب وطن دانشور طبقو هو. ادبي جدوجهد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ سنڌي اديبن ڪافي تخليقي ڪم ڪيو هو ۽ ان جا سٺا نتيجا نڪتا هئا. ڪن، ڪي ڪي ڪارائتا ڪتاب لکيا هئا. پر تنظيمي ڪم پرائي بالادستيءَ هيٺ ٿيا هئا. سنڌين جي ڪابہ حقيقي طرح "پنهنجي" تنظيمي يونگي ڪانہ هئي. هنن لاءِ تنظيم ڪاري جڻ موالين کي ملهہ ويڙهائڻ واري ڳالھ سمجهي ويندي هئي. هو جمعدارن، ڪمدارن ۽ خرڪارن جيءَ چهبڪ هيٺ ڪجھ ڪم ڪري سگهيا ٿي پر پنهنجي ٻاريءَ پاڻ پوکڻ، سنڀالڻ ۽ پاڻ کائڻ جي لائق نہ ٿي سمجهيا ويا.

مون فيصلو ڪيو تہ سنڌ کي سنڌ ٿيڻو آهي تہ ڪيس سجاڳ ٿيڻ سان گڏ متحد ۽ مستحڪم بہ ٿيڻو پوندو. پر متحد ۽ منظم ڪير ڪري؟ ڪير ٿين؟ ڪيئن ٿين؟ اسان مان نہ سمي اها ڪري ڪئي، نہ سومري!" نون ڌراڙن مينهون ڌاريون ڪتا ساڙي ڏوتهيون ٻاريون." اسان جي چئن پنجن شاگرد ساٿين مان هڪڙي ايندي شرط اعلان ڪيو تہ "آءٌ هن فلاڻي دوست جي پٺيان آيو آهيان. اهو دوزخ ويندو تہ آءٌ اوڏانهن ۽ هو جي بهشت ويندو تہ آءٌ اوڏانهن. باقي ٻين ڳالهين سان پنهنجو ڪجھ ڪونہ وڃي!"

تجويز ڏنم تہ سڄو ڏينهن بيڪار ٿو وڃي. ٿوري پڙهائي ڪجي. هڪڙي سامهون واري وڻ هيٺ (اهو اڃا بيٺو آهي. مون گذريل سال ويندي سڃاتو!) ويهي ڪلاڪ بہ پڙهياسين. ڪتاب تہ الائي ڪهڙو هو. ٻئي ڏينهن ٻن يارن اٺ ۽ ٻي ٻڻ اعلان ڪيو تہ " اهڙيون ڳالهيون غير شرعي آهن. اسلام جي خلاف آهن. پاڻ انهن ۾ شريڪ ڪونہ ٿيندا سين!" قصو ڪوتاهہ، پڇيو سين "شرعي ۽ اسلامي ڪم ٻڌايو تہ پهرين اهي ڪريون ۽ ڪجھ سياسي ڳالھ ٻولھ ان کان پوءِ ڪريون!" چيائون "اوهان نماز نہ ٿا پڙهو، تلاوت ٿا ڪريو! هنن ڳالهين مان ڇا ورندو؟" اسان چيو "حاضر! اهڙي ڪا ٻي ڀلي ڳالھ! سڀاڻي کان نماز گڏجي پڙهنداسين ۽ تلاوت بہ ٿيندي!" ٻئي ڏينهن باجماعت نماز ٿي ۽ تلاوت بہ ڪئي سين. ان وچ ۾ اعتراض ڪندڙ ٻئي همراه ڪونگهرا هڻندا رهيا! همراهہ کين اٿارڻ لاءِ حيلا ڪري ويهي رهيا پر نہ اٿيا تہ نہ اٿيا! لالا قادر دير دير تائين تلاوت ڪندو رهيو.

آخر ٿڏا ڪري ڪري نيٺ نماز جي ڊپ کان پڙهائيءَ ۾ شريڪ ٿيا. چوٿين مارچ جي هلچل خلاف باهيون ٻارڻ ۽ ناڪام ٿيڻ ۽ پوءِ ان جو سڄو ڪريڊٽ حقدارن کان کسڻ جي سازش ڪري، پٿين تي نعرا لکي، رت مکي شهيدن ۾ نالو لکرائيندڙ ۽ پاڻ کي هٿرادو نموني اندر ڪرائي چوٿين مارچ جي پٺيرائي ڪندڙن ۾ نالو ڳڻائيندڙ انقلابين کي صلاح هئي سون تہ "اچو تہ گڏجي پڙهون" پر اسين سڀ وڏيرن جا ايجنٽ، سياسي شودر انهن کي هي ڀلاريون ۽ پاڪ هستيون ڪيئن هٿ لائين؟! چيائون "اسين الڳ پڙهائي ڪندا سون!" ٽئي ڏينهن مون سنڌ جي تاريخ تي ڳالھ ٻولھ ڪئي. ٻہ ڏينهن حفيظ قريشيءَ سوشلزم جي تاريخ ٻڌائيندو رهيو. (ڪتابن جي پيتي آءٌ ڪٺي آيو هوس) ڪئين مزيدار ڳالهيون ٿيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دلچسپيءَ وڏي بحث ٿيا. انگريزي ميڊيم ۾ پڙهيل هڪڙي يار يوسف ٽالپر ڪي سنڌيءَ ۾ تقرير ڪرڻ تي آئي. ان ڪئي سنڌيءَ ۾ تقرير ڪرڻ ۽ خاص ڪري لطيف جا بيت پڙهڻ سيڪاري ويئي. هڪڙي سٺ ويهه ويهه دفعا ورجائڻي پيئي ڇو ته همراهه جو اچار ۽ لهجو ٺيڪ نه ٿي ٿيو. تقرير ۾ لطيف جو شعر غلط اچار سان پڙهڻ تي خواري! خاص مزو راڳ ۾ ٿيو ته مون چيو ته "پاڻ ڪي نئون راڳ سنڌ ۾ رائج ڪرڻو آهي. ڳائڻا به نوان پيدا ڪرڻا آهن". اياز جا گيت ڳايا سون نيون، ٽنون لاهيون سون. اهو ڏنڊو آءُ اڳئي ئي ڪريو ويٺو هوس، سو لڳو پيو هوندو هوس. ٻه همراهه سيڻي کان ڳوٺ ڪٽي وياءِ هڪڙو مسعود نوراني ۽ ٻيو حفيظ قريشي. مسعود اياز جي "مٺيار آيو مٺيار آيو" هڙڪ هلو هو ڊيما، هلو هوا" ۽ ٻين نغمن کي تنگ توري ڇڏيا. آخر ڪورس ۾ ڳائڻ شروع ڪيوسين. شام جو بند ٿيڻ کان اڳ اهو ڪم ڪندا هئاسين. رات جو بند ٿيڻ کان پوءِ حفيظ قريشي اڪثر ٻالڪونس ۾ اياز جو هي گيت ڳائيندو هو:

هيءَ هُر ڪرين بسيرن جي، تني وينديءَ ساک سويرن جي،
او شال عقابن ساڻ اڪان مان واهر ٿي واهيرن جي!"

سنڌس آواز ۾ بلا جو سوز هوندو هو. اڪثر ڳائڻ مهل سنڌس اکين ۾ لڙڪ گڏ ٿي ويندا هئا. سگريٽ جا ڪش به پيو هڻندو هو ڳائيندو به پيو هو روئندو به پيو هو ۽ وچ وچ ۾ اوچتا نعرا به ولي هڻندو هو!

هلندي هلندي ڳالهيون صاف ٿيون، سمجهه ۾ وينديون. سمجهه ۽ سوچ انگور جهليا. خواهشون، رٿائون ۽ پروگرام نسريا. پهريائين انهن رٿائن جي سلسلي ۾ هدايت هر ڪو شاگرد پنهنجي ليکي پنهنجي، هم خيال دوستن کي ڏيندو هو. پوءِ هڪڙي گڏيل قيدي رهبر ڪميٽيءَ لاءِ هي سون. ان جي معرفت ٻاهرين شاگرد دوستن کي هدايتون ملڻ لڳيون. اول ڇڙو ڇڙ پوءِ باقاعدي. تان جو ان ڳالهه به شاخون ڪڍيون. اصغر خان ۽ اعظم خان سنڌ جو دورو ڪندي حيدرآباد آيا. "قيدي رهبر ڪميٽي" جي هدايتن هيٺ سندن گهيراءُ ٿيو. ڪين مجبور ڪيو ويو ته ون يونٽ بابت پنهنجي پوزيشن واضع ڪن، سرڪاري مشينري چتي ٿي پيئي. اسان جي پرامن جلوس تي حملو ڪيو ويو، ڪراچيءَ جا بلوچ ساٿي، غلام نبي پليجو ۽ ٻيا دوست سرڪاري غنڊن زخمي ڪري وڌا ڳالهه ڏکندي رهي. سجاڳي، بدي ۽ تنظيم جي ڪٽن آمان ڪيچ ٿيندا رهيا. اسان جي ڪميٽيءَ جي صلاح سان اديبن ۽ عورتن جا احتجاجي جلوس نڪتا جن ۾ ٻين ڳالهين سان گڏ سياسي قيدين جي آزاديءَ جو مطالبو هو. غلام قادر وارا ۽ ٻيا دوست گڏجي هڪ زبردست جلوس ولي جيل جي دروازن تي آيا ۽ مظاهرا ڪندا رهيا! نورانيءَ ۽ ٻيا يار وارڊ جي ڇت تي چڙهي قميضون لاهي ٻاهرين دوستن جي سلامن جا جواب ڏيندا رهيا! ڏسندي ڏسندي سنڌي

شاگردن جو هڪ حقيقي اتحاد بنجي ويو جيڪو هر قسم جي ڪمزوريءَ جي باوجود ۴ مارچ کان هڪ مٿيري ڏاڪي جي قوت بنجڻ لڳو. قيدي شاگرد دوست مسعود نوراني، لالا قادر، اقبال ترين، يوسف ٽالپر ۽ ٻيا اڳي کان گهٽو وڏيڪ مقبول شاگرد رهنما بنجي ويا. ٻاهرين همراهن بہ وسان ڪونہ گهٽايو. آخر جوابي ڪاروائي ٿي، مونکي، حفيظ قريشيءَ ۽ ڪن ٻين کي ڪراچي سينٽرل جيل ٽرانسفر ڪيائون. جڏهن گيٽ ٽپي پوليس وٺن جي اڳيان کليل هوا ۾ پل بہ بيٺاسين تڏهن ڀانيوسون تہ ڪو سڄي عمر جيل ۾ هئاسون. هاڻ نڪتا آهيون!

اونگر وٽ لهي ناڙا چوڙ وغيره ڪٽي سين. ٽڪريون. وسيع کليل ميدان. ٻڪرين جا ڌڻ. ائين لڳو ڄڻ بهشت ۾ اچي ويا آهيون. گجي تي گارڊ ڪنجهندي ڪرڪندي چانهہ پيئڻ ڏيڻ منظور ڪيو. اسٽان جي هوٽل تي چانهہ پيتي سين، گجي جي ماڻهن ڪجهہ حيرت ڪجهہ همدردي ۽ ڪجهہ پنيرائيءَ جي نظر سان ڏٺو. دل وڏي ٿي. ڪراچي سينٽرل جيل پهچي نعرن سان آسمان ڪٽي ڏنوسين. شهر ۾ ڳوڙهڙ هئي. وڏي اٿالي اسانکي ڀلهڻ شرط ڳهيري اندر ڪيو. رات ٻانيان ان بئرڪ ۾ واڙي ڇڏيائون جا پوءِ ۱۹۷۶ ۾ محمد فاضل ۽ منشيءَ وارن جي ٿي. صبح جو ملڪ جو (جيل جو) واءُ سواءُ ولڻ لاءِ نڪتس. سڄو هندستاني ڪامريڊ لڏو اندر هو. فيصلو ڪيم تہ ڪوشش ڪري هنن حضرات کي بزرگاٺي برتري ۽ شفقت ڀري ٻالادستيءَ جي آسمان تان لاهي برابريءَ جي زمين تي آڻجي.

هوائي ۽ آسماني شين بدران ڪين زمين جي مسئلي جي ڳالهہ ٻولهہ ڪرڻ تي آماده ڪجي. همراهن جا ولر پٽ پريو ويٺا هئا. "توهان ڪير؟" جي "اين- ايس- ايف ڪاظمي گروپ" وڪوڙي ويا. مون ملڻ شرط اعلان ڪيو. "آءٌ ترقي پسندن مان فقط انهن سان ڳالهہ ٻولهہ ڪرڻ لاءِ تيار آهيان جيڪي قومي مسئلي کي مارڪسي ليننيي معنيٰ ۾ تسليم ڪن، ان جي پنيرائي ڪن ۽ رحم وچان ۽ اخلاقي همدرديءَ طور نہ پر خود پنهنجي نجات خاطر پنهنجو قومي فرض سمجهي قومي جدوجهد ۾ مظلومن ٻاران ٻيڙهہ ۾ شريڪ ٿين. جيڪو انقلابي ماڻهو سنڌي بلوچ پشتون قومي جدوجهد جي زباني توڙي عملي ظاهري توڙي حقيقي ڀرپور ۽ انقلابي تائيد نہ ٿو ڪري ان ۾ حقيقي طرح ڀرپور حصو نٿو وٺي سو ترقي پسند تہ ڇا پر جمهوريت پسند بہ ڪونهي".

سنئين سڌي "بدفضيلتي" ۽ سياسي "جٽ ٻاڻي" هئي پر جنهن نموني همراه سڄي ملڪ جي ترقي پسند سياست کي ڳڙڪايو تباهہ ڪريو، اشراف ٿيو داڍ طلب نگاهن سان سڄي ملڪ جي ماڻهن ۾ ۽ اسان ۾ نهاري رهيا هئا، تنهن حالت ۾ "فضيلت" ۽ "سمجهہ" معنيٰ گادي نشينن جي گادي قائم ۽ عوام ۽ سندن انقلابي قومي عوامي جمهوري سياست جو الله واهي!.

رات جو ٻي ڊر آئي. ڊاڪٽر رشيد واري. اين- ايس- ايف . مڙس سڀ ملوڪ، مٺا،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳالهين جا ڍير، ڏلي پيئي بڪ لهي. پر قومي مسئلي جو ذڪر پڙهي حيران ٿي ويس! سنڌ ۽ سنڌين جاگير هئي سا ڇني! ويٺي ڏٺين جي حوالي ٿي! باقي بي ڳالهه ڪريو! انقلاب جي، ويٽنام جي، ڪانگو جي، ايوب جي آمريت جي، اهو ٿي منطقي نتيجو نڪتو سنڌين سڀ قربانيون ڪڇڙيءَ جو. مون انقلاب جي شرعي ٻوليءَ ۾ فتويٰ جاري ڪئي ۽ ان جو اعلان ڪيم. ان جو غير شرعي ٻولي سوليءَ سنڌيءَ ۾ ترجمو ۽ تت اهو هو ته ”اوهين سڀ مڪار منافق، ڪٽر قومپرست ٽولا آهيو. اوهان جي سياست سنڌي عوام خلاف سازش آهي. اوهان جو انقلاب سان سوشلزم ۽ جمهوريت سان ڪوبه واسطو ڪونهي. اوهان کي صرف حاڪم طبقن کان وڏيڪ رعايتون کپن. سودي بازي کپي. قومي ٿرلٽ جي مال مان وڏيڪ پتي کپي. اوهين مارڪسزم ۽ سوشلزم جي علم کان ڪورا آهيو. اوهان کي ان جي الف- ب جي خبر ڪانهي ته اهي ڇا آهن. اوهين فقط نعريباز، ڇاڪنگ باز، بيان باز، پوسٽرباز ۽ تصوير باز جلسي باز ۽ جلوس باز آهيو. توڙ تائين باقاعدي انقلابي جدوجهد سان اوهان جو ڪوبه واسطو ڪونهي!“

اياز به الائي ڪٿان آيو. ميررسول بخش ٽالپر به هو. حفيظ قريشي به هو. اياز ۽ حفيظ مون کي گهڻو ئي سمجهايو. پر مونکي خبر هئي ته ”فضيلت ڪرڻ سان اسين ڏاڍيون عزتون ماڻيندا سون، اسان جي شان ۾ جلسا ٿيندا، نعرا لڳندا، لقب عنايت ٿيندا، اها جاءِ ٿي نه ليندي جتي ڪٿي اسانکي وهارجي. پر اسانجي تاريخي قومي حقن واسطي جدوجهد سان غداري ٿيندي. اسان جي ڳالهه لئي مٽي رهندي. ان ڳالهه جي پڙڪ به ٻاهر ڪانه نڪرندي ته ”جمهوري“ جدوجهد ڪرڻ وارا اسان کي ڪهڙا جمهوري ٿيو لڳا پيا آهن.“

انقلابي همراهن جي حالت ڏسڻ وٽان هئي. الزامن، گارين وغيره وغيره جو ته مون تي اثر نه ٿيڻو هو نه ٿيو. پوءِ بحث شروع ٿيا. ٽولا ٽولا ٿيو اچن. آءُ پري ڪتابن جي ڪٽيون سنڌن اڳيان رکان. پاسي ۾ نوٽ بڪ به رکان. چوان ”توهان جو مارڪسزم جي حساب سان فلاڻو اعتراض آهي نه؟ هاڻ ڪڍو مارڪس جي هن ڪتاب جو صفحو فلاڻو سٽ نمبر فلاڻي! ڳاڙهيءَ مس سان ليڪا ڏنل سنڌس هدايت پڙهو!“ سيني ڪتابن ۾ گهربل هنڌن تي سليپون لڳل. سلپن تي اهو نتطو لکيل جنهن بابت ان صفحي تي استادن ڳالهه ڪئي هجي. واسطيدار هنڌن تي ڳاڙها نشان. مطلب ته جيئن ڪورٽ ۾ پڪي پختي ثبوت ۽ حوالي سان، فوري اهو حوالو پڙهي ٻڌائڻ سان، ڪا ڳالهه قبول ته ٿيندي آهي تيئن مون به سڀ حوالا تيار ڪري رکيا هئا. ڳالهه ٿي ناهي حوالو نڪتو ناهي ۽ پڙهيو ناهي! ”ٻيو حڪم؟“ جيڪا ڳالهه ڪن ته چوان ته ”اها ڳالهه ڪهڙي آڌر تي ٿا ڪريو؟ جي پنهنجي سوچ مطابق آهي ته ان لاءِ دليل ڏيو. جي انقلابي استادن جي ڪيل آهي ته ڪهڙي استاد جي ڪيل آهي، ڪهڙي هنڌ، ڪهڙي سلسلي ۾، ڪهڙي زماني ۾ ۽ ڪهڙين ملڪي ۽ بين الاقوامي حالتن ۾ ڪيل آهي، ڪهڙي ڪتاب يا مضمون ۾ لکيل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي؟ توهان ڳالهه ڪريو، ڪتاب آءٌ ٿو گهرايان!“ سڄيون سڄيون راتيون بحث ڪندي گذري ويندي هيون. هڪڙا اچن پيا وڃن. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ڊاڪٽر رشيد وارا آيا. ڊاڪٽر رشيد ته ذري گهٽ وڙهي پيو. منهن سخت ڪٽي بڇڙو ڪيائين. ڪيئي پيرا فتوا جي ڏنڊي ۾ هٿ وجهي الاريائين. مون چيس ”توهان نيم ملا نيم حڪيم ماڻهو قومي ظلمن ۽ قومن تي ظلم ڪندڙن جي چشم پوشي ڪندڙ ماڻهون ڪهڙيون فتوائون ڏيندا!؟ فتوا آءٌ ڏيندس جنهن مارڪسي ليني علم جو باقاعدي اڀياس ۽ وسيع مطالعو ڪيو آهي، جيڪو هڪڙي مظلوم قوم جو انقلابي آهيان.؟“ جي! جناب! حضور، هيچدان، ناقص، حقير فقير، وغيره ڳالهيون چڱيون، پر لتر ڪي چڪر پهچندو! ان لڏي جي ماڻهن جي منڙي ۽ محبوبڙي انداز ۾ ڍڪيل جيڪو اٿاهه قومي تڪبر، گهمنڊ ۽ پيدائشي برتريءَ ۽ بالادستيءَ جو احساس نسِ نس ۾ سمايل هو ۽ آهي ان جو شروعاتي علاج سواءِ ان سان ٽڪر ۽ ڀرپور ٽڪر ۽ ان کي مڪمل طرح، الف کان وٺي ي تائين چيلينج ڪرڻ، للڪارڻ ۽ بي نقاب ڪرڻ ڪانسواءِ ٻيو ڪو به ڪونه هو ۽ ڪونه آهي. اهڙن کان لهرائڻ بدران ساڻن اهڙو مهاڏو اٽڪائبو ته خواريءَ ڀنڊيءَ ۽ ڏچرپي جو گهانگهو ته هونئن ئي ڳچيءَ ۾ پوڻو هو. پر ”اکرين ۾ مٿو وجهبو ته مهرين کان ڪهڙو ڊڄبو.“

چيڙها ملهه آهن. جهڙي تهڙي جي ڳالهه ڪانهي. دسيا پيا هوندا ته به مٿن اعتبار ڪونهي. اک ڇنڀ ۾ توهان هيٺ هو مٿان. رحم ڪرڻ ته سکيائي ڪونهن. سيني تي پٿر رکيو مون کي دعوتون ڏيو وجيو عزت سان وهارين ۽ منهنجي شان ۾ تقريرون ڪن. پر منهنجو جوابي تقرير ۾ساڳيو رنگ! آخر مڙس نيٺ ڪاوڙجي پيا! آءٌ خوش ٿيس ۽ ان کي پنهنجي ڀيرين سوڀ سمجهيم. سندن بزرگانه شفقت ۽ ڀريو مٽ هجڻ واري ڀهروپ ڪم نه ڏنو! هاڻ مونکي سيڪٽ ڏيڻ شروع ڪيائون يعني بائيڪاٽ! پر بائيڪاٽ جاري نه رهي سگهيو. سندن ننڍي ڇاٽ لکيو اچيو مون کان سوال پڇي! تان جو ٻن ڏينهن ڪانپوءِ وري به منهنجي ڪمري تي هجوم لڳي ويا. مون وارا همراه ڪڪ ٿي پيا. ڪي ٽپڙ کڻي ٻئي پاسي ويا. هڪڙو سنڌي بزرگ وجي سيني کي سمجهائي آيو ته، ”هي جيئي سنڌ وارو آهي. قائد عوام جو ۽ سوشلزم جو مخالف آهي ان وٽ نه وڃو!“

هٿندي مارينڊي فقط هڪڙي همراه اعلان ڪيو ته ”برابر اسين ڪارا انگريز آهيون. اسين به ڦرمار ڪريون پيا ۽ ڏکڻ آفريڪا جي گورن وانگر اوهان تي حڪومت ڪرڻ گهرون ٿا.“ همراه پاڻ سانورو هو. منهن ۾ ماتا هيس. شايد فاروقي نالو هوس. رڳي ويڙهه به ڪانه هئي! گڏجي ٻٽي صاحب جو ڏينهن ملهايوسين. جيئي سنڌ جو ڏينهن ملهايوسين. تقريرون ٿيون. انقلابي نغما ڳاياسين.

بهرحال همراهن منجهان هڪڙو به صحيح نموني قائل ڪونه ٿيو. في الحال جڻ منهنجا سمورا بحث مباحثا، علمي ۽ عقلي محنتون ۽ پورهيا

اهڙي طرح ناڪام ٿيا. سهي جون ٽنگون ٽي ٽي رهيون. سوال ٿي ٿي پيدا ٿيو هن ڏاڪي تي، هنن جي ڳالهه مڃڻ جو. مڃڻ واري ڏيٺهن ته ويچارا چاوائي ڪونه هئا. جيڪي ڪاميابيون ٿيون سي ناڪامين کان وڌيڪ اهم هيون.

خود مونکي خاطري ٿي ته گذريل ويهن سالن ۾ (١٩٤٨ع کان ١٩٦٨ع) تائين مون جيڪو انقلابي نظرئي، سياست، تاريخ ۽ ادب جو گوڙهو مطالعو ڪيو هو سو رائگان نه ٿيو هو. خاص ڪري گذريل به ٽي سال مون جيڪو قومي مسئلي بابت مارڪسي ليننسي مطالعو ۽ تخليقي فڪر ڪيو هو سو سورهن آنا صحيح هو. هن گهم گهمان بحث . مناظري جي دوران ان ۾ ڪي به ڏنگ ٿيندا نظر ڪونه آيا هئا.

مونکي خاطري ٿي ته هندستاني بزرگان دين انقلاب ڪي انقلابي نظريه وغيره جي ڪابه بنيادي خبرچار ڪانهي. هي رڳو هڪڙو ڏنڊو ڪري ڪم پيا هلائين ۽ رڪارڊ جي پورائي پيا ڪن.

مونکي خاطري ٿي ته هي جن تاريخي، قومي ۽ گروهي اوگڻن سان پنهنجي پر ۾ انقلابي سياست ڪري رهيا آهن، سي سندن سياست ڪي ڪڏهن به ڪامياب ٿيڻ نه ڏيندا. چرب زباني، اٽڪل بازي گهري، ۽ ٻڳهي سازش، ڏيکاءُ، مڪر، بالادستيءَ جو مرض ۽ پيا صدين جا اوگڻ پاڻ مان ڪڍڻ جو خيال في الحال هنن ۾ ڪوبه لاڙو ڪونهي. هنن اجا اهڙا ماڻهو پيدا ڪونه ڪيا آهن جيڪي سندن اندر ۾ ويٺل قبضه گير، بالادستي پسند، حڪومت پرست، رجعت پرست، جاگيردار پرست لاڙن کي ختم ڪرڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪن ۽ هو ويجهي مستقبل ۾ ڪي نوان انقلابي انسان بڻجي سگهن.

هنن جي نندي چاٽ جي انقلابي جوش خروش، خود قرباني ۽ پنهنجي پر ۾ خلوص کي ڏسي مون کي خوشي ٿي ۽ رشڪ به آيو. مون کي خاطري ٿي ته اسان جا سنڌي نوجوان پنهنجي موجوده تاريخي قومي اوگڻن جي هوندي هنن سان ڪامياب مقابلو ڪري سگهندا.

مون کي خاطري ٿي ته مسئلي جو پس پيش اصل حل هي آهي ته انقلابين جي سمورن ٽولن، هنن ، سنڌين، بلوچن، پٺاڻن ۽ پنجابين ۾ جيڪي اوگڻ آهن سي دور ڪرڻ لاءِ ڀرپور جدوجهد شروع ڪئي وڃي ۽ جيڪي گڻ آهن سي هڪبئي کان خود تنقيد، تنقيد ۽ سکڻ سيکارڻ جي بنياد تي حاصل ڪيا وڃن. مون فيصلو ڪيو ته هنن سان تعلقات جا ٽي دور ٿيندا: پهريون دور نظرياتي ويڙهه، وڌيڪ مقابلي ۽ ٿالي ماتر اتحاد جو دور هوندو . ٻيو ڪجهه اتحاد ۽ ڪجهه مقابلي جو دور هوندو. ۽ ٽيون دور نيٺ اميد ته اهو بڻائيندو جڏهن اسين پاڻ ۾ برابريءَ جي بنياد تي مقابلي کان اتحاد وڌيڪ ڪري سگهون . پر اهو تڏهن ٿيندو جڏهن پهريون ٻه اسٽيجون ڪاميابيءَ سان طئي ڪجن. آخر اسان کي حڪومت جي نظرياتي بورڊ اڳيان پيش ڪيو ويو هو . ڪيترن ڪراچيءَ جي شاگردن بورڊ اڳيان اعلان ڪيو ته اسين "توهان کي جائز اختياري تسليم نٿا

ڪيون. توهين غاصب آهيو" بورڊ جا به ميمبر هئا. هڪڙو شايد وزارت داخلا جو سيڪريٽري هو. ٻيو جسٽس انوارالحق هو. منهنجيون تقريرون پڙهي ٻڌايائون. مون چيو " سڀ صحيح آهن. سواءِ هڪڙي بسنت هال واري تقرير جي. ان جلسي ۾ آءٌ اچڻو هوس ۽ اچي ڪو نه سگهيس. بهرحال جي اچان ها ته تقرير اهڙي ئي ڪريان ها جهڙي سي آئي ڊي ۽ کوڙ ڪري لکي آهي". مون کي ياد آهي؟ ته هڪڙو سوال اهو ڪيائين "اوهان کي ون يونٽ تي ڪهڙو اعتراض آهي" مون چيو "اعتراض ٻيا ته گهڻا آهن . پر مثال طور هڪڙو اهو به آهي ته جنهن ڪرسي ۽ تي توهان ويٺا آهيو ان تي ڪو سنڌي جج چو نه ويٺل آهي؟" ٻاهر هڪڙو سنڌي اديب يا (ترقي پسند) مليو ياڪر پائي چيائين " خاطري ڪر اسان تو کي اڳي وانگر پنهنجو سمجهون ٿا" مطلب ته انقلابي گادي ۽ ڏٺين جي حڪمن کي اورانگهڻ جو ڏوهه ڪرڻ جي باوجود به اسان جي دريا دلي ڏس جو ان هوندي به توکي پاڻ کان الڳ نه ٿا سمجهون. مون کلي چيس "سوال رڳو اهو ناهي ته توهان مون کي اڳ وانگر پنهنجو سمجهندا رهو ٿا يا نه، پر ان سان گڏ اهو به آهي ته آءٌ به توهان کي اڳ وانگر پنهنجو سمجهان ٿو يا نه!" مطلب سمجهيائين ۽ کلي چيائين "چريا پنهنجي وس ڪو نه ڇڏبا !"

٨٢ -١٠- ١٤

هنتوڪن ٿي ويو آهي ڊائري لکڻ کي. ڪجهه راتين کان رات جو ننڊ نه ٿي اچي. شايد موسم جو فرق آهي. اڳي ٻاهر سمهبو هو يا ڪجهه ديروهبو هو. ٿي وئي به ڪانهي جا اڳ رات جو دير تائين ڏسبي هئي. هڪڙي رات ساهه ۾ به ٿوري تڪليف هئي. رات وري گئس جي ڪجهه تڪليف ٿي. اٿي وهنجيس. ڊائري پام گولي ۽ جو انڪل پنجون حصو کاڌم ته ننڊ اچي ويئي.

چوٿون ڏينهن مون کان پڇيائون ته "تون هن قيد جي سلسلي ۾ هتي ڪڏهن آيو آهين. اڳي ڪهڙن ڪهڙن جيلن ۾ هئين." مون انگريزي ڊائري ۽ مان چيڪ ڪري احوال سربستو موڪلين ته " ١٩٧٩-١٠-١٨ تي سزا ملي هڪ سال ۽ ٽيهه هزار ڏنڊ. ٢٠ جون ١٩٨٠ تي خير پور سينٽرل جيل موڪليائون، اتي ١٠ آگسٽ ١٩٨٠ تي سزا پوري ٿي ۽ نظر بندي شروع ٿي ١٦.١١.٨٠ تي مون کي سينٽرل جيل حيدرآباد ٽرانسفر ڪيو ويو. ٢٠.٤.٨١ تي مون کي وري سينٽرل جيل سکر ٽرانسفر ڪيو يو. اتان وري ١٥/٦/٨١ تي حيدرآباد ٽرانسفر ڪيو ويو. اتان ٢٦/٦/٨١ تي ڊسٽرڪٽ جيل ڪوٽ لکپت پهتس."

ڪالهه ڊپٽي کي لکي موڪليم ته "حڪومت جي جنهن ليٽر موجب توهان مونکان اهو تفصيل ورتو آهي ان کي جي نظر مان ڪڍي سگهجي ته چڱو. جواب ڪو نه مليو. ڪو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بہ سبب سمجهہ ۾ نہ آيو. ان پڇا جي هڪڙي ئي سمجهاڻي، سا بہ پنهنجي پسند جي ممڪن نظر آئي! اها هيءَ تہ ممڪن آهي تہ سنڌ ٽرانسفر ڪرڻ جي سلسلي ۾ اهو معلوم ڪندا هجن تہ جن جيلن بابت منهنجي هاءِ ڪورٽ جي رٽ ۾ گورنمنٽ ڏانهن موڪليل احتجاج ۾ شڪايت آهي تہ مون کي انهن جيلن ۾ جاڻي ٻجهي بيمار ڪرڻ لاءِ رکيو ويو، شايد انهن بابت معلوم ڪري انهن بدران ٻئي ڪنهن سنڌ جي جيل ۾ رکڻ گهرندا هوندا. پر اها معلومات تہ سنڌ سرڪار وٽ هوندي! ڪٿي رکجي ڪٿي نہ رکجي اهو فيصلو بہ تہ اها سرڪار ڪندي. هتي جي حڪومت ڇو اهو سور پنهنجي مٿي ۾ وجهي. پر ممڪن آهي سنڌ گورنمنٽ ئي پڇيو هجي! بهرحال هاڻ اهو امڪان بہ ذهن ۾ آهي، تہ متان سنڌ بہ ٽرانسفر ڪن. پر جي ائين ٿيو تہ في الحال تہ لک پڙهون آهن سي پيون هلنديون. "جڏهوڪا لُڙ تڏهوڪا پاڻي!"

حالتون ڪجهہ نرم ٿيون آهن. "ش" وري ٻي ڪلاس تي آيو آهي. رفيق چڪر گشت تان نڪري (نفراءَ جي خواهش تي) "ڪوٽ موقعي" تي آيو آهي. ڪلهہ ٻئي مليا. ش جو رويو توقع مطابق غير حاضر جي خلاف! روبرو واري تان "سر بہ قربان!" "م" ۽ سندس لاهوري جوءِ جي جهڳڙي جو معاملي مدامي ٿيو ويٺو آهي. اهو درويش جنهن نموني لڳو اٿس تنهن نموني اهو گهر بہ تباهہ ڪندو. روبرو بہ ۽ هاڻ سندس وڃڻ ڪانپوءِ پرپٺ خاص طرح مونتي مائي صاحبہ جو ورڪ ڪرڻ شروع ڪيو اٿس تہ ڏوهہ سڄو "م" جو آهي. ڳالهہ ڪرڻ چڏيانس تہ گهٽي ئي گونهہ ڪري! مائيءَ جون تعريفون ڪريو ڪريو متان ٿيو پٽ تي ڪريو پئي! چي "توهان لاءِ چوي ٿي تہ اسان جو وڏو آهي. ٻاهر اچي تہ روبرو حقيقت پيش ڪريان پوءِ پاڻ انصاف ڪري. هينئر بہ نياپو ڪيو اٿس تہ "م" ويو تہ پرواهہ ناهي. آءُ ويٺي آهيان . ڪاٻہ شيءِ شڪل ڪپي يا ڪوبہ ڪم ڪار هجي تہ حڪم ڪريو!" مون چيو "م" اڪيئي چئي ويو آهي تہ ڪوبہ ڪم هجي تہ گهر چوائي موڪلجو." چيائين "اهو تہ ان چيو نهي پاڻ بيگم صاحبہ ٿي چوي." مون چيو "منهنجو پنهنجو گهر آهي. اتي نہ چوائي موڪلبو تہ ٻيو ڪٿي چوائي موڪلبو؟" بچائي مولا "م" کي ش جي همدردين کان!

'ش' انهيءَ نوهہ ۾ آهي تہ منهنجو "م" سان رابطو مڪمل طرح ڪٽجي ويو يا اڃا آهي؟ اڪثر اهڙي آڏي پڇا ڪندو آهي. مونکي شڪ آهي تہ "م" جي بدلي بہ جوڙس ڪرائي آهي تہ جيئن منهنجي بري صحبت کان بچي وڃي. پر بري صحبت جا اثر ڪٿي ٿا وڃن! "م" جيڪو ٻيو خط آيو آهي. پر سچو ڦانو پيو آهي! وچان وچان ٽڪرا گم آهن. گهٽو ڪري شرارت ڪانهي. لاپرواهي آهي، وچ وارن جي، لکيو اٿس (ترجمو) "اڄهو هينئر آنگن ناول پڙهي پورو ڪيو اٿم.

توهان لاهور ۾ والٽن جي ويجهو رهو ٿا. ١٩٤٧ع ۾ عاليہ (آنگن جي هيروئن) اتي ٻارن کي پڙهائڻ ايندي هئي. ٿورو ...... کي ڇنجو تہ آسپاس سندس پتوئي معلوم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري ته ڪهڙن حالن ۾ آهي ...... اهو ته هو آنگن جو تصور. هتي منهنجي اڳڻ ۾ تنهائيءَ ئي تنهائيءَ جا ديرا آهن. رات جو ڪنهن مهل هڪڙو ٺُلهو ڏنو مٺو ٻلو. دروازي کي چنبن سان اچي کڙڪائي ويندو آهي ...... عيد آئي ۽ ويئي هلي. مون وٽ جيڪو برداشتي آهي سو رات جو روز به ڪلاڪ سرائيڪي ڏوهيڙا ۽ پنجابي گيت ٻڌائيندو آهي. هينئر به موج ۾ آهي. توهان سان آءُ ڀيو ڪو انصاف ته نه ٿو ڪري سگهان پر هن راڳ جي محفل ۾ اوهان کي موجود پيو ڏسان. پڪ ڄاڻو ته آءُ ڇڻ اکين سان ڏسان ويٺو ته پلنگ تي اوهان وهاڻي کي ٽيڪ ڏيو ويٺا آهيو ۽ وچ وچ ۾ داد پيا ڏيو! عيد جي ڏينهن ق صاحب گوشت ۽ مٺائي موڪليا هئا حالانڪ هتي جون حالتون ان ڏينهن ڪافي گنڀير هيون. توهان اخبارن ۾ پڙهيو ئي هوندو (ٽيڊي پڇي ويا هئا ٽاسي گهاٽ مان!) اڄا تائين معاملا چڪتاڻ ۾ آهن. سيد بادشاهه به عيد جي ٻئي ڏينهن مٺائيءَ جو دٻو موڪليو هو. وڏا ناٿ آهن سندس! ٽن چئن ڏينهن کان گهٽي ڪوشش جي باوجود ڪيس ملي ڪونه سگهيو آهيان. سپاٽي وري ڪوشش ڪندس. هي منهنجو ٽيو عريضو آهي. جواب ڪونه ملي سگهيو آهي اڃا تائين، روز انتظار ڪندو آهيان. اميد ته مايوس نه ڪندا. اڄهو هينئر گلريز صائمه ۽ ريحانه کي گڏيل خط لکيو اٿم. تابعدار."

ريحانه سندس ملتانڻ زال آهي. منهنجو خط الائي ڪهڙي نڪونج جي ڪن ۾ هليو ويو! "م" جي ملتانڻ مان پٽ گلريز ۽ ننڍڙي ڌيءَ صائمه کي الڳ الڳ خط لکيم. سندس سوٽ کي پوءِ لکيو. صائمه کي سالن جا سال محروميءَ جو شديد احساس رهيو آهي. گلريز تمام هوشيار آهي ۽ فرسٽ ڪلاس ۾ پيو ٽيو نمبر ايندو آهي. صائمه بيمار ٿي رهي. سورتخطي ڪچي اٿس. پر خيال سٺا ٿا ڏسجن. سندس ٻئي ٻار ذهين آهن . نانو تدامت پرست اٿن. مامو به ڪو هچا اٿن. ويچارا سدائين لسڻ کان خارج رهيا آهن. بهرحال منهنجي ڳالهه ۾ هٿ وجهڻ کان پوءِ معاملي ۾ ڪجهه توازن پيدا ٿيو آهي. ان جي ڪري ئي هتي واري مائي صاحب تمام گهٽي فڪرمند آهي ۽ "ش" ڪٿو ٿو پڇي، گهر جو مالڪ ٿيو ويٺو آهي ۽ موجون پيو ڪري. سٺ سالن جو پوڙهو سڪل ناٺو آهي پر چئو ته ڪر ساهه ٿو نڪريس. پيشي ور فتني خور آهن ويچارا، ڇا ڪن! ڏنڌو جو ٿيو!

به سال اڳ قيد جي هڪڙي سچي واقعي تي افسانو لکڻ جو خيال ڪيو هوم. ان وچ ۾ سوچي سوچي ٻيهي رهيس ڳالهه جيئن لهي تيئن نه ٿي لهي. ڪلهه رات ننڊ ڪانه آئي. اتفاق سان ان واقعي جي يادگيري پيم. ڳالهه ڌري گهڻ لهي آئي. ڪلهه وري ٻيا اعتراض ذهن ۾ آيا. پر انهن جو حل به نڪري ايندو. مطلب ته هاڻ ڪهاڻي لکجي ويندي ڪڏهن نه ڪڏهن.

جاچ مان معلوم ٿيو ته ٽرانسفر وارو خيال صحيح نه هو.

OOO

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سائين رسول بخش پليجي ٢٠ آڪٽوبر ١٩٢٨ع تي جنگشاهي، ضلعي ٺٽي ۾ جنم ورتو. ميٽرڪ سنڌ مدرسي ۽ ايل ايل بي جناح ڪاليج مان ڪرڻ ڪانپوءِ حيدرآباد ۽ ڪراچي ۾ وڪالت شروع ڪيائين ۽ پنهنجي وقت جو ڪامياب ترين وڪيل ثابت ٿيو. سياست ۾ اچڻ ڪانپوءِ نعپ جو اڳواڻ، بزم صوفياءِ سنڌ جو سيڪريٽري، سنڌ متحده محاذ جي ورڪنگ ڪميٽي جو اڳواڻ، سنڌي ادبي سنگت جو باني ميمبر، پاڪستان عوامي تحريڪ اتحاد جو جنرل سيڪريٽري، عوامي نيشنل پارٽي جو باني ۽ سيڪريٽري جنرل، ايم آر ڊي جو مرڪزي ڪنوينر، سنڌي عوام جي قومي اتحاد ۽ سنڌ قومي اتحاد جو باني اڳواڻ رهي چڪو آهي. هن وقت ايشيا پئسفڪ پيس ڪميٽي جي ايگزيڪيوٽو ڪميٽي جو ميمبر، سنڌي اتحاد جو باني قائد ۽ عوامي تحريڪ جو چونڊيل صدر آهي. پليجي صاحب پنهنجي زندگيءَ جو ڏهن سالن کان وڌيڪ عرصو جيلن ۾ گذاريو آهي. ١٩٨١ع ۾ ايمينيسٽي انٽر نيشنل پاران کيس 'ضمير جو قيدي' قرار ڏنو ويو. سنڌ جي هن چوٽيءَ جي ڏاهي سياستدان ۽ عظيم مفڪر جا اڄ تائين لاتعداد مضمون، ڪهاڻيون، مقالا، شعر، ترجما، تبصرا، تنقيدي ليک ۽ ڪالم شايع ٿيا آهن. جن مان هيٺيان ڪتابي صورت ۾ ڇپجي چڪا آهن:

* انڌا اونڌا ويڄ * سنڌي ٻات هنجن * صبح ٿيندو * پسي ڳاڙها گل * ماٺوزي تنگ * ڏراڙن جا ڏک * هوچي منهه جي آتم ڪهاڻي * ڳالهيون ڳنوارن جون * انقلاب ۾ ادب ۽ فن جي اهميت * جيڪي بنگال سان ٿيو * انقلابي نظريعي سان هٿيار بند ٿيو * واٽون ويهه ٿيون * جن جهونا ڳڙهه جلايو * ڇا ملڪي سياست سنڌين لاءِ حرام آهي * پاٿي ڪان ڪمان ۾ * اوهانجي پڇاڻان * جي تون چورين چنگ * سنڌ جي سڏ تي * جڏهن پليجي ڳالهايو * هاڻ سنڌين جو ڇا ٿيندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪندَڙ، ياڙي، ڪاٺُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَ نَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَ ٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ ڪان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَ کي ڪُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌ ڪان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَياز علمَ، ڄاڻ، سمجهہ ۽ ڏاهپ کي گيتَ، بيتَ، سِٽ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڏي تي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالههَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄڪلهہ جي پاڙَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاٿي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَڙهن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄڪلهہ ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَڙهن نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)